Національна академія наук України
Інститут історії України
Дипломатична академія України ім. Геннадія Удовенка при МЗС України
Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин
Представництво Фонду Ганса Зайделя в Україні
Сіверський інститут регіональних досліджень

Україна та Німеччина: міждержавні відносини

Збірник наукових праць

Київ – Чернігів
Сіверський центр післядипломної освіти – 2018

УДК 930:327
У 45

У 45 **Україна та Німеччина: міждержавні відносини:** збірник наукових праць / ред. кол. Владислав Верстюк (голова), Степан Віднянський, Руслан Пиріг, Ірина Матяш, Дмитро Вєдєнєєв, Володимир Бойко, Дмитро Казіміров. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. – 384 с.

ISBN 978-617-7062-24-9

Редакційна колегія:
Владислав Верстюк – доктор історичних наук, професор (голова)
Степан Віднянський – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Руслан Пиріг – доктор історичних наук, професор
Ірина Матяш – доктор історичних наук, професор
Дмитро Вєдєнєєв – доктор історичних наук, професор
Володимир Бойко – кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Дмитро Казіміров – кандидат історичних наук

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 8 від 25 вересня 2018 року)

Видання здійснено за фінансової підтримки Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні

У виданні представлені матеріали, присвячені 100-літтю встановлення міждержавних відносин між Україною з Німеччиною, їх розвитку у військовому, політичному, економічному та культурному аспектах. Висвітлюються перші кроки України на міжнародній арені, зокрема, укладання Брестського миру, здобутки молодої української дипломатії, діяльність місій іноземних держав в Україні, біографії окремих діячів дипломатичних та консульських представництв. В цьому контексті представлені окремі аспекти історії становлення білоруської державності, відносин України з Австро-Угорською та Османською імперіями. В останньому розділі книги порушуються деякі інші питання українсько-німецьких відносин протягом століття, що минуло.

ISBN 978-617-7062-24-9

УДК 930:327

© Інститут історії України НАН України, 2018
© Сіверський інститут регіональних досліджень, 2018
© Автори статей, 2018

ЗМІСТ

Владислав Верстюк. Переднє слово 7

I. Брестський мир: пошук зовнішньополітичних альтернатив, юридичні та політичні аспекти для України, Німеччини, інших країн 9

Руслан Пиріг. Українська Народна Республіка і Німеччина: прелюдія міждержавних відносин (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) 11

Олександра Кудлай. Зовнішньополітична діяльність Центральної Ради після проголошення III універсалу та український вектор політики Антанти в сучасній вітчизняній історіографії 17

Дмитро Вєдєнєєв. Брестська угода як «точка біфуркації» дипломатичної діяльності України у 1917–1920 рр. 27

Сергій Губський. Значення Брестського мирного договору (1918 р.) для УНР в сучасній українській історіографії 40

Степан Віднянський. Ставлення Томаша-Гарріга Масарика до підписання УНР Брестського мирного договору 1918 р. 52

Ольга Волкова. Між Литвою, Польщею та Україною: білоруські території в східній політиці Німеччини в роки Першої світової війни (серпень 1914 – березень 1918 р.) 60

Валентин Мазец. Брестський мирний договір і становлення білоруської державності в 1918 р. 76

II. Німеччина та Україна в завершальний період Першої світової війни: дослідження, джерела, історіографія 89

Владислав Верстюк. Німецький чинник в історії Української революції 91

Олег Машевський. Німецько-українські відносини в період гетьманату П. Скоропадського 1918 р.: основні суперечності та взаємовигідна співпраця 104

Іван Басенко. Явище «німецької орієнтації» в україномовній щоденній пресі Києва, березень – квітень 1918 р. 116

Маріан-Лушнат Ціглер. Німецькі солдати та українські селяни 1918 р. – сільський фактор німецько-українських відносин 126

Роман Тимченко. Торгівельно-економічні відносини Гетьманату Павла Скоропадського: сучасна українська історіографія 135

Павло Гай-Нижник. Дипломатичні контакти на найвищому рівні між Німецькою імперією та Українською державою у 1918 р.: персональний вимір 147

Мехмет Фахрі Фурат. Оприлюднені документи оттоманських архівів та їх важливість для дипломатичних відносин між Україною та Четверним Союзом 165

Юрій Фігурний. Українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії 172

III. Українські представництва в Німеччині та німецькі в Україні: перші спроби зовнішніх відносин у XX ст 189

Ірина Матяш. Німецьке представництво в Києві в 1918 р.: завдання, функції, ключові особи 191

Людмила Вовчук. Німецькі дипломати в Україні (1918–1938 рр.): просопографічний портрет 207

Ірина Кузьміна. Українське представництво в Німеччині за часів П. Скоропадського 218

Володимир Заболотнюк. Національно-виховна діяльність української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині (1918–1920) 233

Ірина Краснодемська. Дипломатична діяльність Романа Смаль-Стоцького в Німеччині в 1919–1923 роках 244

IV. Чернігово-Сіверщина та північне прикордоння в контексті українсько-німецьких відносин 261

Тамара Демченко. Українсько-німецькі відносини (1918 р.) крізь призму мемуарів чернігівців 263

Ірина Еткіна. Участь німецького війська у захисті північних кордонів Української держави на Чернігівщині від більшовицької Росії у 1918 р. 273

Валентина Метлицька. Тимчасова німецька окупація та її вплив на долю східного Білоруського Полісся (березень 1918 – січень 1919 рр.) 286

V. Розвиток українсько-німецьких відносин у XX – на початку XXI ст. 296

Леонід Чупрій. Українсько-німецькі відносини у світлі геополітичних ідей українських діячів початку XX ст. 299

Олег Купчик. Політика Німеччини щодо Радянської України (початок 1920-х років) 307

Валерій Левченко. Концепції німецької педагогічної теорії та системи освіти часів Веймарської республіки в історіографічній практиці 1920-х рр. професора А.Г. Готалова-Готліба 314

Вероніка Димінська. Павло Скоропадський: перші роки в еміграції 328

Валентина Піскун. Григорій Петренко на дипломатичній службі в Німеччині (за матеріалами «Дела № 53726») 339

Олександр Тригуб. «Справа Вермана»: чекістський міф чи професіоналізм німецької розвідки? 349

Ігор Тодоров. Геополітичний вимір українсько-німецьких відносин 360

Петер Фельх. З Галичини та Карпат до Середньої Азії та назад. Австро-угорські військовополонені в Туркестані 1915–1922 рр. 371

Дмитро Никоненко. Реалізація сучасної українсько-німецької «молодіжної дипломатії» на Чернігівщині 375

Про авторів 380

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Перша світова війна 1914–1918 рр. стала найстрашнішим випробуванням, яке на той час пережило людство. В жорстокому протистоянні зійшлося 38 країн, поділених на два табори. Війна поклала в домовини 10 млн. військовиків, приблизно стільки ж загинуло мирних жителів, 55 млн. осіб зазнало поранень. Війна стала потужним каталізатором революційних процесів, які охопили Європу в 1917–1918 рр. В результаті з політичної мапи світу зникло чотири потужних імперії (австро-угорська, німецька, османська та російська). Натомість з'явилося кілька молодих національних держав, в тому числі й українська. 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Становлення молодої української держави було непростим, здобувати суверенітет довелося у збройній боротьбі з червоною Росією. Перемогти у цій боротьбі без зовнішньої підтримки було практично неможливим. Керманичі молодої держави спочатку плекали надію на допомогу країн Антанти, але обіцяна на словах підтримка так і не вилилася в конкретні дії.

Неочікувана допомога прийшла від країн Четверного союзу, які були зацікавлені у ліквідації Східного фронту. Ці країни визнали УНР та підписали з нею мирний договір у Берестю. Вони надали потужну військову допомогу для боротьби з більшовиками. Берестейський мирний договір поклав початок українсько-німецьким взаєминам, які продовжуються і в наш час. Ці взаємини від самого початку були складними, суперечливими, кожна сторона намагалася взяти з них те, що насамперед було їй вкрай необхідним, а це, в свою чергу, не могло не породжувати проблем та конфліктів. Фактично Центральна Рада стала жертвою цих конфліктів, впала не виробивши модель ефективної взаємодії з німецькими військовими. Політичний режим Павла Скоропадського, який прийшов на зміну УЦР, був поставлений у жорсткі умови співпраці з представниками Четверного союзу. До сьогодні історики сперечаються з приводу того, чим була військова присутність німецької та австро-угорської армії для України: окупацією чи таки військовою допомогою.

Загалом представлений на суд читачів збірник статей неспростовно показує велику кількість міждержавних зв'язків, які виникали між Україною та Німеччиною в 1918 р., вони стосувалися не лише військових проблем, але й економічних, культурних. Найповніше на сторінках книги відтворюються дипломатичні стосунки. Це й не дивно. Підготовка та підписання Берестейського мирного договору різко змінили дискурс Української революції, вивели її з фарватеру революції Російської, поставили крапку на федералістських сподіваннях. Фактично німецькі дипломати (генерал Макс Гофман) підштовхнули провід УНР до повноцінної міжнародної діяльності. Одразу після підписання миру українська молода дипломатія заснувала свої представництва в країнах Четверного союзу, а ті в свою чергу надіслали в Україну своїх повноважних представників.

Хотілося наприкінці звернути увагу гіпотетичного читача на те, що зміст книги значно ширше її центральної теми: стосунків України та Німеччини – досить добре представлено сюжети білоруської історії столітньої давнини. Це створює умови для порівняльного контексту, органічно виглядають і матеріали з австрійської та турецької минувшини.

На завершення хочу подякувати всім, хто долучився до підготовки книжки в стислі строки, які були для цього відведені. Особлива подяка Фонду Ганса Зайделя, який понад чверть століття веде свою роботу в Україні, фінансова підтримка якого уможливила публікацію книги.

Владислав Верстюк

І. БРЕСТСЬКИЙ МИР: ПОШУК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ АЛЬТЕРНАТИВ, ЮРИДИЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДЛЯ УКРАЇНИ, НІМЕЧЧИНИ, ІНШИХ КРАЇН

УДК 94(477) «1917/1918»

Руслан Пиріг,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу історії
Української революції 1917–1921 рр.
Інституту історії України НАН України
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА І НІМЕЧЧИНА: ПРЕЛЮДІЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (ГРУДЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

У статті досліджується складний процес державного самовизначення України, подолання політичним проводом Центральної Ради федералістських переконань, вплив російської більшовицької експансії на процес усамостійнення Української Народної Республіки, боротьба за набуття статусу суб'єкта міжнародного права, включення до Брестського переговорного процесу. Показано становлення відносин із Центральними державами, домінування в їхніх планах прагматичних інтересів отримання з України продовольчих та сировинних ресурсів як умови надання військової допомоги, спонукальні взаємовпливи укладення Брестського мирного договору та проголошення IV Універсалом державної незалежності України. Висвітлено формування договірних засад торговельно-економічного співробітництва з Німеччиною та Австро-Угорщиною, які згодом трансформувалися в економічну експлуатацію окупаційного типу.

***Ключові слова**: УНР, Четверний союз, Брестський переговорний процес, Всеволод Голубович, Олександр Севрюк, Макс Гофман, Оттокар Чернін.*

Ruslan Pyrig,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Chief Researcher of the History Department
of Ukrainian revolution of 1917–1921,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)

Ukrainian People's Republic and Germany: Prelude to Interstate Relations (December 1917 – April 1918)

The article explores the complex process of state self-determination of Ukraine, overcoming the political leadership of the Central Rada of federalist convictions, the influence of the Russian Bolshevik expansion on the process of becoming independent UPR, the struggle to acquire the status of a subject of international law, inclusion in the Brest negotiation process. The formation of relations with the Central States, the dominance in their plans of the pragmatic interests of obtaining food and raw materials from Ukraine as conditions for the provision of military assistance, the encouraging mutual conclusion of the Brest peace treaty and the proclamation of the 4th Universal state independence of Ukraine are shown. The formation of the contractual foundations of trade and economic

cooperation with Germany and Austria-Hungary, which were later transformed into economic exploitation of the occupation type, is highlighted.

Key words: *UPR, Fourth Union, Brest negotiation process, Vsevolod Golubovich, Alexander Sevryuk, Max Hoffman, Ottokar Chernin.*

Передумови встановлення відносин УНР і Центральних держав формувалися у час жорсткого воєнного протистояння Антанти і Четверного союзу. 1917 став четвертим роком Світової війни. Українці брали участь у цьому глобальному збройному конфлікті від 3,5 до 4,5 млн. у військах Росії і від 250 до 300 тис. – на боці Австро-Угорщини [1, с. 11]. Тривале ведення війни, значні матеріальні і людські втрати, невизначеність «переможного кінця» робили її продовження все більш непопулярним у суспільних настроях населення провідних воюючих держав.

Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді посилив надії Четверного альянсу на вихід з війни одного зі «стовпів» Антанти – Росії. Другий Всеросійський з'їзд рад ухвалив декрет про мир і звернувся до всіх воюючих народів та їх урядів з пропозицією про укладення спочатку перемир'я, а потім вироблення умов миру без анексій і контрибуцій. Країни Антанти відкинули цей заклик, а Четверний союз якийсь час вичікував, сподіваючись на швидке падіння більшовицького уряду.

8 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада прийняла резолюцію, у якій засудила більшовицький переворот і заявила про намір «завзято боротися зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні» [2, с. 363]. У відповідь на посилення у суспільстві самостійницьких устремлінь Генеральний секретаріат 16 листопада видав спеціальну відозву до населення: «Всякі чутки і поголоски про сепаратизм, про відділення України від Росії – або контрреволюційна провокація, або обивательська неосвідомленість» [2, с. 391].

20 листопада Мала рада ухвалила важливий державно-правовий акт – III Універсал, за яким Україна ставала Народною Республікою, у складі демократичної республіки Російської. З огляду на непопулярність продовження війни до Універсалу включили положення про необхідність якнайшвидшого встановлення миру. Водночас громадян Республіки Україна закликали разом з усіма народами Росії «стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так й у тилу» [2, с. 400]. 22 листопада Генеральний секретаріат застерігав від дезорганізації фронту, яка відкриє «широкий доступ ворогові в Росію». Як бачимо, Центральні держави розцінюються як вороги Росії, а відтак й України. Не визнаючи ленінський Раднарком, Генеральний секретаріат намагався взяти у свої руки ініціативу створення однорідного соціалістичного уряду, який би репрезентував інтереси усіх народів Росії на мирній конференції.

Наприкінці листопада 1917 р. Німеччина від імені Четверного союзу дала згоду на мирні переговори з делегацією Раднаркому, які розпочалися 3 грудня у Бресті-Литовському. Ця обставина змусила Генеральний секретаріат 11 грудня відрядити туди спостережну місію у складі членів Центральної Ради Миколи Любинського, Миколи Левитського і капітана Юрія Гасенка – ад'ютанта С. Петлюри. Вони прибули до Бреста, де провели низку неофіційних зустрічей, зокрема із

заступником голови німецької делегації генералом Максиміліаном Гофманом – начальником штабу Східного фронту.

Макс Гофман – визначний німецький воєначальник, який в історію Першої світової війни увійшов не тільки як розробник планів успішних військових операцій, але й провідний дипломат на мирних переговорах у Бресті-Литовському. Генерал виступив одним із головних лобістів укладання сепаратного миру держав Четверного союзу з УНР і надання їй військової допомоги у ліквідації більшовицької експансії. Безперечно, при цьому він керувався прагматичними інтересами в отриманні українського хліба і сировини, вкрай необхідних для продовження війни проти Антанти [3, с. 288].

Коли українські делегати заявили, що УНР не вважає Раднарком правомочним укладати мирний договір від імені всієї Росії, М. Гофман звернув увагу на невизначеність державно-правового стану УНР, яка фактично залишалася частиною Росії. Він заявив про бажаність офіційної заяви УНР про невизнання Раднаркому урядом всієї Росії, що дасть можливість залучити українців до переговорів [3, с. 522–523].

Генеральний секретаріат 24 грудня направив ноту усім воюючим і нейтральним державам, якою задекларував незалежність УНР від російського більшовицького уряду, а відтак й свої претензії на визнання УНР суб'єктом міжнародного права. Містилося також звернення до воюючих держав негайно приступити до мирних переговорів [4, с. 91–92]. У відповідь на ноту Генерального секретаріату делегати держав Четверного союзу на мирних переговорах телеграфували голові уряду УНР В. Винниченку, що «готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах у Берестю-Литовському» [5, с. 137].

Генеральний секретаріат змінив склад делегації УНР, яку очолив генеральний секретар промисловості і торгівлі Всеволод Голубович [6, с. 238]. Перед від'їздом з делегатами мав тривалу розмову М. Грушевський. Він поставив завдання вимагати на переговорах включення до складу УНР Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя, а у разі відмови Австро-Угорщини домагатися утворення на українських землях Дунайської монархії окремого коронного краю з широкою автономією [7, с. 216].

На початку січня 1918 р. члени української місії прибули до Бреста і розпочали неофіційні, зондувальні зустрічі з учасниками переговорів. М. Гофман у мемуарах писав, що приїзд українців «давав нам можливість використати цю нову делегацію проти делегації петербурзької» [5, с. 137]. Але був ще один потужний спонукальний мотив керівництва Центральних держав до укладення сепаратного миру з УНР. Це реальна загроза продовольчої кризи в обох імперіях і пошук доступу до хлібних ресурсів.

Ще до початку загальних переговорів у Бресті українська делегація поставила умовою підписання договору приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя, а також проведення плебісциту в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті щодо статусу цих територій. Як і слід було очікувати, глава МЗС Австро-Угорщини граф Оттокар Чернін висловив обурення з цього приводу, усвідомлюючи всю небезпеку постановки питання про особливий статус західноукраїнських земель як прецеденту для автономістських домагань інших слов'янських народів Дунайської імперії.

Саме примара голоду, що тяжіла над Австро-Угорщиною, примусила графа О. Черніна на пленарному засіданні мирної конференції заявити від імені Четверного союзу: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної Української Народної Республіки. Формальне визнання чотирма союзними державами УНР самостійною державою буде висловлено в мирному договорі» [8, с. 192]. Останнє застереження не було випадковим. Усі посилання Генерального секретаріату на положення Третього Універсалу про проголошення УНР фактично нівелювалися тезою «не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її» [2, с. 398]. Така двозначна ситуація розглядалася педантичними німецькими та австрійськими дипломатами як істотна правова перепона при підписанні договорів з УНР.

Не дивлячись на відсутність у посланців УНР дипломатичного досвіду, їм вдалося використати кризову продовольчу ситуацію в Австро-Угорщині і деякі німецько-австрійські протиріччя, зокрема щодо долі Холмщини, для відстоювання своїх вимог. Станом на 18 січня були досягнуті попередні домовленості про передачу УНР Холмщини, а також створення на західноукраїнських землях окремої імперської області під скіпетром Габсбургів. Остання угода мала бути оформлена двостороннім таємним протоколом.

Очолювана Л. Троцьким російська делегація продовжувала займати на переговорах непоступливу позицію і М. Гофман схилявся до підписання сепаратного мирного договору з УНР. Він відкрито заявив українським делегатам, що мир може бути укладений лише за умови конституювання УНР як самостійної держави [9, с. 235]. Цього разу вимоги М. Гофмана були сприйняті як імперативні. В Брестських переговорах була оголошена перерва.

В. Голубович 20 січня повернувся до Києва і проінформував керівництво республіки про стан перемовин і умови їх завершення. Розпочалася спішна підготовка Четвертого Універсалу Центральної Ради – правового акта, який би задекларував повну державну незалежність УНР і зняв будь-які сумніви щодо її міжнародної правосуб'єктності. У ніч на 25 січня Мала рада переважною більшістю проголосила УНР самостійною, вільною, ні від кого незалежною державою українського народу [10, с. 103]. Відбулася реорганізація уряду, який очолив В. Голубович, а головою делегації УНР на переговорах у Бресті був призначений О. Севрюк.

Пленарні засідання мирної конференції у Бресті відновилися 30 січня. Українська делегація опинилася в складній ситуації. Червоні війська вели наступ на Київ. Регулярного зв'язку з урядом не було. Становище Центральної Ради було настільки хитким, що українські делегати отримали право ратифікувати майбутній договір, якщо Рада не зможе цього зробити.

М. Гофман і О. Чернін, враховуючи важке становище української делегації, запропонували невідкладно підписати договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною, який би констатував: 1. Припинення стану війни; 2. Встановлення двосторонніх дипломатичних та консульських відносин; 3. Зобов'язання УНР поставити Центральним державам один мільйон тонн збіжжя та інших продовольчих товарів. Поза сумнівом, для німців і австрійців останній пункт був принципово важливим

і життєво необхідним. Як бачимо, ще до офіційного підписання мирного договору в кулуарах переговорів фігурувала конкретна цифра продовольчих поставок – 1 млн. тонн.

Дипломати УНР не сприйняли спрощений проект договору, який накладав зобов'язання лише на українську сторону. Вони підготували свій варіант, який із певними корективами був підписаний 9 лютого 1918 р. делегаціями УНР, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарського царства і Османської імперії. Варто відзначити, що у статті VII договору про економічні відносини та товарообмінні операції ніякі конкретні цифри поставок продовольства та сировини до Центральних держав, як і їхніх товарів до УНР, не зафіксовані [11, с. 138–139]. Однак цифра один мільйон тонн міцно закарбувалася у прагматичній пам'яті нових союзників і за їх вимогою, трансформована у еквівалент 60 млн. пудів, увійшла до тристоронньої українсько-німецько-австрійської торговельно-економічної угоди 23 квітня 1918 р.

Невдовзі після підписання мирного договору з УНР на державній нараді за участю імператора Вільгельма II було ухвалено рішення про початок «східної» військової кампанії, складовою частиною якої було просування німецьких військ на територію України з метою звільнення від більшовиків [11, с. 106]. Саме генерал М. Гофман у зв'язку з планованим початком наступу німецьких військ порадив українській делегації звернутися до німецького народу з проханням про надання УНР військової допомоги. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини [9, с. 268; 12, с. 131].

Наприкінці лютого 1918 р. вже вели наступ у східному напрямку 23 німецькі дивізії, а в південно-східному – 10 австро-угорських дивізій під командуванням фельдмаршала Едуарда Бем-Ермолі. На початку березня Київ зайняли українські та німецькі підрозділи. Тут розмістився штаб німецьких військ в Україні (командувач генерал А. Лізінген, а з кінця березня фельдмаршал Г. Айхгорн, начальник штабу генерал В. Гренер, військовий аташе полковник Ф. Штольценберг). 9 березня державний канцлер Г. Гертлінг підписав вірчу грамоту «посланнику у відставці, таємному радникові доктору Мумму фон Шварценштайну» представляти інтереси Німеччини в УНР. Через тиждень дипломатична місія розпочала діяльність у Києві. Після прибуття до Києва фінансово-економічних радників К. Мельхіора і О. Відфельдта розпочалася підготовка рамкової торговельно-економічної угоди УНР з Центральними державами. Українську делегацію очолив М. Порш.

Рада Міністрів спеціальним рішенням уповноважила колишнього голову української делегації на Брестських мирних переговорах О. Севрюка тимчасово представляти інтереси України у Німецькій державі. Ще 23 лютого Рейхстаг ратифікував мирний договір Німеччини з УНР. 17 березня Центральна Рада ухвалила постанову: «мировий договір затвердити, ратифікувати і виконувати твердо і непохитно нині і на потім будучі часи» [10, с. 213]. 23 квітня в результаті напружених переговорів була укладена тристороння українсько–німецько–австро-угорська угода, яка визначила конкретні параметри торговельно-економічних відносин. Саме їх дотримання мав зобов'язатися наступний глава української

влади генерал П. Скоропадський, на постаті якого зупинили свій вибір німецькі Оберкомандо і посольство. 29 квітня 1918 р. він був проголошений гетьманом всієї України. В українсько-німецьких відносинах настала нова, але не менш складна сторінка.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати: 1. Включення УНР до Брестського переговорного процесу сприяло подоланню федералістських ілюзій її лідерами та прискоренню виходу з загальноросійського «дому». 2. Німеччина в особі її делегації, і насамперед генерала М. Гофмана, виступила на переговорах лобістом укладення сепаратного договору Четверного союзу з УНР, що стимулювало проголошення її незалежності. 3. УНР дістала статус суб'єкта міжнародних відносин, уклала перший у Великій війні багатосторонній договір, отримала допомогу у звільненні від більшовицької агресії. 4. Перший місяць безпосередніх контактів із лідерами УНР переконали чільних представників Німеччини – генерала В. Гренера і посла А. Мумма – у нездатності соціалістичного українського уряду реалізувати Брестські домовленості, насамперед їхню хлібну складову. Їм вдалося довести керівництву Рейху необхідність зміни влади в Україні задля реалізації головних цілей «хлібного» миру.

Список використаних джерел

1. Реєнт О. Передмова. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. К.: Кліо, 2013. 784 с.

2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. К.: Наукова думка, Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р.1996. 590 с.

3. Архив русской революции. В 22 т. Берлин, 1922. Т. 1. 312 с.

4. Дацків І. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.

5. Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918. Л.: Красная звезда, 1929. 264 с.

6. Нариси історії української революції 1917–1921 років. К.: Наукова думка, 2011. Кн. 1. 390 с.

7. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. – Т. 1: Доба Центральної Ради / упорядн., авт. передм. та комент. К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. 320 с.

8. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел / перевод с немецкого М. Константиновой, пред. М. Павловича. М.-Пг.: Гиз, 1923. 292 с.

9. Кураєв О.О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. К., 2009. 456 с.

10. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. К.: Наук. думка, 1997. 424 с.

11. Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. Москва, 2007. 336 с.

12. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. К.: Політична думка, 1999. 274 с.

References

1. Reient O. Peredmova. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina.* K.: Klio, 2013. 784 p.
2. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U 2 t. T. 1: 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. – K.: Naukova dumka, 1996. 590 p.
3. Arkhyv russkoi revoliutsyy. V 22 t. Berlyn, 1922. T. 1. 312 p.
4. Datskiv I. Brest 1918: yevropeiskyi proryv Ukrainy. Ternopil: Aston, 2008. 254 p.
5. Hofman M. Zapysky y dnevnyky. 1914–1918. L.: Krasnaia zvezda, 1929. 264 p.
6. Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. K.: Naukova dumka, 2011. Kn. 1. 390 p.
7. Doroshenko D. Istoriia Ukrainy, 1917–1923: dokumentalno-naukove vydannia. V 2-kh t. T. 1: Doba Tsentralnoi Rady / uporiadn., avt. peredm. ta koment. K.Yu. Halushko. K.: Tempora, 2002. 320 p.
8. Chernyn O. V dny myrovoi voiny. Vospomynanyia byvsheho avstryiskoho mynystra ynostrannykh del / perevod s nemetskoho M. Konstantynovoi, pred. M. Pavlovycha. M.-Ph.: Hyz, 1923. 292 p.
9. Kuraiev O.O. Polityka Nimechchyny y Avstro-Uhorshchyny v Pershii svitovii viini: ukrainskyi napriamok. K., 2009. 456 p.
10. Ukrainska Tsentralna rada. Dokumenty i materialy. U 2 t. T. 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. K.: Nauk. dumka, 1997. 424 p.
11. Fediushyn O. Ukraynskaia revoliutsyia 1917–1918. Moskva, 2007. 336 p.
12. Nesuk M. Drama vyboru. Vidnosyny Ukrainy z Tsentralnymy derzhavamy u 1917–1918 rr. K.: Politychna dumka, 1999. 274 p.

УДК 94(477) «1917/1921»

Олександра Кудлай,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(Україна, м. Київ)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ІІІ УНІВЕРСАЛУ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ АНТАНТИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті проаналізовано стан розробки модерною вітчизняною історіографією проблем історії міжнародних відносин революційного періоду, політики країн Антанти щодо України у листопаді 1917 – січні 1918 рр., участі у них Української Центральної Ради в процесі становлення Української Народної Республіки. Відзначається, що Україна почала привертати увагу західних країн у травні – влітку 1917 р., але суттєво цей інтерес зріс після жовтневого перевороту у Петрограді, видання УЦР ІІІ Універсалу та з початком сепаратних переговорів більшовицького уряду Росії з Центральними країнами. Водночас більшість дослідників констатують невизначеність та непослідовність політики країн Згоди

стосовно УНР, що було пов'язано з недостатньою обізнаністю вищих правлячих кіл цих держав з українською проблемою та із загальним курсом на збереження єдності й неподільності Росії. На думку вітчизняних науковців, призначення офіційних представників Франції та Великої Британії при українському уряді свідчить про визнання УНР цими країнами де-факто, однак де-юре такого визнання не відбулося. А з укладанням Україною Брестського мирного договору відносини з країнами Антанти, які тільки-но почали складатися, були взагалі розірвані. Водночас підкреслюється необхідність залучення до вивчення цієї проблеми праць зарубіжних науковців та матеріалів закордонних архівів, оскільки основна маса аналізованих автором досліджень підготовлені здебільшого з використанням української джерельної бази.

Ключові слова: *історіографія, міжнародні відносини, Антанта, Українська Центральна Рада.*

Aleksandra Kudlai,
Candidate of Historical Sciences,
Senior research fellow, Institute of history of Ukraine,
National academy of sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)

The foreign political activities of the Central Rada after the proclamation of the Third Universal and the Ukrainian vector of policies of the Entente countries in modern national historiography

The article deals with the analyzes the state of research of the modern national historiography of the problems of the history of international relations of the revolutionary period, the policies of the Entente countries towards Ukraine in November 1917 – January 1918, the participation of the Ukrainian Central Rada in it, during the formation of the Ukrainian People's Republic. It is noted that Ukraine began to attract the attention of the western countries in May – the summer of 1917, but this interest increased substantially after the October coup in Petrograd, the publication of the UCR III Universal and the beginning of separate talks between the Bolshevik government of Russia and the central countries. At the same time, most researchers point out the uncertainty and inconsistency of the policy of the countries of the accord regarding the UNR, which was due to the lack of awareness of the higher ruling circles of these countries with the Ukrainian problem and the general course on preserving Russia's unity and indivisibility. According to domestic scholars, the appointment of official representatives of France and the UK under the Ukrainian government testifies to the recognition of the UPR by these countries de facto, but this de jure did not take place. And with the conclusion of Ukraine by the Brest Peace Treaty relations with the Entente countries, which had just begun to develop, were generally torn apart. At the same time, the necessity of attracting foreign researchers and materials from foreign archives to the study of this problem is emphasized, since the bulk of the author's analysis of the studies was prepared mainly with the use of the Ukrainian source base.

Key words: *historiography, international relations, the Entente, Ukrainian Central Rada.*

Серед напрямків сучасних досліджень українських науковців із комплексної проблеми національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. чільне місце займає зовнішньополітична діяльність українських урядів доби Української Центральної Ради (УЦР) та політика іноземних держав щодо України у розглядуваний період. Цій тематиці присвячена велика кількість монографій, колективних робіт, дисертацій, статей. В узагальнюючих працях з історії революційного періоду в Україні також містяться основні положення та характеристики тогочасного міжнародного становища, ролі участі Української Народної Республіки (УНР) та її проводу у відповідних процесах. Метою представленої розвідки є аналіз вітчизняної історіографії, присвяченій першому етапу входження молодої Української держави у сферу міжнародних відносин, виробленню національним проводом вектору зовнішньої політики та ставленню країн Антанти до вирішення українського питання й УНР в цілому. А також з'ясування перспектив подальшого вивчення взаємовідносин України з провідними європейськими державами у листопаді 1917 р. – січні 1918 р.

Треба зазначити, що у переважній більшості досліджень із цієї тематики зазначається зростання інтересу країн Антанти до України після жовтневих подій у Петрограді. Так, автори видання «Українські визвольні змагання…» вказують, що до проголошення УНР контакти закордонних дипломатів із провідниками українського руху були тимчасовими і не мали офіційного характеру, а найбільше українськими справами протягом 1917 р. цікавилася Франція. У цьому зв'язку згадується травневий візит міністра продовольства А. Тома до Києва. Проте військова місія у складі генерала Ж. Табуї та полковника Перльє прибула до міста лише в жовтні. Вона, насамперед, цікавилася станом національної військової справи. Відбулася й зустріч генерального секретаря продовольчих справ М. Туган-Барановського із послом Франції у Петрограді Ж. Нулансом із приводу можливого надання французьких кредитів Києву [13, с. 73].

Підвищенню інтересу до України з боку різних країн, на думку авторів дослідження, сприяв переїзд 5 грудня до Києва військових місій Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії, Сербії та Японії – після вбивства російського головнокомандувача М. Духоніна. Дослідники вказують на призначення офіційними представниками при українському уряді Франції Ж. Табуї та колишнього консула Великобританії в Одесі. Однак, цілі та завдання провідних гравців на міжнародній арені не співпадали з планами УЦР. Перші намагалися створити умови для створення кількох українських корпусів, що з чехословацькими та польськими підрозділами мали б утримувати Румунський та Південно-Західний фронти. Зі свого боку, Центральна Рада виконувала зобов´язання тільки зі збереження фронтів. Зі вступом більшовицької Росії у сепаратні переговори з країнами Четверного союзу УЦР змушена була змінити свою зовнішньополітичну орієнтацію [13, с. 74].

Цю думку підтримує В. Солдатенко, вказуючи, що з початком сепаратних переговорів Ради Народних Комісарів (РНК) Росії з Центральними державами західні дипломати почали поспіхом шукати на території колишньої імперії сили, які б могли утримувати фронт. Серед них була й Центральна Рада. Відтак, дипломатичні зусилля західних країн «набули масштабного характеру» – направлення офіційних

послів (представників при уряді) – Дж. Багге та генерала Ж. Табуї з відповідними вірчими грамотами. Проте, зазначає автор, хоч як намагалися антантівські кола схилити на свій бік українське керівництво, їм протистояли потужні чинники [14, с. 19–20].

За визначенням авторів видання «Нариси з історії дипломатії України», український уряд досить довго не поспішав налагоджувати стосунки з зовнішнім світом через недооцінку ним важливої ролі «зовнішньої політики в державному будівництві» та ідеологічну платформу самої Центральної Ради [10, с. 318]. Серед перших таких спроб називається зустріч генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина з послом Франції у Росії Ж. Нулансом у Петрограді наприкінці літа 1917 р. Самостійна ж міжнародна діяльність УЦР розпочалася тільки після проголошення ІІІ Універсалу. Це твердження обґрунтовується тим, що єдина російська держава перестала існувати де-факто, Центральна Рада не визнала новий більшовицький уряд Росії [10, с. 319], а 13 грудня секретарство міжнаціональних справ було реорганізовано на секретарство справ міжнародних.

Стосовно зростання інтересу країн Антанти до України у листопаді 1917 р. відзначається, що перш за все їх цікавила боєздатність української армії та її можливе використання проти Німеччини – чим зрозумілішим ставав той факт, що більшовицька Росія виходить із війни, тим більше для країн Антанти ставало важливим продовження війни Україною. 10 грудня у Парижі було проведено англо-французьку конференцію з обговорення політики щодо УНР, на якій було вирішено надати їй допомогу, не визнаючи українського уряду. Центральна Рада, зі свого боку, розцінила призначення Ж. Табуї та Дж. Багге як визнання УНР де-факто. Хоча єдиною метою цих призначень було утримати Україну від сепаратних переговорів з Центральними державами. До того ж, стверджують автори, самі західні країни у той час мало чим могли допомогти українському урядові та уникали прямих зобов'язань щодо України. Із вище наведеного матеріалу вони роблять висновок, що реальний вплив на розвиток ситуації у цьому регіоні мали Німеччина й Росія [10, с. 322].

На думку Н. Городні, плани Антанти та США щодо України після того, як стало зрозуміло, що Росія виходить зі Світової війни, полягали у тому, що вона мала співробітничати з Румунією, Доном, Північним Кавказом, поляками, чехословаками та іншими новопосталими державними утвореннями для того, аби зайняти важливі стратегічні пункти Румунського та Південно-Західного фронтів та утримувати там певну кількість австро-німецьких частин [2, с. 14].

Найбільшої інтенсивності контакти країн Згоди з українським проводом, як вказує автор, набули після прибуття до Києва французької військової місії, а особливої ваги – після приходу до влади у Росії більшовиків та проголошення УНР ІІІ Універсалом Центральної Ради. Початок встановлення офіційних відносин Антанти з Україною автор відносить до середини листопада, часу звернення групи англійських та французьких офіцерів до генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина із заявою про прихильне ставлення союзників до відродження України та пропозицією допомоги. Ці ініціативи фінансової та матеріальної підтримки стали предметом активних обговорень між представниками країн Антан-

ти та українського уряду протягом листопада – грудня 1917 р. Саме у розвиток цих взаємин, зазначає Н. Городня, були призначені офіційні представники Великобританії та Франції при Генеральному секретаріаті.

О. та М. Копиленки відносять поступову зміну позиції західних країн щодо України до літа 1917 р., доказом чого була неофіційна місія журналіста Ж. Пелісьє, який встановив широкі контакти із Центральною Радою: «Це був своєрідний «прорив», завдяки якому французькі офіційні кола поступово відмовлялися від позиції нейтральних спостерігачів». У цей час до Києва приїхав й представник посольства Великої Британії у Петрограді Піре [6, с. 37]. Серед контактів українського проводу з представниками згаданих країн восени 1917 р. автори називають, крім контактів секретаря фінансів М. Туган-Барановського з Ж. Нулансом у листопаді, зустріч С. Петлюри з генералом Ж. Табуї й підполковником Перльє 26 вересня, та наголошують, що зв'язки між УЦР та представниками західних країн після проголошення УНР ставали дедалі інтенсивнішими. Згадують вони і переїзд до Києва військових місій іноземних держав[6, с. 38]. Одночасно зустрічі Ж. Табуї та англійського майора з О. Шульгиним, англійського консула в Одесі з головою ГС В. Винниченком наприкінці листопада трактуються як намагання вести Україну шляхом, «накресленим для неї союзниками» [6, с. 40].

У навчальному посібнику «Дипломатична історія України…» називаються три передумови пожвавлення стосунків країн Згоди та України після жовтневого перевороту у Петрограді. По-перше, оголошений ІІІ Універсал УЦР відмежовував останню від більшовиків та виступав за демократичну федеративну Росію, що відповідало головним інтересам союзників. По-друге, наміри українського проводу створити загально-російський демократичний уряд був розцінений як привід для порозуміння у питанні виконання союзницьких зобов'язань. По-третє, налагодження каналів зв'язку із українськими політичними колами йшло не тільки офіційно, але й за масонською лінією. Отже, зазначається у виданні, Україна потрапила у центр «світової політики та стала одним з найпривабливіших об'єктів міжнародної дипломатії» [1, с. 97–98].

Автори «Нарисів з історії дипломатії України…» вказують, що наприкінці осені 1917 р. головним зовнішньополітичним завданням УЦР стало здобуття міжнародної підтримки для одержання зовнішньої фінансової й військової допомоги у боротьбі з агресією радянської Росії. Однак, зазначається у дослідженні, всередині українського проводу не було єдності щодо пріоритетів зовнішньої орієнтації – на Антанту, чи країни Четверного союзу, що суттєво послабило перші дипломатичні кроки України. Відтак, пошуки підтримки з боку країн Згоди виявилися для Центральної Ради вкрай невдалими. Мається на увазі звернення Генерального секретаріату від 11 грудня 1917 р. до всіх воюючих й нейтральних держав із закликом припинити бойові дії та скликати мирну конференцію; а також заява делегатів УЦР А. Галіпа та Є. Голіцинського на переговорах з Антантою у Яссах у січні 1918 р., де вони довели до відома, що Україна відмовляється визнати свою частку боргів царського уряду. Такий підхід, підкреслюється у роботі, не знайшов розуміння західних країн [10, с. 319].

Невиправданим, на думку авторів, виглядав й «максималізм» Центральної Ради, яка в обмін на згоду продовжувати війну на боці союзників, вимагала визнання УНР країнами антантівського блоку де-юре. У свою чергу, ухилення останніх від такого кроку пояснюється тим, що у країнах Антанти український рух сприймався як німецько-австрійський проект для послаблення сил блоку; а також – збереження єдності Росії відповідало національним інтересам Антанти, а «українське питання» трактувалося як внутрішня російська справа. До того ж Захід не допускав думки, що більшовицька влада спроможна довго протриматися, а тому відкидалася ідея допомоги неросійським народам у боротьбі проти радянської влади. Одночасно автори зазначають, що серед західних діячів лунали й голоси на користь України, наприклад, посла США в Росії Д. Френсіса, військового представника США в Румунії Ятса. Проте, до їх думки не дослухалися [10, с. 320].

Намагання УЦР зробити усе можливе, аби змусити союзників приступити до мирних переговорів, відзначається у «Нарисах історії Української революції…». Вона робила ці зусилля у відповідності до норм міжнародного права, не відмовляючись від зобов'язань щодо країн Антанти. Тому певний час ініціювати такі переговори УЦР не наважувалася, одночасно вважаючи, що їх має вести центральний російський уряд, якого у той час не було: «Для українських політиків було надзвичайно важливим визнання УНР Антантою, але остання … не бажала втручатися у внутрішні справи Росії та офіційно визнати УНР». До того ж не мали успіху й зусилля українського проводу зі створення центрального російського уряду. Таким станом речей скористалася більшовицька РНК, розпочавши сепаратні переговори [11, с. 235].

Говорить про орієнтацію Центральної Ради та її Генерального секретаріату на Англію, Францію та США у цей період й О. Мироненко. Він вказує на активізацію стосунків через генеральних секретарів М. Ковалевського, О. Шульгина та М. Туган-Барановського у Києві та Петрограді. На цьому етапі на першому плані стояло питання офіційного визнання УНР та фінансової допомоги Україні [9, с. 280]. Щодо української політики США автор зазначає, що їх позиція була дуже обережною, незважаючи на направлення до Києва Д. Дженкінса для організації консульства, неодноразові заяви про підтримку демократії та самоуправління й натяки про можливість визнання УНР як де-факто, так і де-юре [9, с. 282].

Вкажемо також на статтю іншого дослідника В. Федоровича, присвячену місії французького генерала Ж. Табуї в Україні. Автор робить аналіз записів генерала про інструкції, що він отримував від свого уряду; зустрічей з представниками української влади, що становлять важливе значення для вивчення політики Французької республіки щодо УНР наприкінці 1917 – січні 1918 рр. [16, с. 86–96].

Загалом науковці відзначають невизначеність позиції західних країн щодо українського питання. Тезу про те, що до падіння Тимчасового уряду в геополітичному плані Україна не була предметом зацікавлення західних держав підтримує О. Кучик. Він вказує, що розвиток стосунків Великобританії й Франції з УНР свідчив «про відсутність у зовнішньополітичних доктринах західних країн чітко визначеної позиції стосовно українського питання». Останнє було лише засобом досяг-

нення тактичних й військових цілей на Східному фронті. Автор зауважує близькі давнішні зв'язки урядових кіл Англії та Франції із російською партією кадетів, що прагнули падіння більшовицької влади та знаходили підтримку та розуміння серед керівників названих країн. А отже, українському урядові було запропоновано до виконання саме кадетську програму в обмін на фінансову допомогу. Її територію планувалося використати як плацдарм для розгортання боротьби із більшовиками [8, с. 9–10].

У свою чергу Н. Кривець відзначає, що небажання Антанти де-юре визнавати УНР обумовлювалося відсутністю виробленої української зовнішньої стратегії та нестабільністю в середині самої України. Брак реальної підтримки з боку держав Антанти та військовий конфлікт з радянською Росією, врешті, за визначенням автора, змусили український провід змінити свою попередню орієнтацію на зближення з Францією та Англією та звернутися до більш реалістичної політики [7, с. 89–90].

У своєму дослідженні про українську проблему у зовнішній політиці провідних європейських держав періоду І Світової війни Ю. Федів робить більш радикальний висновок – Україна взагалі не входила до сфери інтересів країн Антанти на європейському континенті. Відтак її роль розглядалася Францією та Великою Британією виключно крізь призму стосунків із Росією, у збереженні єдності якої були зацікавлені обидві країни [15, с. 8].

Стосовно відношення країн Антанти до України та їх позиції зі збереження цілісної Росії інший дослідник І. Дацків вказує, що вона була обумовлена, перш за все, економічними інтересами. Зі створенням генерального секретарства міжнародних справ у грудні 1917 р. його очільник О. Шульгин, що був прихильником проантантівської зовнішньополітичної орієнтації, досяг значних успіхів у стосунках з Францією, Великобританією, Італією, Швейцарією, Чехословаччиною. Однак, підкреслює автор, визнання УНР та матеріальна допомога союзників, якої так потребувала Україна, ставилися у залежність від її участі у спільній збройній боротьбі проти Центральних країн та продовження війни, що ставало все більш проблематичним, зважаючи на зовнішньополітичні акції більшовицької Росії [4, с. 130].

Певними здобутками УЦР у міжнародному визнанні України називають автори видання «Українська державність 1917–1919 рр.» прибуття у листопаді – грудні 1917 р. до Києва іноземних військових місій. Вони характеризують цю подію як фактичне визнання УНР з боку країн Антанти: «Немає сумніву, це був значний крок на шляху до міжнародного визнання України» [12, с. 75]. Проте, зауважується, що воно було неостаточним, адже сама УНР ще не проголосила своєї незалежності, до того ж, підтримка України була базована на спільній справі – організації боротьби з країнами Четверного союзу, а інтерес до України з боку французького та англійського урядів був зумовлений страхом перед ліквідацією Східного фронту і «передислокацією дивізій Німеччини та Австро-Угорщини на захід, де на відстані 100 км від Парижа четвертий рік не стихали запеклі та виснажливі для обох сторін бої» [12, с. 75]. Саме через зміну курсу Центральної Ради та початок її переговорів із Центральними державами країни Антанти фактично анулювали її попереднє

визнання. У зв'язку з цим у виданні зазначається, що єдиною силою, на яку можна було розраховувати у Східній Європі, була Добровольча армія Півдня Росії, керівництво якої категорично відмовлялося визнавати самостійність новоутворених держав на теренах колишньої Російської імперії, у тому числі й УНР [12, с. 76].

До успіхів Центральної Ради та Генерального секретаріату зараховується зовнішньополітичне утвердження України у дослідженні «Міжнародні відносини України: історія і сучасність». Автори вказують на підписання у Парижі 23 грудня 1917 р. англо-французької конвенції щодо діяльності на півдні Росії, після чого ці країни зробили крок до визнання УНР, зауважуючи при цьому, що їх інтерес був зумовлений страхом перед можливістю ліквідації Східного фронту [5, с. 141–142].

Фактичним визнанням Англією й Францією українського уряду у грудні 1917 р. називає направлення до Києва відповідних повноважних представників О. Кучик. Проте він вказує, що ці заходи не були визнанням України де-юре та зумовлювалися більш унормованою внутрішньополітичною ситуацією в УНР порівняно із Росією та прагненням західних урядових кіл досягти за допомогою України відносної стабілізації на Східному фронті. Він також доводить, що уряд Великобританії не тільки не ставив питання про офіційне визнання самостійності України, а й взагалі заперечував таку можливість [8, с. 9]. Небажання провідних європейських країн визнати УНР пояснюється, на думку О. Кучика, перш за все, невизначеністю зовнішньої орієнтації самої України.

Я. Грицак дотримується позиції, що визнання УНР восени 1917 р. не відбулося, оскільки уповноважені не мали довірчих листів із належними підписами. Політика ж Антанти у цей період була особливо обережною – вона залишалася вірною своїм зобов'язанням щодо Росії, а існування УНР суперечило інтересам останньої. Відтак, англійський та французький уряди намагалися лише туманними обіцянками утримати Україну від зближення з Центральними державами [3, с. 122].

Призначення представників Великобританії та Франції при ГС, й на думку Н. Городні, не можна трактувати як офіційне визнання незалежності УНР з боку держав Антанти. Наміри останніх втримати Україну від підписання миру з Четверним союзом остаточно були з'ясовані на переговорах між представниками усіх чотирьох «великих держав» з УНР в Яссах у січні 1918 р. У кінцевому результаті, стверджує дослідник, укладення УНР Брестського миру спричинило тяжкі військові наслідки для антантівського блоку та призвело до розриву відносин, які тільки но почали складатися [2, с. 15].

У свою чергу І. Дацків, відзначаючи участь української делегації на чолі з А. Галіпом на переговорах в Яссах, підкреслює, що відповідь країн Антанти на українські домагання було обставлено такою кількістю застережень й умов, що їх виконання ставало практично неможливим. Відтак позитивних результатів досягнуто не було. А отже, робить висновок автор, ще до підписання Україною Брестського договору провідні держави антантівського блоку визначилися із своєю позицією щодо України – їх головний інтерес полягав у збереженні сильної і єдиної Російської держави [4, с. 130–131].

Про важливість для Центральної Ради отримати військову підтримку у боротьбі з більшовицькими військами йдеться у «Нарисах з історії дипломатії України». Очікувана допомога від західних країн не надходила. Тому, зрештою, УЦР змушена була ухвалити рішення про участь у Брест-Литовських мирних переговорах, що у підсумку призвело до повного розриву з Антантою [10, с. 322]. Ще більш категоричні у своїх оцінках автори «Дипломатичній історії України…». Вони стверджують, що саме бездіяльність держав Згоди змусили Центральну Раду та Генеральний секретаріат зробити остаточний вибір на користь Німеччини та її союзників [1, с. 113].

Таким чином, у сучасній українській історіографії відзначається, що Україна почала привертати увагу західних країн у травні – влітку 1917 р. Їх інтерес суттєво зріс після жовтневого перевороту у Петрограді, видання УЦР ІІІ Універсалу та з початком сепаратних переговорів більшовицького уряду Росії з Центральними країнами. Дослідники вказують, що переїзд до Києва іноземних військових місій та призначення повноважних представників Франції та Великобританії при Генеральному секретаріаті було обумовлено зміною їх політики в українському питанні та намаганням зберегти УНР у сфері свого впливу, а також забезпечити за рахунок останньої стабільність Східного фронту й утримати Україну від зближення з Четверним союзом. У більшості праць зазначається невизначеність та непослідовність політики країн Згоди стосовно УНР, що було пов'язано як із недостатньою обізнаністю вищих правлячих кіл цих держав із українською проблемою, так і загальним курсом на збереження єдності й неподільності Росії. Стосовно оцінки факту призначення офіційних представників Франції та Великої Британії при українському уряді вітчизняні науковці зауважують, що якщо про визнання УНР цими країнами де-факто ще можна говорити, то де-юре такого визнання не відбулося. Із укладанням Україною Брестського мирного договору відносини з країнами Антанти, які тільки-но почали складатися, були розірвані.

Треба також зауважити, що, за поодинокими винятками, розглядувані у статті праці, написані виключно з використанням української джерельної бази. Тому чекають на свого дослідника документи й матеріали закордонних архівів, сховищ та бібліотек. Бажаним було також залучення робіт зарубіжних науковців, оскільки вказаний наратив й джерела сприятимуть відтворенню більш повної та неупередженої історії міжнародних відносин революційного періоду та ролі та місця в них Української Центральної Ради.

Список використаних джерел

1. Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). К., 2011. 528 с.

2. Городня Н.Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 роках: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1996. С. 14.

3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: «Генеза», 1996. 360 с.

4. Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії. Тернопіль, 2013. 621 с.

5. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2001. 215 с.

6. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917–1920. К.: «Либідь», 1997. 208 с.

7. Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. К., 2008. 322 с.

8. Кучик О.С. Україна у зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Львів, 2002. 22 с.

9. Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. 328 с.

10. Нариси з історії дипломатії України. К.: Видавничий дім Альтернативи, 2001. 736 с.

11. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. К.: Наукова думка, 2011. Кн.1. 390 с.

12. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). К.: «Манускрипт», 1995. 261 с.

13. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. К: Альтернативи, 1999. 320 с.

14. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х т. К.: Світогляд, 2009. Т. ІІ. Рік 1918. 528 с.

15. Федів Ю.О. Українська проблема у зовнішній політиці провідних європейських держав періоду 1914–1923 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 23.00.04. «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Чернівці, 2012. 19 с.

16. Федорович В. Україна і світова політика. Етапи на шляху українського державотворення. Вибрані статті. К.: Видавництво «Ярославів Вал», 2003. 414 с.

References

1. Holovchenko V., Matviyenko V., Soldatenko V. Dyplomatychna istoriya Ukrayiny (kinets' XIX – persha chvert' XX stolittya). K., 2011. 528 p.

2. Horodnya N.D. Polityka krayin Antanty ta SShA shchodo derzhavnosti Ukrayiny v 1917–1919 rokakh: avtoref. dys. … kand. ist. nauk: 07.00.02. K., 1996. P. 14.

3. Hrytsak Ya. Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX –XX stolittya. K.: «Heneza», 1996. 360 p.

4. Datskiv I.B. Ukrayins'ka dyplomatiya (1917–1923 rr.) u konteksti svitovoyi istoriyi. Ternopil', 2013. 621 p.

5. Deshchyns'kyy L.Ye., Panyuk A.V. Mizhnarodni vidnosyny Ukrayiny: istoriya i suchasnist'. L'viv: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnika", 2001. 215 p.

6. Kopylenko O.L., Kopylenko M.L. Derzhava i pravo Ukrayiny 1917–1920. K.: "Lybid'", 1997. 208 p.

7. Kryvets' N. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiya, ekonomika. K., 2008. 322 p.

8. Kuchyk O.S. Ukrayina u zovnishniy polityts Antanty (1917–1920 rr.): avtoref. dys. … kand. ist. nauk: spets. 07.00.01. L'viv, 2002. 22 p.

9. Myronenko O. Svitoch ukrayins'koyi derzhavnosti. Polityko-pravovyy analiz diyal'nosti Tsentral'noyi Rady. K., 1995. 328 p.

10. Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny. K.: Vydavnychyy dim Al'ternatyvy, 2001. 736 p.

11. Narysy istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv. U 2-kh kn. K.: Naukova dumka, 2011. Kn.1. 390 p.

12. Pavlenko Yu., Khramov Yu. Ukrayins'ka derzhavnist' u 1917–1919 rr. (istoryko-henetychnyy analiz). K.: "Manuskrypt", 1995. 261 p.

13. Rubl'ov O.S., Reyent O.P. Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya 1917–1921 rr. K: Al'ternatyvy, 1999. 320 p.

14. Soldatenko V.F. Ukrayina v revolyutsiynu dobu. Istorychni ese-khroniky. U 4-kh t. K.: Svitohlyad, 2009. T. II. Rik 1918. 528 p.

15. Fediv Yu.O. Ukrayins'ka problema u zovnishniy polityts providnykh yevropeys'kykh derzhav periodu 1914–1923 rr.: avtoref. dys. … kand. ist. nauk: spets. 23.00.04. "Politychni problemy mizhnarodnykh system ta hlobal'noho rozvytku". Chernivtsi, 2012. 19 p.

16. Fedorovych V. Ukrayina i svitova polityka. Etapy na shlyakhu ukrayins'koho derzhavotvorennya. Vybrani statti. K.: Vydavnytstvo "Yaroslaviv Val", 2003. 414 p.

УДК 94 (477) 1917/1920

Дмитро Вєдєнєєв,
доктор історичних наук, професор,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
(Україна, м. Київ)

БРЕСТСЬКА УГОДА ЯК «ТОЧКА БІФУРКАЦІЇ» ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ У 1917–1920 рр.

У статті на основі *архівних матеріалів та історичної літератури робиться спроба проаналізувати історичну ситуацію навколо підписання Українською Народною Республікою (УНР) мирного договору у Бресті 9 лютого 1918 р. з державами австро-німецького блоку (Четверного союзу) з погляду можливих шляхів (альтернатив) її державницького буття та розвитку дипломатичної діяльності. Висвітлюється еволюція стосунків України із державами Антанти у 1917 р. та поворот політики УНР до оформлення договірних стосунків із Німеччиною та її союзниками. Розглянуто наслідки Брестського миру для подальшого вирішення геополітичної долі українських земель у межах переустрою Європи після Першої світової війни на Паризькій мирній конференції. Автор доводить, що ситуація навколо і після підписання Брестської угоди 1918 р. стала реальною точкою розходження альтернатив самого існування й дипломатичної активності України. Підписання угоди вивело УНР у сферу реальних міжнародних відносин. Водночас Брест з погляду реакції майбутніх переможців – країн Антанти – викликав принципово вороже ставлення до*

України як держави, що гарантувало виключення із процесу повоєнного облаштування Європи. Проте можлива альтернатива більш лояльного ставлення Антанти до України навряд чи призвела б до забезпечення її територіальної цілісності з погляду вирішення класичних завдань євроатлантичної геополітики.

Ключові слова: *дипломатія, міжнародні відносини, державотворення, геополітика, альтернатива в історії.*

Dmytro Vedeneyev,
doctor of historical sciences, professor
National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts
(Ukraine, Kyiv)

Brest agreement as "point of bifurcation"
diplomatic activity of Ukraine in 1917–1920

In the article, on the basis of archival materials and historical literature, an attempt is made to analyze the historical situation surrounding the signing by the Ukrainian People's Republic (UPR) of the peace treaty in Brest on February 9, 1918, with the states of the Austro-Germanic bloc (Quadruple Alliance) in terms of possible ways (alternatives) of its state existence and development of diplomatic activity. The evolution of the relations of Ukraine with the states of the Entente in 1917 and the turn of the policy of the UPR to the execution of contractual relations with Germany and its allies are covered. The consequences of the Brest Peace for the further resolution of the geopolitical destiny of the Ukrainian lands within the framework of the reconstruction of Europe after the First World War at the Paris Peace Conference were considered. The author argues that the situation around and after the signing of the Brest agreement of 1918 became a real point of discrepancy between the alternatives to the very existence and diplomatic activity of Ukraine. The signing of the agreement led the UNR to the realm of international relations. At the same time, Brest, in terms of the reaction of future winners – the Entente countries – caused a fundamentally hostile attitude towards Ukraine as a state, which guaranteed exclusion from the post-war reconstruction of Europe. However, the possible alternative to a more loyal attitude of the Entente to Ukraine would hardly lead to ensuring its territorial integrity in terms of solving the classical tasks of the Euro-Atlantic geopolitics.

Key words: *diplomacy, international relations, state formation, geopolitics, alternative in history.*

У сучасній історіософії та методології історії нині навряд чи викликає сумніви поліваріантний й полілінійний характер всесвітньо-історичного процесу, багатофакторність впливу на перебіг світової історії або окремих її доленосних подій. Ідеї жорсткої детермінованості ходу історії поступаються історіософськими концепціями, які наголошують на вірогідносному характері та альтернативних можливостях (лініях) поступу історії. У цьому відношенні, зокрема, в арсеналі постнекласичної історичної науки плідною виступає синергетична концепція (історична синергетика), або ж «концепція самоорганізації систем». Згадана доктрина оперує, з-поміж інших, поняттям «точки біфуркації», тобто своєрідного історичного роздоріжжя,

незвороту, коли відбувається обрання (у т.ч. числі – на основі вірогідності й випадковості) шляху (моделі) подальшого розвитку із кількох потенційних варіантів «поля можливості» в умовах історичної ситуації, що характеризується як «втрата рівноваги» [див. наприклад: 3; 15].

Для національної історії період 1917–1920 рр. був типовою й яскравою ситуацією виникнення точки біфуркації, пошуку й боротьби (у т.ч. – збройної) за реалізацію певних альтернативних моделей розвитку, хоча присутність реальних (явних й латентних) потенцій для просування тим або іншим альтернативним шляхом не завжди відповідала вольовим уявленням (прагненням) акторів цього нетривалого, але бурхливого історичного роздоріжжя.

Зрозуміло, що за таких умов міжнародні (геополітичні) чинники існування Української державності – історична ситуація породила кілька її моделей (радянсько-комуністичний вектор тут не був якимось штучно прищепленим або «незаконнонародженим» – в ті роки в Україні діяло шість комуністичних партій, без урахування власне РКП (б)) – відігравали ледве не провідну роль у можливостях реалізації альтернатив національного поступу. Справа в тому, що Українська революція, генетичного пов'язана із власне загальноросійською революцією у кордонах 1917 р., та державотворчі пошуки українського народу (діалектично пов'язані із оформленням його в окрему політичну націю та в європейський етнос із базовими ознаками етногенези як такої) хронологічно співпала із фундаментальними зрушеннями світобудови на світовій арені.

Останні були, передовсім, пов'язані із процесом завершення, завершенням та оформленням міжнародно-правових та геополітичних результатів Першої світової війни, крахом Російської, Німецької, Австро-Угорської та Османської імперій, і, відповідно, суттєвими змінами на карті Європи, появою нових держав (за якими нерідко стояли держави великі), для яких охоплена війною Україна (якщо розуміти її територію у сучасних кордонах), стала театром військових дій, «будівельним матеріалом» великодержавних процесів, джерелом ресурсного забезпечення тощо.

Відповідно, ситуація навколо підписання Українською Народною Республікою Брестської мирної угоди 9 лютого 1918 р. із Німеччиною, Австро-Угорщною, Болгарією та Османською імперією може з повною підставою розглядатися як поворотний (біфуркаційний) пункт, який викликав незворотній й глибинні за наслідками процеси для дипломатичної активності та всього геополітичного та державницького буття тогочасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій української історіографії (її історико-дипломатичного напряму, передовсім) проблеми Брестського миру засвідчує, що вони переважно стосуються міжнародних обставин переговорів, підписання угоди, впливу на двосторонні відносини, політиці Центральних держав у фактично окупованій ними Україні [2; 5; 13, с. 34–40, 56–59].

Метою статті є виявлення комплексу наслідків Брестської угоди, які визначальним чином вплинули на вирішення геополітичної долі тогочасної національної державності й розвиток її дипломатичної діяльності у 1917–1920 рр.

З геополітичного та воєнно-політичного погляду значення земель України та українського національно-автономістського руху підвищилося вже влітку-восени 1917 р. Суттєвою обставиною, що стимулювала до самостійного виходу України на міжнародну арену, було зростання інтересу й уваги до неї як до потенційного серйозного фактора східноєвропейських взаємин з боку провідних іноземних держав. Зрозуміло, що за умов, коли тривала Перша світова війна, вірогіднішими зовнішніми партнерами України були держави Антанти, адже військовий потенціал України як складової частини Росії був направлений проти країн австро-німецького блоку.

Зміцненню прагматичного інтересу західних демократів до України, зростанню їх поінформованості щодо процесу відродження національної державності сприяла напівофіційна місія французького журналіста-міжнародника Ж. Пелісьє, одного із діячів масонського руху Франції, який використовував для інформаційно-розвідувальної місії свої контакти із «вільними каменярами» України. Захоплене чекістами у 1920 р. листування Ж. Пелісьє із «братом», главою Директорії УНР С. Петлюрою засвідчило і подальше існування неурядового масонського каналу контактів між політичними колами двох країн [4].

Емісар спромігся зібрати багатий матеріал про становище в Україні. 15 вересня емісар надав послу Франції в Росії Нулансу змістовний інформаційно-аналітичний звіт щодо українських справ на 27 сторінках, з доданням ряду важливих документів на 120 сторінках, після чого західна печать почала писати про Україну як про «нову силу на Сході, здібну протистояти військовому тиску німців». Раніше преса Франції та взагалі Антанти упереджено ставилася до державного відродження України й висловлювалася про центральну Раду як про «банду фанатиків без усякого впливу, яка руйнує край в інтересах Німеччини» [9, с. 61–62; 25, p. 199].

Сподівання політиків Антанти скоріше виходили з їх наміру знайти військово-політичну заміну Російській імперії, що розпадалася. Проте вихід «українського питання» на розгляд політичних кіл провідних іноземних держав додавав Україні шансів стати у майбутньому важливим чинником міжнародних відносин на сході Європи. Військові емісари Антанти пильно стежили за розвитком подій в Україні, котра викликала в них прагматичний інтерес своїм значним військово-промисловим потенціалом, географічною близькістю до східноєвропейського театру військових дій світової війни, процесом українізації військових частин, а головне – забезпеченням стабільності Східного фронту, який неодноразово рятував великою кров'ю ту ж Францію («Диво на Марні» тощо).

У вересні 1917 р. Генеральний Секретаріат відвідала з офіційним візитом французька військово-санітарна місія. У жовтні прибули військові представники Франції генерал Табуї та полковник Перльє. Табуї, як голова французької військової місії при Південно-Західному фронті, виявив чималий інтерес до процесу українізації збройних сил і до військового аспекту політичного курсу українського уряду взагалі. Військово-дипломатичні представники й спостерігачі іноземних країн цікавилися і проявами громадсько-політичного життя України, контактували з самодіяльними суспільно-політичними об'єднаннями, ЗМІ. Так, 2 листопада 1917 р. вій-

ськові дипломати Франції, Бельгії та Румунії були присутні на ІІІ-му Військовому з`їзді у Києві, який висловився за активну участь військових-українців у розбудові національної державності [7, с. 234].

Свій професійний інтерес щодо України задовольняли й американські інформатори. Влітку 1917 р. до України приїхала американська «економічна місія» Рута, яка була направлена до Росії за рішенням Ради національної оборони США (варто нагадати, що частка іноземного капіталу у галузях важкої промисловості українських губерній дореволюційної Росії становила 50–75%). Місія в Україні головну увагу приділила збору відомостей про становище на Чорноморському флоті. Американські представники встановили контакт з діячами українського парламенту, неодноразово зустрічалися з О. Шульгиним, функціонерами політичних партій [17, с. 91–93].

Після розгрому більшовиками Ставки Верховного командування російської армії в Могильові до Києва переїхали військово-дипломатичні місії Англії, Франції, Італії, Японії, Бельгії, Румунії, Сербії, а також переїхала з Ясс група американських офіцерів. Справу інформування іноземних політичних кіл про становище в Україні поліпшувало перебування у Києві з дореволюційного часу консульства Англії, Бельгії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Персії, Португалії, Норвегії, Франції, Швейцарії [20, арк. 1].

Поступово іноземні спостерігачі переходили від збирання інформації про Україну до намагань залучити її до свого політичного впливу й співробітництва. Невдовзі перед проголошенням ІІІ-го Універсалу генерал Табуї з англійськими офіцерами прибув до уряду України і заявив, що союзники «з великою симпатією відносяться до культурного й політичного відродження України» [7, с. 235]. Генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин, у свою чергу, обумовив надання допомоги Україні та подальше обговорення цієї теми встановленням дипломатичних відносин між Україною та державами Згоди.

Таким чином, виразно оформився вектор-альтернатива геополітичного існування України під патронатом Антанти за умов її зацікавленості у веденні війни на Сході та одночасного послаблення централізованої Росії з метою мінімізації задоволення її повоєнних преференцій як держави-члена коаліції переможців (у т.ч. – передбачених секретною угодою Сайкса-Піко 1915–1916 рр. про поділ азіатських володінь Туреччини). Як документально нині доведено австрійським істориком Елізабет Хереш, Лондон не збирався виконувати обіцянку щодо російського контролю над Босфором, натомість виділив 21 млн. крб. на стимуляцію революційних та націоналістичних рухів у Російській імперії [12, с. 24, 44].

Проте саме у той період виразно проявляється концептуальна основа ставлення провідних іноземних держав до України: «У 1917–1920 рр. незалежницькі державні утворення на Україні становили для Заходу лише тактичний інтерес і розглядалися виключно як знаряддя власної політики» [18, с. 63]. Не можна не розуміти, що йшлося про провідні колоніальні імперії, які насильницьким шляхом захопили та експлуатували до чверті (Велика Британія) і 10% (Франція) суходолу планети, а їх перемога у світовій війні виглядала вже очевидною.

Проголошення УНР 20 листопада 1917 р. (за умов фактичної відсутності централізованого управління постімперським простором) активізувало контакти країн Антанти з Україною. 18 грудня 1917 р. генерал Табуї повідомив голову уряду УНР, що французьке керівництво доручило йому запитати Україну про необхідність надання їй фінансової та військово-технічної допомоги. Українська сторона знову пов'язала це питання з проблемою встановлення дипломатичних стосунків між УНР та державами Згоди. 3 січня 1918 р. Табуї подав генеральному секретареві міжнародних справ офіційний лист про своє призначення Генеральним комісаром (повноважним представником) Франції при уряді України. 6 січня колишній британський консул в Одесі П. Багге подав ноту про його призначення представником Англії в Україні. Між тим, ці другорядні чиновники не мали повноважень на визнання УНР де-юре.

Одразу ж необхідно зазначити, що і попри різкий поворот курсу уряду Центральної Ради УНР на порозуміння із австро-німецькими противниками Антанти, на УНР (незважаючи на щиро демократичні погляди й антибільшовицьку риторику її урядовців – вихідців із різночинської інтелігенції з її ментально укоріненою романтичною «прозахідністю») великі держави абсолютно нехтували інтересами УНР. Про це яскраво свідчить хоча б перебіг україно-французьких переговорів весни 1919 р. (на фоні стрімкого наступу Червоної Армії й втрати столиці).

Директорія планувала покласти в основу домовленостей визнання Антантою самостійності УНР і допущення її представників до Паризької мирної конференції, забезпечення статусу Директорії, «народного ладу» та соціальних реформ в Україні, визнання автономності української армії. Однак представнику УНР в Парижі Г. Сидоренку висунули такі умови відносин з Україною:

– передача Франції в концесію на 50 років всіх українських залізниць;

– зобов'язання пропорційної виплати боргів царського й тимчасового урядів;

– формування упродовж року 300-тисячної української армії;

– передача під контроль Франції на 5 років військової, торговельно-промислової та фінансової політики України тощо.

6 березня 1919 р. на ст. Бірзула відбулися переговори повноважної делегації УНР з начальником штабу французьких військ підполковником (!) Фреденбергом – при тому, що делегація України складалася з міністрів та членів Трудового Конгресу (парламентарів). Ці переговори не мали успіху з огляду на відверто шовіністичну політику французької сторони: за словами І. Мазепи, «французький полковник тримав себе так, ніби він був не в Україні, а в якійсь африканській колонії з дикими неграми». На переговорах Фрейденберг розлютився, вимагав вигнати Вінниченка та Чехівського «як собак», «тепер кожен бандит називає себе петлюрівцем» [10, с. 100]. І справді, глава Директорії В. Вінниченко та лівий уряд В. Чехівського змушені були піти у відставку.

Втім, володарі повоєнного світу не приховували свого ставлення до інших народів. У листопаді 1919 р., коли англійці увійшли до Закавказзя (де вирувала «війна всіх проти всіх») й взяли під контроль залізницю до Батумі, глава Форін Офісу лорд А. Бальфур заявив «Гардіан»: «Єдине, що мене цікавить на Кавказі, так це те,

хто контролює залізницю, по якій везуть нафту, а аборигени можуть хоч розірвати один одного на шматки» [12, с. 70–71].

Головним напрямом дій тільки-но започаткованої служби міжнародних зносин УНР стала гуманна справа припинення світової війни. Досягнення миру розглядалося в офіційних колах республіки як відправний момент власного державного врядування та проведення такої зовнішньої політики, що базується на об'єктивних національно-державних інтересах. 24 грудня 1917 р. уряд України направив до всіх воюючих і нейтральних держав ноту, де закликали всі воюючі держави негайно припинити бойові дії, й зібратися на мирний міжнародний форум. Висловлювалось бажання України взяти участь у мирних переговорах на основі безумовного визнання права нації на самовизначення, відмови від анексій і контрибуцій, матеріальної допомоги постраждалим у війні малим державам і народам [21, арк. 11–12]. У відповідь на ноту УНР вже 26 грудня 1917 р. надійшла телеграма від Центральних держав, в якій висловлювалась готовність «вітати повноважних представників УНР як учасників мирних переговорів у Бресті».

Таким чином, за лічені тижні сформувався ще один альтернативний вектор визначення зовнішньополітичної орієнтації, що у тих конкретних умовах одночасно означало обрання подальшої долі у процесі облаштування повоєнного світу великими державами, місце України у можливих міжнародно-правових й геополітичних комбінаціях. Крім того, до переговорів УНР з Центральними державами дало поштовх й керівництво Радянської Росії, яке підписало у грудні 1917 р. угоду про перемир'я з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Болгарією, направило на переговори з ними у Бресті делегацію на чолі з головою міжнародного відомства Л. Троцьким. Отже, наміри проводу УНР увійти до переговорних відносин з австро-німецьким блоком були продиктовані не лише прагненням миру, але й небажанням залишитися в політичній ізоляції (з огляду на обструкціоністську позицію Антанти), й опинитися в стороні від важливого процесу післявоєнного врегулювання.

Безперечно, правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини у скрутній стратегічній ситуації менш за все дбали про створення суверенної України, а їх готовність налагодити з нею політичні стосунки обумовлювалась неможливістю далі воювати на два фронти. Крім того, така дипломатична комбінація дозволяла їм уникнути «небезпеки, що західні альянси можуть здобути новостворені держави для себе, особливо на випадок сепаратного миру центральних держав з Росією. Це відносилось, передусім, до України, незалежний статус якої Англія й Франція визнали ще перед тим, як центральні держави зав'язали з нею дипломатичні зносини» [9, с. 17]. А. Денікін наводив слова начальника штабу Східного фронту генерала Гофмана: «Насправді Україна – справа моїх рук, а зовсім не плід сумлінної волі руського народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість заключити мир хоча з частиною Росії» [19, с. 319].

Необхідно враховувати знесиленість Центральних держав війною, яку планувалося компенсувати за рахунок аграрно багатющої України (до літа 1918 р. у Німеччині на тиждень видавалося 1,25 кг сурогатного хліба й 62 гр. ерзац-жирів,

в Австро-Угорщині становище із харчуванням оцінювалося як катастрофічне, переддень масового голоду).

Хоча в цілому політичні симпатії Центральної Ради схилялися на бік західних демократій (а на війну із Чотвірним блоком мобілізували, за різними оцінками, до 3,5–4,5 млн. вихідців з «малоросійських» губерній імперії), Україна на практиці змушена була розвивати стосунки з країнами австро-німецького блоку. Не в останню чергу це пояснюється небажанням держав Антанти розглядати УНР як рівноправного міжнародного партнера. Країни Згоди підходили до України лише з суто прагматичної точки зору, сподіваючись створити з українців декілька корпусів для утримання важливих стратегічних ланок Східного фронту. Свою лояльність до УНР вони ставили у залежність від її згоди покірно йти у фарватері політики Антанти. З початком контактів України з Чотвірним блоком представники Антанти стали посилати до уряду УНР ноти, в яких оголошували ці контакти «ворожим актом» й погрожували відкликанням визнання України в разі їх продовження [7, с. 239].

Визначення курсу на мир викликало розмежування політичних сил УНР. З початку грудня 1917 р. на засіданнях Центральної Ради йшло обговорення питання про мир. «Лінія розколу, – згадує член УЦР М. Галаган, – йшла в головних рисах між українською більшістю членів Ц.Р. і неукраїнською меншістю. Фракції українських с.-д. і українських с.-р. займали становище необхідності негайного перемир'я та підготовлення до переговорів про мир, українські с.-р. виступили проти «сепаратного миру», представники ж національних меншин виступили за підписання мирної угоди лише загальноросійським урядом» [6, с. 57–58].

Брестська угода встановлювала нові кордони України, сторони, що домовлялися, обопільно відмовлялись від сплати коштів війни, обумовлювала обмін військовополоненими та інтернованими особами. Договір передбачав австро-німецьку збройну допомогу Україні в боротьбі з військами радянського уряду, хоча на ділі збройна присутність іноземних військ ставила керівництво УНР у залежне від Центральних держав становище, включаючи й контроль над міжнародними взаєминами країни. В цьому документі містилося надзвичайно важке для селянства України зобов'язання поставок до Німеччини та Австро-Угорщини великої кількості сільськогосподарських продуктів (60 млн. пудів зерна, 2,75 млн. пудів живої ваги худоби, 3 млн. пудів цукру тощо). Хоча формально в обмін на продукти в УНР мала піти продукція машинобудування, хімічної промисловості, насправді економічна частина угоди лягла на Україну одностороннім тягарем й багато в чому обумовила піднесення селянсько-повстанського руху, котрий скоріше гальмував державотворення.

Підписання Брестської мирної угоди було вкрай важливим для подальшого розвитку зовнішньої політики та її державного апарату в Україні. Нові можливості для цього відкривало визнання УНР рядом іноземних держав «де-юре». Розвиток зовнішньополітичної служби, її закордонного компоненту, стимулювали й відповідні положення договору. Сторони, що домовлялися, зобов'язувалися «негайно після підписання сей умови» встановити дипломатичні відносини та обмінятися повноважними представниками, а після ратифікації мирної угоди сторони мали

намір запровадити одна у одної генеральні консульства, консульства та віце-консульства «в усіх портах, містах і інших місцевостях їх територій» [22, арк. 11, 39].

Підписавши Брестську угоду, до якої вело практично єдине реальне у тих конкретно-історичних умовах вікно можливостей, Українська держава отримала можливість для реального виходу у сферу міжнародних відносин, могла розрядити напругу від розвалу фронту й антивоєнних настроїв. Однак сама УНР швидко опиняється у полоні свавілля нових союзників, що показала ситуація із військовою допомогою. Уряд В. Голубовича розраховував, що УНР отримає під власну команду легіон Січових стрільців, частини австро-угорської армії, укомплектовані галичанами, «Синю дивізію», сформовану у Німеччині із військовополонених-українців (загалом оціночно до 40–50 тис. багнетів, що значно перевищувало Червону гвардію). Проте з 18 лютого 1918 р. на територію України став входити контингент з 19 піхотних і кавалерійської дивізії Німмечини, 8 піхотних і 2–3 кавалерійських дивізій Австро-Угорщини (згодом де-факто окупаційний контингент розрісся до 450 тис. багнетів і шабель).

Осільки в УНР увійшли переважно ландверні з'єднання (другої черги, укомплектовані призовниками старшого віку), то на Захід вдалося передислокувати більш боєздатні частини. Перекидання німецьких військ зі Сходу на Західний фронт суттєво ускладнило стратегічне становище Антанти. Незважаючи на те, що до серпня 1918 р. в Європі додатково опинилося до 1,5 млн. американських вояків, союзникам вдалося просунутися за три місяці на фронті у 275 км лише на 50–80 км, і навіть до листопада 1918 р. фронт пролягав виключно поза межами Німеччини. Втрати союзників у наступі липня – листопада 1918 р. у 1,5 раза перевищували німецькі, і проблематичною ставала наявність людських ресурсів для остаточної перемоги [24]. Зрозуміло, який вплив ця обставина справила на ставлення Антанти до української державності як такої.

Доцільним уявляється питання про концептуальне геополітичне ставлення Німеччини до українських земель. Ледве встигнувши стати об'єднаною, Німеччина розпочала захоплення колоніальних територій в Африці та Океанії. Офіційний історіограф Прусського королівства Г. фон Трейчке у 1870-х – 1880-х «обґрунтував» доктрину «морального права» на необмежену експансію. У 1887 р. фон Бюлов, майбутній канцлер Другого рейху, мріяв про знищення статусу Росії як великої держави, відтиснення її з берегів Балтійського й Чорного морів, руйнацію її економіки (О. фон Бісмарк на полях цих нотаток зауважив: «Такі ексцентричні нариси не варто викладати на папері»). Депутат рейхстагу Ф. Науманн виношував плани творення маріонеткових держав, включаючи українські землі, висунув геополітичну доктрину «Серединної Європи» від Рейну до Перської затоки, що передбачало захоплення Півдня Російської імперії і Криму, введення Росії у межі Московського царства [12, с. 36–38].

Природно, що і в «союзній» Україні німецька вояччина вела себе як у поневоленій країні. Між тим, взаємини з країнами австро-німецького блоку на грунті умов Брестської угоди, за влучним висловом очільника МЗС Української Держави Д. Дорошенка, були у 1918 р. «основними питаннями не тільки нашої закордонної політики, але й питаннями нашого існування як держави». Аналізуючи позицію Німеччини до

України, голова міжнародного відомства гетьманату Д. Дорошенко зазначав, що «в німецьких урядових колах взагалі не було єдиної, строго зазначеної лінії політики щодо України… Взагалі німецька політика на Україні робилася грубими солдатськими руками, і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, а навпаки – відштовхувала». Певна частина німецьких політиків та економістів висувала концепцію існування суверенної України в орбіті німецького впливу на Сході як противагу Росії й широкий ринок для німецької промисловості. Однак офіційна політика розглядала взаємини з гетьманатом лише як тимчасову комбінацію і джерело для постачання, не бажала бачити Україну соборною, перешкоджаючи об'єднанню всієї її території у єдине ціле, обмежувала міжнародні контакти України з державами Згоди й нейтральними країнами [8, с. 280–281]. УНР і гетьманат П. Скоропадського змушені були підтримувати стосунки з окупаційною владою цих держав в самій Україні, котра завжди дотримувалась власного розуміння подій і процесів в Україні, а її позиція була значно жорсткішою стосовно української державності, ніж офіційна позиція Берліна й Відня.

Як відзначив політичний діяч В. Андрієвський, ставлення Німеччини до України полягало в тому, щоб «зібрати якнайбільше хліба, цукру, скотини і всякого іншого добра, незалежно від блага якихсь "класів" і навіть самої ... нової "самостійної" держави» [1, с. 9–10].

Несприятливим було й ставлення до України як до міжнародного партнера з боку Австро-Угорщини, яка пішла на підписання угоди в Бресті «скріпивши серце, примушена голодом і волею своїх сильних союзників» [7, с. 282]. Керівництво Австрії відмовлялося ратифікувати положення Брестської угоди про створення Коронного краю, а потім взагалі зліквідувало цю таємну статтю в інтересах Польщі.

Зрозуміло, що і після краху Чотвірного союзу Україна опинилася у розряді ворожих для переможців країн, що виключало можливість її активної участі у міжнародних відносинах. Панівною була думка на кшталт висновків експертів Форін Офісу: «не слід забувати, що ідея незалежності України зародилася у Німеччині, підтримувалася політичними інтригами, і не виправдана ані з географічного, ані етнографічного погляду» [19, с. 319].

Це мало вирішальне значення для визначення геополітичної долі України (у межах розбудови устрою повоєнної Європи з волі переможців), адже її історичні землі підпали під іноземну окупацію: з листопада 1918 р. Румунія зайняла Північну Буковину, на початку 1919 р. Чехословаччина окупувала Закарпаття, а до літа 1919 р. землі Східної Галичини та Західної Волині були загарбані агресивною Польщею. Наприкінці лютого 1919 р. Рада Десяти конференцій погодилася з територіальними претензіями Польщі на Сх. Галичину та дозволила ввести туди польські війська «для охорони від більшовицьких банд». 8 і 13 квітня 1919 р. Рада міністрів іноземних справ конференції юридично оформила окупацію Закарпаття та Північної Буковини Чехословаччиною та Румунією. 25 червня 1919 р. Паризький форум уповноважив Польщу на окупацію Галичини до р. Збруч зі встановленням у краї польського режиму управління.

Обструкція УНР на Паризькій конференції викликала сумлінне нерозуміння керівників української дипломатії і держави, які виходили з рафінованих ідеологем:

«Здавалося, що весь культурний світ, особливо держави Антанти, які побідно закінчили всесвітню війну, – йшлося у посланні голови уряду УНР Б. Мартоса до президента Паризької мирної конференції від 27 червня 1919 р., – які оголосили право всіх народів на самовизначення, підтримають морально і матеріально Директорію УНР. Але на превеликий жаль і на диво демократій всього світу, Антанта, вважаючи на наклепи ворогів України, російських та польських імперіалістів, затягує справу визнання суверенних прав українського народу...» [23, арк. 41].

Між тим, з погляду можливих варіантів вирішення міжнародно-правової долі українських земель (у Версалі розглядалися саме територіальні питання, а УНР не була суб'єктом переговорів) правомірно замислитися – чи існував інший реалістичний варіант (у разі, скажімо, відсутності спадщини Брестської угоди).

Колишній очільник МЗС Росії С. Сазонов, який представляв і «білий рух» на Версальському форумі, зазначав, що у Британської імперії існував «грандіозний план, що мав за мету розчленувати Росію. Балтійські держави повинні були остаточно відрізати Росію від Балтійського моря, Кавказ мав стати буфером. Цілком самостійним від Росії, між нею й Туреччиною і Персією таким же самостійним мав стати Туркестан, щоб раз і назавжди перегородити шлях до Індії. Персія цілком підпадала під владу Англії. А "незалежність" Кавказу, Туркестану й Балтійських держав обмежувалася б практичним протекторатом Англії над цими областями» [12, с. 64]. Власне і саме політика провідної колоніальної імперії підтверджує нехтування правами народів, виходячи із міркувань геополітичної доцільності.

Вирішення долі тих же західноукраїнських земель відбувається у межах забезпечення класичного постулата англосаксонської таласократичної геополітики, який століттями полягав у зусиллях із недопущення існування у континентальній Європі потужних держав – конкурентів Альбіону. Закономірно, що провідним політичним радником британської делегації в Парижі, кандидатом на верховного комісара Антанти в Україні виступав професор-географ Оксфордського університету і Лондонської економічної школи Хальфорд Маккіндер (1861–1947). Висунувши у 1904 р. ідею «осьового регіону світової політики» – євразійського континенту, геополітик у 1919 р., в книзі «Демократичні ідеали і реальність» висунув поняття Хартленда (Росія, Центральна і Східна Європа, Монголія і Тибет (схожу думку ще у 1912 р. висловив географ В. Семенов-Тян-Шанський: «володарем світу» буде той, хто встановить контроль над «двома середземними морями, найбільш просунутими у сушу бухтами світового океану», той, хто утримуватиме «кільцеподібну» зону від Балтики до Чорного моря).

«Хто управляє Східною Європою, панує над Хартлендом, хто панує над Хартлендом, той панує над Світовим островом, хто панує над Світовим островом, володарює над світом» – сформулював відому формулу Маккіндер [14, с. 75–76]. З погляду проблематики нашої статті важливе те, що в кулуарах Версаля Х. Маккіндер розробив доктрину «роздільного ярусу» між Росією (не принципово, з яким суспільними ладом) і Німеччиною, і домігся документального закріплення «лімітрофних держав» (Польщі, Румунії, Чехословаччини, республік Балтії). По суті, творці Версальської системи Ллойд-Джордж та Вудро Вільсон сконструювали смугу східноєвропейських

держав із колишніх земель Російської та Австро-Угорської імперій. Оскільки саме Польща ставала головною опорою роздільної смуги, то на її користь було вирішено і «українське питання» (в частині приналежності земель Західної України).

Таким чином, якщо виходити із всієї складної сукупності історичних обставин, слід визнати ситуацію навколо і після підписання Брестської угоди 1918 р. реальною точкою розходження альтернатив самого існування й дипломатичної активності України. З погляду короткострокової перспективи підписання угоди вивело УНР у сферу реальних міжнародних відносин, дозволило Центральній Раді повернутися до Києва. Відкривалася перспектива буття України як підконтрольної, переважно аграрної країни, сировинної бази Берліна. Проте Брест з погляду реакції майбутніх переможців – країн Антанти – викликав принципово вороже ставлення до України як держави, що гарантувало виключення із процесу повоєнного облаштування Європи. Водночас, можлива альтернатива більш лояльного ставлення Антанти до України навряд чи призвела б до забезпечення її територіальної цілісності з погляду вирішення класичних завдань євроатлантичної геополітики.

Список використаних джерел

1. Андріївський В. З минулого. Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. Ч.1. Берлін, 1923. 308 с.

2. Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: дис. … канд. іст. наук. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2001. 211 с.

3. Бородкин Л.И. Порядок из хаоса: Концепции синергетики в методологии исторических исследований. *Новая и новейшая история*. 2003. № 2. С. 98–118.

4. Вєдєнєєв Д. Листування між українськими та французькими масонами в добу визвольних змагань 1917–1920. *Розбудова держави*. 1996. № 5. С. 62–64.

5. Вєдєнєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України в період державотворчих пошуків 1917 – початку 1920-х рр.: історіографія та археографія проблеми. *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Наукові дослідження*. К., 2008. С. 266–328.

6. Галаган М. З моїх споминів. Львів, 1930. Ч. 3. 174 с.

7. Дорошенко Д. Історія України. Ужгород, 1929. Т.1. 437 с.

8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен, 1969. 543 с.

9. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918. *Український історик*. 1968. № 1–3. С. 5–19.

10. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Прага: Пробоєм, 1942. Т. 1. 210 с.

11. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1938. 116 с.

12. Нарочницкая Н. Великие войны XX столетия. За что и с кем мы воевали. М.: Айрис-пресс, 2007. 232 с.

13. Українська дипломатія, 1917–1924 рр.: матеріали до бібліографії. Бюлетень Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства; № 17, I–II квартал 2012 р. / укладачі: С.С. Артамонова, А.А. Майстренко, З.М. Мусіна, Л.П. Одинока, Р.В. Романовський. К., 2012. 99 с.

14. Панарин И.М. Информационная война и геополитика. М.: Поколение, 2006. 560 с.

15. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. 432 с.

16. Раковський І. Політика Франції щодо України в 1917–1918 рр. *Український історик*. 1988. № 1–4. С. 57–69.

17. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917–1918 рр. К., 1957. 428 с.

18. Симоненко Р.Г. Міжнародне утвердження України. *Політика і час.* 1995. № 12. С. 57–68.

19. Слипченко А.С. Заметки о дипломатии и дипломатах. К.: Задруга, 2009. 688 с.

20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

21. ЦДАВО. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 11–12.

22. ЦДАВО. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 11, 39.

23. ЦДАВО. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 41.

24. Широкорад А. Украденная победа России. *Независимое военное обозрение*. 2016. 25 марта.

25. Reshetar G. The Ukrainian revolution. A study of nationalism. N.-Y., 1972. 363 p.

References

1. Andriivskyi V. Z mynuloho. T. 2: Vid Hetmana do Dyrektorii. Ch.1. Berlin, 1923. 308 s.

2. Barvinska P.I. Ukrainsko-nimetski vidnosyny v 1917–1922 rr.: dys. … kand. ist. nauk. – Odesa: Odes. nats. un-t im. I.I. Mechnykova, 2001. 211 p.

3. Borodkyn L.Y. Poriadok yz khaosa: Kontseptsyy synerhetyky v metodolohyy ystorycheskykh yssledovanyi. *Novaia y noveishaia ystoryia*. 2003. № 2. P. 98–118.

4. Viedienieiev D. Lystuvannia mizh ukrainskymy ta frantsuzkymy masonamy v dobu vyzvolnykh zmahan 1917–1920. *Rozbudova derzhavy*. 1996. № 5. P. 62–64.

5. Viedienieiev D. Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy v period derzhavotvorchykh poshukiv 1917 – pochatku 1920-kh rr.: istoriohrafiia ta arkheohrafiia problemy. *Ukraina v revoliutsiinykh protsesakh perysh desiatylit XX stolittia. Naukovi doslidzhennia.* K., 2008. P. 266–328.

6. Halahan M. Z moikh spomyniv. Lviv, 1930. Ch. 3. 174 p.

7. Doroshenko D. Istoriia Ukrainy. Uzhhorod, 1929. T.1. 437 p.

8. Doroshenko D. Moi spomyny pro nedavnie mynule. Miunkhen, 1969. 543 p.

9. Kamenetskyi I. Nimetska polityka suproty Ukrainy v 1918. *Ukrainskyi istoryk.* 1968. № 1–3. P. 5–19.

10. Mazepa I. Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921. Praha: Proboiem, 1942. T. 1. 210 p.

11. Mytsiuk O. Doba Dyrektorii UNR. Spomyny i rozdumy. Lviv, 1938. 116 p.

12. Narochnytskaia N. Velykye voiny XX stoletyia. Za chto y s kem my voevaly. M.: Airys-press, 2007. 232 p.

13. Ukrainska dyplomatiia, 1917–1924 rr.: materialy do bibliohrafii. Biuleten Haluzevoho tsentru naukovotekhnichnoi informatsii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva; № 17, I–II kvartal 2012 r. Ukladachi: S.S. Artamonova, A.A. Maistrenko, Z.M. Musina, L.P. Odynoka, R.V. Romanovskyi. K., 2012. 99 p.

14. Panaryn Y.M. Ynformatsyonnaia voina y heopolityka. M.: Pokolenye, 2006. 560 p.

15. Pryhozhyn Y., Stenhers Y. Poriadok yz khaosa: Novyi dyaloh cheloveka s pryrodoi / per. s anhl. M.: Prohress, 1986. 432 p.

16. Rakovskyi I. Polityka Frantsii shchodo Ukrainy v 1917–1918 rr. Ukrainskyi istoryk. 1988. № 1–4. P. 57–69.

17. Symonenko R.H. Imperialistychna polityka SShA shchodo Ukrainy v 1917–1918 rr. K., 1957. 428 p.

18. Symonenko R.H. Mizhnarodne utverdzhennia Ukrainy. *Polityka i chas.* 1995. № 12. P. 57–68.

19. Slypchenko A.S. Zametky o dyplomatyy y dyplomatakh. K.: Zadruha, 2009. 688 p.

20. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali – TsDAVO). F. 2592. Op. 1. Spr. 32. Ark. 1.

21. TsDAVO. F. 2592. Op. 1. Spr. 23. Ark. 11–12.

22. TsDAVO. F. 2592. Op. 1. Spr. 75. Ark. 11, 39.

23. TsDAVO. F. 3696. Op. 2. Spr. 280. Ark. 41.

24. Shyrokorad A. Ukradennaya pobeda Rossyy. Nezavysymoe voennoe obozrenye. 2016. 25 marta.

25. Reshetar G. The Ukrainian revolution. A study of nationalism. N.-Y., 1972. 363 r.

УДК 930.2 (477+430) «1918» (043.3)

Сергій Губський,
науковий співробітник відділу
історичних студій Науково-дослідного
інституту українознавства (Україна, м. Київ)

ЗНАЧЕННЯ БРЕСТСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ (1918 Р.) ДЛЯ УНР В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглядається національний державотворчий досвід у роки української революції 1917–1921 рр., пов'язаний з підписанням 9 лютого 1918 р. Брестського (Берестейського) мирного договору між УНР та державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною) та висвітленням цієї події в працях сучасних українських істориків. Наголошується, що на відміну від його однозначно негативної оцінки в радянській історіографії, серед сучасних науковців існують альтернативні точки зору на проблему, розглядаються її різноманітні аспекти. В цих наукових працях, спираючись на доробок попередників, аналізується еволюція українсько-німецьких відносин в 1914–1924 рр., висвітлюється зародження зовнішньополітичного відомства УНР та його структур, показується вихід України на міжнародну арену та підписання Брестського договору як визначне

досягнення молодої національної дипломатії. Разом з тим автор поділяє точку зору дослідників про те, що договір носив суперечливий характер, але, зважаючи на дуже складне становище УНР в грудні 1917 р. – лютому 1918 р., це був беззаперечний успіх молодої української дипломатії.

***Ключові слова**: Брестський мир, дипломатія, Четверний союз, українська революція, незалежність, зовнішньополітична діяльність, УНР, історіографія.*

Serhii Hubskyi,
research fellow of the Historical Studies Department
of Research Institute of Ukrainian Studies
(Ukraine, Kyiv)

The meaning of the Peace Treaty of Brest-Litovsk (1918) for the UPR in the modern ukrainian historiography

The article deals with the national state-building experience during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, connected with the signing of the Brest (Brest) Peace Agreement of 9 February 1918 between the UPR and the states of the Fourth Alliance (Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and Turkey) and the coverage of this event in the writings of contemporary Ukrainian historians. It is noted that in contrast to his unequivocally negative assessment in Soviet historiography, among modern scholars there are alternative points of view on the problem, various aspects of it are considered. In these scholarly works, based on the work of predecessors, the analysis of the evolution of Ukrainian-German relations in 1914–1924, the origins of the foreign policy department of the UPR and its structures are analyzed, Ukraine's withdrawal into the international arena and the signing of the Brest Treaty as a significant achievement of young national diplomacy are shown. At the same time, the author shares the view of the researchers that the treaty was controversial, but despite the very difficult situation of the UPR in December 1917 – February 1918 it was an unconditional success of young Ukrainian diplomacy.

***Key words:** Brest Peace, Diplomacy, Quaternary Union, Ukrainian Revolution, Independence, Foreign Policy, UNR, historiography.*

Історія дипломатичних відносин – складова частина всесвітньої історії. Багато сучасних незалежних країн мають велике дипломатичне минуле, в т.ч. і Україна. На особливий інтерес заслуговує дипломатична історія періоду Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., коли Україна вперше після понад двох із половиною століть виступила як самостійний суб'єкт міжнародного права. Міжнародний чинник став одним із найважливіших для української влади того часу. На всіх етапах державного будівництва України періоду Перших визвольних змагань – доби Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, Західноукраїнської Народної Республіки, а також після відновлення незалежності 1991 р. – міжнародні відносини мали й мають велике значення у становленні і розвитку власної держави.

У спробах реалізації права українського народу на національно-державне самовизначення на поч. ХХ ст. відносини з Німеччиною відігравали надзвичайно важ-

ливу роль. Від характеру цих стосунків, особливо в період 1918–1924 рр., багато в чому залежала доля тогочасних українських державних утворень.

В сучасних складних умовах «гібридної війни» з Російською Федерацією, яка анексувала український Крим та розв'язала війну на Донбасі, питання захисту державної незалежності та територіальної цілісності України є особливо актуальним. Зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, військова та інші складові системи національної безпеки нашої держави сьогодні мають надзвичайно важливе значення.

Власний, набутий у ХХ сторіччі державотворчий досвід, зокрема у відносинах з іншими державами, сучасна Україна має враховувати і використовувати. В цьому зв'язку підписання Брестського (Берестейського) мирного договору між Українською Народною Республікою (УНР) з одного боку та державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною) з другого, 100-річчя якого нещодавно відзначалося, яскраве тому підтвердження.

Після проголошення Українською Центральною Радою 7 листопада 1917 р. у III Універсалі української державності у формі народної республіки згідно з міжнародними правовими нормами Україна могла розбудовувати зв'язки з іноземними державами. На основі Генерального секретаріату міжнаціональних справ почалося створення першої в історії України ХХ ст. зовнішньополітичної установи. Вже 22 грудня 1917 р. було прийнято рішення утворити секретаріат міжнародних справ на чолі з О. Шульгиним. Згідно постанови уряду йому визначалися такі завдання й функції: а) міжнародні зносини; б) захист інтересів українських громадян поза межами УНР; в) загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Республіки [7, с. 12].

26 грудня 1917 р. на засіданні уряду Центральної Ради голова уряду В. Винниченко офіційно повідомив про створення відомства міжнародних зносин України. Його керівник О. Шульгин активно включився у дипломатичну роботу і спромігся на перші успіхи у відносинах України з державами Антанти.

В цей час Україна опинилася перед реальною загрозою втрати паростків своєї державності за відсутності реальних власних збройних сил для захисту від агресії більшовицької Росії. Тому, в надзвичайно складній ситуації, вже 24 грудня уряд УНР передав воюючим сторонам Центральних держав і Антанти ноту про свій намір взяти участь у Брестській мирній конференції. Ухвалюючи рішення про участь у переговорах, політичний провід УНР враховував національні інтереси і розраховував укласти мир з Центральними державами та припинити агресію більшовиків, адже їх делегація також брала участь у конференції.

Поряд з цим, Київ вважав необхідним зберегти добрі стосунки з державам Антанти. Серед прихильників орієнтації на Антанту було чимало впливових діячів, зокрема О. Шульгин, С. Петлюра, а також М. Грушевський.

Загалом політична еволюція Центральної Ради від гасла національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії до створення УНР, а згодом й проголошення її повного суверенітету, призвела до поновлення самостійної міжнародної діяльності України, втраченої за період бездержавності.

Враховуючи зовнішню і внутрішньополітичну ситуацію, головним напрямом і першочерговим завданням діяльності міністерства О. Шульгина було визначено вихід України зі світової війни. Коли 2 грудня 1917 р. більшовицька делегація на чолі з А. Йоффе і Л. Каменєвим підписала з німецьким командуванням угоду про перемир'я й розпочала переговори в Бресті щодо підписання мирного договору з Німеччиною та її союзниками, Генеральний секретаріат ухвалив текст ноти до всіх воюючих і нейтральних держав, у якій, насамперед, повідомив, що Україна стає на шлях самостійної зовнішньої політики і міжнародних відносин. Одним з головних напрямів дипломатичної діяльності УНР вважала «розпочати діяльну працю в справі миру» і закликала всі воюючі держави негайно приступити до мирних переговорів [7, с. 13]. Німці досить прихильно зустріли в Бресті українську дипломатичну місію, сподіваючись, насамперед, використати її антибільшовицькі настрої для тиску на делегацію Радянської Росії.

Військово-політичне і внутрішнє становище як в Німеччині, так і в Росії спонукало їх уряди до переговорів і укладання миру. Німеччина вважала, що з передислокацією військ зі Східного фронту на Західний можна досягти перемоги у війні, а більшовикам мир з державами австро-німецького блоку був потрібний для утримання своєї влади.

В статті ми не будемо детально зупинятися на перебігу подій Брестської мирної конференції, адже не ставили перед собою такої мети, а висвітлимо її наслідки після підписання мирного договору для УНР – відображення в працях сучасних українських істориків.

Ідеологічний тиск, політична цензура КПРС і навіть загроза позбавлення волі в СРСР за інакодумство не давали можливості історикам об'єктивно досліджувати події цього періоду, їм ставилося завдання показувати діяльність більшовиків на чолі з В. Леніним лише у позитивному ракурсі та дискредитовувати діяльність інших політичних сил.

З початком демократичних перетворень в кінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. в СРСР загалом і в Україні зокрема та поступової ліквідації «білих плям» вітчизняної історії інтерес до подій в Україні 1917–1921 рр. значно зріс. Тема Брестського мирного договору стала однією з найактуальніших.

На противагу однозначно негативній оцінці Брестського мирного договору, підписаного українською делегацією в радянській історіографії, серед сучасних українських науковців існують альтернативні точки зору на проблему, висвітлюються різні її аспекти.

У березні 1991 р. в «Літературній Україні» (одній з найдемократичніших газет того часу) з'явилася стаття В. Дорошкевича та М. Волошина «Берестейський мир: епізод чи трагедія?» [10]. Це була одна із перших спроб, хоча ще досить обережних, але вже достатньо виважених, в тодішній УРСР відкрито розповісти читачам про події в Бресті та висловити свою точку зору.

Після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. та розбудови власної держави в 90-х рр. ХХ ст. з'явилася низка статей українських істориків, присвячених темі Брестського мирного договору і Україні. Вони характеризуються неупе-

редженістю поглядів, відвертістю та сміливістю у розгляді різних аспектів цієї дипломатичної угоди [5; 22]. У статтях, присвячених дипломатичному аспекту Брестського миру, роботі української делегації в Брест-Литовську наголошується, що «… Брест – школа молодої української дипломатії» [3], яка «… успішно впоралася зі своїм завданням, заявивши про перший свій успіх» [4]. Зазначається, що «…Україна вперше після століть царського гніту змогла заявити про себе як про незалежну державу, розпочати повноцінні міжнародні відносини з іншими державами» [13].

Н. Миронець та С. Пивовар аргументовано заперечують твердження, що «…тільки завдяки Брестській угоді німці змогли з'явитись в Україні». Автори детально аналізують обставини роботи української делегації, зміст підписаного договору, який сприяв міжнародному визнанню незалежності України. На їхню думку, Брестський мирний договір – одна з сторінок історії України, яка в роки панування комуністичного режиму піддавалась фальсифікації [16]. Позитивно оцінюється хід переговорів та діяльність української делегації і в статті М. Держалюка [8].

Економічний аспект Брестського мирного договору розглядається в праці П. Притуляка. Автор на основі тогочасних документів об'єктивно аналізує позитивні та негативні, на його думку, сторони договору [20].

З початку XXI ст. темі Брестського мирного договору як визначній події Української революції 1917–1921 рр. в контексті історії української дипломатії вітчизняні науковці почали приділяти ще більше уваги. Продовжують з'являтися ґрунтовні статті [18; 23], виходять збірники документів і матеріалів, де друкуються невідомі досі широкому загалу архівні джерела [12; 25; 26], захищаються кандидатські та докторські дисертації [1; 7; 11; 19], друкуються монографії [6; 14; 21;24], тематичні наукові збірники та навчальні посібники [2; 9; 17; 27; 28]. В цих наукових працях, спираючись на доробок попередників, аналізується еволюція українсько-німецьких відносин в 1914–1924 рр.; висвітлюється зародження зовнішньополітичного відомства та його структур, зумовлене розвитком державотворчих процесів та участю у роботі Брестської мирної конференції; показується вихід України на міжнародну арену як визначне досягнення молодої національної дипломатії; досліджуються чинники, що спричинили орієнтацію зовнішньої політики українських державних утворень на Центральні держави, а згодом на Антанту; простежується еволюція зовнішньої політики українських урядів залежно від геополітичної та воєнної ситуації України, аналізуються її здобутки і втрати.

Важливе значення належить дослідженням, в яких дипломатичні документи з історії українсько-німецьких відносин, зокрема доби Центральної Ради, класифікуються, здійснюється їх джерелознавчий аналіз, характеризується їх автентичність, що в решті-решт дає можливість вводити до наукового обігу раніше не опубліковані дипломатичні документи з вищезазначеної проблематики.

Повертаючись до аналізу праць української історіографії в оцінці Брестського мирного договору, ще раз наголосимо на альтернативності поглядів українських істориків на цю подію. Так, В. Цвєтков притримувався точки зору, що «… Брестський мир приніс Україні німецьку воєнну окупацію протягом 8-ми місяців і масове економічне пограбування українського народу» [28, с. 89]. О. Ореньчук та А. Нагірняк

зазначають, що «… договір між УНР і австро-німецьким блоком носив суперечливий характер. З одного боку Україна встановлювала вигідні зовнішньоекономічні відносини, не сплачувала контрибуції, одержувала деякі територіальні поступки. Але з другого, – позитивні його сторони дуже урізували насильно нав'язані їй зобов'язання щодо поставки великої кількості продовольства Німеччині та Австро-Угорщині. Однак можна з впевненістю стверджувати, що тактика, яку зайняла делегація Центральної Ради під час підписання Брестського мирного договору, була правильною [17, с. 97]. О. Павлюк наголошує: «До укладення миру Центральну Раду спонукали не пронімецькі настрої її лідерів, а об'єктивна внутрішня та зовнішньополітична ситуація, що склалася на той час. Без зовнішньої підтримки Центральній Раді і українському уряду бракувало сил водночас захищатися від більшовиків і протидіяти Центральним державам. Мир з німцями Центральна Рада уклала, коли остаточно зрозуміла, що на практичну допомогу Антанти розраховувати не доводиться [18, с. 325].

Л. Дещинський зазначає: «Брестський мирний договір був першим мирним договором УНР, що виникла на руїнах Російської імперії 1917 р. … і був великим успіхом молодої української дипломатії» [9, с. 43]. Він «… мав 10 статей: 1 стаття визнавала самостійність України; 2 – визначала її кордони; 3 – встановлювала порядок евакуації союзних військ; 4 – засвідчувала дипломатичні зв'язки України з державами Четверного союзу; 5 – вирішувала про відмову сторін від воєнних контрибуцій; 6 – регулювала питання військовополонених; 7 – регулювала господарські справи (взаємне постачання сільськогосподарських і промислових «лишків», зокрема постачання Україною 1 млн тонн зерна, м'яса, круп до липня 1918 р.); 8 – відновлювала правові відносини між сторонами; 9 – встановлювала, що всі умови договору становлять одну цілість; 10 стаття стверджувала автентичність всіх текстів договору. Також тут була таємна стаття про поділ Галичини на польську і українську частини та об'єднання української Галичини в один коронний край. Додатковими умовами Брестського мирного договору були збройна допомога УНР у боротьбі проти більшовицьких військ в Україні та позика їй у сумі 1 млрд. крб. [9, с. 43].

Відома історик І. Матяш у своїй змістовній передмові до збірника документів і матеріалів, присвяченого історії української дипломатії у 1917–1924 рр., детально зупиняється на створенні і функціонуванні українських дипломатичних служб того часу та долі людей, які в них працювали після поразки української революції. «Спершу до складу делегації , яку очолював В. Голубович, а з 1 лютого 24-річний О. Севрюк, увійшли (крім інших) М. Левитський, М. Полозов та С. Остапенко. Впродовж роботи склад делегації зазнавав змін. До фінішу цього відповідального для УНР дипломатичного марафону дійшли лише О. Севрюк, М. Левитський та М. Любинський [15, с. 31]. «Те, чого ми досягли, було вершком можливості», – згадував пізніше керівник української делегації О. Севрюк. – … Брестський мирний договір було ратифіковано Малою радою 17 березня. Однак донині оцінки цього акту досить полярні: від першого великого дипломатичного досягнення до непоправного удару українській справі на міжнародній арені» [15, с. 32].

П. Притуляк у своїй монографії теж акцентує увагу на тому, що цей договір «… став першим серйозним актом УНР на міжнародній арені. Україну вперше визнала Туреччина. Японія теж була в числі перших, що встановили контакт з Україною. УНР отримала визнання Румунії, Китаю, Португалії, Ідель-Уралу [21, с. 71]. Розглядаючи питання змісту та ратифікації договору, автор констатує: «Згідно із загальноприйнятими нормами міжнародного права мирний договір від 9 лютого 1918 р. мав бути ратифікований всіма сторонами і лише тоді вступав у дію. Необхідність ратифікації передбачалась і в самому договорі. При цьому не була обумовлена будь-яка специфічна процедура ратифікації, у т.ч. й вимога одночасного акту ратифікації всіма державами» [21, с. 73].

З боку держав Четверного союзу першою договір ратифікувала Болгарія, а обмін ратифікаційними грамотами між Україною і Болгарією відбувся 15 липня 1918 р., вже за гетьмана П. Скоропадського. Наступною ратифікувала договір Німеччина. Обмін грамотами відбувся 24 липня 1918 р. Незабаром це зробила і Туреччина. Не ратифікувала мирний договір лише Австро-Угорщина. Насамперед, це було пов'язано з незадоволенням у польському суспільстві деякими його положеннями, зокрема встановленими кордонами України і таємним договором про Галичину.

Таким чином, зазначає П. Притуляк, через те, що Брестський договір не був ратифікований однією з держав Четверного союзу, він так і не вступив в силу. Адже стаття 9-та договору констатувала: «Всі умови, прийняті в сему мирному договорі, складають нерозривне ціле», тому ця стаття протирічить чинності договору між окремими парами держав. У такому випадку не діяли б статті стосовно інших країн. Тобто порушувалася неподільність договору.

Отже, через позицію Австро-Угорщини, зазначає історик, договір не набув законної сили [21, с. 75–76]. Цей момент Україна могла використати для себе під час складання майбутніх економічних договорів, але з певних об'єктивних та суб'єктивних причин цією можливістю не скористалася [21, с. 76].

Брестський мирний договір відкрив нові перспективи для української дипломатії. Розбудовувалось зовнішньополітичне відомство, для забезпечення прав українців, які проживали за кордоном, створювалась консульська служба, діяльність якої передбачалася 4 статтею договору.

На основі «Закону про закордонні установи Української Народної Республіки» засновані перші дипломатичні представництва і консулати, вибрано і призначено послів: до Німеччини – О. Севрюка, Туреччини – М. Левитського, Австро-Угорщини – А. Яковліва, Румунії – М. Галачана, Швейцарії – Г. Гасенка. Згодом направлено делегації до Білорусії у складі – А. Ліхнякевича, М. Свідерського та Т. Петрівського, а у квітні 1918 р. місію до Швейцарії на чолі з М. Шрагом, до компетенції якої належала діяльність в Іспанії, Швейцарії та Франції [6, с. 137].

Водночас у Києві функціонували посольства Німеччини (Ф. Мумм фон Шварценштайн), Австро-Угорщини (Й. Форгач), Туреччини (Ахмед Мухтар Бей). Поряд з ними в Україні продовжували діяти консульства Італії (П. Фішман), Великобританії, Данії (Гуревич), Персії (Віттенберг), Іспанії (Василіаді), Греції (Гріпарі), Швейца-

рії (Енні), Норвегії (Розенберг), Швеції (Мегер), зокрема в Одесі консульства Іспанії, Греції, Персії [6, с. 138].

Розмірковуючи над питанням чи був Берестейський договір вигідним для України з точки зору стабілізації внутрішньополітичної ситуації, В. Соловйова, аналізуючи вже опубліковані документи Центральної Ради та її виконавчих органів, стверджує, що «… війська Центральних держав прийшли в УНР не внаслідок підписання договору в Бресті-Литовському, який поклав край воєнному стану, а у відповідь на окреме прохання українського уряду, висловлене вже після підписання договору українською делегацією» [24, с. 56].

Аналізуючи діяльність українських дипломатів на переговорах в Бресті історик І. Дацків наголошує, що захищаючи національні інтереси української держави, соборність її земель, вони використовували усі доступні дипломатичні методи і засоби тиску на опонентів для досягнення мети в інтересах українського народу [6, с. 141].

Знайомлячись з дослідженням І. Дацківа, присвяченого дипломатії українських національних урядів у 1917–1923 рр., погоджуємося з думкою вченого, який зазначає, що «… уклавши Брестський мир, Україна не спромоглася стати повноправним суб'єктом світової політики. Хоча, завдяки йому вона вийшла на регіональний рівень зовнішньої політики. Загалом можливості України і після Бреста залишалися обмеженими для розбудови дипломатичної мережі за кордоном і використання її для встановлення відносин з іншими країнами. Головною причиною був дуже обмежений час для використання досягнутих угод і реалізації намірів: вже наприкінці квітня 1918 р. Центральна Рада припинила своє існування внаслідок гетьманського перевороту» [7, с. 16].

Слушною також є думка автора про те, що «… запрошення австро-німецьких військ до України було непопулярним кроком уряду УНР і викликало далеко неоднозначне ставлення до нього з боку українського суспільства і дало привід для значної антиукраїнської інформаційної атаки з боку радянської Росії. Проте це був єдиний шлях для відновлення незалежності УНР [7, с. 16–17]. Вступ німецьких військ в Україну завершився конфліктом між Центральною Радою та Німеччиною. Серед його причин, солідаризуючись з В. Перепадею, можна назвати «… неефективність системи державного управління УНР та її неспроможність забезпечити виконання Брестського мирного договору в його економічній частині; антинімецька налаштованість окремих політичних сил в керівництві УНР; неузгодженість німецької політики щодо України, що формувалася в кількох центрах сили: урядом, МЗС, ставкою кайзера, головнокомандуванням, Економічним представництвом та командуванням німецьких військ в Україні. Для уряду Німеччини українська незалежність була запорукою стратегічного послаблення Росії, для військового керівництва – засобом розв'язання нагальних економічних проблем. Відносини між Українською Центральною Радою та Німеччиною мали суперечливий характер. З одного боку, вони вперше в історії обох країн набули міждержавного статусу, з іншого – позначались браком порозуміння та обопільним невдоволенням» [19, с. 11].

Таким чином, Брестський мирний договір між УНР і Четверним союзом, укладений 3 лютого 1918 р., був першим значним зовнішньополітичним актом України та першим мирним договором у світовій війні 1914–1918 рр. Він заклав підвалини міждержавних українсько-німецьких відносин і визначив їх зміст на роки вперед.

З боку України це був вимушений крок. Укладення більшовиками перемир'я з німцями й початок перемовин з країнами Четверного блоку змусили уряд УНР приєднатися до брестського мирного процесу, щоб не залишитися за бортом переговорів, на яких могла вирішитися доля України без її участі. Хід і результати переговорів української частини Брестської мирної конференції свідчать, що Центральні держави розглядали Україну як рівноправного партнера і, враховуючи в першу чергу власні інтереси, загалом намагались досягти порозуміння з делегацією УНР. Підписаний договір складався з політичної та економічної частин і не викликав заперечень із боку української сторони, а військова конвенція дала змогу молоду Українську державу врятувати тоді від загибелі.

В сучасній українській історіографії найбільша увага приділяється політичному та дипломатичному аспектам, меншою мірою – економічному. В дослідженнях лише частково висвітлювалося ставлення до мирного договору різних верств населення, громадських, військових організацій, політичних партій та товариств, в т. ч. і національних меншин. Дискусійність цієї теми свідчить про актуальність і необхідність детального аналізу тогочасних подій, зокрема в потребі активізувати співпрацю із закордонними архівними установами з пошуку і публікації дипломатичних документів з історії українсько-німецьких відносин в 1918–1924 рр. та підготовці окремої фундаментальної праці, яка б охоплювала всі найважливіші аспекти вищезазначеної проблеми, комплексно їх розглядаючи і синтезуючи різні підходи.

Список використаних джерел

1. Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: автореф. дис. … канд.. іст. наук. Одеса, 2001. 23 с.

2. Вєдєнєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. К.: К.І.С., 2006. 312 с.

3. Вєдєнєєв Д., Гошуляк І. Ровесник національного відродження. *Політика і час*. 1997. № 2. С. 48–56.

4. Вировий О.І., Притуляк П.П. Центральна Рада у боротьбі за підписання Брестського миру. *Політологічні читання.* 1995. № 2. С. 163–187.

5. Городня Н. Україна у системі міжнародних відносин за часів Центральної Ради. *Історія України*. 1997. № 42. С. 1–3; № 43. С. 7.

6. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України: монографія. Тернопіль: Астон, 2008. 253 с.

7. Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): автореф. дис. … д-ра іст. наук / Дипломатична акад. України при МЗС України. – К., 2010. – 34 с.

8. Держалюк М. Берестейський мир і Україна. *Пам'ять століть.* 1998. № 1. С. 48–58.

9. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / Наук.-метод. центр вищої освіти МОН України. Львів: Бескид Біт, 2004. 320 с.

10. Дорошкевич В., Волошин М. Берестейський мир: епізод чи трагедія. *Літературна Україна*. 1991. 21 березня.

11. Єловських У.О. Дипломатичні документи як джерело з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради: автореф. дис. … канд. іст. наук / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.

12. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держ. ком. архівів України, Укр. НДІ архівної справи та документознавства; ред. кол.: К. І. Грищенко (голова) та ін.; І. Б. Матяш (авт. передмови, упоряд.) та ін. К.: Вид-во гуманітар. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

13. Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної Ради. *Політика і час*. 1992. № 11–12. С. 68–72.

14. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1923 рр.: монографія / НАН України, Ін-т історії України. К., 2008. 323 с.

15. Матяш І.Б. Перші кроки української дипломатії в світлі архівної інформації. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)*: документи і матеріали / Держ. ком. архівів України, Укр. НДІ архівної справи та документознавства; ред. кол.: К. І. Грищенко (голова) та ін.; І. Б. Матяш (авт. передмови, упоряд.) та ін. К.: Вид-во гуманітар. л-ри, 2010. С. 26–51.

16. Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті – міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки. *Розбудова держави.* 1993. № 7. С. 30–35.

17. Ореньчук О.Ю., Нагірняк А.Я. Брестський мир та його значення в історії української державності. *Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка».* Львів. 2007. № 584: Держава та армія. С. 94–97.

18. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). *Нариси з історії дипломатії України* / Авт. кол.: О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; В.А. Смолій (відп. ред.). К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2001. С. 312–389.

19. Перепадя В.В. Еволюція українсько-німецьких відносин в умовах Першої світової війни та української революції: автореф. дис. … канд. іст. наук / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2005. 20 с.

20. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 62–71.

21. Притуляк П.П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання: монографія. К.: Київський нац. торговельно-економ. ун-т, 2004. 217 с.

22. Романчук О.К. Брестський мир. Перший здобуток української незалежної дипломатії. *Літературна Україна*. 1993. 11 лютого.

23. Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода. *Україна дипломатична*: науковий щорічник / Дипломатична академія при МЗС України. К., 2002. Вип. 2. С. 249–262.

24. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. К., Донецьк: НАН України, Ін-т історії України, 2006. 394 с.

25. Україна у міжнародних відносинах (1917–2000 рр.): Договори, декларації, документи: хрестоматія / А.І. Литвинчук (упоряд.) та ін.; Рівненський держ. гуманітар. ун-т. Рівне: ППФ «Волинські обереги», 2000. 262 с.

26. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / В. Даниленко, Н. Кривець (упоряд.); НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К.: Смолоскип, 2012. 590 с.: фото, іл.

27. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз / В.В. Перепадя (уклад.). Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1999. 144 с.

28. Цвєтков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика 1917–1945 рр. Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. К.: Либідь, 1997. 232 с.

References

1. Barvins'ka P.I. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny v 1917–1922 rr.: avtoref. dys. … kand.. ist. nauk. Odesa, 2001. 23 p.

2. Vyedyenyeyev D.V., Budkov D.V. Yunist' ukrayins'koyi dyplomatiyi. Stanovlennya zovnishn'opolitychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi derzhavy. 1917–1923 roky. K.: K.I.S., 2006. 312 p.

3. Vyedyenyeyev D., Hoshulyak I. Rovesnyk natsional'noho vidrodzhennya. Polityka i chas. 1997. № 2. P. 48–56.

4. Vyrovyy O.I., Prytulyak P.P. Tsentral'na Rada u boroť bi za pidpysannya Brest·s'koho myru. *Politolohichni chytannya*. 1995. № 2. P. 163–187.

5. Horodnya N. Ukrayina u systemi mizhnarodnykh vidnosyn za chasiv Tsentral'noyi Rady. *Istoriya Ukrayiny.* 1997. № 42. S. 1–3; № 43. P. 7.

6. Datskiv I.B. Brest 1918: yevropeys'kyy proryv Ukrayiny: monohrafiya. Ternopil': Aston, 2008. 253 p.

7. Datskiv I.B. Dyplomatiya ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv u zakhysti derzhavnosti (1917–1923 rr.): avtoref. dys. … d-ra ist. nauk / Dyplomatychna akad. Ukrayiny pry MZS Ukrayiny. – K., 2010. – 34 p.

8. Derzhalyuk M. Beresteys'kyy myr i Ukrayina. *Pam»yat' stolit'*. 1998. № 1. P. 48–58.

9. Deshchyns'kyy L.Ye. Mizhnarodni vidnosyny Ukrayiny: istoriya i suchasnist': Navch. posib. dlya stud. vyshchykh navch. zakladiv / Nauk.-metod. tsentr vyshchoyi osvity MON Ukrayiny. L'viv: Beskyd Bit, 2004. 320 p.

10. Doroshkevych V., Voloshyn M. Beresteys'kyy myr: epizod chy trahediya. *Literaturna Ukrayina*. 1991. 21 March.

11. Yelovs'kykh U.O. Dyplomatychni dokumenty yak dzherelo z istoriyi ukrayins'ko-nimets'kykh vidnosyn doby Tsentral'noyi Rady: avtoref. dys. … kand. ist. nauk / Donets'kyy nats. un-t. Donets'k, 2010. 19 p.

12. Istoriya ukrayins'koyi dyplomatiyi: pershi kroky na mizhnarodniy areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy / Derzh. kom. arkhiviv Ukrayiny, Ukr. NDI arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva; red. kol.: K. I. Hryshchenko (holova) ta in.; I. B. Matyash (avt. peredmovy, uporyad.) ta in. K.: Vyd-vo humanitar. l-ry, 2010. 592 p.: tabl.

13. Kopylenko M., Kopylenko O. Zovnishnya polityka Tsentral'noyi Rady. *Polityka i chas*. 1992. № 11–12. P. 68–72.

14. Kryvets' N.V. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiya, ekonomika, 1918–1923 rr.: monohrafiya / NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. K., 2008. 323 p.

15. Matyash I.B. Pershi kroky ukrayins'koyi dyplomatiyi v svitli arkhivnoyi informatsiyi. Istoriya ukrayins'koyi dyplomatiyi: pershi kroky na mizhnarodniy areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy / Derzh. kom. arkhiviv Ukrayiny, Ukr. NDI arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva; red. kol.: K. I. Hryshchenko (holova) ta in.; I. B. Matyash (avt. peredmovy, uporyad.) ta in. K.: Vyd-vo humanitar. l-ry, 2010. P. 26–51.

16. Myronets' N., Pyvovar S. Myrnyy dohovir u Bresti – mizhnarodne vyznannya nezalezhnosti Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. *Rozbudova derzhavy*. 1993. № 7. P. 30–35.

17. Oren'chuk O.Yu., Nahirnyak A.Ya. Brest·s'kyy myr ta yoho znachennya v istoriyi ukrayins'koyi derzhavnosti. Visnyk nats. un-tu "L'vivs'ka politekhnika". L'viv. 2007. № 584: Derzhava ta armiya. P. 94–97.

18. Pavlyuk O. Dyplomatiya nezalezhnykh ukrayins'kykh uryadiv (1917–1920). Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny / Avt. kol.: O.I. Halenko, Ye. Ye. Kamins'kyy, M.V. Kirsenko ta in.; V.A. Smoliy (vidp. red.). K.: Vyd. Dim "Al'ternatyvy", 2001. P. 312–389.

19. Perepadya V.V. Evolyutsiya ukrayins'ko-nimets'kykh vidnosyn v umovakh Pershoyi svitovoyi viyny ta ukrayins'koyi revolyutsiyi: avtoref. dys. … kand. ist. nauk / Zaporiz'kyy nats. un-t. Zaporizhzhya, 2005. 20 p.

20. Prytulyak P. Ekonomichnyy dohovir UNR z Nimechchynoyu ta Avstro-Uhorshchynoyu 1918 r. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 1997. № 1. P. 62–71.

21. Prytulyak P.P. Ukrayina i Brest·s'kyy myr: vid pidpysannya do vykonannya: monohrafiya. K.: Kyyivs'kyy nats. torhovel'no-ekonom. un-t, 2004. 217 p.

22. Romanchuk O.K. Brest·s'kyy myr. Pershyy zdobutok ukrayins'koyi nezalezhnoyi dyplomatiyi. *Literaturna Ukrayina.* 1993. 11 February.

23. Soldatenko V. Persha dyplomatychna aktsiya UNR – Beresteys'ka uhoda. *Ukrayina dyplomatychna:* naukovyy shchorichnyk / Dyplomatychna akademiya pry MZS Ukrayiny. K., 2002. Vyp. 2. P. 249–262.

24. Solovyova V.V. Dyplomatychna diyal'nist' ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv 1917–1921 rr. K., Donets'k: NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny, 2006. 394 p.

25. Ukrayina u mizhnarodnykh vidnosynakh (1917–2000 rr.): Dohovory, deklaratsiyi, dokumenty: khrestomatiya / A.I. Lytvynchuk (uporyad.) ta in.; Rivnens'kyy derzh. humanitar. un-t. Rivne: PPF "Volyns'ki oberehy", 2000. 262 p.

26. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): dokumenty i materialy / V. Danylenko, N. Kryvets' (uporyad.); NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny, In-t ukr. arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho. K.: Smoloskyp, 2012. 590 s.: foto, il.

27. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny v 1914–1920 rr.: sotsioistorychnyy analiz / V.V. Perepadya (uklad.). Zaporizhzhya: Zaporiz'kyy derzh. un-t, 1999. 144 p.

28. Tsvyetkov H.M. Mizhnarodni vidnosyny y zovnishnya polityka 1917–1945 rr. Navch. posib. dlya stud. vyshchykh zakladiv osvity. K.: Lybid', 1997. 232 p.

УДК 94 (437.1)

Степан Віднянський,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Україна, м. Київ)

СТАВЛЕННЯ ТОМАША-ГАРРІГА МАСАРИКА ДО ПІДПИСАННЯ УНР БРЕСТСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1918 Р.

В статті йдеться про період перебування в Україні політичного та громадського діяча, науковця та першого президента Чехословаччини Томаша-Гарріга Масарика, його діяльність з формування окремого Чесько-Словацького військового корпусу та ставлення до Української Народної Республіки з огляду на інтереси чехословацької визвольної акції. Зайнята ним позиція нейтралітету щодо внутрішньополітичної боротьби на території Росії дозволила йому зберегти та вивести звідти свої війська, які згодом стали важливою опорою чехословацького державотворення та досягти втілення своїх ідей – народження у 1918 р. демократичної Чехословацької республіки. Але з іншої сторони, Масарик можливо втратив нагоду покінчити з радянським тоталітаризмом в зародку та посприяти становленню самостійної Української держави. Мабуть саме цим пояснюється подальша його політика вже на посту Президента ЧСР щодо українського питання – прихильне ставлення та підтримка української еміграції в Чехословаччині у повоєнний період, турбота про економічний і національно-культурний розвиток Закарпаття, яке у міжвоєнні роки за рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р. входило до складу ЧСР.

Ключові слова: *Томаш-Гарріг Масарик, Українська Народна Республіка, Брестський мирний договір.*

Stepan Vidnyansky,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relations
and foreign policy of Ukraine, Institute of history of Ukraine,
National academy of sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)

Attitudes of Tomash-Harrig Masarik to signing UNR Treaty of Brest-Litovsk 1918

The article deals with the period of stay in Ukraine of a political and public figure, scientist and first president of Czechoslovakia, Tomas-Harrig Masarik, his work on the formation of a separate Czech-Slovak military corps and the attitude towards the Ukrainian People's Republic in view of the interests of the Czechoslovak liberation action. The occupied

position of neutrality regarding the internal political struggle on the territory of Russia allowed him to preserve and withdraw from there his troops, which subsequently became an important pillar of the Czechoslovak statehood, and to achieve the realization of their ideas – the birth of a democratic Czechoslovak republic in 1918. But on the other hand, Masaryk may have lost the opportunity to end the soviet totalitarianism in primordium and contribute to the formation of an independent Ukrainian state. Perhaps this explains why his subsequent policy on the post of the President of the Czechoslovak Republic regarding the Ukrainian issue is a supportive attitude and support of Ukrainian emigration in Czechoslovakia in the post-war period, concern for the economic and national-cultural development of Zakarpattia, which, in the interwar years, was decided by the Paris Peace Conference of 1919. was part of the CSR.

Key words: *Tomas-Harrig Masarik, Ukrainian People's Republic, Brest Peace Treaty.*

Важливим джерелом поглиблення знань та історичної пам'яті про Українську революцію 1917–1921 рр. є спогади безпосередніх свідків і, певною мірою, учасників революційних подій в Україні з числа іноземців, яких у роки Великої війни доля закинула до революційної Росії і в Україну. До таких, беззаперечно авторитетних особистостей, належить Томаш Масарик, діяльність, промови, інтерв'ю та спогади якого дають можливість з'ясувати окремі маловідомі сторінки історії, пов'язаної з національно-визвольними змаганнями українців під час Першої світової війни.

Вчений, філософ-гуманіст, громадсько-політичний і державний діяч Чехословаччини Масарик Томаш-Гарріг (1850–1937) залишив глибокий слід у багатьох галузях пізнання й практики і ще за життя здобув широке міжнародне визнання. Мало того, без перебільшення можна сказати, що він був одним із найвпливовіших європейських політиків-демократів першої половини ХХ ст., погляди й діяльність якого відбилася на формуванні нового політичного устрою в Центрально-Східній Європі після Першої світової війни. Мабуть не випадково в ті часи саме його чимало європейських діячів бачили найбільш вірогідним кандидатом на посаду президента Сполучених Штатів Європи – в разі їх створення.

Особливої поваги заслуговує ця видатна історична постать для українського народу, особливо на сучасному етапі національно-культурного відродження та розбудови незалежної Української держави. Протягом своєї багаторічної плідної наукової, громадсько-політичної й державницької діяльності Томаш Масарик мав нагоду досить ґрунтовно ознайомитися з українським питанням, причому цьому сприяли як його наукові інтереси й пошуки, так і практична діяльність, під час якої доля неодноразово зводила його з українцями та Україною [1]. Він одним із перших на Заході звернув увагу на існування «українського питання», яке, як правило, трактував у контексті загальнослов'янського. Ще до Першої світової війни в контексті наукової зацікавленості Росією та Польщею Масарик вивчав історичне минуле, національні проблеми й національно-визвольні прагнення українського народу як традиційного джерела російсько-польського конфлікту, визнавав суттєві відмінності між «малорусами» і «великорусами» та національну й етнографічну єдність «малорусів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив

українців до найбільших з числа поневолених народів Європи, симпатизував їх національно-визвольним змаганням, із розумінням ставився до національно-культурних і, з певним застереженням, до політичних вимог українців [2].

У 1915 р. професор Празького університету Томаш Масарик, переслідуваний австрійською владою через свою громадсько-політичну діяльність, вимушений був емігрувати з Праги – перебував у Женеві, Парижі та Лондоні, де зі своїми однодумцями створив й очолив Чехословацьку національну раду (ЧНР), розпочавши закордонну національно-визвольну акцію з утворення чехословацької держави, яку він пов'язував насамперед із безумовною поразкою держав Четверного союзу в Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини. Саме ця переконаність чеського політика (ще у 1906 р. в газеті «Русская Воля» в статті «Delendaest Austria!» він наполягав на необхідності зникнення Австро-Угорщини) і зумовила його досить суперечливе ставлення до розв'язання українського питання, зокрема щодо української державності [4].

Свідченням цього стали, зокрема, заяви і дії Масарика під час перебування з травня 1917 р. по березень 1918 р. у революційній Росії, в тому числі в Україні, в Києві, куди він приїздив за цей час тричі й знаходився в цілому понад 4-х місяців, зокрема і на початку 1918 р. під час першої більшовицької навали на Україну та видання IV Універсалу Української Центральної Ради, який створював міжнародно-правові засади для повноправної участі делегації УНР у переговорах в Брест-Литовську, й підписання нею мирного договору з Центральноєвропейськими державами. «У Росію мене, – згадував згодом Томаш Масарик в бесідах з відомим чеським письменником і журналістом Карелом Чапеком, – з одного боку, запросила наша Філія народної ради (ЧНР – авт.) – назріло невідкладне завдання об'єднати нашу закордонну акцію в країнах Угоди (Антанти – авт.). З іншого боку – йшлося про рекрутування та організацію наших добровольців з російських таборів для військовополонених і, найголовніше, можливість створення з них самостійного корпусу, де-факто вже нашого власного війська, що боротиметься проти Австрії» [5, с. 146].

Саме в Україні, де через обставини в таборах перебувала переважна більшість полонених чехів і словаків, а також із жовтня 1917 р. знаходилися чеські військові підрозділи російської армії, Т. Масарик розгорнув активну діяльність з формування окремого Чесько-Словацького військового корпусу і йому довелося вести переговори про статус цих військових частин не лише з Тимчасовим урядом в Петрограді, але і з представниками українського уряду в Києві. Зафіксовано його безпосередні особисті контакти з М. Грушевським, В. Винниченком, О. Шульгіним, С. Петлюрою. Завдяки наполегливості Масарика і за участю представника українського уряду Шульгіна наприкінці жовтня 1917 р. було укладено Угоду з командуванням Київського військового округу та Південно-Західного фронту про умови дислокації, постачання і порядок використання чехословацьких частин, в якій підтверджувалося невтручання останніх у збройну боротьбу всередині Росії на стороні будь-якої політичної партії і водночас проголошувалось їхнє прагнення ведення війни проти австро-німецьких військ. Саме в Україні завдяки підтримці Центральної Ради було завершене формування майже 50-тисячного чехословацького війська,

тут, під містечком Зборов, відбулося його «бойове хрещення» в червні 1917 р. У щоденнику Винниченка є цікаві записи, присвячені тим подіям, зокрема такі слова: «…хтозна, коли б ми в 1917 р. не надали допомоги чеським Легіонам, чи живі б були і Масарик і Бенеш і вся їх державність».

Поряд з цим, у Києві Томаш Масарик був свідком становлення Української Народної Республіки, активно спілкувався не лише з діячами Української революції, але й з українською громадськістю, займався публіцистичною й громадсько-політичною діяльністю. Зокрема, він 14 разів виступав перед своїм військом, а також перед українською громадськістю і представниками інших народів, дав принаймні три інтерв'ю київським газетам, де друкувалися й окремі його промови та статті. При цьому завжди так чи інакше Масарик порушував у них українське питання, ставлення до УНР, її урядів, універсалів тощо [2]. Наприклад, в промові «Про нашу політичну ситуацію» на загальних зборах Київської філії ЧНР 1 грудня 1917 р. він казав: «Насамперед мушу говорити про Україну, зокрема про український уряд. Ми мусимо з ним рахуватися, бо наш корпус перебуває на українській території. Ми дуже зацікавлені бути з українцями в якнайкращих стосунках і відповідно до цього робити всі свої офіційні заходи і в приватних зносинах та житті. Ми стоїмо перед політичною дійсністю – цей уряд тут існує. І хоч я бажав би, щоб його ставлення до Росії було інше, ніж є та буде, проте ми мусимо з цією політичною силою вести переговори і мусимо поводитися лояльно, що фактично так і є… Я констатую, що наші офіційні відносини з Україною, з українським урядом дуже гарні» [6, с. 182].

Наявні історичні джерела свідчать, що Томаш Масарик прихильно ставився до Української Центральної Ради (згодом негативно оцінював Гетьманщину, що пояснюється пронімецькою орієнтацією гетьмана П. Скоропадського, але визнав, вже як президент Чехословаччини, Директорію УНР), позитивно оцінював ІІІ Універсал ЦР, адже вирішення українського питання уявляв лише в напрямі того чи іншого державного зв'язку (самоврядування, автономія, федерація) з Росією, яка повинна щонайскоріше стати демократичною, але передумовою справжньої федерації він вважав попередню самостійність народів, бо тільки «вільні народи самі можуть вирішувати, чи вони бажають федеруватися і з ким» [7, с. 88]. 12 грудня 1917 р. на організованому і проведеному Масариком у Київському цирку мітингу поневолених народів він виступив із великою промовою, в якій вперше висловився за право українців поряд з іншими середньоєвропейськими народами на державну незалежність і національну соборність: «Ми об'єднуємося, щоб боронити свої права проти відомого німецького «Дранг нах Остен», який вже проковтнув полабських і прибалтійських слов'ян. Проти нього ми хочемо збудувати бар'єр з вільних народів, що починаючись від Балтійського моря, простягався б уздовж вільних і об'єднаних держав: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії і України… Ми переконані, що настав час реорганізації Європи і всього людства на засадах демократії й національності» [8, с. 140].

Але прихильне ставлення Т. Масарика до УЦР змінилося після проголошення нею IV Універсалу, і, особливо, після підписання Брестського мирного договору з Центральними країнами, на вкрай негативне. Адже мова йшла не просто про

мир, а й військово-політичний союз з німцями та австрійцями, яких політик вважав ворогами чехословаків. До того ж, Масарик вважав, що усамостійнення України спричиниться до нового розколу у лоні Слов'янщини, а також до ослаблення великодержавної сили Росії як головної противаги пангерманській небезпеці для слов'янських народів, а сама самостійна Україна потрапить під вплив Німеччини. Ще в серпні 1917 р. в інтерв'ю газеті «Утро России» Масарик заявляв: «Щодо українського питання я думаю, що це є питання місцевого самоврядування. Малоруси, на мою думку, мають спільного ворога в особі Німеччини…, там останнім часом зовсім чітко і відкрито говорять про захоплення України… Так що я гадаю, що в інтересах самих українців є сильна Росія» [4].

Отже, об'єктивні інтереси, які визначали зовнішньополітичну орієнтацію українських і чеських самостійників, на той час не лише розійшлися, але були діаметрально протилежними. Для чехів Росія була природним союзником в боротьбі проти Австро-Угорщини та Німеччини. А для уряду УНР Німеччина тоді була головним союзником у боротьбі за виживання.

У своїх споминах «Світова революція за війни й у війні 1914-1918», які вийшли у двох частинах в українському перекладі у Львові в 1930 р., Масарик описує свою зустріч з міністром закордонних справ УНР Шульгіним відразу ж після видання IV Універсалу: «…я повідомив 26 січня міністра закордонних справ А.Я. Шульгіна.., що IV Універсалом наша умова є розв'язана і що ми якнайшвидше виведемо з України своє військо: наше військо формувалося в порозумінні з Росією, Росії присягали наші вояки на вірність, Росії ми були віддані й не можемо звертати в другий бік, хоч проти України та її політики ніяк не хочемо виступати; українське питання буде вирішувати також Росія, а ми принципово не втручаємося у внутрішні справи Росії… за даних обставин вважаю відірвання від Росії помилкою, особливо тому, що Україна розбурхана і, не маючи підготовленої адміністрації, потрапить під надмірно сильний вплив Австрії й Німеччини» [9].

27 лютого 1918 р., вже перебуваючи в Москві, Томаш Масарик у своїй промові «Далі і вперед» конкретизував свою позицію щодо IV Універсалу і Брестського миру УНР: «Ми визнали Україну, коли вона III Універсалом проголосила себе державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського і слов'янського становища. 25 січня 1918 р. (я маю на увазі новий календар) українці видали IV Універсал, в якому проголосили себе зовсім самостійною державою, але вже не в рамках федеративної Росії, і де чітко сказали, що вони вже не воюватимуть та що хочуть миру; зокрема, в ньому було зазначено, що українці хочуть жити у згоді з Австро-Угорщиною, так само, як і з іншими країнами…. IV Універсал суттєво порушив нашу умову. Ми визнали Україну як частину Росії і гадали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир, і зокрема з Австро-Угорщиною; отже, в цих двох пунктах змінюється наша умова. Тому я формально відкликав її. Я сам особисто, оскільки мав повноваження це говорити, не годен визнати самостійною Україну поза рамками Росії як правно-політичну формацію. Це є рішуче проти моєї думки. Розбивати Росію є, на мій погляд, просто працювати для Пруссії» [10, с. 91–92].

Така позиція провідника чехословацького національно-визвольного руху цілком відповідала не лише поглядам Масарика на розв'язання «українського питання», але й програмним установам Чехословацької національної ради як визнаного союзника Антанти. Мало того, Брестський мирний договір між УНР та Центральноєвропейськими державами від 9 лютого 1918 р. неоднозначно оцінюється і в сучасній українській історіографії. Визнаючи, що цей договір став першим мирним договором часів Першої світової війни і першим міжнародно-правовим актом, який визначав УНР суб'єктом міжнародного права і був свого роду «європейським проривом» України, більшість вітчизняних істориків водночас справедливо наголошують, що за Брестським миром було досягнуто лише тимчасового захисту незалежності України, але в подальшому договір зашкодив її відносинам з державами Антанти – переможцями Великої війни і вершителями майбутньої долі переможених держав й поневолених народів Європи, й українці втратила шанс на підтримку своїх державницьких змагань на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. [11, с. 252–253]. Отже, багато в чому вимушений «європейський прорив» УНР був нетривалим і в кінцевому підсумку завів її у «стратегічний тупик»: Україна поринула на довгі роки у державне небуття.

Хоч би як там було, але коли йшов жорстокий і нерівний бій під Крутами – 50 тисяч добре озброєних і досвідчених чеських солдатів (вони кількісно перевищували як армію УНР, так і армію більшовиків) стояли під Лохвицею, Борисполем і Пирятином. Для чехів у той же час як влада УНР, так і більшовики були скомпрометовані миром з Німеччиною та Австро-Угорщиною, але Масарик і за цих умов продовжував дотримуватися нейтралітету, зокрема бажав уникнути зіткнення з більшовиками і дістати дозвіл на проїзд чеських легіонерів до Владивостока, де за домовленістю з Францією їх мали пароплавами доставити до Європи. З цієї точки зору Масарику також було невигідно конфліктувати з військами Муравйова, які на той час зайняли Київ, навіть попри звіряче вбивство більшовиками чеських солдатів, які охороняли військові склади під Києвом. Т. Масарик обмежився рішучим протестом і запевненнями про покарання винних. 10 лютого 1918 р. відбулася його зустріч з М. Муравйовим із приводу проїзду чехів на Схід. У своїх спогадах Масарик писав: «…невизнання нами IV універсалу дуже полегшило нам переговори з Муравйовим… Про ставлення Муравйова до мене ходило багато пліток… більшовицький начальний вождь нібито мав мені «очевидячки» коритися тощо. Він при одній нагоді сказав, що давно знає мене із повідомлень і книжок, і тому, мовляв, ішов мені на руку. Колись він був, як я чув, поліційним начальником і став більшовиком з примусу» [9].

У зв'язку з цим можна говорити про «зраду щодо української державності» чи про «фатальне нерозуміння» або «трагічний збіг історичних обставин» і все це буде, мабуть, правильно. Але не можна забувати, що у прагматичного політика Масарика був у цій справі свій національний інтерес. Від його рішення залежало 50 тисяч життів, і він відчайдушно намагався зберегти нейтралітет у цій м'ясорубці. Ризикувати життями своїх солдатів – «наших хлопців» – як Масарик називав легіонерів, заради української держави, яка уклала мир із німцями та австрійця-

ми, він не захотів, а отже не допоміг УНР в її боротьбі з більшовицькими бандами Муравйова. Але уникнути зіткнення з більшовиками легіонерам не вдалося. У травні 1918 р. почалися події, відомі в радянській історіографії як «заколот білочехів», спровоковані господарським безладом і поведінкою «влади рад», що призвели, по суті, до широкомасштабної громадянської війни в Росії. Саме чехословацькі легіонери відіграли важливу роль у поваленні влади більшовиків на Далекому Сході, в Сибіру і на Уралі. Через ці події евакуація чехословацьких частин із Владивостока завершилася лише у вересні 1920 р., а на батьківщину легіонери потрапили тільки в 1922 р. Отже, повністю зберегти нейтралітет у тих складних умовах чехам так і не вдалося.

З точки зору тактики, Т. Масарик здобув велику перемогу: з огляду на інтереси чехословацької визвольної акції, його нейтралітет щодо внутрішньополітичної боротьби на території Росії був цілком виправданим, йому вдалося в кінцевому підсумку вивести звідти свої війська, які згодом стали важливою опорою чехословацького державотворення, і йому випало рідкісне щастя побачити реальний результат довготривалої боротьби, втілення своїх ідей – народження у 1918 р. демократичної Чехословацької республіки і стати її першим президентом, президентом-Визволителем. Але якщо подивитися в історичному аспекті, то він, можливо, втратив чудову нагоду покінчити з радянським тоталітаризмом (який приніс згодом чехам чимало лиха в 1948–1989 рр.) ще в самому зародку і сприяти становленню самостійної Української держави. Мабуть почуттям вдячності, а можливо й каяття та боргу перед українським народом пояснюється подальша політика вже Президента ЧСР Томаша Масарика щодо українського питання – його прихильне ставлення й підтримка української еміграції в Чехословаччині у повоєнний період і турбота про економічний і національно-культурний розвиток Закарпаття, яке у міжвоєнні роки за рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р. входило до складу ЧСР.

Зокрема, досить влучно висловилася про непросту позицію президента Чехословаччини Масарика з цього приводу українська громадська діячка і письменниця Г. Лащенко, яка перебувала на еміграції в Празі і писала, що «особисто пережиті враження в Києві під час наступу орд Муравйова, вуличні бої, Центральна Рада, українське військо, розмови з місцевим чехом д-ром Гірсою, і під враженням цього згадки про те, що чув про західних українців за часів Австро-Угорщини, а також актуальна справа Закарпаття вже в пізньому віці примусили президента глибше подивитися на українську справу. З обережністю політика не говорив про це багато. Але на його бажання і під його впливом акцію помочі українській еміграції мусили підтримати й інші діячі молодої республіки… А сам президент Т.Г. Масарик, крім державної допомоги, щомісяця додавав українцям ще 10 тисяч із своїх власних фондів». Ще більш чітко й слушно висловився про це інший український емігрант в Празі, публіцист і соціолог О. Бочковський, який особисто спілкувався з президентом ЧСР і у своїй змістовній книзі про ставлення Томаша Масарика до українського питання писав, що «українська еміграція знайшла у нього живу підтримку в своїх національно-культурних прямуваннях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці».

Список використаних джерел

1. Бочковський О.І. Життя і світогляд Т.Г. Масарика: Масарик про Україну. Відень–Київ, 1921. 56 с.

2. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради, 1930. 244 с.

3. Віднянський С.В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 1993. Вип. 4. С. 132–147.

4. Syllaba Theodor. T.G. Masaryk a revoluce v Rusku. Praha, 1959. 266 s.

5. Чапек Карел. Бесіди з Томашем Масариком / пер. з чес. Львів, 2010. 464 с.

6. Masarykovy projevy a řeci za války. II. Praha: Stanislav Minařík, 1920. 216 s.

7. Nová Evropa. Stanovisko slovanské. Praha, 1920. 224 s.

8. Kudela Josef. Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi. Praha, 1923. 233 s.

9. Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914–1918. Спомини. Львів, 1930. Ч. I-II. 500 с.

10. Masaryk T.G. Slovanske problemy. Praha, 1928, 192 s.

11. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України: монографія. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.

References

1. Bochkovskyi O.I. Zhyttia i svitohliad T.H. Masaryka: Masaryk pro Ukrainu. Viden-Kyiv, 1921. 56 p.

2. Bochkovskyi O.I. T.H. Masaryk: natsionalna problema ta ukrainske pytannia (Sproba kharakterystyky ta interpretatsii). Podiebrady, 1930. 244 p.

3. Vidnianskyi S.V. T. Masaryk pro Ukrainu i ukraintsiv. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*. K., 1993. Vyp. 4. P. 132–147.

4. Syllaba Theodor. T.G. Masaryk a revoluce v Rusku. Praha, 1959. 266 p.

5. Chapek Karel. Besidy z Tomashem Masarykom / per. z ches. Lviv, 2010. 464 p.

6. Masarykovy projevy a řeci za války. II. Praha: Stanislav Minařík, 1920. 216 p.

7. Nová Evropa. Stanovisko slovanské. Praha, 1920. 224 p.

8. Kudela Josef. Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi. Praha, 1923. 233 s.

9. Masaryk T.H. Svitova revoliutsiia za viiny y u viini 1914–1918. Spomyny. Lviv, 1930. Ch. I-II. 500 p.

10. Masaryk T.G. Slovanske problemy. Praha, 1928, 192 p.

11. Datskiv I.B. Brest 1918: yevropeiskyi proryv Ukrainy: monohrafiia. Ternopil: Aston, 2008. 254 p.

УДК 94 (476) «1914/1918»

Ольга Волкова,
кандидат історичних наук,
Республіканський інститут вищої школи
(Республіка Білорусь, м. Мінськ)

МІЖ ЛИТВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ ТА УКРАЇНОЮ: БІЛОРУСЬКІ ТЕРИТОРІЇ В СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ НІМЕЧЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 – БЕРЕЗЕНЬ 1918 р.)

У роки Першої світової війни по сучасній території Білорусі проходила лінія німецько-російського фронту. У східній політиці Німеччини окуповані білоруські території до лютого 1918 р. розглядалися з декількох позицій. По-перше, в контексті ідеї «прикордонного валу» спочатку в рамках Обер Ост, пізніше з самостійних держав під німецьким протекторатом на території колишньої Російської імперії. Реалізація цієї ідеї уявлялася німецькими політичними силами як головний засіб ослаблення Росії в геополітичному та економічному плані. По-друге, через приєднання якоїсь частини білоруських земель до Німеччини, Польщі, Литви чи України. При цьому створення білоруської національної держави не передбачалося. По-третє, з точки зору економічного використання білоруські території бачилася як транзитний коридор для німецьких товарів на російський та український ринок.

Ключові слова: *Перша світова війна, німецька східна політика, німецька окупація, білоруські території, Обер Ост, Берестейський мир.*

Volha Volkava,
Candidate of Historical Sciences,
Republican Institute of Higher Education
(Republic of Belarus, Minsk)

Between Lithuania, Poland and Ukraine: the Belarusian territories in the eastern policy of Germany during the First World War (august 1914 – march 1918)

During the First World War, the line of the German-Russian front ran through the modern territory of Belarus. Until February 1918, the occupied Belarusian territories were considered from several positions in the eastern policy of Germany. Firstly, in the context of the idea of the "border wall", first within Aubert Ost, later from independent states under the German protectorate in the territory of the former Russian Empire. The implementation of this idea was presented by German political forces as the main means of weakening Russia in geopolitical and economic terms. Secondly, through the accession of some part of the Belarusian lands to Germany, Poland, Lithuania or Ukraine. At the same time, the formation of the Belarusian national state was not envisaged. Thirdly, in terms of economic use, the Belarusian territories were seen as a transit corridor for German goods to the Russian and Ukrainian market.

Key words: *World War I, German eastern policy, German occupation, Belarusian territories, Ober Ost, Treaty of Brest-Litovsk.*

Вольга Волкава,
кандыдат гістарычных навук,
Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы,
(Рэспубліка Беларусь, г. Мінск)

Паміж Літвой, Польшчай і Украінай: беларускія тэрыторыі ва ўсходняй палітыцы Германіі (жнівень 1914 – сакавік 1918 г.)

Да жніўня 1914 г. Беларусь ці беларускія губерні Расійскай імперыі [*], не з'яўлялася асобным аб'ектам увагі для кіруючых колаў Германіі. Планы адносна будучыні беларускіх тэрыторый у значнай ступені залежылі ад польскай і літоўскай палітыкі нямецкага ўраду. Ваенна-палітычныя колы Германіі імкнуліся ў сваіх інтарэсах выкарыстаць памкненні польскіх і літоўскіх палітычных сіл, якія прагнулі ўключыць у склад сваіх будучых дзяржаў частку беларускіх зямель [46, с. 98]. Выкарыстоўваючы міжнацыянальныя і канфесійныя супярэчнасці паміж народамі, якія пражывалі на акупіраваных тэрыторыях, і іх жаданні стварыць уласныя дзяржавы, урад Германіі імкнуўся канчаткова аддзяліць Курляндыю, Літву, польскія і беларускія землі ад Расійскай імперыі. З канца 1917 г. у дыпламатычную барацьбу за ўключэнне беларускіх зямель у склад сваёй будучай дзяржавы ўключыўся украінскі бок.

Падтрымка асобнага беларускага нацыянальнага дзяржаўнага праекта нямецкім урадам ў Берліне і нямецкім вайсковым кіраўніцтвам на Усходзе на працягу ўсяго перыяда акупацыі заходнебеларускіх тэрыторый ад кастычніка 1915 г. не прадугледжвалася. Мірныя перамовы паміж Расіяй і дзяржавамі Чацвяртнога саюза ў Брэст-Літоўску ў канцы 1917 – пачатку 1918 г. і падпісаны 3 сакавіка 1918 г. Брэст-Літоўскі мірны дагавор паўплывалі на ход грамадска-палітычных працэсаў у Беларусі, падзяліўшы яе на тры часткі між Германіяй, Расіяй і Украінай. Аднак пашырэнне нямецкай акупацыі на ўсход пасля лютаўскага наступу 1918 г., якое дазволіла камунікацыю між віленскімі і мінскімі нацыянальнымі дзеячамі; абвяшчэнне незалежнасці Літвой і Украінай; адыход бальшавікоў з беларускіх тэрыторый у выніку зрыва брэст-літоўскіх перамоў; нават недопуск беларускай дэлегацыі на гэтыя перамовы, змена палітычнай сітуацыі ў цэлым – сталі тымі фактарамі, якія падштурхнулі беларускую палітычную эліту да пэўных крокаў, якія ў выніку прывялі да абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі 25 сакавіка 1918 г.

У беларускай і нямецкай гістарыяграфіі пытанне статуса беларускіх тэрыторый ва ўсходняй палітыцы Германіі як асобны прадмет застаецца на перыфірыі даследаванняў і разглядаецца ў кантэксце вывучэння дзяржаватворчых працэсаў народаў рэгіёну (беларускага, літоўскага, польскага, украінскага). Найбольш вывучанымі з'яўляўляюцца тэрытарыльныя змены, якія адбыліся пасля падпісання брэсцкага трактата [2; 5; 11;12; 18]. Таму аўтар свавіць перад сабой задачу, прасачыць эвалюцыю нямецкіх планаў адносна беларускіх тэрыторый ў кантэксце ўсходняй палітыкі Германіі ад пачатку Першай сусветнай вайны да падпісання Брэст-Літоўскага мірнага дагавора.

---

[*] Агульна прыняты у айчыннай гістарыяграфіі тэрмін "*беларускія*" і "*беларуска-літоўскія губерні*" уключае наступныя губерні Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Магілёўская і Мінская. Тэрыторыі гэтых губерняў, акрамя Ковенскай, цалкам ці часткова ўваходзяць у межы сучаснай Беларусі.

У пачатковы перыяд Першай сусветнай вайны нямецкія палітычныя, прамысловыя і фінансавыя колы распрацавалі шэраг праектаў і праграм адносна памераў тэрытарыяльных анексій. Літоўскі гісторык Э. Гімжаўскас выказаў меркаванне аб тым, што "*Германія стыхійна кінулася ў вайну, не паспеўшы сінтэзаваць праграмы асобных пластоў грамадства і ўжо на іх падставе стварыць адзіную галоўную кампрамісную праграму вайсковых мэт*" [4, с. 44]. Аднак гэта не азначае, што ў вызначэнні мэт вайны не існуе сістэмных падыходаў. На сучасным этапе развіцця гістарыяграфіі Першай сусветнай вайны гісторыкі вылучаюць пяць знешнепалітычных канцэпцый, якія развіваліся ў Германіі, адносна будучыні Усходняй Еўропы: 1) анексіянісцкая; 2) праект "Сярэдняя Еўропа" (*Mitteleuropa*) [37]; 3) польская (адгалінаванне праекта "Сярэдняя Еўропа"); 4) "Усходняя Еўропа"; 5) "расійская" [4, с. 45]. Такі падзел падае літоўскі даследчык Р. Лапата, спасылаючыся на амерыканскага даследчыка ўкраінскага паходжання А. Фядышына [35, с. 17–18]. Пангерманскі саюз прытрымліваўся прынцыпаў анексіі на аснове ідэі "наступ на Усход" (*Drang nach Osten*), татальнай каланізацыі, прымусовай асіміляцыі і масавага перасялення мясцовага насельніцтва. Галоўнай мэтай наступнай геапалітычнай канцэпцыі, "Сярэдняй Еўропы", з'яўлялася стварэнне рэгіянальнай эканамічнай супольнасці ў выглядзе мытнага саюза Германіі і Аўстра-Венгрыі. Да яго павінны былі далучыцца Італія, Нідэрланды, Швейцарыя, Нарвегія, Фінляндыя, Балгарыя, Румынія і дзяржавы, якія планавалася стварыць на занятых землях Расійскай імперыі. У рамках гэтай канцэпцыі асобна вылучалася "польскае пытанне". Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, аднаўленне польскай дзяржаўнасці стала адной з "адкладзеных" праблем XIX ст., бо датычылася тэрытарыяльных абшараў між Расійскай, Германскай і Аўстра-Венгерскай імперыяй. Пасля развязвання Першай сусветнай вайны ігнараванне гэтага пытання і захаванне статуса-кво апынулася немагчымым, бо кожны бок імкнуўся павярнуць "польскі фактар" на сваю карысць. Канцэпцыя "Усходняй Еўропы" развівалася балтыйскімі немцамі, якія падтрымлівалі ідэю далучэння Прыбалтыкі да Германіі. Сутнасцю знешнепалітычнай лініі ў дачыненні да Расійскай імперыі быў план заснавання на яе заходніх землях (Фінляндыя, Прыбалтыка, Польшча, Украіна) групы буферных дзяржаў, якія меркавалася палітычна і эканамічна прывязаць да Германіі ці Сярэдняй Еўропы (стварэння беларускай дзяржавы не прадугледжвалася – *В. В.*). Прадстаўнікі расійскай канцэпцыі лічылі падзел Расійскай імперыі эканамічна немэтазгодным і таму адстойвалі ідэю яе непадзельнасці.

Планы ўзмацнення Германіі ў Еўропе за кошт паслаблення і падзелу Расійскай імперыі распрацоўваліся нямецкімі ідэолагамі з другой паловы XIX ст. У іх аснову была пакладзена ідэя К. Франца аб магчымасці стварэння з дапамогай Англіі нямецкага "Сярэднееўрапейскага саюза". К. Франц патрабаваў адсунуць Расійскую імперыю ад Балтыйскага і Чорнага мораў да "пятроўскіх межаў". Пры гэтым тэрыторыі заходніх (беларуска-літоўскіх) губерняў, планавалася далучыць да Германіі і выкарыстоўваць для адраджэння "імперыі нямецкай нацыі" [27]. К. Франц лічыў, што "малагерманская ідэя" была поўнасцю вычарпана О. фон Бісмаркам. У сваю чаргу, малагерманская ідэя аб аб'яднанні нямецкамоўных дзяржаў Еўропы,

агульная колькасць насельніцтва ў якіх дасягала 300 млн. чалавек, атрымала сваё далейшае развіццё і падтрымку ў межах дзейнасці Пангерманскага саюза. Гэтыя дзве канцепцыі ўяўлялі сабой прыклады канструявання ідэальнай радзімы немцаў дзеля выканання імі асветніцкай місіі на ўсходнееўрапейскай прасторы [33, с. 72]. Паводле гісторыка В. Люлевічуса ўдзел Прусіі і Аўстрыі ў падзеле Рэчы Паспалітай стаў зваротным пунктам у фарміраванні нямецкіх мітаў пра "ўсход". У другой чвэрці XIX ст. пачалося пераасэнсоўванне спадчыны Тэўтонскага ордэна і месца Грунвальдскай бітвы, што дало адлік самай жыцяздольнай ідэалагічнай канцэпцыі: *Drang nach Osten*. Сярэдзіна XIX ст. і погляды сацыял-дэмакратаў прывялі да фарміравання ўспрымання Расійскай імперыі як пагрозу заходняй культуры, увасабленне адсталай дзяржавы, а Першая сусветная вайна актывізавала ўсе папярэднія ідэі [34].

З пачаткам Першай сусветнай вайны ў стратэгічным ваенным планаванні нямецкага кіраўніцтва ўзрасла роля памежных тэрыторый Расійскай імперыі. Асабліва падкрэсліваліся эканамічныя ўмовы, пры якіх занятыя ў будучым тэрыторыі планавалася выкарыстоўваць для атрымання таннай сыравіны і збыту нямецкіх тавараў. Распрацоўка правячымі коламі Германскай імперыі праграмы дзеянняў на Усходзе пачалася пад лозунгам канцлера Т. фон Бетман-Гольвега: "*Вызваленне прыгнечаных нярускіх народаў Расіі, адсоўванне рускага дэспатызму да Масквы*". Для афіцыйных Берліна і Вены пажаданым было адсоўванне Расійскай імперыі ад Балтыйскага і Чорнага мораў [25, с. 258].

Прапановы і дакладныя запіскі наконт планаў тэрытарыяльных захопаў на Усходзе, якія дасылаліся нямецкаму ўраду, стварылі ў першыя тыдні вайны сапраўдную публічную дыскусію, якая атрымала назву "бітва мемарандумаў". Так, 28 жніўня 1914 г. погляды Пангерманскага саюза аб пераўладкаванні Еўропы былі выкладзены ў "Памятнай запісцы аб германскіх мэтах вайны". У ёй прынцыповай мэтай называўся паварот Расіі на ўсход і вяртанне яе межаў да часоў Пятра I [2, с. 5]. Была вылучана канцэпцыя "краіны, вольнай ад людзей" (*Land frei von Menschen*), паводле якой усе захопленыя Германіяй тэрыторыі мусілі быць вызвалены ад мясцовых жыхароў, а на іх месца планавалася перасяліць немцаў [9, с. 11]. Рэалізацыя гэтых прапановаў прадугледжвалася ў выпадку поўнага паражэння Расіі.

У мемарандуме прафесара Фр. Леціуса з Кёнігсберга, які падтрымліваў пангерманскія ідэі [44, с. 113], прапаноўвалася шырокая праграма тэрытарыяльных анэксій. Пры гэтым на памежных тэрыторыях, якія Расійская імперыя павінна была страціць (Каўказ, Польшча, балтыйска-беларускі паўночны-захад), не планавалася стварэння самастойных дзяржаваў. Выключэннем аб'яўляліся Украіна і Фінляндыя, пры гэтым Брэст-Літоўск прызнаваўся ўкраінскім горадам [31, с. 1]. Фр. Лецыус адзначаў: "*Вызваленне Беларусі нават не палягала ў нашых інтарэсах. Па-першае, з-за залежнасці ад роднаснай па веравызнанню Масквы, па-другое, па прычыне разгляду намі гэтых тэрыторый для размяшчэння нашых пасяленцаў у будучым*". У якасці мінімальных дасягненняў Германіі на ўсходнім фронце аўтар разглядаў заняцце тэрыторыі Украіны да Дняпра і часткі беларускіх зямель. Максімальнымі тэрытарыяльнымі мэтамі бачылася поўнае пазбаўленне Расіі выхаду да

Балтыйскага мора і перанос усходняй мяжы на рэкі Волхаў і Дняпро, так каб Ноўгарад Вялікі і Магілеў сталі гарадамі на нямецкай мяжы". Здавальняючай прымалася мяжа па лініі Нарва – Пскоў – Бярэзіна з Палессем на паўднёвым усходзе [31, с. 3–4].

Паражэнне на р. Марне 5–12 верасня 1914 г. разбіла планы немцаў аб хуткай і поўнай перамозе над Францыяй і выхадзе яе з вайны. Па меркаванні канцлера Т. фон Бетман-Гольвега, пасля ўдалага наступлення П. фон Гіндэнбурга ва Усходняй Прусіі і пераводу значных ваенных сіл з Заходняга фронту на Усходні восенню 1914 г., склаліся спрыяльныя ўмовы для прапановы міру Расійскай імперыі з патрабаваннем тэрытарыяльных саступак з яе боку. Прапаноўвалася арыентавацца на лінію Нарва – Вільня – Гродна [6, с. 48].

У межах распрацоўкі планаў вываду Расійскай імперыі з вайны нямецкі ўрад 6 снежня 1914 г. даручыў П. фон Гіндэнбургу вызначыць памеры тэрыторый, а Ф. фон Шверыну – распрацаваць мерапрыемствы па каланізацыі захопленых земляў. Для рэалізацыі гэтых задач быў створаны "Саюз падтрымкі ўнутранай каланізацыі" на чале з тайным дарадцам Міністэрства замежных спраў М. Серынгам. Намеснік старшыні саюза Ф. фон Шверын у сакавіку 1915 г. падрыхтаваў мемарандум "Аб стварэнні новых нямецкіх калоній на нямецкай усходняй мяжы", у якім прапаноўвалася "максімальна выкарыстаць вайну для пашырэння нямецкай каланізацыйнай прасторы, бо заморскія землі ўжо падзелены" [26, с. 138]. У верасні 1915 г. М. Серынг, па даручэнні міністра замежных спраў Г. фон Ягава, здзейсніў паездку па акупіраваных землях Расійскай імперыі. Падрыхтаваны ім "Даклад аб занятых тэрыторыях на паўночным Усходзе" стаў асновай для выпрацоўкі нямецкай усходняй палітыкі. Галоўнымі аб'ектамі тэрытарыяльнай экспансіі павінны былі стаць Курляндыя і Літва, у склад якой уключаліся і беларускія тэрыторыі. Планавалася, што правядзенню ўнутранай каланізацыі паспрыяюць эканамічныя меры і ўвядзенне нямецкіх школ [14, с. 169]. Беларусаў М. Серынг называў "*інструментам як русскай, так і польскай палітык, пад моцным уплывам якіх адбываецца фарміраванне і развіццё беларускай самасвядомасці*" [45, с. 85–86].

10 сакавіка 1915 г. прадстаўнікі буйнога землеўладання і прамысловых колаў Германіі агучылі свае патрабаванні адносна далучэння і выкарыстання памежных тэрыторый Расійскай імперыі ў "Мемарандуме шасці гаспадарчых арганізацый" (Цэнтральнае аб'яднанне нямецкіх прамыслоўцаў, Саюз прамыслоўцаў, Саюз сялянскіх гаспадароў, Нямецкі сялянскі саюз, Аб'яднанне хрысціянскіх саюзаў нямецкіх сялян, Германскі імперскі саюз сярэдніх класаў). 20 мая 1915 г. мемарандум быў перавыдадзены [16, арк. 26]. Пазней да мемарандума далучыліся Нямецкі купецкі саюз у Франкфурце-на-Майне, Саюз нямецкаў тэхнікаў, Усеагульны саюз хрысціянскіх горнапрамысловых акцыянерных аб'яднанняў і іншыя арганізацыі. У дакуменце прапаноўвалася "*далучэнне, як мінімум, часткі прыбалтыйскіх правінцый і зямель, якія ляжаць на поўдзень ад іх, улічваючы пры гэтым неабходнасць забеспячэння абароназдольнасці ўсходняй мяжы"* [11, с. 702-703]. Канкрэтныя тэрыторыі не былі акрэслены. Насельніцтва анексіраваных зямель планавалася пазбавіць палітычных правоў і выкарыстоўваць "толькі ў якасці рабочай сілы на новых землях" [16, арк. 27].

Шэраг прапаноў быў вылучаны Пангерманскім саюзам. А. Гугенберг, адзін з заснавальнікаў саюза, у мемарандуме ад 12 сакавіка 1915 г. заявіў, што ў выніку ваенных дзеянняў у нямецкіх руках павінны апынуцца стратэгічна важныя крэпасці Рыга, Дынабург, Коўна, Гродна і Брэст-Літоўск. Планавалася далучыць Курляндыю, Ліфляндыю, Ковенскую, Віленскую, Гродзенскую губерні, а таксама частку Мінскай і Віцебскай. Гэтыя тэрыторыі разглядаліся як землі заселеныя малымі самастойнымі народамі, сярод якіх 1,4 млн. латышоў-евангелістаў, 1,2 млн. літоўцаў-каталікаў і 6 млн. беларусаў-праваслаўных. А. Гугенберг лічыў, што рэалізацыі нямецкіх планаў будзе спрыяць шматнацыянальны склад насельніцтва заходніх губерняў Расійскай імперыі. Праз пэўную нацыянальную палітыку і сутыкненне інтарэсаў можна будзе распаліць распаліць міжнацыянальныя канфлікты. Частку беларускіх тэрыторый прапаноўвалася далучыць да Польшчы, каб кампенсаваць ёй страту заходнепольскіх зямель, пераданых Прусіі. На тэрыторыі заходніх губерній Расіі А. Гугенберг патрабаваў стварыць "Новую Усходнюю Германію" [39, с. 1404–1405].

У мемарыяле прадстаўніка прамысловых колаў Г. Крупа (*Gustav Krupp*) "Аб неабходнасці набыцця новых зямель для каланізацыі", выдадзеным у красавіку 1915 г., усходняя мяжа бачылася "*на паўночны ўсход ад Гродна, уздоўж рэк Бобр і Нараў*" [15, арк. 11–17]. Прадугледжвалася "*па ўмовах будучай мірнай дамовы абавязаць Расію арганізаваць перасяленне насельніцтва Гродзенскай губерні, якое складалася ў большасці з беларусаў і ўкраінцаў, ва ўнутраныя раёны для вызвалення гэтых тэрыторый для польскіх сялян, якія павінны былі перасяліцца на ўсход, тым самым вызваліўшы месца для немцаў на захадзе*" [15, арк. 11].Ідэі перадачы Польшчы часткі беларускіх тэрыторый замест Пазнаньшчыны, пазней былі падтрыманы П. Рорбахам [1].

20 чэрвеня 1915 г. да канцлера Т. фон Бетман-Гольвега звярнуліся нямецкія навукоўцы, дыпламаты і вышэйшыя ўрадавыя чыноўнікі з т. зв. "мемарандумам прафесароў". У ім адзначалася неабходнасць стварэння "памежнага вала" з зямель, якія павінна была саступіць Расійская імперыя. У дакуменце гаварылася: "*Гэта павінны быць землі, прыдатныя для сельскай гаспадаркі і засялення. Землі, якія дадуць нам здаровых сялян, гэтую крыніцу маладосці і сілы народу і дзяржавы. Землі, якія ў стане прыняць частку прыросту нашага насельніцтва і стануць для нямецкіх рээмігрантаў, якія жадаюць пакінуць варожую Расію, новай радзімай у іх спрадвечна родным краі. Землі, якія змогуць узмацніць эканамічную незалежнасць Германіі*". Каланізацыя новых зямель прадугледжвалася нямецкім насельніцтвам, якое павінна было наладзіць пастаўку ў мітраполію працаздольных сялян, салдат, харчовых прадуктаў і сыравіны. Пры гэтым канкрэтныя памеры тэрыторый, якія павінны былі адысці да Германіі, у мемарандуме не акрэсліваліся [2, с. 10].

Поспехі на Ўсходнім фронце летам 1915 г. актуалізавалі пытанне магчымых тэрытарыяльных анексій. 19 жніўня 1915 г. канцлер Т. фон Бетман-Гольвег падчас выступу ў рэйхстагу адзначыў, што нямецкія войскі "*вызвалілі Літву і Курляндыю ад рускіх*", а сама Германія называлася "*апорай міра і свабоды вялікіх і малых народаў*" [36, с. 7]. Пры гэтым канцлер адкрыта заявіў аб прэтэнзіях Германскай імперыі на захопленыя тэрыторыі, паклаўшы, такім чынам, пачатак публічнай дыскусіі аб

памерах анексій на Усходзе [47, с. 14–16]. Самы амбітны план высунуў прадстаўнік Пангерманскага саюза Г. Дэльбрук. Прапаноўвалася стварэнне "*вялікай каланіяльнай Германскай Індыі*" за кошт далучэння значных тэрыторый ва Усходняй Еўропе [21, с. 60–61].

Нямецкі нацыянал-кансерватар П. Рорбах лічыў, што Расію неабходна адхіліць з пазіцый вядучай краіны ў рэгіёне па шэрагу прычын. Па-першае, яе вялікія тэрыторыі і багацці былі патрэбны Германіі, каб яна змагла зраўняцца па матэрыяльных і чалавечых рэсурсах з Францыяй і Англіяй. Па-другое, Расійская імперыя пасля рэформы 1861 г. стала развівацца больш хуткімі тэмпамі, а колькасць яе насельніцтва пачала вельмі хутка ўзрастаць [41, с. 7]. Паводле П. Рорбаха, калі Расія не будзе зломлена, яна так узмацніцца, што зможа пакарыць Цэнтральную Еўропу [42, с. 7–8]. У 1917 г. П. Рорбах апублікаваў працу "Наша ваенная мэта на Усходзе і руская рэвалюцыя", у якой сфармулявай геапалітычную канцэпцыю падзелу Расійскай імперыі на складовыя часткі праз палітыку стварэння "пагранічных дзяржаў" (*Randstaaten*) і адасаблення ад Расіі тэрыторый, насельніцтва якіх складала няруская большасць. "Польскае пытанне" разглядалася П. Рорбахам як патэнцыйная магчымасць для паслаблення Расійскай імперыі. Галоўнае пытанне ва ўсходняй палітыцы Германіі, паводле меркавання публіцыста, заключалася ў тым, "*каму будуць належаць палякі, Расіі ці Сярэдняй Еўропе, і якая колькасць людзей увойдзе шляхам адлучэння Польшчы ад Расіі да Сярэдняй Еўропы*". Як і ў мемарандумах А. Гугенберга і Г. Крупа, прапаноўвалася перадаць будучай польскай дзяржаве Літву і частку беларускіх зямель да р. Прыпяць, каб кампенсаваць пераход польскіх тэрыторый да Прусіі на падставе рашэнняў Венскага кангрэса 1815 г. [38, с. 92; 1]. З-за таго, што колькасць палякаў ацэньвалася як "нязначная, каб іх аддзяленне ад Расійскай імперыі магло яе істотна аслабіць", да будучай Польшчы прапаноўвалася далучыць беларускія вобласці [43, с. 4–5].

Г. Клайноў, які з канца 1914 г. кіраваў аддзелам прэсы Обер Ост, прапаноўваў правесці польскую ўсходнюю мяжу па р. Бярэзіна, і такім чынам, далучыць да будучай польскай дзяржавы большую частку тэрыторыю сучаснай Беларусі [30, с. 137–138].

Такім чынам, з пачатку вайны і да восені 1915 г. большасць нямецкіх грамадска-палітычных дзеячоў прытрымліваліся меркавання, што Германія павінна аддзяліць ад Расійскай імперыі прыбалтыйскія і беларуска-літоўскія губерні пад лозангам "*вызвалення народаў Расіі*". Памеры тэрытарыяльных анексій у шматлікіх праектах адрозніваліся. Будучыя планы адносна гэтых тэрыторый на гэтым этапе не былі яшчэ дакладна акрэслены. Планавалася стварэнне нейкага агульнага "памежнага буфера", які будзе абараняць нямецкую тэрыторыю ад магчымага наступу расійскіх войск, з іншага ён дакладна ўпісваўся ў канцэпцыю "Сярэдняй Еўропы", якая дамінавала ў нямецкай знешняй палітыцы. У многіх планавых дакументах нямецкіх ідэолагаў гучала ідэя аб магчымым далучэнні беларускіх тэрыторый да будучай Польшчы.

У выніку паспяховай летне-восеньскай кампаніі 1915 г. на Усходнім фронце і стабілізацыі фронту восенню 1915 г. па лініі Дзвінск – Браслаў – Смаргонь – Бара-

навічы – Пінск на занятых тэрыторыях было створана вайсковае адміністрацыйнае ведамства Обер Ост пад кіраўніцтвам Галоўнакамандуючага Усходнім фронтам П. фон Гіндэнбурга, у склад якога ўвайшла частка тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Напрыканцы 1915 г. нямецкае кіраўніцтва не аддавала перавагі якой-небудзь адной канцэпцыі адносна будучыні Обер Ост. Обер Ост разумелася як адзінка, якая поўнасцю адпавядала ідэі аб стварэнні буфернага *"памежнага вала паміж Расійскай імперыяй і тэрыторыямі, якія апынуліся пад кіраўніцтвам Германіі"* [33, с. 74]. Будучыня рэгіёна не была дакладна акрэслена па некалькіх прычынах: па-першае, лічылася, што далучэнне Курляндыі і Літвы да Германіі паменшыць верагоднасць заключэння сепаратнага міру з Расійскай імперыяй, па-другое, не былі вызначаны канкрэтныя крокі на міжнароднай арэне адносна польскага пытання (у тым ліку і межаў будучай Польскай дзяржавы). Гэтым можна патлумачыць пачатковы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Обер Ост на шэсць неўніфікаваных упраўленняў (да канца сакавіка 1916 г.) [3].

Паступова сітуацыя адносна Обер Ост змянялася. Калі ў пачатку вайны для дасягнення міру дапускалася магчымасць адмовіцца ад гэтых зямель на карысць Расіі, ці вырашыць "польскае пытанне" шляхам далучэння ўсходніх тэрыторый, а г.зн. Віленшчыны і Гродзеншчыны, пасля ўстанаўлення адміністрацыі, стабілізацыі лініі фронту і замацавання нямецкіх войск на пазіцыях, Германія стала разглядаць магчымасці захавання ўплыву на захопленых землях у доўгатэрміновай перспектыве. Кіраўнікі, асабліва Э. Людэндорф, імкнуліся стварыць ў зоне акупацыі асобнае маналітнае ваенна-дзяржаўнае ўтварэнне, для якога выкарыстоўвалася паняцце "краіна Обер Ост" [20]. Э. Людэндорф у лісце да дзяржаўнага секратара МЗС А. Цымермана пісаў 27 жніўня 1915 г.: "Пасля таго, як у мяне забралі Польшчу, я хочу стварыць іншае ўласнае каралеўства ў Курляндыі і Літве" [22, с. 70]. На працягу 1916 г. паступова ствараласа цэнтралізаваная адзінка, былі ўніфікаваны адміністрацыйная структура і заканадаўства, наладжваліся судовая і падатковая сістэмы, паліцыя і жандармерыя, уласныя пашпарты. Адміністрацыя Обер Ост кантралявала сельскую і лясную гаспадаркі, прамысловасць і гандаль. Уведзенныя грошы, прывязанныя да нямецкай маркі, служылі для канролю экспарту тавараў і сыравіны у інтарэсах ваеннай эканомікі Германіі. Згодна з нямецкай транспартнай палітыкай быў уведзены не толькі кантроль за перамяшчэннем насельніцтва, а таксама адзінае кіраванне за ўсімі эканамічнымі працэсамі і транспартнымі плынямі.

У канцы жніўня 1916 г. П. фон Гіндэнбург і Э. Людэндорф узначалілі Генеральны палявы штаб Германіі (*Oberste Heeresleitung*) і фактычна сталі кіраўнікамі ўсіх нямецкіх сухапутный войск, іх уплыў на стратэгічны ход вайны і знешнюю палітыку ў цэлым значна ўмацаваўся. У гэтых умовах існаванне і развіццё Обер Ост атрымала далейшую падтрымку на вышэйшым палітычным узроўні.

Пазіцыя нямецкага ўрада адносна тэрытарыяльных анексій прыкладна да канца 1916 г. заставалася нязменнай. Аб гэтым сведчыць выказванне канцлера Т. фон Бэтман-Гольвега у тэлеграме германскаму паслу ў Аўстра-Венгрыі Б. Ведэлю ад 23 лістапада 1916 г., у якой ваенныя задачы Германіі акрэсліваліся наступным

чынам: "*Прызнанне новага Каралеўства Польскага, саступка абшараў Курляндыі і Літвы і ўсталяванне па стратэгічных меркаваннях агульнай мяжы нямецкай (г. зн. Обер Ост) і польскай тэрыторый з Расіяй*" [2, с. 33].

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі жаданне заключыць сепаратны мір з Расійскай імперыяй заставалася прыярытэтным, таму канцлер Т. фон Бетман-Гольвег да гэтага часу не зацвердзіў афіцыйныя ваенныя мэты на Усходзе і статус занятых тэрыторый. Галоўным прынцыпам палітыкі Германіі стаў тэзіс аб "*далучэнні народаў на аснове самавызначэння, аднак пры бяспецы ўсходніх межаў*" [19, с. 30]. Гэта азначала рэалізацыю плана па стварэнні "самастойных дзяржаў", якія б самі ініцыявалі пераход пад пратэктарат Германіі. Прапановы магчымай анексіі тэрыторый Обер Ост пасля лозункаў Лютаўскай рэвалюцыі аб самавызначэнні нацый назаўседы страцілі актуальнасць і былі заменены нямецкім урадам на палітыку "*дабраахвотнага далучэння*". Нямецкі гісторык Ф. Фішар вызначае нямецкую палітыку пасля расійскай рэвалюцыі як кампрамісную "*палітыку дыяганалі*" між сацыял-дэмакратычнымі прапановамі міру без анексій і кантрыбуцый і экстрымальнымі анексіянісцкімі планамі Пангерманскага саюза па далучэнні вялікіх тэрыторый [25, с. 277]. А "*палітыка дабраахвотнага далучэння*", выказаная канцлерам, паводле нямецкага гісторыка М. Бінхольц, павінна трактавацца як галоўная лініія нямецкай палітыкі да заканчэння вайны [19, с. 39].

23 красавіка 1917 г. на нарадзе канцлера Т. фон Бетман-Гольвега з прадстаўнікамі вышэйшага камандавання П. фон Гіндэнбургам і Э. Людэндорфам ў Кройцнаху былі вылучаны актуальныя прыярытэты ўсходняй палітыкі: "*Курляндыя і Літва да абазначанай вышэйшым камандаваннем лініі павінны адысці да Германіі [...]. На поўдні задаволімся мяжой па лініі Беласток–Нёман на поўдзень ад Ліды [...]. Белавежская пушча павінна перайсці ў дзяржаўную ўласнасць*" [17, с. 67]. Астатнія беларускія этнічныя тэрыторыі, якія знаходзіліся на ўсход ад адзначанай на нарадзе мяжы, у сферу стратэгічных інтарэсаў Германіі не ўваходзілі і таму нямецкі ўрад ўстрымліваўся ад канчатковага вызначэння лёсу гэтых земляў. На нарадзе абмяркоўвалася і межы Польшчы: "*устанаўленне нямецкая мяжы з Польшчай залежыць ад будучых адносін з Германскай імперыяй [...] . Пры ўстанаўленні ўсходняй мяжы Польшчы трэба даць магчымасць польскай дзяржаве пашырэння межаў на Усход. Аднак пры гэтым нельга ставіць пад пагрозу дамоўленнасці аб Курляндыі і Літве*" [2, с. 42]. На красавіцкай нарадзе сцвярджалася, што дзеля дасягнення сепаратнага міру з Расіяй Германія гатова адмовіцца ад прэтэнзій на Ліфляндыю і Эстонію і абмежавацца Літвой і Курляндыяй. Аднак паняцце "Літва" ў дадзеным выпадку дакладна не было акрэслена. На стан красавіка 1917 г. ваеннае ўпраўленне Літва была значна больш "этнаграфічнай Літвы". Таму вынікае, што абмежаванне тэрытарыяльных анексій Курляндыяй і Літвой на самой справе мела на ўвазе вялікі рэгіён, які ўключаў тэрыторыі былых Курляндскай, Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай і часткі Мінскай губерняў Расійскай імперыі [28, с. 80].

На сустрэчы падкрэслівалася гаспадарчая каштоўнасць Белавежскай пушчы. Пасля вайны планавалася штогод вывозіць па 1–1,5 млн. м^3 драўніны [32, арк. 5]. Акрамя таго, Белавежа і прылеглыя раёны разглядаліся як "мост на Украіну". Праз

беларускія тэрыторыі ў будучым планавалася арганізаваць транзіт тавараў і сыравіны паміж Германіяй і новаўтворанымі дзяржавамі, таксама на расійскі рынак па лініі Граева – Беласток – Баранавічы [25, с. 295–296]. П. Рорбах лічыў Украіну найбольш значнай вобласцю, ад якой залежала ўсё эканамічнае жыццё Расіі [41, с. 5–6].

У гэты ж час разглядаліся і захады па будучай нямецкай каланізацыі акупіраванага рэгіёна. Паводле ліста генерал-квартэрмайстра Генеральнага штаба Германіі Э. Людэндорфа да дзяржаўнага сакратара МЗС А. Цымермана ад 5 красавіка 1917 г. на занятых землях планавалася арганізаваць пасяленні для нямецкіх ветэранаў вайны ад лініі Ломжа (суч.Польшча) – Гродна да лініі Брэст – Кобрын. З ваенна-стратэгічных пазіцый лінія ўмацаванняў Коўна – Гродна разглядалася як самая надзейная абарона Усходняй Прусіі [40, б. с.].

Кастрычніцкі пераварот і прыход да ўлады ў Расіі бальшавікоў вострa паставілі аб мэтазгоднасці далейшага працягу вайны. 28 кастрычніка (8 лістапада) быў прыняты Дэкрэт аб міры, у якім у якім прапаноўвалася ўсім варагуючым дзяржавам неадкладна заключыць перамір'е і пачаць перамовы з мэтай заключэння мірнага дагавора "без анексій і кантрыбуцый". Мірныя перамовы, распачатыя 20 лістапада 1917 г., былі складанымі для ўсіх бакоў. Няўдалы ход перамоў ў выніку прывёў да аднаўлення ваенных дзеянняў. Нямецкі наступ, які пачаўся 18 лютага 1918 г., карэнным чынам змяніў сітуацыю наУсходнім фронце і ў Беларусі. Увечары 16 лютага кіраўнік штаба Ўсходняга фронта генерал М.Гофман афіцыйна аб'явіў савецкім прадстаўнікам, якія знаходзіліся ў Брэсце, што перамі'е страчвае моц у поўдзень 18 лютага. Гэтае рашэнне тлумачылася адмовай Л. Троцкага на мірных перагаворах 10 лютага 1918 г. падпісання мірнай дамовы.

У выніку нямецкага наступу ўжо на пачатку сакавіка 1918 г. большая частка Беларусі была занята войсковымі злучэннямі 10-ай арміі Э. фон Фалькенгайна. Разам з немецкімі войскамі з Бабруйска ў напрамку Мінска выступілі часці польскага корпуса Доўбар-Мусніцкага. На поўначы і ў цэнтры Беларусі нямецкія войскі выйшлі на лінію Россоны—Полацк—Орша—Жлобін, прадвінуліся ў некаторых месцах на 250 км ад папярэдняй лініі фронта. Ад Жлобіна лінія фронта ішла на паўднёвы ўсход да Новазыбкова, астаўляючы ў зоне акупацыі Гомель. Такім чынам, пад нямецкай акупацыяй апынулася 4/5 тэрыторыі сучаснай Беларусі. Неакупіраванымі засталіся толькі шэсць паветаў: Клімавіцкі, Мсціслаўскі, Чавускі, Чэрыкаўскі Магілёўскай губерні і Віцебскі, Гарадоцкі Віцебскай губерні. Частокова незанятымі засталіся тэрыторыі Горацкага, Магілёўскага, Рагачоўскага, Сенненскага паветаў Магілёўскай губерні і Лепельскага павета Віцебскай губерні [8, с. 67]. З губернскіх гарадоў неакупіраваным застаўся толькі Віцебск.

Лютаўскае наступленне было развернута вельмі хутка па сутнасці з-за поўнай адсутнасці сур'езнага супраціўлення. Да пачатку нямецкага наступлення ў трох арміях Заходняга фронту колькасць салдат скарацілася прыкладна ў 10 разоў і налічвала, па розным звесткам, ад 150 да 250 тыс. салдат [8, с. 67; 7, с. 148]. У выніку дэмабілізацыі, расфарміравання ці роспуску асобных ваенных частак, дэзірцірства і адводу частак у тыл з мэтай падаўлення контррэвалюцыйных выступленняў фронт быў моцна разрэжаны.

Пад ціскам далейшага наступлення нямецкай арміі на Усход, Расія вымушана была пайсьці на ўмовы нямецкага боку і падпісаць Брэсцкі мірны дагавор. Такім чынам, Брэсцкі мір фармальна завяршыў перыяд удзелу Расіі ў Першай сусветнай вайне і стаў вынікам няздольнасці расійскага боку працягваць вайну з-за разволу арміі і эканамічнага крызісу.

Брэст-Літоўскі мірны, падпісаны 3 сакавіка 1918 г., Расіяй і дзяржавамі Чацвяртнога саюза каардынальна паўплываў на ход грамадска-палітычных працэсаў у Беларусі. Пад нямецкай акупацыяй апынулася большая частка тэрыторыі Беларусі. Беларусь фактычна дзялілася на чатыры часткі. Заходняя – Гродзенская губерня і частка Віленскай з Вільняй – адышла да Германіі (беларускія тэрыторыі Обер Ост). Расія адмаўлялася ад любага ўмяшальніцтва ў справы гэтых тэрыторый (арт. 3). Цэнтральная частка Беларусі – Мінская губерня, частка Віцебскай і Магілёўскай губерняў – лічыліся часова акупаванай тэрыторыяй. Гэтыя тэрыторыі, якія знаходзіліся на ўсход ад Обер Ост, мусілі быць далучанымі да Расіі пасля падпісання міра і дэмабілізацыі расійскай арміі (арт. 4) [2, с. 98–100].

За кошт беларускіх зямель Германія і яе саюзнікі падтрымалі ўтварэнне незалежнай Украінскай Народнай Рэспублікі. 9 лютага (27 студзеня) 1918 г. быў падпісаны дагавор паміж Украінай і дзяржавамі Чацвертнога саюза (Германія, Аўстра-Венгрыя, Балгарыя і Асманская імперыя), паводле якога паўночная мяжа Украінскай Народнай Рэспублікі была праведзена ад Мельнікаў праз Высока-Літоўск, Камянец-Літоўск, Пружаны да Выганаўскага возера [2, с. 83; 23, с. 357-359]. Такім чынам, кавалак тэрыторый Беларусі з Брэстам, Кобрынам і Драгічынам перадаваўся Украіне. Пазней да Украіны былі далучаны тры паветы Мінскай губерні: Пінскі, Мазырскі і Рэчыцкі, а таксама Гомельскі павет Магілёўскай губерні. Улада на гэтых тэрыторыях перадавалася нямецкаму кіраўніцтву ў Кіеве. Рэчыцкі, Мазырскі і Пінскі паветы ўвайшлі у склад часова ўтворанай Палескай губерніі, а Гомельскі быў далучаны да Чарнігаўскай губерніі. Самыя ўсходнія раёны Беларусі засталіся ў складзе РСФСР.

Вясной і летам 1918 г, ва ўмовах рэвалюцыйнага крызіса, у Германіі лічылі неабходным захаваць мір з Савецкай Расіяй. Падпісаны 27 жніўня 1918 г."дадатковы дагавор" прадуглежваў больш ранні зварот тэрыторый на ўсход ад Бэрэзіны "па меры таго як Расія будзе выконваць фінансавыя абавязацельствы перад Германіяй" [2, с. 148].

Ва ўмовах вываду нямецкага вайсковага кантынгенту ў лістападзе 1918 г., беларускія тэрыторыі апынуліся ў цэнтры тэрытарыяльных інтарэсаў новых актораў – Савецкай Расіі, Польшчы і Літвы. Нямецкі даследчык Ё. Эрэт у сваёй працы "Літва ў мінулым, сучаснасці і будучым", якая рыхтавалася ў перыяд перыяд з верасня 1918 г. па сакавік 1919 г., піша аб плане перадачы ў будучым літоўскай дзяржаве тэрыторый "былой Гродзенскай губерні да ўкраінскай мяжы: ад лініі воз. Выгонаўскае і на поўнач ад лініі Пружаны – Камянец – Высока-Літоўск – Мельнік", а таксама паўночныя часткі Навагрудскага павета Мінскай губерні. Аднак за гэтыя тэрыторыі ўступілі ў барацьбу Савецкая Расія і Польшча.

Такім чынам, ад пачатку акупацыі ў адносінах да занятых беларускіх тэрыторый урад ў Берліне ставіў задачы ўстанаўлення на іх нямецкага кантролю і максімальна

эфектыўнага выкарыстання рэсурсаў. Акупацыя часткі беларускіх зямель лічылася часовай. Выключэннем з'яўляліся тэрыторыі, якія ўваходзілі ў Обер Ост. Яны размяшчаліся ў трохкутніку Гродна – Ліда – Брэст і, па падліках польскага даследчыка беларускага паходжання Ю. Туронка, складалі каля 8 % пры акупацыі 25 % сучаснай тэрыторыі Беларусі [13, с. 14]. Адносна астатніх тэрыторый, якія трапілі ў ваенна-аперацыйную паласу паміж ўсходняй мяжой Обер Ост і лініяй нямецка-расійскага фронту, а таксама ў тылывыя раёны Войрш, Буг, Гранаў з гарадамі Ашмяны, Баранавічы, Пружаны, Слоніма, Брэст і Пінск, немецкае кіраўніцтва не высоўвала тэрытарыяльных патабаванняў да Расіі. Ва ўмовах прыярытэту заключэння сепаратнага міру гэтыя землі гатовы былі саступіць Расійскай імперыі. Пасля заняцця ўсходніх зямель Беларусі ў лютым 1918 г. ролю разменнай тэрытарыяльнай пазіцыі ў перамовах аб міры з Расіяй перанялі апошнія. Нямецкі ўрад разлічваў на тое, што расійскі бок канчаткова адмовіцца ад тэрыторый, уключаных у склад Обер Ост, і яны адыдуць Германіі [4, с. 68].

У выніку беларускія тэрыторыі на працягу акупацыі да лютага 1918 г. разглядаліся з некалькіх пазіцый. Па-першае, у кантэксце ідэі "памежнага вала" спачатку ў рамках Обер Ост, пазней з самастойных дзяржаў пад нямецкім пратэктаратам на тэрыторыі былой Расійскай імперыі. Рэалізацыя гэтай ідэі ўяўлялася нямецкімі палітычнымі сіламі як галоўны сродак паслаблення Расіі ў геапалітычным і эканамічным плане. Па-другое, праз далучэнне нейкай часткі беларускіх зямель паводле розных нямецкіх праектаў да Германіі, Польшчы, Літвы ці Украіны. Пры гэтым утварэнне беларускай нацыянальнай дзяржавы не прадугледжвалася. Па-трэцяе, з пункту гледжання эканамічнага выкарыстання беларускія тэрыторыі бачыліся як транзітны калідор для нямецкіх тавараў на расійскі і ўкраінскі рынак.

Спіс выкарастаных крыніц

1. Беларусь за Пазнаньшчыну. *"Гоман".* 1918. 10 лютага.
2. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991): зб. дак. і матэрыялаў: у 4 т. Мінск: Юніпак, 2008. Т. 1: 1 жніўня 1914 – 18 сакавіка 1921 г., ч. 1. 1 жніўня 1914 – 31 снежня 1919 г. /склад. А. Ф. Вялікі [і інш.]. 539 с.
3. Волкава В.В. Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (кастрычнік 1915 г. – люты 1918 г). *Беларускі гістарычны часопіс*. 2017. № 10. С. 32–44.
4. Гімжаўскас Э. Беларускі фактар пры фарміраванні літоўскай дзяржавы ў 1915–1917 гг. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. 216 с.
5. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2009. 448 с.
6. Евдокимова Н.П. Между Востоком и Западом. Проблема сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 годах. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1985. 165 с.
7. Круталевич В.А. Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики: октябрь 1917 – декабрь 1918 гг.). Минск: Наука и техника, 1975. 334 с.

8. Ладысеў У. Ф. Паміж усходам і захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939). Мінск: БДУ, 2003. 303 с.

9. Нотович Ф.И. Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914–1918 гг. М.: Госполитиздат, 1947. 236 с.

10. Рудовіч С.С. Час выбару: праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск: Тэхналогія, 2001. 201 с.

11. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора: сб. док. / М-во иностр. дел СССР. М-во иностр. дел ГДР; редкол.: С. А. Дёрнберг [и др.]. Т. 1 (1917–1918). М.: Политиздат, 1968. 758 с.

12. Траццяк С.А. Брэсцкі мір і грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі: ліста-пад 1917 – студзень 1919 г. Мінск: Беларуская навука, 2009. 208 с.

13. Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск: Беларусь, 1993. 236 с.

14. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне. Смоленск: Русич, 2000. 640 с.

15. Archiwum Akt Nowych (AAN), z. 92. Akta Piotra, Ludwika i Wiesława Drzewieckich, sygn. 2. Wzpowiedzi polityków i rządów niemieckich, rosyjskich, białoruskich w sprawie polskiej. Memoryał Dr. Kruppa. O konieczności pozyskania nowych terenów kolonizacyjnych. 1915–1917, k. 11-17.

16. AAN, z. 515 Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie, sygn. 14, k. 26-27. Wzciąg z memorialu złożenego przez "Bund der Landwirte" (podpisał dr. Roesiche), "Deutsche Bauerbund" (Wachhorst de Wente), "Vorort der christlichen Bauernvereine" (von Twickel), "Zentralverband deutscher Industrieller" (Rötger), "Bund deutscher Industrieller" (Friedrichs) i "Reichsdeutsche Mittelstandsverband" (Eberle) Kanclerzowi Rzeczy Niemieckiej Bethmannowi – Hollwegowi. 20. Mai 1915.

17. Basler W. Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918. Berlin: Rütten & Loening, 1962. 441 s.

18. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918: von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien: R. Oldenbourg, 1966. 462 S.

19. Bienhold, M. Die Entstehung des Litauischen Staates in den Jahren 1918–1919 im Spiegel Deutscher Akten. 2. Aufl. – Bochum: N. Brockmeyer, 1978. 408 s.

20. Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno. Berlin; Stuttgart: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917. 472 s.

21. Delbrück, H. Krieg und Politik 1914–1916. – Berlin: G. Stilke, 1918. 271 s.

22. Delbrück, H. Ludendorffs Selbstporträt. – Berlin: Verlag für Politik u. Wirtschaft, 1922. 72 s.

23. Die neuen Grenzen in Litauen / "Polen: [Wochenschrift für polnische Interessen]". 1918. T. XIII. Nr. 157. S. 357–359.

24. Ehret, J. Litauen in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Bern: Francke, 1919. 492 s.

25. Fischer F. Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918. *Historische Zeitschrift*. 1959. Bd. 188. H. 2. S. 249 – 310.

26. Fischer F. Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18. Düsseldorf: Droste, 1984. 575 s.

27. Frantz C. Das neue Deutschland. Beleuchtet in Briefen an einen preußischen Staatsmann. Leipzig: Roßberg, 1871. 460 s.

28. Geiss I. Tzw. Polski pas graniczny 1914-1918: przyczynek do niemieckiej polityki wojennej w czasie I wojny światowe. Warszawa: PWN, 1964. 314 s.

29. Herzfeld H. Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Kontinuität oder permanente Kriese. *Historische Zeitschrift*. 1960. Bd. 191. H. 1. S. 67–82.

30. Lemke H. Georg Kleinow und die deutsche Polenpolitik 1914–1916. *Politik im Krieg: 1914–1918; Studien zur Politik der deutschen herrschenden Klassen im Ersten Weltkrieg* / hrsg. von F. Klein. Berlin: Akademie-Verlag, 1964. S. 134–166.

31. Lezius Fr. Deutschland und der Osten: eine Denkschrift. Königsberg, 1918. 16 s.

32. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA), f. 641, ap. 1, b. 971, l. 5. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23. Juli 1917

33. Liulevicius V.G. Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918. Hamburg: Hamburger Edition, 2002. 374 s.

34. Liulevicius V.G. The German Myth of the Gast 1800 to the Present. Oxford: Oxford University Press, 2009. 292 p.

35. Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius Mintis, 1996. 224 p.

36. Michaelsen H. Deutsche Kriegsziel-Kundgebungen. Berlin-Lichterfelde: Runge, 1916. 32 s.

37. Nauman, F. Mitteleuropa. Berlin: G. Reimer, 1915. 299 s.

38. Pajewski J. "Mitteleuropa": studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej. – Poznań: Instytut Zach., 1959. 444 s.

39. Petzold J. Zu den Kriegszielen der deutschen Monopolkapitalisten im Ersten Weltkrieg (Dokumentation). *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.* 1960. № 6. S. 1396–1415.

40. Politisches Archiv Auswärtiges Amt (PA AA). F. Grosse Hauptquartier. Sign. 22277. Russland. Abschrift. Chef des Generalstabes des Feldheeres gez. Ludendorff an den Staatssekretär des Ausw.Amts Herrn Zimmermann, Gr.H.Qu., 5. April 1917.

41. Rohrbach P. Russisches. Berlin: Sittenbach, 1915. 145 s.

42. Rohrbach, P. Rußland und wir / P. Rohrbach. Stuttgart: J. Engelhorn, 1915. 94 s.

43. Rohrbach P. Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution. Weimar: Duncker, 1917. 29 s.

44. Schwabe K. Ursprung und Verbreitung des alldeutschen Annexionismus in der deutschen Professorenschaft im Ersten Weltkrieg (Zur Entstehung der Intellektuelleneingaben vom Sommer 1915). *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 1966. H. 2. S. 103–138.

45. Sering M. Westrußland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas. Leipzig & Berlin: Teubner, 1917. 296 s.

46. Die Weissrussische Bewehgung. *Mittel-Europa. Mitteilungen des Arbeitsausschusses für Mitteleuropa*. 1917. 28. August. S. 98.

47. Zehn Jahre der Ententepolitik. Zur Vorgeschichte des Krieges. Rede des deutschen Reichskanzlers vom 19. August 1915. Berlin: G. Stilke, 1915. 16 s.

References

1. Bielaruś za Paznańščynu. *"Homan".* 1918. 10 liutaha.
2. Bielaruś u palitycy susiednich i zachodnich dziaržaŭ (1914–1991): zb. dak. i materyjalaŭ: u 4 t. Minsk: Junipak, 2008. T. 1: 1 žniŭnia 1914 – 18 sakavika 1921 h., č. 1. 1 žniŭnia 1914 – 31 sniežnia 1919 h. / sklad. A. F. Vialiki [i inš.]. 539 s.
3. Volkava V.V. Administracyjna-terytaryjaĺnaje ŭladkavannie akupavanaj terytoryi Bielarusi ŭ hady Pieršaj susvietnaj vajny (kastryčnik 1915 h. – liuty 1918 h). Bielaruski histaryčny časopis. 2017. № 10. S. 32–44.
4. Himžaŭskas E. Bielaruski faktar pry farmiravanni litoŭskaj dziaržavy ŭ 1915–1917 hh. Bielastok: Bielaruskaje histaryčnaje tavarystva; Viĺnia: Instytut bielarusistyki, 2012. 216 s.
5. Holovchenko V.I., Soldatenko V.F. Ukrayinske pytannya v roki Pershoyi svitovoyi viyny. Kyiv: Parlamentske vidavnitstvo, 2009. 448 s.
6. Yevdokimova N.P. Mezhdu Vostokom i Zapadom. Problema separatnogo mira i manevry diplomatii avstro-germanskogo bloka v 1914–1917 godakh. L.: Izd-vo Leningradskiy universiteta, 1985. 165 s.
7. Krutalevich V.A. Rozhdeniye Belorusskoy Sovetskoy Respubliki. (Na puti k provozglasheniya respubliki: oktyabr' 1917 – dekabr' 1918 gg.). Minsk: Nauka i tekhnika, 1975. 334 s.
8. Ladyseŭ, V. F. Pamizh uskhodam i zakhadam: stanaŭlenne dziarzhaŭnastsi i terytaryyal'naj tselasnastsi Belarusi (1917–1939). Minsk: BGU, 2003. 303 s.
9. Notovich F.I. Zakhvatnicheskaya politika germanskogo imperializma na Vostoke v 1914–1918 gg. M.: Gospolitizdat, 1947. 236 s.
10. Rudovich, S. S. Vremya vybaru: prablema samavyznachennya Belarusi ŭ 1917 godzie. Minsk: Tekhnalogiya, 2001. 201 s.
11. Sovetsko-germanskiye otnosheniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rappal'skiy dogovora: sb. dok. / M-vo inostr. del SSSR. M-vo inostr. del GDR; redkol.: S.A. Dornberg [i dr.]. T. 1 (1917–1918). M.: Politizdat, 1968. 758 s.
12. Tratstsyak S.A., Brestski mir i gramadska-palitychnyya pratsesy ŭ Belarusi: listapad 1917 – studzen' 1919 g. Minsk: Belaruskaya navuka, 2009. 208 s.
13. Turonak Yu. Belarus' pad nyametskay akupatsyyay. Minsk: Belarus', 1993. 236 s.
14. Utkin A.I. Zabytaya tragediya. Rossia v pervoy mirovoy voyne. Smolensk: Rusich, 2000. 640 s.
15. Archiwum Akt Nowych (AAN), z. 92. Akta Piotra, Ludwika i Wiesława Drzewieckich, sygn. 2. Wzpowiedzi polityków i rządów niemieckich, rosyjskich, białoruskich w sprawie polskiej. Memoryał Dr. Kruppa. O konieczności pozyskania nowych terenów kolonizacyjnych. 1915–1917, k. 11–17.
16. AAN, z. 515 Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie, sygn. 14, k. 26-27. Wzciąg z memorialu złożenego przez "Bund der Landwirte" (podpisał dr. Roesiche), "Deutsche Bauerbund" (Wachhorst de Wente),

"Vorort der christlichen Bauernvereine" (von Twickel), "Zentralverband deutscher Industrieller" (Rötger), "Bund deutscher Industrieller" (Friedrichs) і "Reichsdeutsche Mittelstandsverband" (Eberle) Kanclerzowi Rzeczy Niemieckiej Bethmannowi – Hollwegowi. 20. Mai 1915.

17. Basler W. Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918. Berlin: Rütten & Loening, 1962. 441 s.

18. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918: von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien: R. Oldenbourg, 1966. 462 s.

19. Bienhold M. Die Entstehung des Litauischen Staates in den Jahren 1918–1919 im Spiegel Deutscher Akten. 2. Aufl. Bochum: N. Brockmeyer, 1978. 408 s.

20. Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno. Berlin; Stuttgart: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917. 472 s.

21. Delbrück H. Krieg und Politik 1914–1916 / H. Delbrück. Berlin : G. Stilke, 1918. 271 s.

22. Delbrück H. Ludendorffs Selbstporträt. – Berlin: Verlag für Politik u. Wirtschaft, 1922. 72 s.

23. Die neuen Grenzen in Litauen. "Polen: [Wochenschrift für polnische Interessen]". 1918. T. XIII. Nr. 157. S. 357–359.

24. Ehret J. Litauen in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Bern: Francke, 1919. 492 s.

25. Fischer F. Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918. *Historische Zeitschrift*. 1959. Bd. 188. H. 2. S. 249–310.

26. Fischer F. Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18. Düsseldorf: Droste, 1984. 575 s.

27. Frantz C. Das neue Deutschland. Beleuchtet in Briefen an einen preußischen Staatsmann. Leipzig: Roßberg, 1871. 460 s.

28. Geiss I. Tzw. Polski pas graniczny 1914-1918: przyczynek do niemieckiej polityki wojennej w czasie I wojny światowe. Warszawa: PWN, 1964. 314 s.

29. Herzfeld H. Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Kontinuität oder permanente Kriese. *Historische Zeitschrift*. 1960. Bd. 191. H. 1. S. 67–82.

30. Lemke, H. Georg Kleinow und die deutsche Polenpolitik 1914–1916. *Politik im Krieg: 1914–1918; Studien zur Politik der deutschen herrschenden Klassen im Ersten Weltkrieg* / hrsg. von F. Klein. Berlin: Akademie-Verlag, 1964. S. 134–166.

31. Lezius, Fr. Deutschland und der Osten: eine Denkschrift. Königsberg, 1918. 16 s.

32. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA), f. 641, ap. 1, b. 971, l. 5. Die Bedeutung des Urwaldes von Bialowies für die deutsche Volkswirtschaft. Holzverwertung, 23. Juli 1917

33. Liulevicius V.G. Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918. Hamburg: Hamburger Edition, 2002. 374 s.

34. Liulevicius V.G. The German Myth of the Gast 1800 to the Present. Oxford: Oxford University Press, 2009. 292 p.

35. Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius Mintis, 1996. 224 p.

36. Michaelsen H. Deutsche Kriegsziel-Kundgebungen. Berlin-Lichterfelde: Runge, 1916. 32 s.

37. Nauman, F. Mitteleuropa. Berlin: G. Reimer, 1915. 299 s.

38. Pajewski, J. "Mitteleuropa: studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej. Poznań: Instytut Zach., 1959. 444 s.

39. Petzold, J. Zu den Kriegszielen der deutschen Monopolkapitalisten im Ersten Weltkrieg (Dokumentation). *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1960. № 6. S. 1396–1415.

40. Politisches Archiv Auswärtiges Amt (PA AA). F. Grosse Hauptquartier. Sign. 22277. Russland. Abschrift. Chef des Generalstabes des Feldheeres gez. Ludendorff an den Staatssekretär des Ausw.Amts Herrn Zimmermann, Gr.H.Qu., 5. April 1917.

41. Rohrbach P. Russisches. Berlin: Sittenbach, 1915. 145 s.

42. Rohrbach P. Rußland und wir. Stuttgart: J. Engelhorn, 1915. 94 s.

43. Rohrbach P. Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution. Weimar: Duncker, 1917. 29 s.

44. Schwabe K. Ursprung und Verbreitung des alldeutschen Annexionismus in der deutschen Professorenschaft im Ersten Weltkrieg (Zur Entstehung der Intellektuelleneingaben vom Sommer 1915). *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 1966. H. 2. S. 103–138.

45. Sering M. Westrußland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas. Leipzig & Berlin: Teubner, 1917. 296 s.

46. Die Weissrussische Bewehgung. *Mittel-Europa. Mitteilungen des Arbeitsausschusses für Mitteleuropa*. 1917. 28. August. S. 98.

47. Zehn Jahre der Ententepolitik. Zur Vorgeschichte des Krieges. Rede des deutschen Reichskanzlers vom 19. August 1915. Berlin: G. Stilke, 1915. 16 s.

УДК [94+323.17](476) «1918»

Валентин Мазец,
кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Інститут історії Національної академії наук Білорусі
(Республіка Білорусь, м. Мінськ)

БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР І СТАНОВЛЕННЯ БІЛОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1918 р.

Метою статті є вивчення процесу становлення білоруської державності та вплив на цей процес Брестського мирного договору. Під час її написання були використані загальнонаукові методи синтезу та аналізу, а також спеціальні історичні методи: хронологічний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, конкретно-історичний. Встановлено, що Брестський мирний договір виявився одним з найважливіших факторів, що зумовив проголошення Білоруської Народної Республіки та її незалежності. Під впливом геополітичної ситуації, що швидко змінювалася, відбулася стрімка трансформація ідеї білоруської державності від автономії Білорусі в складі Російської демократичної республіки за рішен-

нями 1-го Всебілоруського з'їзду до проголошення БНР та її незалежності в березні 1918 р. Проте, на відміну від своїх сусідів Литви та України, Білорусь так і не стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Тому Брестський мирний договір та німецька окупація стали одними з найголовніших перешкод на шляху становлення незалежної білоруської державності.

Ключові слова: *Перша світова війна, Брестський мирний договір, Білоруська Народна Республіка, Радянська Росія, німецька окупація, геополітична ситуація, білоруська державність, незалежність.*

Valentin Mazets,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher, Institute of History
of the National Academy of Sciences of Belarus
(Republic of Belarus, Minsk)

The Brest peace treaty and the establishment of the Belarusian statehood in 1918

The process of the Belarusian statehood formation and the influence of the Brest Peace Treaty on this one is being discussed the article. General scientific methods of synthesis and analysis, as well as special historical methods such as chronological, historical-typological, comparative-historical, historical-genetic, concrete-historical one were used. It was established that the Brest Peace Treaty was one of the most important factors that led to the proclamation of the Belarusian People's Republic and its independence. Under the influence of a rapidly changing geopolitical situation, there was abrupt transformation of the idea of Belarusian statehood from Belarusian autonomy as part of the Russian Democratic Republic by the decisions of the 1st All-Belarusian Congress to the proclamation of the BPR and its independence in March 1918. However, unlike its neighbors Lithuania and Ukraine, Belarus did not become a full-fledged subject of international relations. Therefore, the Brest Peace Treaty and the German occupation became one of the most important obstacles to the establishment of an independent Belarusian statehood.

Key words: *The World War I, the Treaty of Brest, the Belarusian People's Republic, Soviet Russia, the German occupation, the geopolitical situation, the Belarusian statehood and independence.*

Валянцін Мазец,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт,
вядучы навуковы супрацоўнік, Інстытут гісторыі
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,
(Рэспубліка Беларусь, г. Мінск)

Брэсцкі мірны дагавор і станаўленне беларускай дзяржаўнасці ў 1918 г.

Стагоддзе мінае з часу завяршэння Першай сусветнай вайны, разам з тым вывучэнне і асэнсаванне яе вынікаў і наступстваў і на сённяшні дзень з'яўляецца надзвычай актуальным. Гэта датычыць у першую чаргу праблемы ўплыву Брэсцкага мірнага дагавора на дзяржаватворчыя працэсы, які адбываліся на беларускіх землях на працягу 1918 года.

Беларускімі і замежнымі даследчыкамі на працягу апошніх 25 гадоў закраналіся асобныя аспекты дадзенай праблемы. Так, Анатоль Сідарэвіч адзначаў, што

незалежніцкія тэндэнцыі ў беларускім руху ўзмацніліся пасля падпісання і ратыфікацыі Савецкай Расіяй Брэсцкага міру [19, с. 384].

Валянцін Мазец у дысертацыйным даследаванні прыйшоў да высновы, што «заключэнне Брэсцкага мірнага дагавора і акупацыя немцамі большай часткі тэрыторыі Беларусі падштурхнула прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху пайсці на абвяшчэнне незалежнасці БНР» [11, с. 3]. Менавіта заключэнне Брэсцкага мірнага дагавора Таццяна Паўлава называе ў ліку непасрэдных фактараў, якія абумовілі абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі [17].

Спецыяльнае навуковае даследаванне, мэтай якога было імкненне паказаць уплыў Брэсцкага міру на працэсы нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі, было праведзена Сяргеем Траццяком. Як і папярэднія даследчыкі, ён у сваёй дысертацыі адзначае, што падпісанне Брэсцкага міру прыспешыла абвяшчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі. У той жа час С. Траццяк прыходзіць да абгрунтаванай высновы, што беларускі фактар адыграў другарадную ролю ў перыяд функцыянавання Брэст-Літоўскай сістэмы міжнародных адносін, так як «прадстаўнікі беларускіх нацыянальна-палітычных сіл не былі дапушчаны да выпрацоўкі ўмоў як Брэсцкага мірнага, так і Берлінскага дадатковага дагавораў паміж Расіяй і Германіяй». [20, с. 4].

Пытанне ўплыву Брэсцкага міру на дзяржаватворчыя працэсы ў Беларусі закраналася даследчыкамі і ў асобных кніжных выданнях. Так, Іларыён Ігнаценка, звяртаючыся да гэтага пытання, адзначаў: «Па прычыне таго, што ў Брэсцкім мірным дагаворы нічога не гаварылася аб беларускай дзяржаве, Рада БНР ….прыняла пастанову аб незалежнасці Беларусі» [14, с. 58]. Падобная выснова была зроблена ў манаграфіі Уладзімірам Ладысевым, які адзначаў, што «умовы Брэсцкага дагавора аб'ектыўна спрыялі канчатковаму выспяванню ідэі суверэннай беларускай дзяржавы ў палітычных колах беларускай інтэлігенцыі, умацаванню тэндэнцый незалежнасці» [10, с. 71]. Паводле меркавання Сяргея Хоміча, абсалютна лагічна, што беларускія палітычныя дзеячы успрынялі Брэсцкі мір не толькі як часовую праяву слабасці бальшавіцкай Расіі, але і як адмову бальшавіцкага ўраду ад правоў на Беларусь [22, с. 82].

Польская даследчыца Дарота Міхалюк прыйшла да высновы, што ў выніку падпісання 3 сакавіка 1918 г. мірнай дамовы «дзяржаўніцкія памкненні беларусаў знаходзіліся пад двухбаковай пагрозай: новага падзелу тэрыторыі і нямецка-бальшавіцкай дамовы аб недапушчальнасці падтрымкі новых дзяржаў», а менавіта гэта і абумовіла абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі [12, с. 198].

Такім чынам, у розных паводле свайго характару публікацыях: артыкулах, дысертацыйных даследаваннях, манаграфіях даследчыкі адзначаюць умацаванне незалежніцкіх тэндэнцый у беларускім нацыянальным руху як заканамерную рэакцыю на заключэнне Брэсцкага мірнага дагавора. Разам з тым, застаецца адкрытым пытанне пра тое, наколькі спрыяльнай для дзяржаватворчых працэсаў у Беларусі была геапалітычная сітуацыя, якая склалася ў выніку заключэння Брэсцкага мірнага дагавора, ці адбылося ў выніку іх паскарэнне або запавольванне. Вырашэнне гэтага пытання, зыходзячы з канцэпцыі гісторыі беларускай дзяржаўнасці з'яўляецца мэтай дадзенага артыкула.

Глыбокі палітычны крызіс, абумоўлены Першай сусветнай вайною, прывёў у лютым 1917 г. да звяржэння расійскага самадзяржаўя і адноснай лібералізацыі грамадска-палітычнага жыцця. У выніку склаліся спрыяльныя умовы для арганізацыйнага афармлення беларускага нацыянальнага руху. У канцы сакавіка 1917 г. на з'ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый ў Мінску быў створаны каардынацыйны цэнтр – Беларускі нацыянальны камітэт, а дэлегаты з'езда выказаліся «за аўтаномнае адбудаванне Беларусі ў граніцах Расіі», а таксама за «зварот забранай часткі этнаграфічнай Беларусі, і далучэнне яе, аб'яднанай з рэштай Беларусі, да Расейскай Федэратыўнай Рэспублікі» [21, с. 89–90]. Аўтаномія Беларусі ў складзе Расіі і аб'яднанне разарванай лініяй фронта беларускай зямлі былі ў ліку галоўных патрабаванняў большасці беларускіх палітычных арганізацый і партый, на працягу літаральна ўсяго 1917 года [4, с. 320–328; 18, с. 119–122]. Менавіта геапалітычны фактар будзе мець надзвычай вялікую вагу у канцы 1917 г., калі ўзнікла пагроза таго, што лінія расійска-германскага фронту, якая праходзіла па тэрыторыі Беларусі, можа стаць у бліжэйшай будучыні лініяй раздзелу беларускага народу па выніках мірных перагавораў.

Урад Савецкай Расіі, у адпаведнасці з Дэкрэтам аб міры, прынятым 26 кастрычніка 1917 г. на 2-ім Усерасійскім з'ездзе Саветаў, прапанаваў ўсім дзяржавам – удзельніцам Першай сусветнай вайны, заключыць перамір'е і пачаць мірныя перагаворы. Згодна з Дэкрэтам аб міры, далучаныя гвалтам нацыі павінны самі, без якога-небудзь прымусу вырашыць пытанне аб формах свайго дзяржаўнага існавання, а формамі выяўлення волі прыгнечанай нацыі да самавызначэння маглі быць выступленні ў друку, рашэнні народных сходаў і партый, паўстанні супраць нацыянальнага гнёту, а ў абвешчанай 2 лістапада 1917 г. «Дэкларацыя правоў народаў Расіі» адзначалася, што Урад Савецкай Расіі у аснову сваёй дзейнасці ў нацыянальным пытанні паклаў прынцыпы сувярэннасці і роўнасці народаў Расіі, іх права на свабоднае самавызначэнне аж да аддзялення і ўтварэння самастойных дзяржаў. Вырашыць гэтае надзвычай важнае пытанне – рэалізаваць права беларускага народа на самавызначэнне – павінен быў 1-ы Усебеларускі з'езд, 1872 дэлегаты якога сабраліся ў снежні 1917 г. у Мінску. Якраз у час працы 1-га Усебеларускага з'езда, 9 снежня 1917 г., паміж Савецкай Расіі і Германіяй і яе саюзнікамі ў Брэсцкай крэпасці пачаліся перагаворы аб міры.

Занепакоенасць верагоднасцю таго, што лёс Беларусі можа быць вырашаны без удзелу беларускага народа і ўліку яго інтарэсаў, выказвалася беларускімі дзеячамі як перад пачаткам мірных перагавораў, так і ў час іх правядзення. беларусы, якія служылі ў Петраградскім гарнізоне, 11–14 лістапада 1917 г. правялі сваю канферэнцыю, на якой прызналі неабходным дабівацца прадстаўніцтва на мірных перагаворах і звярнуліся да Савета Народных Камісараў з патрабаваннем выдаць дэкрэт аб тым, што расійскі сялянскі і рабочы Урад паставіць адной з умоваў заключэння міру аб'яднанне абедзвюх частак Беларусі, падзеленай на той момант лініяй фронту [7, с. 24–25]. Дэлегаты Першага Усебеларускага з'езда падрыхтавалі рэзалюцыю, паводле якой «Беларускаму Народнаму Савету павінна належаць права абароны інтарэсаў Беларусі пры заключэнні міру» [8, с. 69].

17 снежня 1917 г. быў прыняты Зварот Народнага Камісарыята Замежных справаў Савецкай Расіі да народаў і ўрадаў саюзных краін. У гэтым звароце адзначалася: «Руская рэвалюцыя прадставіла гэта права (на самавызначэнне) народам Фінляндыі, Украіны, Беларусі і г.д. Відавочна, што патрабаваць самавызначэння для народаў, якія знаходзяцца ў межах варожых дзяржаў, і адмаўляць у самавызначэнні народам уласнай дзяржавы або ўласных калоній азначала б бараніць праграму самага непрыкрытага, самага цынічнага імперыялізму» [6, с. 68]. Але менавіта якраз у ноч з 17 на 18 снежня 1918 г. па загаду СНК Заходняй вобласці і фронту быў разагнаны Першы Усебеларускі з'езд, дэлегаты якога паспелі прыняць пастанову, у адпаведнасці з якой прынялі рашэнне вылучыць са свайго складу орган краёвай улады ў асобе Усебеларускага Савета Сялянскіх, Салдацкіх і Рабочых Дэпутатаў [21, с. 105].

Аднак гвалтоўны разгон з'езду, зроблены паводле загаду кіраўніцтва Аблвыканкамзаху, ужо не мог спыніць набіраўшыя моц дзяржаватворчыя працэсы. 18 снежня 1917 г. дэлегаты з'езду на нелегальным пасяджэнні прынялі рашэнне Савет з'езда прызнаць выканаўчым органам з'езда, які быў абавязаны праводзіць у жыццё ўсе рашэнні і пастановы з'езда [8, с. 52]. 21 снежня на паседжанні Савета з'езда быў выбраны яго Выканаўчы камітэт на чале з Язэпам Варонкам, якому даручалася ўзяць уладу ў свае рукі, калі для гэтага складуцца спрыяльныя ўмовы.

Першы Усебеларускі з'езд, як выказнік інтарэсаў беларускага народа, меў найвышэйшую ва ўмовах таго часу ступень легітымнасці. Законна створаныя ім органы: Савет з'езда і Выканаўчы камітэт Савета з'езда, мелі права прымаць абсалютна легітымныя рашэнні па пытаннях, што датычыліся лёсу Беларусі і яе народа. Выканаўчы Камітэт Савета з'езда вырашыў накіраваць дэлегацыю ў складзе Аляксандра Цвікевіча і Сымона Рак-Міхайлоўскага на мірныя перагаворы ў Брэст, якія аднавіліся 17 студзеня 1918 г.

19 студзеня 1918 г. была зацверджаная Выканаўчым Камітэтам дэкларацыя, якую павінна была абвясціць на мірных перагаворах беларуская дэлегацыя. У якасці асновы ўсеагульнага дэмакратычнага міру было прапанавана заключыць мір без анексій і кантрыбуцый на аснове самавызначэння народаў. Вырашэнне пытання пра лёс акупаваных на той момант тэрыторый прапаноўвалася ажыццявіць шляхам свабоднага галасавання насельніцтва (плебесцыта) пасля вяртання на месца, у акупаваныя часткі бежанцаў і вываду адтуль усіх войскаў, якой бы краіне яны не належалі. Плебесцыт прадугледжвалася правесці ў двухгадовы тэрмін пасля заключэння міру. Прапаноўвалася правесці аднаўленне разбураных вайною гаспадарак і кампенсацыю ўсіх страт пацярпеламу ад вайны насельніцтву, не зважаючы на нацыянальнасць і веравызнанне. У дэкларацыі ўтрымлівалася прапанова адмовіцца ад тайнай дыпламатыі, стварыць Лігу Народаў і ўвесці абавязковы міжнародны арбітраж. На ўсеагульным мірным кангрэсе, паводле дэкларацыі, павінны былі ўдзельніча і прадстаўнікі ўсіх нейтральных краін і народаў, якія на той момант не мелі, а народ, які лічыў свае інтарэсы пры заключэнні мірнага дагавора парушанымі, пакідаў за сабою права патрабаваць перагляду дадзенага дагавора

пры заключэнні ўсеагульнага міру» [15, арк. 69]. Такім чынам, у дэкларацыі было выказана пажаданне, каб пры заключэнні мірнага дагавора былі ўлічаны інтарэсы беларускага народа.

Беларускую дэлегацыю ў складзе С. Рак-Міхайлоўскага і А. Цвікевіча, паводле патрабавання Л. Троцкага, не прапусцілі ў Брэст праз Баранавічы. Тады было вырашана ехаць праз Кіеў у якасці кансультантаў украінскае дэлегацыі. Як вядома, 12 студзеня 1918 г. Цэнтральная Ўкраінская Рада абвясціла пра выхад Украіны са складу Расійскай дзяржавы і стварэнне УНР, незалежнасць якой прызнала германская дэлегацыя і падпісала 27 студзеня з Цэнтральнай Радай асобны дагавор. Беларуская мірная дэлегацыя прыехала ў Брэст толькі 15 лютага 1918 г., на чацвёрты дзень пасля ад'езду Троцкага. Не засталі яны таксама і прадстаўнікоў Германіі – Кюльмана і Розенберга. Статуса паўнапраўнага суб'екта міжнародных адносін беларуская дэлегацыя на перагаворах ў Брэсце не мела. Прычынай гэтага, паводле меркавання германскіх дыпламатаў, быў той факт, што на мірных перагаворах беларуская дэлегацыя выступала не ад імя Беларускага ўраду, а як прадстаўнік Выканаўчага Камітэту Савета Усебеларускага з'езду – арганізацыі, што не мела адпаведнага юрыдычнага статуса. С. Рак-Міхайлоўскі і А.Цвікевіч правялі неафіцыйныя перамовы з прадстаўніком германскага ўраду Шылерам і перадалі яму мемарандум, у якім выказвалася пажаданне захаваць цэласнасць Беларусі ў яе этнаграфічных граніцах. Прадстаўнікі германскай дэлегацыі паведамілі, што беларусы «трохі спазніліся і праект мірнага дагавора ўжо апрацаваны і засталося яго толькі падпісаць» [7, с. 34].

18 лютага 1918 г. разгарнулася германскае наступленне на Беларусі на ўсход ад лініі Дзвінск – Браслаў – Паставы – Смаргонь – Баранавічы – Пінск. У выніку наступлення германскія войскі ў канцы лютага – пачатку сакавіка 1918 г. выйшлі на лінію Расоны – Полацк – Орша – Жлобін [9, с. 154].

Не маючы магчымасці стрымаць наступленне германскіх войск, СНК Заходняй вобласці і фронту прымае рашэнне аб эвакуацыі. 19 лютага адбылося надзвычайнае пасяджэнне Выканкама БЦВР, на якім было прынята рашэнне: «Па-прычыне абсалютна выразнага памкнення Народнага Камісарыяту Заходняй вобласці ўцякчы на ўсход і па-прычыне набліжэння немцаў і верагоднасці анархіі ў горадзе – узяць на сябе ахову парадку і бяспекі ў Мінску, а калі спатрэбіцца, то і ва ўсёй Беларусі, а таксама прапанаваць Выканкаму Рады 1-га Усебеларускага з'езду выканаць волю з'езда і ўзяць уладу ў свае рукі» [4, с. 355].

21 лютага Выканаўчы Камітэт Савета І-га Усебеларускага з'езда выдаў Першую Устаўную Грамату, у якой абвясціў сябе часовай уладай на Беларусі да склікання Усебеларускага Устаноўчага Сойму. Быў створаны Народны Сакратарыят Беларусі, які ўзначаліў Язэп Варонка. Такім чынам, былі зроблены першыя практычныя крокі ў канстытуіраванні ўлады.

22 лютага 1918 г. спіс членаў Народнага Сакратарыята быў расклеены на нямецкай мове на вуліцах Мінску. Ваеннае камандаванне абвясціла, што нямецкія войскі «з'явіліся да вас не як ворагі, а з сяброўскімі мэтамі. Германія не можа заставацца глухой да просьбаў аб дапамозе прыгнечаных народаў» [9, с. 155–156]. Разам

з тым, у адносінах да Народнага Сакратарыяту акупанты паступілі зусім не па-сяброўску. Паводле распараджэння германскага каменданта ад 25 лютага 1918 г. Народны Сакратарыят з займаемага памяшкання быў выселены, бел-чырвона-белы сцяг – зняты, канфіскаваны грашовыя сродкі і расфарміраваны І-ы Беларускі полк.. Усе далейшыя спробы Народнага Сакратарыяту стварыць узброеныя сілы не мелі поспеху, таму што акупацыйныя ўлады не дазвалялі гэтага.

Па гэтай прычыне Народны Сакратарыят быў вымушаны да канчаткова высвятлення адносін да яго акупацыйных уладаў скараціць свае функцыі да мінімума. 27 лютага 1918 г. Народны Сакратарыят падаў Вышэйшаму германскаму камандаванню мемарандум, у якім спрабаваў высвятліць адносіны акупацыйных уладаў да працэсу стварэння беларускай дзяржаўнасці. Але мемарандум застаўся без станоўчага адказу.

3 сакавіка 1918 г. быў падпісаны ў Брэсце мірны дагавор паміж Расіяй з аднаго боку і Германіяй, Аўстра-Венгрыяй, Балгарыяй і Турцыяй – з другога. Паводле ўмоваў гэтага дагавора тэрыторыя Беларусі была падзеленая па лініі Дзвінск – Свянцяны – Ліда – Пружаны – Брэст. Тэрыторыя Беларусі, што знаходзілася на захад ад азначанай лініі, выводзіліся з-пад юрысдыкцыі Расіі, а тэрыторыя, занятая германскімі войскамі на ўсход ад лініі Дзвінск – Свянцяны – Ліда – Пружаны – Брэст, лічылася часова акупаванай. Паводле дагавору Германіі з Украінай тэрыторыя Гомельскага, Пінскага, Кобрынскага і частка Пружанскага паветаў на поўдзень ад Палескай чыгункі пераходзілі пад уладу УНР, а канчатковае ўстанаўленне граніцы Беларусі і Украіны павінна было стаць прадметам асобных перагавораў [9, с. 234]. Як сведчылі ўмовы мірнага дагавора, Беларусь не атрымлівала нічога на аднаўленне разбуранай у час вайны гаспадаркі, таму што урады Германіі і Савецкай Расіі ўзаемна адмовіліся ад пагашэння страт, прычыненых вайной насельніцтву гэтых дзяржаў. Такім чынам, лёс беларускага народа быў вырашаны без удзелу яго прадстаўнікоў і ўліку яго інтарэсаў. Прапановы, якія ў утрымліваліся ў дэкларацыі беларускай дэлегацыі, удзельнікамі перагавораў фактычна былі праігнараваныя.

Выконваючы волю 1-га Усебеларускага з'езда, Выканаўчы Камітэт 9 сакавіка 1918 г. пастанавіў канстытуіраваць дзяржаўнае уладкаванне Беларусі ў форме Народнай Рэспублікі. Граматай былі абвешчаныя асноўныя прынцыпы канстытуцыі: свабода слова, друку, сходаў, забастовак, хаўрусаў, безумоўная вольнасць сумлення, недатыкальнасць асобы і памяшкання (жылля), права народаў на нацыянальна-персанальную аўтаномію, раўнапраўе ўсіх моў народаў Беларусі.

Такім чынам, беларуская дзяржаўнасць у форме БНР была абвешчана, але нічога не было сказана аб яе суверэннасці, тэрыторыі і адносінах да суседніх рэспублік.

Геапалітычная сітуацыя яшчэ ўскладнялася і тым фактам, што ў сакавіку 1918 г. у Берліне адбылася сустрэча прадстаўнікоў кіруючых партый рэйхстагу з кіраўнікамі польскіх арганізацый, на якой разглядалася пытанне пра магчымасць перадачы Германіяй Польшчы беларускіх зямель Гродзеншчыны і часткі Міншчыны ў якасці кампенсацыі за адмову палякаў ад прэтэнзій на Познаньшчыну. Выканаўчы Камітэт Савета І-га Усебеларускага з'езду і Народны Сакратарыят БНР накіравалі германскаму рэйхсканцлеру Гертлінгу мемарандум, заяўляючы, што «падобны акт (перадача зямель беларускіх Польшчы) нарушыў бы самыя жыц-

цёвыя інтарэсы беларускага народу і значнай большасці нацыянальных меншасцей Беларусі і была б палічана народнымі масамі,як цяжкая знявага» [13, с. 104]. Такім чынам, геапалітычныя абставіны патрабавалі выяўлення юрыдычнага аблічча ад Беларусі.

25 сакавіка 1918 г. была прынятая 3-я Устаўная Грамата. Граматаю Беларуская Народная Рэспубліка абвяшчалася незалежнай і вольнай дзяржавай. Брэсцкі мірны дагавор, падпісаны за Беларусь чужым урадам, паводле граматы, абвяшчаўся страціўшым моц. Зыходзячы з гэтага, урад Беларусі звярнуўся да зацікаўленых бакоў з прапановай перагледзець умовы Брэсцкага міру.

Менавіта толькі незалежная дзяржава магла на законнай падставе патрабаваць вываду замежных войск са сваёй тэрыторыі, вяртання адарваных зямель, прэтэндаваць на кампенсацыю страт, якія прынесла вайна беларускаму насельніцтву, атрымаць матэрыяльную і фінансавую дапамогу з боку замежных дзяржаў. Але дабіцца прызнання незалежнасці і адстойваць інтарэсы Беларусі як суб'екта міжнародных адносін ва ўмовах, калі 1-я сусветная вайна яшчэ не была завершана, а на беларускіх землях знаходзіліся акупацыйныя войскі, было справай вельмі складанай.

25 сакавіка 1918 г. ўрадам БНР была створана і накіравана ў Кіеў спецыяльная дэлегацыя (дыпламатычная місія) на чале з Аляксандрам Цвікевічам для вядзення перагавораў з зацікаўленымі бакамі аб пераглядзе ўмоў Брэсцкага мірнага дагавора і аб прызнанні незалежнасці БНР. 19 і 20 красавіка адбыліся паседжанні прадстаўнікоў ураду БНР і УНР для разгляду справы ўстанаўлення граніц паміж рэспублікамі. З боку ўраду УНР перагаворы вялі Ліхнякевіч, Свідэрскі і Пятроўскі, з боку БНР – Цвікевіч і Рак-Міхайлоўскі. Пасля нарады было пастаноўлена: «У аснову размежавання палажыць прынцып этнаграфічны, але ў цеснай сувязі з прынцыпам геаграфічным і эканамічным» [2, с. 185]. Менавіта ва ўзаемаадносінах з УНР урад БНР дасягнуў найбольшых поспехаў. Так, 3 чэрвеня 1918 г. А. Квасніцкі быў прызначаны ўкраінскім консулам у Мінску, а 16 чэрвеня 1918 г. Павел Віктаравіч Трэмповіч узначаліў Беларускае Консульства ў Кіеве. Акрамя Кіева, дзейнічала Беларускае консульства ў Адэсе, якое ўзначаліў Сцяпан Некрашэвіч. Украінскі ўрад даў сваю згоду на стварэнне беларускай Ваеннай камісіі, якая мела на мэце фарміраванне беларускіх нацыянальных вайсковых частак на ўкраінскай тэрыторыі.

Разам з тым, канчатковае ўрэгуляванне шэрагу пытанняў залежала ў першую чаргу ад пазіцыі Германіі. На працягу ўсяго 1918 г. урад БНР настойліва спрабаваў дабіцца ад германскага ўраду прызнання дзяржаўнай незалежнасці. У пачатку красавіка 1918 г. Народны Сакратарыят накіраваў мемарандум Германскаму Рэйхсканцлеру, у якім паведамляў аб прыняцці Другой і Трэцяй Устаўных Грамат, прасіў прызнаць незалежнасць БНР, а таксама пераглядзець тыя пункты Брэсцкага дагавору, якія датычылі Беларусі [8, с. 90]. У адказ на гэты мемарандум Рэйхсканцлер паведаміў Народнаму Сакратарыяту Беларусі, што Берлін разглядае Беларусь, як «часць Савецкай Расеі» і па Берасцейскаму Дагавору без Ураду Леніна пытанне сам вырашыць не можа: гэта значыць прызнаць новабудуемае Беларускае Гаспадарства» [3, с. 12]. Паводле высновы Аляксандра Ціхамірава, улады Германіі аднесліся да акта ўтварэння Беларускай дзяржавы скептычна, бо лічылі беларускі нацыя-

нальны рух недастаткова развітым і разглядалі Беларусь як разменную манету ў палітычным гандлі з кіраўніцтвам РСФСР [23, с. 31].

Неабходна адзначыць, што на старонках перыядычных нямецкіх выданняў, якія выходзілі на акупаванай тэрыторыі, выказваліся самыя розныя погляды на магчымы далейшы лёс беларускіх земляў. Так у газэце «Ваенны веснік», якая выдавалася ў Вільні, прапаноўваўся праект стварэння пад апекаю Германіі Вялікіх княстваў Полацкага і Смаленскага [9, с. 240]. Разам з тым, у газэце «Возрождение» у артыкуле «Германскія колы пра Доншчыну і Беларусь» «асоба, якая дзякуючы свайму афіцыйнаму становішчу, была выдатна дасведчана пра погляды афіцыйнай Германіі», паведаміла супрацоўніку дадзенай газеты пра адносіны Германіі да абвяшчэння незалежнасці Беларусі. Менавіта гэтая публікацыя, на нашу думку найбольш дакладна адлюстроўвае сутнасць геапалітычнай сітуацыі на той момант, а таксама адносіны нямецкага ўрада да вырашэння беларускага пытання: «Пакуль жа цяжка акрэсліць паводзіны Германіі ў адносінах да новых дзяржаваў, якія будуць карыстацца і сімпатыямі з боку Германіі і яе вопытам, у выпадку, калі ён спатрэбіцца. Пытанне пра адносіны Германіі да Паўночнай Беларусі ўяўляецца мне больш складаным таму, што на думку беларусаў, адна частка тэрыторыі, на якую прэтэндуе Мінская Рада, знаходзіцца ў межах іншай дзяржавы – Літвы, другая частка – у Расіі, трэцяя – у акупаванай германскай вобласці. У той час, як тэрытарыяльныя патрабаванні Доншчыны не закранаюць сур'ёзных інтарэсаў Украіны, беларускае пытанне ўяўляецца куды больш заблытанным у перамешку з літоўцамі, на Поўначы з латышамі і на Усходзе з Вялікарусамі. Асабліва цяжка правесці Заходнюю мяжу, на якую прэтэндуюць Беларусы, так як тут непасрэдна закранаюцца жыццёвыя інтарэсы Літвы і Германіі. Становішча Беларусі будзе залежаць ад далейшага ходу перагавораў у Кіеве, хаця, на нашу думку, лёс Беларусі вызначыцца не толькі гэтым шляхам. Становішча Германіі, якая воляю лёсу пакліканая да ўдзелу ў вырашэнні гэтых пытанняў, закончыў субяседнік, складанае ўжо толькі па той прычыне, таму што яно надзвычай адказнае. Германіі даводзіцца не толькі стаяць на варце уласных інтарэсаў, что зусім натуральна, і па магчымасці пайсці насустрач усім, хто заключыў з ёю мір або ўступіў з ёю ў саюз.

Дагадзіць пры гэтым усім без выключэння пажаданням амаль немагчыма. Але браць на сябе абавязак апекуна адной пэўнай нацыянальнасці – гэта значыць страціць у адным месцы тыя маральныя заваёвы, якія былі атрыманыя ў другім» [16, арк. 240].

Нямецкая газета «Kolne Zeitung» летам 1918 г. паведамляла пра тое, што «Савецкі ўрад падаў германскаму ўраду сваю прапанову ў форме пажадання, каб германскі ўрад апрача ўжо прызнаных дзяржаваў не прызнаваў ніякіх новых, якія-бы мелі яшчэ ўтварыцца на расійскай тэрыторыі. Статс-сакратар загранічных спраў Германіі Хінце на нарадзе з прадстаўнікамі партый заявіў, што ён лічыць берасцейскую ўмову за бясспрэчную аснову сваёй палітыкі на Ўсходзе. [13, с. 118]. Гэтая пазіцыя германскага ўрада знайшла сваё лагічнае пацверджанне пры заключэнні 27 жніўня 1918 г. Дадатковага дагавора паміж Германіяй і Савецкай Расіяй, у артыкуле 4 якога падкрэслівалася, што «Германія ні ў якім выпадку не будзе умешвацца ў адносіны паміж Расейскай дзяржавай і прыналежнымі ёй землямі, значыць ня будзе вымагаць ані

падтрымліваць незалежных дзяржаўных арганізацый на гэтых землях» [13, с. 118]. Акрамя гэтага, Германія абавязалася вывесці свае войскі на усход ад ракі Бярэзіна.

У сувязі з заключэннем Дадатковага дагавора ў рэдакцыйным артыкуле «Гомана» была дадзена надзвычай вострая характарыстыка геапалітычнай сітуацыі, у якой знаходзілася Беларусь: «Нас рэжуць ізноў і ізноў – па берасцейскаму міру, па новай акупацыі, па апошняй дадатковай умове, па спадзяванай новай» [13, с. 118].

Разам з тым, нягледзячы на неспрыяльныя знешнепалітычныя абставіны, кіраўніцтва БНР настойліва імкнулася сваёй галоўнай мэты – дабіцца прызнання Беларусі ў якасці суб'екта міжнародных адносін. 18 кастрычніка 1918 г. надзвычайная дэлегацыя Рады БНР накіравала старшыні рэйхстага і рэйхсканцлеру Германіі чарговую ноту з просьбаю прызнаць дзяржаўную незалежнасць Беларусі. У ноце падкрэслівалася, што у «дадзены момант прызнанне Нямеччынай незалежнасьці Беларусі з'яўляецца вельмі своечасовым і патрэбным. Яно дыктуецца ня толькі патрэбамі Беларусі, алі і патрэбамі самой Нямеччыны. Не кажучы ўжо аб справядлівасьці, вымагаючай прызнаньня адбыўшагася самаадзначэньня Беларускага Народу, а гэтак сама аб маральнай адказнасьці Нямеччыны за далейшую долю Беларусі, якая цяпер знаходзіцца ў яе руках» [5, арк. 60; 7, с. 66]. 20 кастрычніка 1918 г., у Берлін была накіравана спецыяльная дэлегацыя БНР, у склад якой уваходзілі Я. Лёсік, Р. Скірмунт, К. Савіч, І. Луцкевіч, Ш. Разенбаўм, з даручэннем дамагацца ад ўрада Германіі, якім кіраваў М.Бадэнскі, афіцыйнага прызнання незалежнасці Беларусі і дапамогі ў справе дзяржаўнага будаўніцтва і кіравання, а таксама арганізацыі ўзброеных сіл [23, с. 32]. Аднак згоды германскага ўрада атрымаць не ўдалося. 24 лістапада 1918 г., у Берлін выехала новая беларуская дэлегацыя, якая прывезла пасланне новаму нямецкаму ўраду – Цэнтральнаму Савету рабочых і салдат у Берліне, у якім выказвалі надзею на тое, што «вольны нямецкі народ дапаможа беларускаму народу захаваць сваю свабоду і незалежнасць»[23, с. 33]. Але і новы германскі ўрад праводзіў ранейшую палітыку ў пытанні самавызначэння беларусаў.

Не прынеслі рэальных вынікаў дзеячам БНР і спробы атрымаць прызнанне незалежнасці з боку ўрада Савецкай Расіі. Але, як адзначае А. Ціхаміраў, у час перамоваў паміж сябрам Рады БНР Т. Грыбам і наркамам па справах нацыянальнасцяў РСФСР І. Сталіным узаемаразуменне не было дасягнута [23, с. 35].

Без адказу застаўся таксама зварот Рады БНР да прэзідэнта ЗША В. Вільсана, накіраваны 20 кастрычніка 1918 г. У гэтым звароце, у прыватнасці, адзначалася: «У імя культуры і чалавечнасці, у імя асноў гуманнасці, абвешчаных панам прэзідэнтам Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатаў, Рада Беларускай Народнай Рэспублікі просіць выратаваць безабаронную Беларусь ад разгрому і ў гэтых мэтах цяпер жа да адыходу акупацыйнай арміі забяспечыць ёй знешнюю недатыкальнасць прызнаннем яе самастойнасці і незалежнасці і ўнутраную бяспеку перадачай у рукі Рады ўсёй паўнаты грамадзянскай улады ў краі» [7, с. 67].

Даволі трапную характарыстыку геапалітычнай сітуацыі, у якой адбывалася станаўленне беларускай дзяржаўнасці ў 1918 г., даў старшыня Магілёўскай Беларускай Рады, Міхаіл Кахановіч: «Немцы маюць вельмі малое разуменне беларускай справы, у гэтым зразумела ўся бяда Беларусі, таму што не толькі немцы, але і іншыя заходнееўрапейскія народы не маюць уяўлення пра Беларусь» [1, арк. 13].

У 1918 годзе па сутнасці і прадвызначалася будучыня беларускага народа. Зразумела, што дасягнуць рэальнай дзяржаўнай незалежнасці, калі на тэрыторыі краіны знаходзіцца акупацыйнае войска, было немагчыма. Ва умовах германскай акупацыі Рада БНР і Народны Сакратарыят з'яўляліся па сутнасці адзіным цэнтрам на Беларусі, які актыўна дзейнічаў, спрабаваў бараніць інтарэсы беларускага народа на міжнароднай арэне, наколькі гэта было магчыма.

Такім чынам, зыходзячы з вышэй адначаных фактаў, можна зрабіць наступныя высновы.

Па-першае, Брэсцкі мірны дагавор, як сведчаць дакументы, з'явіўся адным з важнейшых фактараў, якія абумовіў абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі і яе незалежнасці. Пад уплывам геапалітычнай сітуацыі, якая радыкальна змянілася, адбылася імклівая трансфармацыя ідэі беларускай дзяржаўнасці ад аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай дэмакратычнай рэспублікі паводле рашэнняў 1-га Усебеларускага з'езда да абвяшчэння БНР і яе незалежнасці ў сакавіку 1918 г.

Па-другое, абвяшчэнне незалежнасці Беларусі было гістарычнай заканамернасцю, лагічным працягам барацьбы за рэалізацыю ідэі нацыянальнай дзяржаўнасці. У якасці важнейшых задач сваёй дзейнасці Рада БНР вылучыла з'яднанне ўсіх беларускіх зямель у адно цэлае і прызнанне незалежнасці БНР на міжнароднай арэне. Разам з тым, ва ўмовах акупацыі дасягнуць абвешчанай незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі было немагчыма. Беларусь у 1918 г., у адрозненне ад сваіх суседзяў, Украіны, Літвы і Украіны так і не стала паўнапраўным суб'ектам міжнародных адносін. Зыходзячы з гэтага, ёсць усе падставы зрабіць выснову пра тое, што Брэсцкі мірны дагавор і германская акупацыя з'явіліся адной з галоўных перашкод на шляху станаўлення беларускай дзяржаўнасці.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Аддзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі навук Літвы. Ф. 21. Спр. 2212. Арк. 13.
2. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т.1. Кніга 1. Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы. Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі / укладанне, уступны артыкул, камэнтары, паказальнікі Сяргея Шупы. Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага, 1998. 860 с.
3. Варонка І.Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году. Кароткі агляд. Коўна, 1920. 29 с.
4. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. У 2 кн. Кн.1 / А.А. Каваленя [і інш.]; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск: Беларус. навука, 2011. 584 с.
5. Дзяржаўны архіў Літвы. Фонд 582. Вопіс 2. Справа 9.
6. Документы внешней политики СССР. М.: Госполитиздат, 1957. Т. 1. 771 с.
7. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Т. 1. (1917–1922 гг.). Мінск: БелНДІДАС, 1997. 398 с.
8. Канчер Е. Белорусский вопрос. Сборник статей. Петроград. 1919. 132 с.
9. Круталевич В.А. Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики: октябрь 1917– декабрь 1918 гг.). Минск: Наука и техника, 1975. 336 с.
10. Ладысеў У.Ф. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.). Мінск: БДУ, 2003. 307 с.

11. Мазец В.Г. Беларуская Народная Рэспубліка: абвяшчэнне і дзейнасць (1918 год): аўтарэф. дыс. … канд. гіст. навук: 07.00.02. – Мінск, 1995. 18 с.

12. Міхалюк Д. Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / навук. рэд. Станіслаў Рудовіч; пераклад з польскай мовы Алесь Пілецкі. Смаленск: Інбелкульт, 2015. 496 с.

13. Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагодде / М.П. Касцюк [і інш.]; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск: Беларус. навука, 2008. 615 с.

14. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. Ч.2 / М.П. Касцюк, І.М. Ігнаценка, У.І. Вышынскі і інш.; Інстытут гісторыі АНБ. Мінск: Беларусь, 1995. 560 с.

15. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Фонд 325. Вопіс 1. Справа 15.

16. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Фонд 325. Вопіс 1. Справа 19.

17. Павлова Т.Я. Внешнеполитическая деятельность Белорусской Народной Республики 1918–1920 гг.: Дисс…. канд. ист. наук: 07.00.15. Минск, 2001. 108 с.

18. Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск: Тэхналогія, 2001. С. 119–122;

19. Сідарэвіч А.М. Беларуская Народная Рэспубліка. *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. У 6 т. Т.1. А – Беліца / Беларус. Энцкл.: Рэдкал.: М.В. Біч і інш.: Прадм. М. Ткачова. Мінск: БелЭн, 1993. 494 с.

20. Траццяк С.А. Брэсцкі мір і грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі: аўтарэф. дыс. … канд. гіст. навук: 07.00.02. Мінск, 2005. 22 с.

21. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк национального и революционного движения белорусов. М.: Государственное издательство, 1921. 144 с.

22. Хомич С.Н. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершённой этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo. Минск: Экономпресс, 2011. 416 с.

23. Ціхаміраў А.В. Беларусь у сістэме міжнародных адносін перыяду паслявае-ннага ўладкавання Еўропы і польска-савецкай вайны (1918–1921 гг.). Мінск: Экаперспектыва, 2003. 400 с.

References

1. Adździeł rukapisaŭ biblijateki Akademii navuk Litvy. F.21. Spr. 2212. Ark. 13.

2. Archivy Biełaruskaj Narodnaj Respubliki. T.1. Kniha 1. Fond № 582 Dziaržaŭnaha Archivu Litvy. Rada Ministraŭ Biełaruskaj Narodnaj Respubliki. Układańnie, ustupny artykuł, kamentary, pakazalniki Siarhieja Šupy. Vilnia – Ńju-Jork – Miensk – Praha, 1998. 860 p.

3. Varonka I. Ja. Biełaruski ruch ad 1917 da 1920 hodu. Karotki ahlad. Koŭna, 1920. 29 p.

4. Historyja biełaruskaj dziaržaŭnaści ŭ kancy XVIII – pačatku XXI st. U 2 kn. Kn.1 / A.A. Kavalenia [i inš.]; redkał.: A.A. Kavalenia [i inš.]; Nac. akad. navuk Biełarusi, In-t historyi. Minsk: Biełarus. navuka, 2011. 584 p.

5. Dziaržaŭny archiŭ Litvy. Fond 582. Vopis 2. Sprava 9.

6. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. M.: Hospolitizdat, 1957. Vol. 1. 771 p.

7. Zniešniaja palityka Biełarusi: Zbornik dakumientaŭ i materyjałaŭ. T.1. (1917–1922 hh.). Minsk: BiełNDIDAS, 1997. 398 p.

8. Kancher E. Belorusskij vopros. Sbornik statjej. Petrograd. 1919. 132 p.

9. Krutalevich V.A. Rozhdenie Belorusskoj Sovetskoj Respubliki. (Na puti k provozglasheniyu respubliki: oktyabr 1917– dekabr 1918 gg.). Minsk: Nauka i texnika, 1975. 336 p.

10. Ładysieŭ U. F. Pamiž Uschodam i Zachadam: Stanaŭleńnie dziaržaŭnaści i terytaryjalnaj cełasnaści Biełarusi (1917–1939 hh.). Minsk: BDU, 2003. 307 p.

11. Maziec V.H. Biełaruskaja Narodnaja Respublika: abviaščeńnie i dziejnaść (1918 hod): aŭtaref. dys. … kand. hist. navuk: 07.00.02. Minsk, 1995. 18 p.

12. Michaluk D. Biełaruskaja Narodnaja Respublika 1918–1920 hh.: la vytokaŭ biełaruskaj dziaržaŭnaści / navuk. red. Stanisłaŭ Rudovič; pierakład z polskaj movy Aleś Pilecki. Smalensk: Inbiełkult, 2015. 496 p.

13. Narys historyi biełaruskaj dziaržaŭnaści: XX stahoddje / M.P. Kaściuk [i inš.]; redkał.: A.A. Kavalenia [i inš.]; Nac. akad. navuk Biełarusi, In-t historyi. Minsk: Biełarus. navuka, 2008. 615 p.

14. Narysy historyi Biełarusi: U 2 č. Č.2/ M.P. Kaściuk, I.M. Ihnacienka, U.I. Vyšynski i inš.; Instytut historyi ANB. – Minsk: Biełaruś, 1995. – 560 p.

15. Nacyjanalny archiŭ Respubliki Biełaruś. Fond 325. Vopis 1. Sprava 15.

16. Nacyjanalny archiŭ Respubliki Biełaruś. Fond 325. Vopis 1. Sprava 19.

17. Pavlova T.Ya. Vneshnepoliticheskaya deyatelnost Belorusskoj Narodnoj Respubliki 1918 – 1920 gg.: diss. … kand. ist. nauk: 07.00.15. Minsk, 2001. 108 p.

18. Rudovič S. Čas vybaru: Prablema samavyznačeńnia Biełarusi ŭ 1917 hodzie. Minsk: Technałohija, 2001. P. 119–122;

19. Sidarevič A.M. Biełaruskaja Narodnaja Respublika. *Encykłapiedyja historyi Biełarusi*. U 6 t. T.1. A – Bielica / Biełarus. Enckł.: Redkał.: M.V. Bič i inš.: Pradm. M. Tkačova. Minsk: BiełEn, 1993. 494 p.

20. Traćciak S.A. Brescki mir i hramadska-palityčnyja pracesy ŭ Biełarusi: aŭtaref. dys. … kand. hist. navuk: 07.00.02. Minsk, 2005. 22 p.

21. Turuk F. Belorusskoe dvizhenie. Ocherk nacionalnogo i revolyucionnogo dvizheniya belorusov. M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. 144 p.

22. Homich S.N. Territoriya i gosudarstvennye granicy Belarusi v XX veke: ot nezavershyonnoj etnicheskoj samoidentifikacii i vneshnepoliticheskogo proizvola k sovremennomu status quo. Minsk: Ekonompress, 2011. 416 p.

23. Cichamiraŭ A.V. Biełaruś u sistemie mižnarodnych adnosin pieryjadu paślavajennaha ŭładkavańnia Jeŭropy i polska-savieckaj vajny (1918–1921 hh.). Minsk: Ekapierśpiektyva, 2003. 400 p.

ІІ. НІМЕЧЧИНА ТА УКРАЇНА В ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (477) “1917/1918”

Владислав Верстюк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.)
Інституту історії України НАН України (Україна, м. Київ)

НІМЕЦЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядається вплив зовнішньополітичних чинників на перебіг Української революції, проголошення незалежності Української Народної Республіки, формування дискурсу її зовнішньої політики, розглядаються обставини, які змусили змінити вектор зовнішніх орієнтирів з країн Антанти на Четверний союз. Передусім це сталося під тиском більшовиків, які перетворили завершення Світової війни у спосіб захоплення влади та оголосили війну УНР. Автор звертає увагу на дискусію, яка довгий час точиться в українській історіографії з приводу визначення характеру перебування в 1918 р. німецьких та австрійських військ в Україні, чи це були союзні війська, які прийшли в Україну після підписання Берестейського мирного договору на запрошення української сторони і сприяли розбудові та функціонуванню українських державних інститутів, чи окупанти, які переслідували суто прагматичні військово-економічні інтереси та розглядали Україну як додатковий ресурс на критичному етапі завершення світової війни. Робиться висновок, що однозначної відповіді на це питання немає і очевидно і бути не може.

Ключові слова: *УНР, Антанта,Четверний союз, німці, Берестя, окупація, Вільгельм Гренер.*

Vladyslav Verstyuk,
Doctor of historical sciences, Professor,
Head of the Department of History of the Ukrainian Revolution (1917–1921),
Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)

German factor in the history of Ukrainian revolution

The article examines the influence of the foreign policy factors on the course of the Ukrainian Revolution, the proclamation of the independence of the Ukrainian People’s Republic, the formation of the discourse of its foreign policy and the circumstances which changed the vector of the external landmarks from the Entente countries to the Fourth Alliance. First of all, it happened under the pressure of the Bolsheviks, who turned the end of the World War into the way to seize power and declared war on the UPR. The author draws attention to the discussion that has been taking place in Ukrainian historiography for a long time on the nature of the German and Austrian troops staying in 1918 in Ukraine: whether they were allied troops who came to Ukraine after the signing of the Brest Peace Treaty and the invitation of the Ukrainian side and contributed to the development and functioning of Ukrainian state institutions or invaders that pursuing purely pragmatic military-economic interests and considered Ukraine as an additional resource at the critical

stage of completion world war. It is concluded that there is no clear answer to this question and it is cannot be obvious.

Key words: *UPR, Entente, Quaternary Union, Germans, Brest, occupation, Wilhelm Grener.*

Розмірковуючи над причинами поразки Української революції, сучасні історики поряд з проблемами внутрішнього порядку роблять наголос на причинах зовнішніх. Відсутність сталих міжнародних зв'язків української еліти, зацікавленості світу «українським питанням» до початку революції породило 1917 р. в умовах вибуху українського національно-визвольного руху ситуації «України – інкогніто». Обидві воюючі сторони намагалися зрозуміти природу цього явища і використати його в своїх інтересах. Після провалу літнього наступу на Східному фронті союзники були серйозно занепокоєні станом Росії та її можливостями продовжувати війну. 3 липня довірена особа Альбера Тома Жорж Петі передав до Парижа таку інформацію: «Німецький елемент зацікавлений у тому, щоб підштовхнути Україну до руху, який шваби сподіваються довести до розпаду Росії. Їх репрезентує Грушевський, президент Ради, якого ще не так давно австріяки призначили професором історії у Львові» [1, с. 49]. Тобто український рух подавався як шкідливий, сепаратистський. У липні 1917 р. до Петрограда прибув новий французький посол Нуланс. Він був налаштований проти автономії України і при зустрічі з О. Шульгиним не радив Центральній Раді ускладнювати ситуацію Тимчасовому урядові. Коли у серпні 1917 р. в російській пресі з'явилися безпідставні і голослівні звинувачення УЦР в співпраці з німцями, до Києва приїхав повірений французького посла Жан Пелісьє. Метою його візиту був збір інформації про Україну, український рух та Центральну Раду. Очевидно, що такої інформації західним державам гостро бракувало. За три тижні перебування в Києві він мав численні зустрічі з багатьма українськими політичними діячами, в тому числі М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним. В результаті зібрав важливу інформацію про український рух, яку виклав у розлогому звіті до міністерства закордонних справ Франції. Пелісьє писав про самобутність і оригінальність українського національного руху, із зустрічей з лідерами УЦР виніс враження, що вони серйозні люди, «котрі знають, що хочуть і котрих ніщо не відверне від накресленого шляху. Всі вони – революціонери-демократи…» [1, с. 76]. Пелісьє на відміну від свого шефа Нуланса вважав, що Франція не має права знехтувати українським рухом, вона мусить його перехопити і спрямувати. Однак посол відправив звіт до Франції лише наприкінці жовтня, коли Петроградом заволоділи більшовики, а в політичному відділі Міністерства закордонних справ у Парижі цей звіт отримали з великим запізненням лише на початку грудня, тоді ситуація в Україні стала зовсім іншою [1, с. 78].

Влітку 1917 р. ситуація в Україні зацікавила Німеччину, 9 серпня канцлер Міхаеліс обговорив її на нараді з верховним військовим командуванням. Було вирішено зібрати якомога більше інформації про український рух і вести справи так, щоб він став дружнім Німеччині [2, с. 724]. Пригадаємо, що в Німеччині на початку XX ст., а особливо в часи Першої світової війни були надзвичайно сильно поширені ідеї Се-

рединної Європи (Mitteleuropa). Німецька стратегія під час війни базувалась на ідеї відірвання від Росії значних територій у Центральній та Східній Європі. Отже, обидві воюючі сторони ще з літа 1917 р. тримали ситуацію в Україні в полі свого зору.

Країни Антанти не бачили потреби розчленовувати Росію. Вони висловлювалися за відновлення Польської держави, але не мали чітких уявлень, що робити з територіями між Польщею та Росією, тобто Україною та Білоруссю. Тому негативно ставилися до українського націоналістичного руху. Він сприймався як німецько-австрійський вибір, спрямований на послаблення Антанти й США. Їх національним інтересам відповідало збереження територіальної цілісності Росії, а «українське питання» розглядалося лише як внутрішня проблема Росії. Росія була союзником у Першій світовій війні, а після війни повинна була стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму. Англія і Франція схилялися до ідеї перетворення Росії в демократичну країну, в якій українці отримають культурну автономію [5, с. 73–74].

Після падіння Тимчасового уряду в Петрограді та проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки зацікавлення Антанти Україною значно зросло. В розбурханому революцією російському морі Україна виглядала як острів із відносним порядком. Це творило надії на можливість продовження боротьби на Східному фронті. У листопаді 1917 р. французький посол у Петрограді Ж. Нуланс запропонував українській державі позику на придбання необхідного військового спорядження.

З проголошенням УНР та невизнанням більшовицького РНК центральним урядом Росії Центральна Рада мусила розпочати власну міжнародну діяльність. О. Шульгин 27 листопада (9 грудня) 1917 р. уперше звернувся з офіційною нотою до урядів Антанти, в якій повідомив про брак у Росії центральної влади, а також про те, що Генеральний Секретаріат є повноцінним незалежним урядом. На основі заяв Секретаріату міжнаціональних справ можна було дійти висновку, що його головним зовнішньополітичним завданням було домогтися міжнародної підтримки своєї діяльності. Йшлося, насамперед, про зовнішню військову та фінансову допомогу для зміцнення української державності й боротьби з агресією радянської Росії.

Ситуація на Східному фронті погіршувалася з кожним днем і вимагала негайного розв'язання. З огляду на це 5(18) грудня 1917 р. представник Франції генерал Ж. Табуї за дорученням французького уряду спеціальною нотою встановив офіційні відносини Франції з Україною та обіцяв допомогу [5, с. 98]. На пропозицію англійського уряду 23 грудня 1917 р. у Парижі було проведено англо-французьку конференцію в справі України. Конференція виявила, що ні британський, ані французький уряди недостатньо знають ситуацію в Україні й, отже, не можуть її належно оцінити. Тому конференція вирішила надати допомогу Україні, але ще не визнавати її уряду. На конференції було також підписано таємну англо-французьку конвенцію у справі дій на Півдні Росії. Територію Півдня Росії було поділено на англійську (Дон, Кавказ, Закавказзя і Курдистан) і французьку (Україна, Крим, Бессарабія) зони впливу. Країни Антанти загалом і надалі будуть дотримуватися русофільського курсу. Така позиція не могла викликати задоволення в українських

урядових колах. Загострилися відносини між французьким представництвом і українським урядом, пом'якшити які могло лише визнання УНР. Однак воно відбулося лише de-facto. Представники Антанти намагалися втримати Східний фронт у війні з державами Четверного союзу за допомогою України. Військовою силою для цього повинні були стати українізовані частини Південно-Західного фронту, чехословацький корпус, що тоді перебував на території України, та польський корпус генерала Довбор-Мусніцького.

Однак визнання України і теоретичні обіцянки Антанти у справі допомоги їй значно запізнилися. На той час більшовики розпочали переговори з Німеччиною про «мир без анексії і контрибуції». 13 листопада німці згодилися на переговори, які почалися у Брест-Литовському 20 листопада. Союз визволення України телеграфно інформував УЦР про те, що коли вона не візьме участь у мирних переговорах, то Четверний союз підпише його з більшовиками.

Боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була, насамперед, добре продуманим засобом боротьби за владу. Ленін зберіг її у своїх руках. Фронт швидко розпадався. В Україні більшовики проводили шалену пропаганду проти непопулярної війни та Центральної Ради. Кінець 1917 р. пройшов у загостренні українсько-більшовицьких стосунків. На початку грудня Раднарком оголосив Центральній Раді ультиматум, а згодом вдався до прямих військових дій.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію щодо переговорів у Бресті як єдино правильну, яка тільки і привела країну до завоювання «мирної передишки». В чому полягала ця «передишка» для Росії, важко зрозуміти, адже рівень життя у 1918 р. катастрофічно знизився навіть порівняно з 1917 р. Голод став повсякденною реальністю міського життя. Промислове виробництво практично зупинилося, війна із зовнішнього фактора перетворилася у фактор внутрішній. Росія позбулася союзників на міжнародній арені, опинилася надовго в самоізоляції. Єдине, що за таких умов вистояло і зміцнило свої позиції, це була влада більшовицької партії і її вождя.

Сепаратний мирний договір з країнами Четверного союзу якщо і дав передишку, то саме цим країнам. Ліквідувавши у листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина і Австро-Угорщина перекинули свої війська на захід, де вперше за весь хід війни отримали кількісну перевагу сил. Війна продовжувалася ще майже рік, сіючи розруху і смерть.

Завершальний рік Світової війни вніс значні корективи у хід міжнародного революційного руху, по суті, докорінно переписав сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, виробленими ще задовго до війни, світова революція повинна була розпочатися у Німеччині, яка, і тільки яка, мала забезпечити її перемогу. На початку 1918 р. Німеччина і особливо Австро-Угорщина стояли на порозі великих соціальних потрясінь. Саме на них вказували і розраховували ліві комуністи на чолі з М. Бухаріним, відстоюючи гасло революційної війни. Ленін доклав неймовірних зусиль для нейтралізації лівих комуністів, в черговий раз продемонстрував свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Водночас за допомогою Брестського миру питання про революцію

у Німеччині було відкладене до осені. В результаті головним плацдармом світової революції стала Росія, завдяки чому помітно виріс і авторитет Леніна. Саме у 1918 р. його фігура набула планетарного масштабу, відтіснивши на другий план вождів німецької соціал-демократії К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

Чи передбачав всі ці наслідки у повному обсязі у листопаді 1917 р. Ленін, сказати непросто, але те, що його дії мали саме таке спрямування, не викликає сумніву. «Брест» почався з розвалу старої армії, а, вивівши у такий спосіб Росію з війни, викликав бурхливу ланцюгову руйнівну реакцію у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Метафорично ситуація нагадувала землетрус, коли земля тікала з-під ніг, а на голову летіло каміння. Не передбачивши заздалегідь такого повороту справ, годі було розраховувати на порятунок. Саме в таке випробування «мирним» ленінським землетрусом потрапили керівники Української Народної Республіки.

Українська влада добре розуміла політичну ціну миру, в III Універсалі підкреслювалось прагнення УЦР твердо стояти «на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше». Рада обіцяла зробити все для того, щоб змусити і союзників, і ворогів «негайно розпочати мирні переговори» [5, с. 400], проте вона намагалась зробити це у відповідності до норм міжнародного права, не порушуючи зобов'язання до країн Антанти, яких розглядала як своїх союзників. Сама ініціювати будь-які кроки до реального завершення війни Центральна Рада не наважувалася, бо це могло бути розцінене Антантою як сепаратизм, та й сама Рада виходила з тези, що право на ведення мирних переговорів повинен мати лише центральний російський уряд, якого на той час не існувало. Для українських політиків було надзвичайно важливим визнання УНР Антантою, але остання, відслідковуючи ситуацію в Росії та в Україні, не бажала втручатися у внутрішні справи Росії та офіційно визнавати УНР. Без такого визнання справа миру не рухалась, не реалізовувались й ініціативи Генерального секретаріату зі створення центрального російського уряду.

Більшовики повною мірою використали ці обставини на свою користь. 13 листопада вони звернулись до німців з пропозицією негайного перемир'я. 16 листопада рейхсканцлер Гертлінг повідомив рейхстаг про початок переговорів… Лише 21 листопада Мала рада присвятила своє надзвичайне засідання справі миру та перемир'я. Екстраординарний характер засідання був продиктований телеграмою головнокомандуючого Румунським фронтом генерала Щербачова, який повідомив, що за згодою військово-революційного комітету фронту та після порозуміння з командуванням румунських військ він «вирішив заключити на певних умовах перемир'я по всіх фронтах російських і румунських армій до заключення миру центральними правительствами» [5, с. 573]. Засідання 21 листопада було бурхливим, дискутувались різні підходи до вирішення проблеми, зрештою 29 голосами «за» та 8 – «проти» була ухвалена резолюція, запропонована українськими есерами та есдеками. УЦР визнала за необхідне «негайно приступити до перемир'я» та повідомити про це союзників. В резолюції наголошувалось, що «справу миру від імені всієї Російської Республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади», що спроби створити такий орган до

цього часу не увінчалися успіхом. УЦР повідомляла, що приступає «до негайного вироблення конкретної програми миру» [5, с. 469], яка буде запропонована від імені УНР всім народам Росії, а також обом воюючим сторонам. Рада вирішила послати представників Генерального секретаріату на фронти для ведення переговорів про перемир'я.

Отже, українські політики намагалися апелювати до світової громадськості, суспільної свідомості громадян Росії та України, але до її закликів ніхто не поспішав прислуховуватись. Тим часом 2 грудня 1917 р. у Брест-Литовському більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку й підписання у найближчий час мирного договору.

Лише за таких обставин у діячів УЦР почало з'являтися розуміння, що вони не встигають за розвитком подій. Перед ними постала дилема. Або зволікати, залишатися на старих позиціях, очікуючи позитивних знаків від Антанти, і остаточно втратити вплив у армії, що, в свою чергу, могло обернутися великими неприємностями, або міняти тактику. Треба було в якийсь спосіб перехопити ініціативу у більшовиків, які постійно випереджали українців, ставлячи їх чим далі у все скрутніше становище.

«Ініціатива була не наша, – згадував В. Винниченко. – Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням» [6, с. 199]. Про свій намір стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин» Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня [5, с. 527–528]. Оголошуючи про своє прагнення взяти участь у брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат наполягав на тому, щоб остаточне завершення справа миру знайшла на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Підштовхувані силою обставин, українці втягувалися у переговорний процес, який ініціювали більшовики і представники Четверного союзу. Зважитися на такий крок було для керівників УНР справою непростою. Їх зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти, а армії країн Четверного союзу вважалися ворожими. Крім того, і Грушевський, і Винниченко не раз звинувачувалися в австро- і германофільстві російською громадською думкою. Вступ до переговорів міг викликати нову хвилю звинувачень. Про те, що українці прагнуть не спалювати мости в стосунках з країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгіна на VIII загальних зборах УЦР, що відкрилися 12 грудня. Він наголошував, що уряд УНР йде відмінним від більшовиків шляхом: «Большевики хотять заключити сепаратний мир, ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французи та інших. Ми стоїмо за загальний мир» [7, с. 18]. Зрозуміло, що це було сказано в надії бути почутими у Парижі та Лондоні. Однак напівофіційні стосунки з Антантою так і не вдалося перевести у статус офіційних.

Тим часом німці швидко зрозуміли, що присутність українців у Бресті дасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес. Тому вже 13 грудня 1917 р. деле-

гації Німеччини та її союзників на переговорах у Брест-Литовському повідомили Київ, що «готові привітати участь представників Української Народної Республіки в мирових переговорах в Берестi-Литовськім» [8, с. 37].

Після кількаденного і бурхливого обговорення проблеми мирних переговорів на VIII загальних зборах було схвалено, що «Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами і підтверджує постанову Генерального секретаріату про негайну посилку делегації для участі в мирних переговорах» [9]. Склад делегації до Брест-Литовського назвали центральні комітети УПСР та УСДРП. Головою делегації призначили В. Голубовича, а членами – М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

28 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за н. ст.) у Брест-Литовську розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних і неофіційних представників країн-учасниць. Українська делегація була однією з найменш чисельних і досвідчених, але вела себе активно і відважно, боронячи національну справу. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін у своєму щоденнику залишив характерний запис: «Українці різко різняться від російських делегатів. Вони багато менш революційні і непомірно більше цікавляться власним краєм як загальним соціалізмом... їх змагання спрямовані на те, щоби стати якомога хутче самостійними. Вони ще не зовсім ясно здають собі справу: чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамцях російської федеративної держави. Видко, що дуже Інтелігентні українські делегати мають намір ужити нас як відбивної площини, щоб тим легше скочити на большевиків. Вони йшли на те, щоби ми признали їх самостійність, а тоді вони виступлять із цим fait accompli (довершеним фактом) перед большевиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписуванню миру» [10, с. 206–207].

Як влучно відзначив О. Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було ствердження себе повноправною і окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглядалося конференцією і було позитивно вирішено. Від імені держав Четверного союзу О. Чернін офіційно заявив: «Ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом УНР» [11, с. 299]. Аналогічна за характером заява була зроблена Л. Троцьким. Він оголосив, що «не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах». Остання, підкреслив нарком іноземних справ РСФРР, «виступає як самостійна делегація, і такою признає її російська делегація» [11, с. 298].

Декларуючи власну позицію на переговорах, українська делегація опиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Та однозначно негативне ставлення країн Антанти до брестських переговорів перекреслювало надію на загальний мир, він мав носити сепаративний характер. Але наскільки він буде прийнятним для України, хвилювало і делегацію, і Центральну Раду. Українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто «приєднання до України – Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, північній Буковині та Закарпатській Україні» [10, с. 151].

Подібна позиція виглядала територіальною претензією до Австро-Угорщини й викликала різке заперечення австрійської делегації. 1 лютого О. Чернін та М. Гофман вирішили діяти з позиції сили та виставили українській стороні ультимативні вимоги: або підписувати договір на запропонованих ними умовах, або залишити конференцію з нічим. На це наступного дня українська делегація відповіла своїми контрумовами. Виявилось, що не лише для українців, але і для німців, і для австрійців договір мав доконане значення. Український ресурс давав шанс на успішне продовження війни, без нього країни Четверного союзу чекала близька катастрофа. 2 лютого німці та австрійці фактично згодились на обговорення українських вимог:

1. Визнання УНР.
2. Визначення українських кордонів з включенням Холмщини до складу УНР.
3. Поставка Україною 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р.
4. Підписання окремої угоди про Галичину [12, с. 92].

На загал переговори просувалися для української делегації успішно. Характеризуючи їх хід, член уряду, міністр УНР М. Ткаченко 22 січня на дев'ятих загальних зборах УЦР відзначив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселює. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією Української держави/.../ Договір буде сприятливий для нас, і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоєвропейських держав» [7, с. 121]. Дев'яті загальні збори 220 голосами «за» («проти» – 1, «утрималося» – 16) надали Раді народних міністрів право підписати договір [7, с. 121]. Власне, це право декількома днями раніше було декларованe IV Універсалом.

О. Севрюк згадував, що в уряді не виникло якихось принципових заперечень щодо вироблених умов. Це пояснювалось насамперед ускладненням внутрішньої ситуації в Україні, викликаним наступом більшовицьких військ. Він писав, що в Києві атмосфера непевності «в завтрашньому дні була така велика, що Ц. Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір, на випадок, якби вона сама не в стані була цього зробити» [10, с. 156].

Українська делегація швидко повернулася до Бреста. Почався останній, найдраматичніший етап мирних переговорів. Росіяни привезли в своєму обозі представників харківського Народного секретаріату і намагалися подати ситуацію так, що влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького були відкинуті українською делегацією і не знайшли розуміння у представників Четверного союзу, але під цим приводом австро-угорська делегація намагалася зняти з обговорення галицьку проблему як свою внутрішню. Українцям довелося продемонструвати характер і витримку. Один із керівників німецької делегації генерал Гофман про цей момент згадував так: «В тих днях я дивувався з молодих

українців. З цілою певністю вони знали, що крім евентуальної допомоги німців вони нічого за собою не мають і що їх уряд є поняттям фіктивним, а проте вони рішуче стояли в переговорах з графом О. Черніним при вимогах, які зголосили і не відступали від них ані на крок» [10, с. 264]. Австро-Угорщині, яка знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний не менш, ніж Україні, і Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Така угода про створення з українських земель Галичини і Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини була підписана 26 січня. А наступного дня (точніше у 2 години 17 хвилин ночі) представниками країн Четверного союзу та УНР був підписаний мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що «вони хотять сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому» [7, с. 137].

Відповідно був складений і основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їх бажання жити в мирі та дружбі. В ньому не було жодних анексіоністських та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною визначалися за довоєнними російськими кордонами, а в межах передбачуваної Польщі їх повинна була остаточно визнати спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з узгодненням бажань населення». Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися відновити взаємні економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, встановлювати паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок в золоті прирівнювалися 462 золотим карбованцям УНР).

Факт підписання Брестського мирного договору свідчив про успіх молодої непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені. Але за обставин, що на той момент склалися в Україні, він як такий мало що міг вирішити. На момент підписання договору УЦР і уряд УНР знаходилися в Житомирі, куди змушені були відступити. Їх становище було складним, покращити ситуацію могла лише стороння військова допомога, яку можна було чекати лише від країн Четверного союзу.

Питання про військову допомогу 30 січня обговорювалося Радою народних міністрів. Ініціював обговорення М. Порш, який висловився за доцільність такої допомоги, «по можливості, українськими полками» [7, с. 153]. Окремі сумніви бентежили М. Ткаченка: «...мабуть, краще дати большевизму вмерти власною смертю, почекати, поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо» [7, с. 153]. Проте в підсумку він голосував за німецьку допомогу. До такого ж рішення прийшли чотири міністри з п'яти присутніх.

Того ж дня О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський підписали заклики до народів Австро-Угорщини і Німеччини з проханням допомоги. Особлива надія ними покладалася на українців-галичан: «Гадаємо, що прийшов час, коли ці наші браття

рам'я об рам'я з повертаючими воєннополоненими підуть на бій проти спільного ворога нашого свободолюбивого українського народу і принесуть йому свіжі сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо сказати в важку годину з надією, що наш голос буде вислуханий» [13, с. 107].

Для німців та австрійців подібний поворот справи не був несподіванкою, зовсім не з альтруїстичних міркувань вони підписували угоду з делегацією УНР. «І для нас теж Україна була необхідна, як сила спомагаюча, і, очевидно, ми не могли відступити її большевикам (...), – писав генерал Е. Людендорф. – Треба було зрушити большевизм на Україні і встановити там такі порядки, які могли би дати нам воєнні користи: збіжжя й сирівців; з тією метою треба було посунутися вглиб країни» [10, с. 283–284]. У спільній австро-українській заяві відзначалося: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснене. Австро-угорські військові частини будуть переміщені на територію Української Республіки і можуть бути повернені назад, як тільки Центральна Рада того зажадає…» [13, с. 107–108].

8 лютого німецькі війська вступили на територію України. 14 лютого їх підтримали частини австро-угорської армії. Вони поступово просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи значного опору з боку радянських військ. В авангарді німецьких підрозділів ішли українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів у відозві до населення вперше спробувала пояснити, що завдання іноземних військ – покласти край грабуванню України більшовиками. Для «допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красно-гвардійців та солдатів, – зазначалось у відозві, – йдуть дивізія українських полонених, українські січові стрільці з Галичини та німецькі війська». «Ці війська, – наголошувалося далі, – дружні нам, битимуться з ворогами Української Народної Республіки під прапором Польового штабу нашої держави». І взагалі, вони «не мають ніяких ворожих нам намірів» [7, с. 161]. На початку березня ця тема не раз стояла на порядку денному. Як видно з протоколів засідань Ради народних міністрів, український уряд не знав справжніх намірів німецьких та австрійських «союзників». На засіданні 9 березня члени уряду намагалися з'ясувати в О. Севрюка, до яких, власне, рубежів наступатиме німецьке військо, його чисельність і мету. Але в публічних виступах прихід німців в Україну змальовувався як безкорислива допомога дружньої держави. Характерним із цього погляду був виступ перед УЦР голови Ради народних міністрів В. Голубовича, який стосовно німецьких військ заявив: «Прихід німців на Україну є просто безкорисна допомога дружньої держави» [7, с. 192]. Аналогічні думки висловлювали М. Грушевський та інші діячі УЦР.

Радянська історіографія зображала такі заяви як умисне намагання Центральної Ради ввести в оману народні маси, бо, мовляв, УЦР і уряд УНР прагнули перейти на службу до окупантів. Думається, такий погляд аж ніяк не відповідав дійсності. Як свідчить подальший розвиток подій, драматичність ситуації полягала в тому, що Центральна Рада вводила в оману насамперед себе саму, її позицію можна назвати

недалекоглядною й наївною, але, за документами, провідні діячі УНР справді-таки вважали себе господарями становища й розцінювали німецьку військову присутність як суто технічну акцію, з допомогою якої вдалося позбутися більшовиків і яка не матиме якогось помітного впливу, принаймні, на внутрішню політику УНР.

Однак така думка була голословною і не кореспондувалася з об'єктивною реальністю. Представники союзників досить швидко зрозуміли кволість Центральної Ради й дійшли висновку про безперспективність співпраці з нею. Наприкінці березня з Києва до Відня повідомляли: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією і тим, що проганяли більшовицькі війська, а управління краєм принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим – не торкаючись питання про його добру волю – є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які дали б змогу нам добувати ці продукти шляхом закупівлі? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку й транспортування продуктів – річ зовсім неможлива за браком організації, яка добре працювала б. І це не швидко переміниться, бо Рада не має в своєму розпорядженні ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція), і ми не зможемо зарадити цьому, якщо не покличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі суто військової окупації». Аналогічно висловлювались і німці: «Надія на те, що уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє організувати міцну владу, досить сумнівна» [14, с. 24, 30–31].

Не отримуючи з боку української влади обіцяної в Бресті підтримки щодо постачання центральних держав хлібом і сировиною (це було одним із найголовніших завдань експедиційних військ), їхнє командування почало втручатись у внутрішні справи УНР.

В сучасній історіографії добре представлені факти перебування військ Четверного союзу в Україні, діяльність його командування, як і німецьких та австрійських дипломатичних служб. Наголошується, що головну роль у формуванні та реалізації німецької політики в Україні в той час відігравав начальник штабу оберкомандо у Києві генерал В. Гренер, згодом міністр Ваймерівської республіки. Саме він був ініціатором і організатором державного перевороту 29 квітня 1918 р., в результаті якого Центральна Рада зійшла з політичної сцени, поступившись чільним місцем гетьманському режиму П. Скоропадського. Останній перебував під контролем та впливом німців. В зв'язку з цим в українській історіографії довгий час продовжуються дискусії і про природу гетьманської влади, і про характер німецького чинника. Грубше кажучи, як слід визначати останній. Як союзника, який прийшов в Україну після підписання Берестейського мирного договору і на запрошення української сторони та сприяв розбудові й функціонуванню українських державних інститутів, чи окупанта, який переслідував суто прагматичні військово-економічні інтереси та розглядав Україну як додатковий ресурс на критичному етапі завершення світової війни. Одна з останніх монографій на цю тему має характерний підзаголовок: «нетрадиційна окупація» [15]. Констатуємо, що однозначної відповіді на це питання немає і, очевидно, бути не може. Безумовно німці мобілізували всі можливі ресурси, в тому числі й український хліб, для досягнення перемоги у сві-

товій війні. Коли б вони виграли цю війну, то безперечно з метою ослаблення Росії зберегли б Українську Державу, і у неї був би шанс за певний час перетворитися у повноцінну державу. Історія знає чимало випадків подібного творення новітніх держав під патронатом зовнішньополітичного впливу та присутності зовнішнього військового контингенту як стабілізуючого чинника. Проте Четверний союз програв війну, а країни переможці не вибачили Україні демарш у Бресті. Наприкінці 1918 р. у Яссах вони дали зрозуміти гетьманським дипломатам, що не визнають самостійність України, і це було однією з причин проголошення П. Скоропадським федеративної грамоти. В подальшому Антанта негативно ставилась до спроб Директорії відновити Українську Народну республіку. Так чи інакше, мусимо визнати, що перебування німецьких військ в Україні суттєво вплинуло на перебіг революційних подій. Тоді, коли в сусідній Росії в 1918 р. розгоралося полум'я громадянської війни, Україна виглядала територією порядку. Таким чином, можемо зробити прикінцевий короткий висновок: німецький фактор був досить відчутним в перебігу Української революції, саме німецькі дипломати у Бересті підштовхнули українців до проголошення незалежності, а підписання Берестейського мирного договору зробило Україну суб'єктом міжнародного права. Саме німці подали УНР військову допомогу у боротьбі з російським червоним імперіалізмом. Якщо цей досвід у тих умовах виявився і не цілком вдалим, то сьогодні він активно переосмислюється і в Україні, і за її межами.

Список використаних джерел

1. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). Львів: Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2004. 262 с.

2. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора. Сборник документов: в 2-х томах. М., Политиздат, 1968. Т.1. 758 с.

3. Корнат М. Сім років. Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914–1921 рр.). *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.).* К. – Чернігів, 2017. 750 с.

5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. К.: Наукова думка, 1996. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. 590 с.

6. Винниченко В.К. Відродження нації. Репринт. вид. Київ: Політвидав України, 1990. Ч. 2: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). 1990. 328 с.

7. Українська Центральна рада. Документи і матеріали: у 2 т. К.: Наук. думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 424 с.

8. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. К.: Політична думка, 1999. 274 с.

9. Нова рада. 1917, 17 грудня.

10. Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9/II.1918 – 9/1928 р.: спомини та матеріали. Львів-Київ: Червона Калина, 1928. 320 с.

11. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк: Булава, 1954. 437, XXI с.

12. Федюшин (Fedyshyn) О. Украинская революция 1917–1918 г. / пер. с англ. М., 2007. 336 с.

13. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993. 414 с.

14. Крах германской оккупации на Украине. М., 1936. 205 с.

15. Пиріг Р. Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. К.: Інститут історії України, 2018. 358 с.

References

1. Kosyk V. Frantsiya ta Ukrayina. Stanovlennya ukrayins'koyi dyplomatiyi (berezen' 1917 – lyutyy 1918). L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho universytetu im. I. Franka, 2004. 262 p.

2. Sovet·sko-hermanskye otnoshenyya ot perehovorov v Brest-Lytovske do podpysanyya Rappal'skoho dohovora. Sbornyk dokumentov: v 2-kh tomakh. M., Polytyzdat, 1968. T.1. 758 p.

3. Kornat M. Sim rokiv. Heopolitychna revolyutsiya v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi (1914–1921 rr.). *Revolyutsiya, derzhavnist', natsiya: Ukrayina na shlyakhu samostverdzhennya (1917–1921 rr.).* K. – Chernihiv, 2017. 750 p.

5. Ukrayins'ka Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy: u 2 t. K.: Naukova dumka, 1996. T.1: 4 bereznya – 9 hrudnya 1917 r. 590 p.

6.Vynnychenko V.K. Vidrodzhennya natsiyi. Reprynt. vyd. Kyyiv: Politvydav Ukrayiny, 1990. Ch. 2: Istoriya ukrayins'koyi revolyutsiyi (marets' 1917 r. – hruden' 1919 r.). 1990. 328 p.

7. Ukrayins'ka Tsentral'na rada. Dokumenty i materialy: u 2 t. K.: Nauk. dumka, 1997. T. 2: 10 hrudnya 1917 r. – 29 kvitnya 1918 r. 424 p.

8. Nesuk M. Drama vyboru. Vidnosyny Ukrayiny z Tsentral'nymy derzhavamy u 1917–1918 rr. K.: Politychna dumka, 1999. 274 p.

9. Nova rada. 1917, 17 hrudnya.

10. Beresteys'kyy myr z nahody 10-kh rokovyn. 9/II.1918 – 9/1928 r.: spomyny ta materialy. L'viv–Kyiv: Chervona Kalyna, 1928. 320 p.

11. Doroshenko D. Istoriya Ukrayiny 1917–1923 rr. T.1. Doba Tsentral'noyi Rady. N'yu-York: Bulava, 1954. 437, XXI p.

12. Fedyushyn (Fedyshyn) O. Ukraynskaya revolyutsyya 1917–1918 h. / per. s anhl. M., 2007. 336 p.

13. Nahayevs'kyy I. Istoriya Ukrayins'koyi derzhavy dvadtsyatoho stolittya. K., 1993. 414 p.

14. Krakh hermanskoy okkupatsyy na Ukrayne. M., 1936. 205 p.

15. Pyrih R. Vidnosyny Ukrayiny z Tsentral'nymy derzhavamy: netypova okupatsiya 1918 roku. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2018. 358 p.

УДК 94(477):327«1918»

Олег Машевський,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (Україна, м. Київ)

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО 1918 Р.: ОСНОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ВЗАЄМОВИГІДНА СПІВПРАЦЯ

Розглянуто основні етапи та особливості відносин між Німеччиною та гетьманською Українською Державою 1918 р. Увага звертається, як на здобутки, взаємовигідну співпрацю, так і на проблеми та конфліктні ситуації між двома державами. Показано, яке місце займала Україна у зовнішньополітичному, економічному та військовому курсі Німецької імперії на завершальному етапі Першої світової війни. Зроблено висновки, що Німеччина допомогла стабілізувати внутрішньополітичне становище, захистити Україну від більшовиків, що сприяло успішному економічному та культурно-освітньому розвитку. Водночас німці досить часто грубо втручалися в українські внутрішні справи, гальмували розвиток українських збройних сил, вимагали надто великих зобов'язань стосовно постачання продовольства та сировини до Німецької імперії. Для написання статті використано архівні документи, періодичну пресу 1918 року, мемуари, широке коло наукової літератури.

Ключові слова: *Німеччина, гетьман, Павло Скоропадський, Четверний союз, Вільгельм II.*

Oleg Mashevskyi,
Sc. D. (History), Professor, Head of Department
new and recent history of foreign countries,
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Ukraine, Kyiv)

German – Ukrainian relations under the rule of Hetman P. Skoropadskyi in 1918: basic divergences and rewarding cooperation

The basic stages and peculiarities of German-Ukrainian bilateral relations of 1918 have been discovered. Special attention has been paid both to the achievements and rewarding cooperation, on the one hand, and on the problems and conflicts between the two states. The place of Ukraine in the German external policy, economic and military courses of Germany in the end of World War One has been shown. It is concluded that Germany invested in stabilizing the internal policy of Ukraine and protected it from the Bolsheviks. Its impact therefore contributed to Ukraine's economic, cultural and educational rise. At the same time, Germans did drastically interfere in the Ukrainian internal issues, hampered the development of national military forces and claimed too much benefit in receiving supplies and raw materials. Archive documents, press of the époque, memoirs, as well as a series of research works have been used during the investigation of the proposed issue.

Key words: *Germany, hetman, Pavlo Skoropadskiy, Quadruple Alliance, William II.*

Сто років минуло з часу гетьманської Української Держави період якої був досить успішний в багатьох галузях державотворення й водночас непростим, суперечливим як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Надзвичайно важливою для гетьманату Павла Скоропадського була зовнішня підтримка та їх визнання провідними країнами світу й установлення з ними повноцінних дипломатичних відносин. Від правильного визначення зовнішньополітичних пріоритетів українським керівництвом залежала доля української державності. Цей досвід української дипломатії доби доцільно ретельно вивчати та використовувати й на нинішньому етапі державотворення.

Відносини Німеччини з Україною протягом гетьманату привертали значну увагу істориків. У радянській історіографії керівники гетьманської України зображувались класово ворожими українському народові маріонетками капіталістичних держав. Легітимність Української Держави, її дипломатичних зносин ставилися під сумнів. Українські історики, які працювали в діаспорі ще у 20-ті рр. ХХ ст., поділились на прогетьманську та уенерівську течії, що вели між собою жорстку полеміку. Чільні політики УНР В. Винниченко, М. Грушевський, С. Петлюра, О. Шульгін зображали себе успішними будівничими української державності та її дипломатії. З іншого боку, діячі УНР переконували, що П. Скоропадський намагався зруйнувати національні здобутки українського народу, створені за часів Центральної Ради, а також посилив залежність України від Відня та Берліна. Щоправда, В. Винниченко визнавав певні державотворчі здобутки гетьмана, однак пояснював це не його українськими симпатіями, а тиском німців, які були зацікавлені у створенні маріонеткової держави [4; 5].

Діячі гетьманату, які опинились в еміграції, зокрема П. Скоропадський, Д. Дорошенко, стверджували, що саме період гетьманщини був найпродуктивнішим у галузі державного будівництва та дипломатії, а співпраця з німцями та австроугорцями використовувалася Києвом переважно в національних інтересах, незважаючи на певні проблеми та суперечності. Вищезгадані політики наголошували на тому що саме за гетьманату Україна мала всі атрибути державності, зокрема ствердилася на міжнародній арені [13; 14; 33].

Більшість українських істориків з діаспори 1940–1970-х рр. також поділились на апологетів гетьманату (Д. Гирський, Б. Коваль) [6; 17] і прихильників УНР (О. Брик, М. Славінський) [1; 34]. Нині, як зазначає І. Лисяк-Рудницький, історики діаспори схиляються до більш об'єктивного, наукового висвітлення Української революції [21].

У сучасній українській історіографії відносини країн Четверного союзу з Україною проаналізовані в монографії М. Несука, дисертаціях О. Кураєва, Т. Заруди, статтях Н. Папенко, Г. Послaвської [15; 20; 28; 29] та ін. Вплив зовнішньополітичного чинника на перебіг українських визвольних змагань розглядається в монографіях І. Дацківа та М. Держалюка [9; 12].

Незважаючи на зацікавленість істориків вищезгаданою тематикою, ще необхідно з'ясувати низку суперечливих, дискусійних моментів, передусім щодо впливу гетьманської української дипломатії на міжнародній арені, а також зробити кон-

цептуальні уточнення щодо впливу Німеччини на Україну за доби гетьманату, залежності гетьманського уряду від німецьких військових та дипломатів на українських теренах. Ці проблеми аналізуються автором у пропонованій праці.

«Українське питання» в черговий раз гостро постало у світовій політиці напередодні Першої світової війни. Україна займала значне місце в планах повоєнного устрою, які Німеччина та Австро-Угорщина передбачали реалізувати після розгрому своїх супротивників. Незалежна українська держава, створена з відвойованих у Росії українських теренів, мала унеможливити подальшу російську експансію на Захід. Без українського хліба, заліза та вугілля Росія, на думку аналітиків Центральних держав, надовго перетворилася б на економічно другорядну державу і втратила значну частину імперських амбіцій. Звичайно, створена за допомогою Центральних держав, українська держава повинна була перебувати в орбітах впливу цих країн, насамперед Німеччини, зокрема стати вигідним ринком збуту для німецьких промислових товарів і джерелом постачання сировини та продовольства. Крім того, Україна мала стати плацдармом, містком для німецького геополітичного просування на Схід [27, с. 9–25].

Вищезгадані держави не лише будували плани щодо України, а й протягом Першої світової війни докладали зусиль задля використання українського чинника для того, щоб поліпшити свої можливості на Східному фронті й викликати ускладнення для Російської імперії. Спецслужби Австро-Угорщини, Німеччини, Османської імперії розробляли плани організації повстання на Наддніпрянщині та здійснювали конкретні кроки для їх реалізації.

Одним з наслідків співпраці австро-угорських, німецьких відомств із українськими організаціями стало створення у складі австро-угорської армії легіону Українських січових стрільців (УСС). Він був сформований із добровольців, які відгукнулись на заклик Головної української ради від 6 серпня 1914 р. і стояли під проводом Української бойової управи, до складу якої входили відомі українські діячі.

Внаслідок розгортання Української революції в 1917 р. постала Українська Народна Республіка, яка зокрема докладала зусиль задля виходу на міжнародну арену, визнання її провідними країнами світу. Проте, низка прорахунків Центральної Ради в державному, військовому будівництві, економічній політиці спричинили дошкульну поразку УНР у війні з більшовиками. 8 лютого 1918 р. вони оволоділи Києвом і продовжували стрімкий наступ на захід. Урятувати українську державність тепер могло лише безпосереднє військове втручання потужного союзника. Країни Антанти не могли на той час надати такої підтримки УНР. Навпаки, вони вимагали від розгромленої більшовиками України продовжувати війну на Східному фронті. Не дивно, що це змусило українську дипломатію шукати нових союзників. Звичайно, насамперед вона звернула погляд на могутній Четверний Союз (Німеччину, Австро-Угорщину, Туреччину, Болгарію), який був дуже зацікавлений в укладанні сепаратного миру з Україною та налагодженні з нею торговельних відносин.

Українська Центральна Рада вирішила надіслати свою делегацію до Брест-Литовська, де 2 грудня 1918 р. було підписане перемир'я між представниками Чет-

верного союзу та більшовицької Росії й велись активні переговори про укладання мирного договору [36, с. 429–435]. 9 лютого 1918 р. в Брест-Литовську було підписано перший мирний договір у ході світової війни – між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, який засвідчив міжнародне визнання України як незалежної держави, проголошував вигідний для України мир без анексій і контрибуцій. Його підписанти повинні були встановити повноцінні дипломатичні відносини, тобто УНР мала обмінятися з державами Четверного союзу як посольствами, так і консульськими установами. Щоправда, Україна зобов'язувалася постачати значні обсяги продовольства й сировини до Центральних держав [28].

Внаслідок укладання Берестейського миру УНР спрямувала до країн Четверного союзу свої посольства. У квітні 1918 р. до Відня та Берліна були відряджені посольства на чолі з, відповідно, А. Яковлєвим та О. Севрюком. До Османської імперії було надіслане посольство на чолі з М. Левицьким. За Центральної Ради в Україні працювали консульства таких держав: Великої Британії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Персії, Португалії, США, Франції, Іспанії, Персії, Греції [9, с. 123–124; 27, с. 110–122].

Варто з'ясувати, яку роль зіграли німецькі військові у державному перевороті в кінці квітня 1918 р. Німецьке командування досить швидко зрозуміло, що Центральна Рада не може виконати взяті зобов'язання, оскільки не володіє ситуацією в країні, веде згубну економічну політику, не здатна забезпечити елементарного правопорядку. У Берліні та Відні також були невдоволені співпрацею з українським урядом [36, с. 455–461].

Україна була під реальною загрозою ліквідації державних інститутів і введення окупаційної адміністрації. Водночас німецькі й австро-угорські військові активно вивчали можливості співробітництва з опозиційними до Центральної Ради українськими політичними силами, передусім консервативно-монархічного напряму [37]. У результаті командування німецьких військових сил на території України на чолі з фельдмаршалом Айхгорном вирішило підтримати колишнього генерала російської армії, нащадка давньої козацької аристократії Павла Скоропадського й очолювану ним коаліцію консервативних сил. Під час таємних переговорів з начальником штабу групи армій «Київ», розташованої в Україні, генералом Вільгельмом Гренером П. Скоропадський прийняв запропоновані йому умови. Він зобов'язувався, у разі приходу до влади, визнати Берестейський мир, розпустити Центральну Раду, провести вибори до законодавчого органу з урахуванням побажань німецької адміністрації, заборонити антинімецькі виступи, відновити приватну власність, усунути від влади всі «непевні» елементи. Державний переворот мав здійснюватись військовими загонами, сформованими П. Скоропадським за допомогою Українського вільного козацтва та Української народної громади. Німецькі війська не повинні були втручатись у хід цієї боротьби. Вони зобов'язувалися лише забезпечити в цей час «правопорядок» у столиці, не допустити провокацій. Переворот 29 квітня 1918 р. відбувся майже безкровно. У Києві, переповненому німецькими військами, ніхто не наважився виступити на захист Центральної Ради [33, с. 142, 143, 162].

Павло Скоропадський 29 квітня опублікував грамоту, у якій оголошував себе гетьманом і заявляв, що бере на себе всю повноту влади до скликання Українського сейму [11 с. 1].

Обов'язки міністра закордонних справ початку гетьманату виконував голова ради міністрів Микола Василенко. 20 травня 1918 р. МЗС очолив відомий історик і державно-політичний діяч Д. Дорошенко [2, с. 101–102]. Німеччина мала значний вплив на кадрову політику гетьманського дипломатичного відомства. Зокрема, німецьке командування висловилось проти призначення на посаду міністра закордонних справ Д. Дорошенка через нібито його проавстрійську орієнтацію. Лише коли Д. Дорошенко зустрівся з чільними представниками німецького командування, ті відмовилися від своїх застережень [33, с. 169; 35].

Тимчасовим представником гетьмана в Берліні 17 травня було призначено О. Козія замість посла часів УНР О. Севрюка, а згодом до німецької столиці прибув і посол барон Ф. Штейнгель. Послом у Відні був відомий український науковець і суспільно-політичний діяч В. Липинський. Українське посольство було відкрите у Швейцарії на чолі з Є. Лукасевичем, а також запрацювали два консульства – у Женеві та Цюріху. Крім того, дипломатичну місію спрямували до Стокгольма, де вона опікувалася країнами Скандинавії. Більшість службовців МЗС часів Центральної Ради залишились на своїх посадах, що дозволило уникнути перерви в роботі дипломатичного відомства. Загалом за гетьманату було відкрито 22 українські консульські установи в 16 країнах. В Україні працювали 33 консульства іноземних держав [2, с. 101–121; 33, с. 128, 169].

У період гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) Німеччина була зацікавлена в підтримці молодої Української Держави. Вона розглядала Україну як стратегічного союзника, сильну європейську державу, яка б мала розвиватись у орбіті німецьких впливів, бути противагою як Росії, так і Польщі, постачати до Німеччини продовольство, бути ринком збуту для німецької промислової продукції [13, с. 130]. Можна стверджувати, що Павло Скоропадський, як він згадував у своїх мемуарах, уживав заходів для зміцнення української державності з таких міркувань: по-перше, він розглядав національний рух в Україні як єдину силу, що здатна протистояти російському більшовизму; по-друге, здійснювати українізацію державного апарату, позиціонувати себе як щирого українського патріота вимагало від П. Скоропадського керівництво Німеччини [33, с. 12, 51, 57, 144–145, 154, 228–234, 295, 387]. Гетьман у офіційних виступах користувався українською мовою, використовував як державну національну українську символіку. Наприклад, під час офіційного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. П. Скоропадський на прийомах у кайзера Вільгельма, фельдмаршалів Гінденбурга, Людендорфа, принца Генріха, канцлера Гертлінга виголошував промови і тости виключно державною мовою, що справляло належне враження на присутніх. Його посилювали українські символи: тризуби, жовто-блакитні прапори й неодноразове виконання національного гімну «Ще не вмерла України…». Німецька преса охарактеризувала цей візит П. Скоропадського як «тріумфальний похід української ідеї, яку репрезентує особа гетьмана» [3]. За свідченням П. Скоропадського, під час його правління всі офіційні міжнародні зно-

сини здійснювалися лише українською мовою. Згідно з рішенням ради міністрів від 22 травня 1918 р., мирні переговори з більшовицькою Росією українська делегація проводила українською мовою з участю російсько-українських перекладачів [38, арк. 256].

Розглянувши німецько-українські відносини за правління П. Скоропадського, можна дійти висновку, що багато в чому, завдяки німецьким впливам, гетьманський уряд активно здійснював українізацію державних органів влади й управління. Усім державним службовцям наказувалось у чотиримісячний термін вивчити та користуватись українською мовою. Особи, які приймались на роботу до державних установ, повинні були вільно володіти українською мовою як усно, так і письмово. У міністерствах і відомствах напружено працювали комісії з перекладу юридичної, технічної, військової та іншої термінології українською мовою [11, 22 травня, 14 вересня, 5 жовтня; 39, арк. 2–3]. Усе це, разом узяте, поступово давало позитивні наслідки. Навіть такий запеклий ворог гетьманату, як Володимир Винниченко, не зміг заперечити проведення українізації гетьманського державного апарату. Він згадував, що «…бідні руські чиновники поперелякувалися й кинулись учити українську мову, що книгарні найкраще торгували українськими граматками й словниками за тих чудернацьких часів скакання руської реакції по-українські». Опозиційні до П. Скоропадського політики пояснювали це не бажаннями гетьмана, його патріотизмом, а німецькими впливами, тим, що «…німецький генеральний штаб весь час рішуче й категорично заявляв, що Україна повинна бути самостійною, незалежною, демократичною державою» [5, с. 65].

Гетьман і його найближче оточення негативно ставились до міністра шляхів сполучення Бориса Бутенка, який, до речі, був найбільш українофільською фігурою в гетьманському уряді й міністерство якого досягло найбільших успіхів у здійсненні українізації, переведенні термінології українською мовою, національного виховання службовців. Діяльність Б. Бутенка була до вподоби німецькій адміністрації, тому він і далі залишився на своїй посаді [33, с. 95–96, 168–169].

Перебування німецької та австро-угорської армій в Україні дозволило гетьманському уряду стабілізувати становище в країні, подолати анархію та хаос. Було відновлене право приватної власності, скасовані соціалістичні перетворення Центральної Ради. Ці заходи дали змогу подолати економічну кризу, наповнити державний бюджет, значно поліпшити фінансування культурної галузі. За сім із половиною місяців гетьманату уряд П. Скоропадського досягнув вражаючих успіхів у відродженні української культури. Він заснував Національну академію наук, Український драматичний театр, Національну бібліотеку, Державний симфонічний оркестр, Національну капелу, Кобзарську школу, створив 50 державних українських гімназій тощо [40, арк. 2–15].

Природно, що однією із ознак розбудови державності є розбудова вищої школи, передусім заснування й розвиток класичних університетів, що усвідомлювали як у Києві, так і в Берліні та Відні. Адже не даремно напередодні Першої світової війни такого важливого, можна навіть стверджувати, що міжнародного значення, надавалося заснуванню українського університету у Львові.

Урочисте відкриття Київського державного українського університету відбулося 6 жовтня 1918 р. Воно набуло значення національного свята. В урочистостях брали участь П. Скоропадський, прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, українські міністри, а також представники дипломатичного корпусу, передусім німецького й австро-угорського [3, 8 жовтня; 14, с. 360–361; 10, арк. 69–70]. Урочисте відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету відбулось 22 жовтня 1918 р. Ректор І. Огієнко запевнив присутніх у тому, що навчальний заклад працюватиме на рівні найкращих університетів світу, прагнутиме до гармонійного поєднання фахової та загальної освіти [3, 23, 24, 25 жовтня].

Проте перебування німецьких та австро-угорських військ в Україні мало наслідком для України не лише певні вигоди. Роботі вищих шкіл перешкоджали захоплення їхніх приміщень німецькими військами, як це трапилось, наприклад, у Харківському політехнічному інституті [41, арк. 69]. Німецькою військовою адміністрацією за звинуваченням «у діях проти німецьких військ» був заарештований і ув'язнений ректор Київського університету Св. Володимира Е. В. Спекторський. Це викликало рішучий протест уряду, висловлений командуванню німецької групи армій «Київ» [10, арк. 54].

Німці здійснювали також численні реквізиції помешкань початкових і середніх шкіл. Ще за часів Центральної Ради, після підписання Берестейської угоди, німецькі армії, прибуваючи в Україну й не знаходячи достатньо приміщень для свого розташування, займали під казарми та штаби громадські й освітянські будівлі. За доби гетьманату більшу частину вищезгаданих приміщень було «тимчасово зайнято» під час літніх канікул 1918 р. Однак з початком нового навчального року вони так і не були звільнені, незважаючи на зусилля гетьманських міністрів освіти та закордонних справ [42, арк. 10; 44, арк. 15].

Німецькі військові штовхали українську владу на значне порушення демократичних свобод. З ініціативи німецької прес-служби в Україні було введено досить жорстку цензуру. Відомі випадки, коли цензори не дозволяли навіть будь-якої згадки про перебування німецьких військ на території України [43, арк. 3–4]. Грубо порушувалась також свобода зібрань. Якщо, наприклад, відбувалися публічна лекція чи концерт і на це не було попереднього дозволу місцевої влади, яка узгоджувала свої дії з німецькою адміністрацією, то надсилався німецький загін, який примушував розійтись усіх присутніх [44, арк. 21, 28]. Досить часто німецькі спецслужби заарештовували українських культурно-просвітніх працівників, яких звинувачували в більшовицькій агітації й ув'язнювали без суду і слідства [44, арк. 15].

Доцільно звернути увагу на те, що найбільша лінія конфлікту між «дружніми арміями» та українським населенням проходила на селі. Німецькі військові досить часто чинили жорстокості проти українського селянства, яке відповіло хвилею протестів, збройних виступів на рішення гетьманського уряду повернути поміщикам землі та майно, які за Центральної Ради були розподілені між селянами. Командувач німецькими військами в Україні, фельдмаршал Айхгорн, ще 22 травня І918 р. видав наказ, у якому поставив завдання своїм підлеглим «застосовувати

найжорстокіші заходи для придушення в зародку повстанського руху». Наказ командувача війська виконували з німецькою пунктуальністю, використовуючи при роззброєнні опозиційного гетьманату селянства різки, погрози, арешти, реквізиції майна, що викликало вороже ставлення до союзницьких армій в Україні. Водночас німці усвідомлювали, що при збереженні подібних тенденцій вони не отримають з України бажаної кількості продовольства й, більш того, муситимуть знову вести війну на два фронти. Тому німецьке командування підштовхувало гетьмана до активних пошуків компромісу із селянством, співпраці з опозиційними українськими партіями. Результатами цих зусиль стали зміна уряду та включення до нього 24 жовтня І918 р. п'ятьох представників Українського національного союзу. У грамоті до громадян України П. Скоропадський заявив, що найважливішими завданнями нового уряду є проведення аграрної реформи й розбудова самостійної Української Держави.

Гетьмана досить часто помилково сприймають як німецьку маріонетку, прислужника німців, П. Скоропадський, згідно з його мемуарами, вважав свої відносини з німцями вимушеним кроком. Він не вірив у перемогу Німеччини у світовій війні та вважав, що час перебування німців і австро-угорців на території України необхідно використати для створення дієздатного державного організму передусім в української армії [35, с. 92–93]. Однак німецьке командування не було зацікавлене у створенні потужних українських збройних сил, які дали б змогу гетьману здійснювати більш незалежну політику й за певних обставин повернути зброю проти німців і австрійців. Коли П. Скоропадський порушив це питання під час розмови з начальником штабу групи армій «Київ», розташованої на території України, генералом Г. Гренером, той зауважив, що українці не мають потреби формувати власну армію, оскільки німецькі війська здатні забезпечити порядок в Україні й захистити її від більшовицької Росії [33, с. 179].

Однак коли Німеччина зазнала низки поразок на Західному фронті й гетьман знову порушив питання про створення української армії під час свого офіційного візиту до Берліна у вересні 1918 р., командування німецькою армією в Україні дало згоду на створення українських збройних сил у складі восьми корпусів. Крім того, 26 серпня 1918 р. під українське командування було переведено сформовану на території Австро-Угорщини «Сірожупанну» дивізію. Однак П. Скоропадський уже не мав достатньо часу, щоб у повному обсязі реалізувати вищезгадані наміри. У жовтні 1918 р., напередодні антигетьманського повстання, регулярна армія нараховувала лише 65 тис. осіб [29, с. 61].

Гетьман неодноразово звертався за підтримкою до керівництва Німеччини під час загострення суперечностей України з Австро-Угорщиною. Представник Габсбурзької династії ерцгерцог Вільгельм, який командував австрійським полком в Олександрівську, називав себе Василем Вишиваним, усіляко рекламував своє україножильство й розглядався впливовими колами як України, так і Австро-Угорщини як претендент на гетьманство. Зрештою під тиском німецького командування, до якого звернувся за підтримкою П. Скоропадський, Вільгельма було відправлено до Австро-Угорщини [36, с. 239].

Після поразки Четверного союзу в Першій світовій війні Україна втратила потужного союзника і змушена була терміново переорієнтувати свою зовнішню політику. Уже в жовтні 1918 р., коли стало очевидно, що Німеччина та її союзники програють світову війну, гетьман П. Скоропадський намагався відновити відносини України з державами Антанти. Проте Німеччина та Австро-Угорщина, війська яких ще залишались в Україні, висловились категорично проти. Крім того, дипломати Антанти сприймали на той час Українську Державу як німецького сателіта й не бачили сенсу у відновленні з нею офіційних контактів. Ситуація раптово змінилась після того, як Німеччина остаточно програла війну, уклавши 11 листопада Комп'єнське перемир'я, і німецькі війська стрімко залишали Україну, поспішаючи повернутися до своєї країни, охопленої революцією. Очільники Антанти сподівалися, що німецькі дивізії будуть ще деякий час перебувати в Україні, згідно з Комп'єнським перемир'ям, доки вони не візьмуть ситуацію під свій контроль.

За таких умов, внаслідок послаблення влади гетьмана в Україні, його непорозуміння з власним громадянством, гетьманський режим упав під тиском повстанців Директорії. Переможці Першої світової війни країни Антанти не надали такої потужної підтримки Україні як це зробили свого часу країни Четверного союзу [8], що було однією з причин поразки українських визвольних змагань початку 1917–1921 рр. Падіння гетьманської влади, болючі поразки Директорії УНР у війні з більшовиками не дозволили Україні зміцнитися на міжнародній арені як незалежній державі з усіма її атрибутами. Проте, цей досвід і традиції української державності, її дипломатії має велике значення для діяльності України на міжнародній арені на нинішньому етапі державотворення.

Список використаних джерел

1. Брик О. Тернистий шлях українського народу. Вінніпег, 1969. 150 с.
2. Вєдєнєєв Д.В. Юність української дипломатії становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. К., 2006. 312 с.
3. Відродження. 1918. 10, 11, 17, 18, 21 вересня.
4. Винниченко В. Відродження нації. Київ–Відень, 1920. Ч. 2. 328 с.; Ч. 3. 535 с.
5. Винниченко В. Відродження нації. Київ–Відень, 1920. Ч. 3. 535 с.
6. Гирський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики. Торонто, 1973. 184 с.
7. Гойло І.М. Українське питання в політиці європейських держав після першої світової війни. *Питання історії нового та новітнього часу* (збірник наукових статей). Чернівці, 1994. Вип. 3. Ч. 2. С. 164–179.
8. Городня Н. Переговори між представниками Директорії УНР і держав Антанти у січні – березні 1919 р. *Європейські історичні студії.* 2017. № 6. С. 84–106.
9. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009. 520 с.
10. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 433.
11. Грамота до всього українського народу. *Державний вістник*. 1918. 16 травня. № 1. С. 1.

12. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. К., 1998. 240 с.

13. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том ІІ. Українська гетьманська держава 1918 року. Нью-Йорк, 1954. 460 с.

14. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле. Мюнхен, 1969. 543 с.

15. Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність Української Держави (квітень – грудень 1918 року): дис. … канд. істор. наук. К., 1995. 189 с.

16. Історія України. Нове бачення / під ред. В. А. Смолія. У двох томах. К., 1996. Т. 2. 494 с.

17. Коваль Б. Державним курсом гетьманщини. Торонто, 1981. 46 с.

18. Кулинич І.М. Окупация Украины кайзеровскими войсками в 1918 г. и рейхстаг. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 1998. Том. 2. С. 71–72.

19. Кульчицький С.В. Українська держава часів гетьманщини. *Український історичний журнал.* 1992. № 7–8. С. 60–79.

20. Кураєв О.О. Український фактор у політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни: дис. … д-ра істор. наук. К., 2006. 499 с.

21. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. 554 с.

22. Литвин М. Р. Легіон січових стрільців: військове навчання, виховання, бойовий шлях. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* / під ред. В.А. Смолія. К., 2014. С. 159–179.

23. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. М., 1937. Т. 1. 655 с.

24. Машевський О. Американсько-британська військово-морська співпраця в період Першої світової війни. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 216–230.

25. Машевський О. Політика США у Чорноморсько-середземноморському регіоні в період Першої світової війни. *Американська історія та політика*. 2016. № 2. С. 118–127.

26. Миронець Н. Мирний договір у Бресті – міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки. *Розбудова держави.* 1993. № 7. С. 31–41.

27. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. К., 1999. 276 с.

28. Папенко Н.С. До питання про Брестський мир 1918 року та його наслідки для України. *Вісник Київського університету*. Історія. 1998. № 38. С. 48–53.

29. Папенко Н.С. До питання про характер міждержавних відносин України з Німеччиною та Австро-Угорщиною за гетьманської доби. *Питання нової та новітньої історії:* Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 44. С. 56–66.

30. Патер І. Міжнародна діяльність Союзу Визволення України (1914–1918). *Галичина.* Вип. 22–23. С. 174–186.

31. Пославська Г. Берестейський мир і Соборність України. *Галичина.* 2001. № 5–6. С. 185–189.

32. Сацький П. Відносини між УНР і країнами Антанти у грудні 1917 – березні 1918 р.: криза міжнародної правосуб'єктності України. *Європейські історичні студії*. 2017. № 6. С. 106–124.

33. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995. 493 с.

34. Славінський М. Історія України: Курс лекцій. Регенсбург, 1957. 216 с.

35. Хмельников О.Г. Німці в Україні квітень-листопад 1918 р. у спогадах Павла Скоропадського. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 1998. Т. 1. С. 91–96.

36. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. 521 с.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 23–24.

38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6.

39. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 105

40. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 63

41. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1, Спр. 171.

42. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1, Спр. 72.

43. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1, Спр. 86.

44. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1, Спр. 7.

References

1. Bryk O. Ternystyy shlyakh ukrayins'koho narodu. Vinnipeh, 1969. 150 p.

2. Vyedyenyeyev D.V. Yunist' ukrayins'koyi dyplomatiyi stanovlennya zovnishn'opolitychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi derzhavy. 1917–1923 roky. K., 2006. 312 p.

3. Vidrodzhennya. 1918. 10, 11, 17, 18, 21 September.

4. Vynnychenko V. Vidrodzhennya natsiyi. Kyiv–Viden', 1920. Ch. 2. 328 p.; Ch. 3. 535 p.

5. Vynnychenko V. Vidrodzhennya natsiyi. Kyiv–Viden', 1920. Ch. 3. 535 p.

6. Hyrs'kyy D. Dyvni sproby vypravdovuvannya antyderzhavnoyi polityky. Toronto, 1973. 184 p.

7. Hoylo I.M. Ukrayins'ke pytannya v politytsi yevropeys'kykh derzhav pislya pershoyi svitovoyi viyny. *Pytannya istoriyi novoho ta novitn'oho chasu* (zbirnyk naukovykh statey). Chernivtsi, 1994. Vyp. 3. Ch. 2. P. 164–179.

8. Horodnya N. Perehovory mizh predstavnykamy Dyrektoriyi UNR i derzhav Antanty u sichni – berezni 1919 r. *Yevropeys'ki istorychni studiyi*. 2017. № 6. P. 84–106.

9. Datskiv I.B. Dyplomatiya ukrayins'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysti natsional'nykh interesiv. 1917–1923 rr. Ternopil', 2009. 520 p.

10. Derzhavnyy arkhiv mista Kyyeva. F. 16. Op. 465. Spr. 433.

11. Hramota do vs'oho ukrayins'koho narodu. Derzhavnyy vistnyk. 1918. 16 May. № 1. P. 1

12. Derzhalyuk M.S. Mizhnarodne stanovyshche Ukrayiny ta yiyi vyzvol'na borot'ba u 1917– 1922 rr. K., 1998. 240 p.

13. Doroshenko D. Istoriya Ukrayiny 1917–1923 rr. Tom II. Ukrayins'ka het'mans'ka derzhava 1918 roku. N'yu-York, 1954. 460 p.

14. Doroshenko D. Moyi spohady pro nedavnye mynule. Myunkhen, 1969. 543 p.

15. Zaruda T.V. Zovnishn'opolitychna diyal'nist' Ukrayins'koyi Derzhavy (April – December 1918): dys. … kand. istor. nauk. K., 1995. 189 p.

16. Istoriya Ukrayiny. Nove bachennya / pid red. V.A. Smoliya. U dvokh tomakh. K., 1996. T. 2. 494 p.

17. Koval' B. Derzhavnym kursom het'manshchyny. Toronto, 1981. 46 p.

18. Kulynych I.M. Okupatsyya Ukrayny kayzerovskymy voyskamy v 1918 h. y reykhstah. *Voprosy hermanskoy ystoryy*. Dnepropetrovsk, 1998. Tom. 2. P. 71–72.

19. Kul'chyts'kyy S.V. Ukrayins'ka derzhava chasiv het'manshchyny. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal.* 1992. № 7–8. P. 60–79.

20. Kurayev O.O. Ukrayins'kyy faktor u polityts Nimechchyny ta Avstro-Uhorshchyny periodu Pershoyi svitovoyi viyny: dys. … d-ra istor. nauk. K., 2006. 499 p.

21. Lysyak-Rudnyts'kyy I. Istorychni ese. K., 1994. 554 p.

22. Lytvyn M.R. Lehion sichovykh stril'tsiv: viys'kove navchannya, vykhovannya, boyovyy shlyakh. *Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina* / pid red. V.A. Smoliya. K., 2014. P. 159–179.

23. Lloyd Dzhordzh D. Pravda o myrnykh dohovorakh. M., 1937. T. 1. 655 p.

24. Mashevs'kyy O. Amerykans'ko-brytans'ka viys'kovo-mors'ka spivpratsya v period Pershoyi svitovoyi viyny. *Yevropeys'ki istorychni studiyi*. 2015. № 2. P. 216–230.

25. Mashevs'kyy O. Polityka SShA u Chornomors'ko-seredzemnomors'komu rehioni v period Pershoyi svitovoyi viyny. *Amerykans'ka istoriya ta polityka*. 2016. № 2. P. 118–127.

26. Myronets' N. Myrnyy dohovir u Bresti – mizhnarodne vyznannya nezalezhnosti Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. *Rozbudova derzhavy*. 1993. № 7. P. 31–41.

27. Nesuk M. Drama vyboru. Vidnosyny Ukrayiny z Tsentral'nymy derzhavamy u 1917–1918 rr. K., 1999. 276 p.

28. Papenko N.S. Do pytannya pro Brest·s'kyy 1918 roku ta yoho naslidky dlya Ukrayiny. *Visnyk Kyyivs'koho universytetu. Istoriya*. 1998. № 38. P. 48–53.

29. Papenko N.S. Do pytannya pro kharakter mizhderzhavnykh vidnosyn Ukrayiny z Nimechchynoyu ta Avstro-Uhorshchynoyu za het'mans'koyi doby. *Pytannya novoyi ta novitn'oyi istoriyi*: Mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk. Vyp. 44. P. 56–66.

30. Pater I. Mizhnarodna diyal'nist' Soyuzu Vyzvolennya Ukrayiny (1914–1918). *Halychyna*. Vyp. 22–23. P. 174–186.

31. Poslavs'ka H. Beresteys'kyy myr i Sobornist' Ukrayiny. *Halychyna.* 2001. № 5–6. P. 185–189.

32. Sats'kyy P. Vidnosyny mizh UNR i krayinamy Antanty u hrudni 1917 – berezni 1918 r.: kryza mizhnarodnoyi pravosub»yektnosti Ukrayiny. *Yevropeys'ki istorychni studiyi*. 2017. № 6. P. 106–124.

33. Skoropads'kyy P. Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918. Kyiv–Filadel'fiya, 1995. 493 p.

34. Slavins'kyy M. Istoriya Ukrayiny: Kurs lektsiy. Rehensburh, 1957. 216 p.

35. Khmel'nykov O.H. Nimtsi v Ukrayini kviten'-lystopad 1918 r. u spohadakh Pavla Skoropads'koho. *Voprosy hermanskoy ystoryy*. Dnepropetrovsk, 1998. T. 1. P. 91–96.

36. Chernyn O. V dny myrovoy voyny. Memuary mynystra ynostrannykh del Avstro-Venhryy. SPb., 2005. 521 p.

37. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny. F. 17. Op. 1. Spr. 23–24.

38. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (Dali – TsDAVO Ukrayiny). F. 1064. Op. 1. Spr. 6.

39. TsDAVO Ukrayiny. F. 1064. Op. 1. Spr. 105

40. TsDAVO Ukrayiny. F. 2201. Op. 1. Spr. 63

41. TsDAVO Ukrayiny. F. 2201. Op. 1, Spr. 171.

42. TsDAVO Ukrayiny. F. 2201. Op. 1, Spr. 72.

43. TsDAVO Ukrayiny. F. 2201. Op. 1, Spr. 86.

44. TsDAVO Ukrayiny. F. 2201. Op. 1, Spr. 7.

УДК 94(477)(=112.2):323.13(=477):(070.325+070.447):(447-25)"1918"

Іван Басенко,
аспірант кафедри історії
Національного університету
«Києво-Могилянська академія» (Україна, м. Київ)

ЯВИЩЕ «НІМЕЦЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ» В УКРАЇНОМОВНІЙ ЩОДЕННІЙ ПРЕСІ КИЄВА, БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 РОКУ

У статті розглянуто публікації, що створювали позитивний образ німців в українськомовній щоденній пресі Києва у березні – квітні 1918 року. Аналіз газетної риторики засвідчує, що стрижневою ідеєю «німецької орієнтації» було українське національно-культурне самовизначення – переконання, що за чинних несприятливих міжнародних обставин спілка з Німеччиною була найкращим шляхом розбудови української державності. Національна ідея служила мірилом і для двох інших альтернатив: фактичної окупації УНР більшовицькою Росією та примарної перспективи продовження світової війни на боці держав Антанти. Дослідження ілюструє, як ворожість до більшовиків, відраза до будь-якої з форм централістської «єдиної Росії» та відмова від участі в «імперіалістичній» війні Антанти у підсумку формували прихильне ставлення українських публіцистів до Німеччини.

Ключові слова: *образ німців, преса Києва, УНР, 1918 рік.*

Ivan Basenko,
post-graduate student of the Department of history,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
(Ukraine, Kyiv)

The phenomenon of «German orientation», present in the Ukrainian-language daily press of Kyiv, March – April 1918

The article reviews publications of Kyivan Ukrainian-language daily press that created a favourable image of the Germans throughout March – April of 1918. Based on the analysis of media rhetoric this survey maintains that Ukrainian national self-determination was a core idea of «German orientation» press campaign. In the light of unfavorable international conditions many Ukrainian political writers presented the Brest-Litovsk peace treaty and alliance with the German Empire as the best possible way of preserving Ukrainian statehood. The same principle of national self-determination conditioned Ukrainian attitude towards the other two scenarios: one of them was Bolshevik Russia's military occupation of Ukraine and the other – ongoing participation in the First World War as an Entente Powers' ally. The study illustrates how hostility towards the Bolsheviks, common aversion to any form of hegemonic «united Russia» and reluctance to continue the «imperialist-guided» First World War – all contributed to the rise of the Ukrainian «pro-German orientation».

Key words: *image of the Germans, press of Kyiv, Ukrainian People's Republic, 1918.*

«Німецька орієнтація» – погляд, що розвинувся в українськомовній щоденній пресі Києва у березні – квітні 1918 р. В основі орієнтації лежало переконання у сприятливості укладеного 9 лютого Брест-Литовського мирного договору між Центральними державами та Українською Народною Республікою. Німецьку імперію засоби масової інформації представили як дружню силу – гаранта української державності та «європейську» альтернативу федерації з Росією. Каталізатором пронімецьких симпатій стала воєнна агресія Російської Радянської Республіки: на зміну імперському кліше «німця-ворога» в цей час з'являється образ недруга України – «великороса-більшовика». Перебувши червоний терор, газети зустріли союзну до УНР кайзерівську армію як визволителя з-під більшовицької окупації. Утвердженню образу «німця-спільника» посприяла і геополітична ситуація: партнери Росії у Першій світовій війні, держави Антанти не виявили інтересу до суверенності України. Впродовж революційного 1917 року Лондон і Париж прагнули зберегти об'єднану Росію як інструмент у війні з Четверним блоком. Непопулярність ідеї війни в суспільстві та курс Української Центральної Ради на негайне замирення із Серединними державами у грудні 1917 р. поставили хрест на можливій співпраці з Антантою.

Проблема українсько-німецьких відносин доби УНР та Української Держави знайшла відображення у дослідженнях вітчизняних та закордонних істориків, насамперед у роботах Олега Федишина [30], Петера Боровскі [28], Олексія Кураєва [21], Франка Гольчевскі [31], Вольфрама Дорніка та Петера Ліба [19], Борислава Чернєва [29] і Руслана Пирога [24]. Незважаючи на домінування дискурсу «окупації», дослідники відзначають багатогранність політики Центральних держав, їхню роль як військових союзників та міжнародних партнерів України. Історіографія пропонує детальний огляд політичного, економічного й військового вимірів німецько-австрійської окупації; водночас, перспективним напрямом є проблема українського сприйняття німців. Серед праць цієї тематики варто виокремити студію Василя Расевича, що реконструює реакцію українського селянства на прихід чужоземного війська [25], статтю Рікардо Бавая про висвітлення українського питання в німецьких ЗМІ [27] та розвідку Маріана Лушната про зображення союзу з німцями в українській пресі у січні – квітні 1918 р. [22]. Лушнат систематизував аргументи українського «національного мейнстріму» на користь співпраці з Центральними державами, а саме: представлення Німеччини як цивілізованої альтернативи союзові з Росією, долучення до європейського культурного простору й взаємовигідної економічної кооперації, збереження суверенітету УНР. Загалом, дослідник робить висновок про переломний момент у політичній орієнтації України: занепад концепту федерації з Росією і звернення до європейського «Заходу». Ця робота суголосна умовиводам Лушната та є продовженням дослідження образу німців у пресі Києва 1917–1918 рр. [18; 26]. Мета студії – продемонструвати, що комплекс пронімецької риторики ЗМІ обертався навколо ідеї українського національно-культурного самовизначення. Національна ідея формувала ставлення преси як до Німеччини, так і до держав Антанти, а насамперед – до політично-розмаїтих прихильників «єдиної та неділимої Росії»; порівнюючи ці три геополітичні

альтернативи національно-орієнтовані діячі УЦР обрали як оптимальний союз із Центральними державами. Зауважимо, що формат статті дозволяє висвітлити тільки «пронімецьку» позицію у пресі. Важливо однак пам'ятати, що паралельно існувала й негативна оцінка «імперіалістичної» Німеччини. Ті українські соціалісти, які мислили категоріями класової, соціальної революції – сприймали «німецький порядок» передовсім як нав'язану ззовні «реакцію». Понад те, німецьке втручання у внутрішні справи УНР засуджували й прибічники союзу з Центральними державами. У розвідці проаналізовано матеріали щоденних українськомовних суспільно-політичних газет Києва. Це газети, що презентували позицію ключових політичних сил УЦР: загальнонаціональна, де-факто близька до соціалістів-федералістів (УПСФ) «Нова рада», партійний орган соціал-демократів (УСДРП) – «Робітнича газета» та соціалістів-революціонерів (УПСР) – «Боротьба» [20, с. 257–260].

«Німецькій орієнтації» весни 1918 р. передувала низка обставин: збереження позитивних стереотипів про німців і девальвація воєнного образу ворога, загострення українсько-російських суперечностей під час революції 1917 р. Образ Німеччини в україномовних газетах був бінарним: «зло» репрезентувала нечисленна владна верхівка «імперіалістів» (прусська аристократія, генералітет та магнати-капіталісти), а «добро» – масова, але політично пригнічена «демократія» (колективний образ миролюбного й культурного німецького народу та його провідників – соціалістів). На відміну від більшості тогочасних російських видань, українські ЗМІ не мали жодних амбіцій до війни. Вважаючи смертовбивство злочином імперіалістичних еліт Європи супроти власних народів, українські газети у 1917 р. наближалися за антивоєнною риторикою до більшовиків; загальне замирення вони пов'язували із початком народної революції у Німеччині. Нарешті, внутрішньополітичні суперечки на теренах революційної Росії затьмарили зовнішню німецьку загрозу. Медіа Петрограда й Москви висвітлювали чвару поміж Тимчасовим урядом й більшовиками [32, s. 143–144], а в Києві українськомовна преса скаржилась на російську протидію ідеї національно-культурної автономії України. Воєнна агресія радянської Росії супроти УНР на зламі 1917/18 рр. довершила формування антиросійського настрою у пресі [26, с. 70–71, 73–75].

«Ворог мого ворога мій друг» – принцип, що найкраще ілюструє природу української пронімецької риторики у березні – квітні 1918 р. Для багатьох українських публіцистів, які перебули вторгнення більшовицької Росії, Німеччина постала в образі чи не єдино можливого порятунку, вирішальної допомоги в боротьбі за національне самовизначення. Свідомі «імперіалістичної» сутності Німеччини, ці автори, однак, вважали її стратегічним союзником України – державою, що змагалася супроти загрози «Великої Росії», а тому була зацікавленою в роздробленні поліетнічного «російського колоса» на ланку дружніх національних країн. Найвиразніше цей погляд висловили праві есери з «Боротьби», втім, схожу думку сповідували також дописувачі «Нової ради» та «Робітничої газети». Суть «німецької орієнтації» на сторінках «Боротьби» розтлумачили діячі УЦР: співавтор IV Універсалу, міністр пошти та телеграфу Микита Шаповал, колишній міністр освіти Никифор Григоріїв (ймовірний псевдонім Гр.), секретар ЦК УПСР Григорій Піддуб-

ний (Толмачов), один із засновників Спілки визволення України Микола Залізняк та інші. Мир і згода українців з Німеччиною, згідно з Піддубним, були наслідком «червоного імперіалізму» росіян, котрі «пішли на Україну «самоопределять»»: «Проти зовнішнього насильства треба було ужити чужоземну фізичну допомогу... щоб усунути цю кару єгипетську, прийшла допомога з заходу і північні вістря притупилися об західні кашкети» [10]. Сам етнічний росіянин – Толмачов-Піддубний – радив особам, які ще почували себе тут громадянами Російської держави: «Раз назавше повинні ми сказати, що Росія не тут, а по той бік кордону...» (sic!) [10]. Визнаючи за чинних умов німецьку військову допомогу «єдиним порятунком» для України, автор погоджувався на мир лише тоді, коли «московські банди вийдуть за межі України» [10]. Кульмінацією статті Піддубного була теза про повернення України до європейської цивілізації: «Через мир з серединими державами Україна позбулася того неприродного положення, коли вона була примушена живитися тими крихтами, які падали з стола Росії; ми зв'язуємося з Європою безпосередньо…» (sic!) [10]. Ідея стратегічного українсько-німецького партнерства дістала подальший розвиток у статтях Залізняка та Шаповала. Для німецької громадськості й політичних кіл, – писав Залізняк, – «незвичайно велике значення мав би факт створення самостійної української держави, бо лиш самостійна Україна може раз і назавжди усунути страшну небезпеку російського велетня» [7]. Залізняк радив українській державній еліті налагоджувати якнайтісніші зв'язки із ідеологічно близькою німецькою соціал-демократією – політичною силою, що, як він вважав, визначатиме майбутнє Німеччини [7]. Протистояння «великих державно-капіталістичних мас» Німеччини та Росії Шаповал трактував як історичний шанс для незалежної України. Він вважав, що Берлін та Київ об'єднував спільний життєвий інтерес – приборкання загрози «сильної Московщини» та її «могучого мілітаризму»:

> «Ми знали, що перемога німецького капіталізму в боротьбі за своє існування віщує нам свободу і державність, хочемо ми того, чи не хочемо. Логика історії є непереможною. Сістемі центральних держав потрібна *велика і сильна* Україна, що могла б стояти твердо на ногах і спиняти московську експансію на південь, цим самим охороняючи інтереси Німеччини на Україну і шлях на Індію… За цей шлях Німеччина бореться і засобом успіху в боротьбі є самостійна Україна, хоче вона того, чи не хоче. Розуміється, що нам потрібна самостійна Україна як цінність an und für sich [нім. сама по собі]. (sic!)» [13].

Англія і Франція, на думку Шаповала, були не здатні захистити Україну, оскільки «союзник, що живе далеко, не є союзником». Росія ж залишалась одвічною небезпекою через «жадобу інкорпорації України»:

> «Московщина, буде й тепер таким лютим ворогом України, яким була й досі. Історія вирвала зуби московському вовкові і він буде ждати, поки вони виростуть та зализуватиме рани. Вся сила України повинна бути змобілізована для боротьби з Московщиною і всякий союз, угода, порозуміння будуть тим містком, по якому московські орди кинуться з зброєю в руках на нас» (sic!) [13].

Не здатна вберегтися від зазіхань Росії самотужки, Україна потребувала входження до німецької Серединної Європи – єдиної, як вважав автор, альтернативи

російському пануванню. Згідно з Шаповалом, це був свідомий вибір між німецьким «економічним поневоленням» з одного боку й найгіршим з можливих – «рабством Московщини» з іншого. «Хіба можна уявити більше рабство, ніж Московське "братство"?» (sic!) – запитував він [13]. Перевагу союзу з Німеччиною Шаповал бачив у збереженні національно-культурної самобутності українців. Мовна, релігійна, «культурно-побутова і національна прірва [що] лежить між нами і німцями» унеможливлювала ризик чужоземної асиміляції, тоді як німецька потреба послабити Росію гарантувала Україні державність. Понад те, політик високо оцінював культурний та науковий потенціал Німеччини – взірця для розбудови України:

«Словом, обопільні інтереси триматимуть Українську державу навіть на милицях, аж поки вона не позбудеться паралічу. Не оренбурзький кумис, а Bad Nauheim [німецький курорт] буде ліками від паралічу. Техніка, культура, наука, трудова дисципліна – це той товар, в імпорті якого з Німеччини, а не відкільсь інде, ми заінтересовані вельми. [...] В союзі з німцями ми матимемо нашу *державність і національну культуру*, а останнє приложиться само. Ми чули з московських вуст про німецькі «зверства», а світ не бачив нічого більш гнусного, як «подвиги» московських *соціалістів* на Україні» (sic!) [13].

Як і попередні дописувачі, Никифор Григоріїв обстоював «західний» вибір України, який він асоціював насамперед з Німеччиною. Його стаття була відповіддю на нападки «зашкарублого московського шовінізму» щодо «нашого [українського] бажання знатися з німецьким народом, з німецьким соціалізмом». Григоріїв викривав обман російського варіанту федералізації: «Ленінським способом: на письмі "вплоть до отделения", а на ділі по Миколаєвськи» (sic!) [4]. Натомість, німці викликали у автора довіру: «Що до німців, то їм ідея федерації не чужа. Вони звиклися з нею в житті. І тому, думаючи про всесвітню федерацію, не самохіть чогось більше звертаєш очі на захід, ніж на схід. Я так гадаю, що зовсім непогано було б якби Україна пофедерувалась з Німеччиною. А ну, чи хоч один російський соціаліст цього захоче?» – глузував з російських «патріотичних ревнощів» публіцист [4].

«Нова рада» та «Робітнича газета» були більш стриманими в оцінці нового союзника. Втім, всі видання погоджувалися щодо вирішальної ролі Німеччини у приборканні більшовицької загрози: хроніка визволення України силами українсько-німецького війська служила інструментом популяризації Центральних держав [3; 2]. Лідер УПСФ Сергій Єфремов закликав співвітчизників подолати залишки імперської пропаганди: «Громадянство мусить врешті переробити в собі прищеплені за час війни погляди і побачити в німецькому війську того, ким воно на ділі є – помічника в боротьбі з спільним ворогом, якого ми не могли власними силами подужати.» [6]. Усвідомлення залежності від нехай і дружньої, але ситуативної іноземної допомоги непокоїло оглядачів. Відповідно, стрижневим був заклик до самоорганізації. Доктор Дмитро Донцов благав не зволікати з наповненням «вивіски... самостійної України» суттю:

«Удасться нам сконсолідуватися в міцне державне тіло то матимемо в Берліні найщирішого союзника. Коли ж це не вдасться [...] прийде або (в найліпшім

випадку) до австро-німецької окупації з якимись подібними до варшавських, манекенами в характері міністрів, або – Росія нас поглине» [5].

Донцов радив не покладатися простодушно на підтримку Німеччини, адже для неї, як і для решти міжнародних гравців, Україна була лише розмінною монетою у геополітиці [5]. Цю ж точку зору поділяла більшість дописувачів. Автор з акронімом І. М. вважав, що німці не могли захистити країну від реваншу внутрішніх «російських круків… українців по державі, росіян по духу, орієнтації» [8]. «Ми знаємо добре, що у нас мається союзна німецька армія, щиро готова йти за українським правительством. Та знаємо і те, що найсильніша сила завжди своя» – підсумував І. М. [8]. Йому вторив дописувач А. Б-ський з «Робітничої газети». Уникнення більшовицької катастрофи він вважав щасливим збігом обставин: «І тільки дякуючи допомозі добре дісціплінованого австро-германського війська, Україна почина жити як самостійна держава. Але ж ця допомога часова. На ній ми не можемо будувати самостійности» (sic!) [1]. «Здаватись постійно й завсіди, і навіть тепер, на допомогу німців – це nonsens, нісенітниця. Україна не повинна бути під опікою. Виникає питання, як же бути, коли в нас немає ані досвіду, ані знання?» – риторично запитував публіцист «Боротьби» з акронімом N. L. [17]. Автор проводив паралель між сьогоденням УНР і минувшиною Німеччини – ненависною окупацією Наполеона, що, одначе, залишила німцям пристойний спадок у вигляді справедливого кодексу, суду присяжних і низки вольностей. Стверджуючи, що «германське плем'я можливо не є більш обдарованим від природи, чим яке-небудь інше…» автор закликав українців повторити німецький шлях самовдосконалення [17].

Прагнення до модернізації за західним зразком було властиво більшості прихильників соціалізму і демократії на теренах Російської імперії. До 1914 р. взірцем «європейськості» була передовсім кайзерівська Німеччина – найближчий сусід з яким Росію споріднювала схожість політичних режимів, давні культурні й економічні зв'язки [33, s. 201 ; 23, c. 10, 94–96]. Перша світова війна порушила цю традицію: з одного боку давши поштовх російському неославізмові як ідеології емансипації від «Європи», а з іншого – переорієнтувавши інтелігенцію на британський і французький стандарти [34, s. 37–38, 41, 69]. Ставлення до країн Антанти як до рівних Німеччині світових, передових націй поділяла й українська преса. Проте, на відміну від російськомовних видань Києва, українські не розвинули скільки-небудь значної орієнтації на Антанту. Негативна реакція Великобританії та Франції на підписання УНР Брест-Литовського мирного договору впевнила українських публіцистів у неможливості співпраці з державами Згоди – посиливши, таким чином, пронімецьку агітацію. ЗМІ переконували громадськість, що англо-французька коаліція прагнула використати УНР для продовження безглуздої світової війни, а у перспективі – ще й відродити неприйнятну, реакційну «єдину Росію». Член УЦР та командир Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, Григорій Лисенко (псевд. Lustiger Teufel), представив Францію в образі безсоромного французького спокусника, який марно зваблював розважливу дівчину – Україну: «Україна, Україна, / Все життя буду кохати; / Тільки муситимеш сина / Проти німців надіслати…» [16; 12]. Коли ж його егоїстичний задум не вдався – француз заприсягся помстою

[16; 12]. Колишній міністр закордонних справ УНР та один із прихильників орієнтації на Антанту, Олександр Шульгін, висловлював жаль щодо проросійської політики Лондона й Парижа. На його думку, підтримкою єдиної Росії держави Антанти сподівалися зберегти противагу Німеччині на Сході; відповідно, український рух вони помилково сприймали як шкідливу і несамостійну силу, керовану з Берліна [14; 15]. Вже за доби Гетьманату сумніви щодо Антанти висловив на сторінках «Робітничої газети» дописувач Анд. Мих. Не агітуючи прямо за німців, автор зазначив, що «орієнтацію на Entente (держави згоди) можна определити, як орієнтацію на північний схід і Азію.» (sic!). Цей напрям, на думку публіциста, підтримували «елементи, ворожі українській державі з колишньої російської демократії і буржуазії…» (sic!) [9]. Україна ж мусила рішуче боротися «проти всіх заходів, що змагаються відкинути нас на північний схід» (sic!) [9].

«Пронімецька» риторика українськомовної преси Києва була різною за стилем й аргументацією; деякі з публікацій зображали Німеччину панегірично, інші – розважливо та із застереженням. Спільним же для всіх проявів «німецької орієнтації» був імператив українського національно-культурного самовизначення. Позитивний образ Німеччини формувався на зіставленні з ще більш зловісними альтернативами: ворожою до політичних українців єдиною Росією (у будь-якій її формі – більшовицькій, демократичній чи то чорносотенній) та згубною світовою війною у таборі держав Антанти. Ейфорія від звільнення з-під більшовицької окупації у березні – квітні 1918 року спонукала національно-орієнтованих авторів засвідчити вирішальну військову допомогу Німеччини. Вони представили Німецьку імперію як союзника самостійної України – світову силу, що змагалася супроти «Великої Росії» й була зацікавленою у становленні української державності. Водночас, публіцисти не плекали ілюзій щодо «імперіалізму» Берліна, – аналогічної російській політики «економічної експлуатації» України. Втім, вони вважали співробітництво з Центральними державами ліпшим вибором, який, на відміну від Петрограда та Москви, не загрожував українцям національним поневоленням й асиміляцією, дарував перспективу «європейської» модернізації. Українську симпатію підживлювали стереотипи високої німецької культури, технічного прогресу й організації – якості, що їх преса прагнула запозичити у розбудові власної держави. Подібними були й українські стереотипи щодо інших успішних європейських націй – Великобританії та Франції. Втім, орієнтації на Антанту завадила геополітична реальність: німецька військова домінація у регіоні, неможливість й небажання УНР брати участь у світовій війні, а понад усе – невиразна політика Лондона й Парижа щодо України, їхній інтерес у збереженні об'єднаної Росії як противаги Німеччині на Сході. Зауважимо, що викладені вище міркування розкривають світогляд прихильників Брест-Литовського миру. Судження ж противників опертя на Центральні держави – українських соціалістів лівого ухилу, а також проблема загальної зневіри у «німецькій орієнтації» внаслідок чужоземного втручання, Гетьманського перевороту й австро-німецької окупації країни – теми, що заслуговують на подальше дослідження і дозволять реконструювати картину українського ставлення до Німеччини в 1918 р.

Список використаних джерел

1. Б-ський А. Мусимо боронити державу. *Робітнича газета*. 1918. 17 квітня. С. 1.
2. Визволення Харкова. *Нова рада*. 1918. 12 квітня. С. 1.
3. Війна з Московщиною. Визволення Полтави. *Робітнича газета.* 1918. 29 березня. С. 3.
4. Гр. Патріотичний соціалізм. *Боротьба*. 1918. 21 квітня. С. 2.
5. Донцов Д. Перед Розв'язкою. *Нова рада*. 1918. 21 березня. С. 1.
6. Єфремов С. Делікатна справа. *Нова рада*. 1918. 9 квітня. С. 1.
7. Залізняк Микола. Німеччина й справа миру з Україною. Боротьба. 1918. 15 березня. С. 1–2.
8. І.М. Круки. *Боротьба*. 1918. 14 березня. С. 1.
9. Мих. А. З приводу «Орієнтацій». *Робітнича газета*. 1918. 30 червня. С. 1.
10. Піддубний Г.П. Германія і Україна. *Боротьба*. 1918. 8 березня. С. 1–2.
11. Подав М. Вісти з Москви. *Боротьба*. 1918. 15 березня. С. 2.
12. Французька преса про мир з Україною. *Нова рада*. 1918.14 березня. С. 1.
13. Шаповал М. Черноморська сістима (далі буде). *Боротьба.* 1918. 2 квітня. С. 1–2.
14. Шульгин О. Союзники Росії. *Нова рада*. 1918. 10 квітня. С. 1.
15. Шульгин О. Союзники Росії та України. *Нова рада*. 1918.12 квітня. С. 1.
16. Lustiger Teufel. Французька любов. *Боротьба*. 1918. 5 квітня. С. 2.
17. N. L. Загально-політичне в переговорах про товарообмін. *Боротьба*. 1918. 26 квітня. С. 2.
18. Басенко І. Образ німців у пресі Києва за доби революції (лютий – жовтень 1917 р.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua /UJRN/NaUKMAi_2015_169_8.
19. Дорнік В. Німецька імперія та Австро-Угорщина як окупанти України 1918 р. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. / Вольфрам Дорнік та ін. пер. з нім., наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 195–298.
20. Животко А. Історія української преси. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
21. Кураєв О. Політика Німеччини та Австро-Угорщини у Першій світовій війні (1914–1918): Український напрямок. – К., [б. в.], 2009. 456 с.
22. Лушнат М. Хорошие империалисты? Изображение союза с Центральными державами в украинской национальной прессе (январь – апрель 1918 г.). *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2014. № 2. URL: http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss22.html
23. Оболенская С.В. Германия и немцы глазами русских (XIX век). М.: РАН. Ин-т всеобщ. истории, 2000. 204 с.
24. Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. К.: Інститут історії України, НАН України, 2018. 358 с.
25. Расевич В. Погляд зсередини – життя за окупації. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки.* / Вольфрам Дорнік та ін.; пер. з нім., наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 299–316.
26. Basenko I. The Perception of Germany in the Kyivan Press: From Ukrainian People's Republic to the Hetmanate (November 1917 – December 1918). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2007. No 4. Pp. 67–84. Available at: http://kmhj.ukma.edu.ua/article/view/106717/101752

27. Bavaj R. Die deutsche Ukraine-Publizistik wahrend des Ersten Weltkrieges. *Zeitschrift fur Ostmitteleuropa-Forschung.* 2001. Vol. 50. No. 1. Pp. 1–25.

28. Borowsky P. Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918-19. *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* / ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, Edmonton: CIUS, 1994. Pp. 84–94.

29. Chernev B. The Brest-Litovsk System and Modern Ukrainian. *Twilight of Empire: The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917–1918*. Toronto: University of Toronto Press, 2017. Pp. 120–157.

30. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. New Brunswick: Rutgers UP, 1971. 401 p.

31. Golczewski Fr. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. Paderborn: Ferdinand Schoningh Verlag, 2010. 1085 s.

32. Kolonizkij B. Metamorphosen der Germanophobie: Deutschland in den politischen Konflikten der Februarrevolution von 1917. *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg* / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 121–144.

33. Plotnikov N. Deutschland aus sozialliberaler Sicht. *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg* / ed. Dagmar Herrmann. Munchen: Wilhelm Fink, 2006. S. 197–238.

34. Plotnikov N. "Den inneren Deutschen besiegen". Nationalliberale Kriegsphilosophiein Rußland 1914–1917. *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg* / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. S. 31–70.

References

1. B-s'kyy A. Musymo boronyty derzhavu. *Robitnycha hazeta.* 1918. 17 kvitnya. P. 1.

2. Vyzvolennya Khar'kova. *Nova rada*. 1918. 12 kvitnya. P. 1.

3. Viyna z Moskovshchynoyu. Vyzvolennya Poltavy. *Robitnycha hazeta*. 1918. 29 bereznya. P. 3.

4. Hr. Patriotychnyy sotsializm. *Borot'ba*. 1918. 21 kvitnya. P. 2.

5. Dontsov D. Pered Rozv'yazkoyu. *Nova rada*. 1918. 21 bereznya. P. 1.

6. Yefremov S. Delikatna sprava. *Nova rada*. 1918. 9 kvitnya. P. 1.

7. Zaliznyak Mykola. Nimechchyna y sprava myru z Ukrayinoyu. Borot'ba. 1918. 15 bereznya. P. 1–2.

8. I.M. Kruky. *Borot'ba*. 1918. 14 bereznya. P. 1.

9. Mykh. A. Z pryvodu "Oriyentatsiy". *Robitnycha hazeta*. 1918. 30 chervnya. P. 1.

10. Piddubnyy H.P. Hermaniya i Ukrayina. *Borot'ba*. 1918. 8 bereznya. P. 1–2.

11. Podav M. Visty z Moskvy. *Borot'ba.* 1918. 15 bereznya. P. 2.

12. Frantsuz'ka presa pro myr z Ukrayinoyu. *Nova rada*. 1918.14 bereznya. P. 1.

13. Shapoval M. Chernomors'ka sistyma (dali bude). *Borot'ba*. 1918. 2 kvitnya. P. 1–2.

14. Shul'hyn O. Soyuznyky Rosiyi. *Nova rada*. 1918. 10 kvitnya. P. 1.

15. Shul'hyn O. Soyuznyky Rosiyi ta Ukrayiny. *Nova rada*. 1918.12 kvitnya. P. 1.

16. Lustiger Teufel. Frantsuz'ka lyubov. *Borot'ba*. 1918. 5 kvitnya. P. 2.

17. N. L. Zahal'no-politychne v perehovorakh pro tovaroobmin. *Borot'ba*. 1918. 26 kvitnya. P. 2.

18. Basenko I. Obraz nimtsiv u presi Kyyeva za doby revolyutsiyi (lyutyy – zhovten' 1917 r.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. 2015. T. 169. P. 30–35. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_8.

19. Dornik V. Nimets'ka imperiya ta Avstro-Uhorshchyna yak okupanty Ukrayiny 1918 r. Ukrayina mizh samovyznachennyam ta okupatsiyeyu: 1917–1922 roky. / Vol'fram Dornik ta in. per. z nim., nauk. red. R. Pyrih. K.: Nika-Tsentr, 2015. P. 195–298.

20. Zhyvotko A. Istoriya ukrayins'koyi presy. K.: Nasha kul'tura i nauka, 1999. 368 p.

21. Kurayev O. Polityka Nimechchyny ta Avstro Uhorshchyny u Pershiy svitoviy viyni (1914–1918): Ukrayins'kyy napryamok. – K., [b. v.], 2009. 456 p.

22. Lushnat M. Khoroshye ymperyalysty? Yzobrazhenye soyuza s Tsentral'nymy derzhavamy v ukraynskoy natsyonal'noy presse (yanvar' – aprel' 1918 h.). *Forum noveyshey vostochnoevropeyskoy ystoryy y kul'tury*. 2014. № 2. Available at: http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss22.html

23. Obolenskaya S.V. Hermanyya y nemtsy hlazamy russkykh (XIX vek). M.: RAN. Yn-t vseobshch. ystoryy, 2000. 204 p.

24. Pyrih R. Vidnosyny Ukrayiny i Tsentral'nykh derzhav: netypova okupatsiya 1918 roku. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, NAN Ukrayiny, 2018. 358 p.

25. Rasevych V. Pohlyad zseredyny – zhyttya za okupatsiyi. Ukrayina mizh samovyznachennyam ta okupatsiyeyu: 1917–1922 roky. / Vol'fram Dornik ta in.; per. z nim., nauk. red. R. Pyrih. K.: Nika-Tsentr, 2015. P. 299–316.

26. Basenko I. The Perception of Germany in the Kyivan Press: From Ukrainian People's Republic to the Hetmanate (November 1917 – December 1918). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal.* 2007. No 4. Pp. 67–84. Available at: http://kmhj.ukma.edu.ua/article/view/106717/101752

27. Bavaj R. Die deutsche Ukraine-Publizistik wahrend des Ersten Weltkrieges. *Zeitschrift fur Ostmitteleuropa-Forschung.* 2001. Vol. 50. No. 1. Pp. 1–25.

28. Borowsky P. Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918–19. *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* / ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, Edmonton: CIUS, 1994. Pp. 84–94.

29. Chernev B. The Brest-Litovsk System and Modern Ukrainian. *Twilight of Empire: The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917–1918*. Toronto: University of Toronto Press, 2017. Pp. 120–157.

30. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. New Brunswick: Rutgers UP, 1971. 401 p.

31. Golczewski Fr. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. Paderborn: Ferdinand Schoningh Verlag, 2010. 1085 p.

32. Kolonizkij B. Metamorphosen der Germanophobie: Deutschland in den politischen Konflikten der Februarrevolution von 1917. *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg* / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. P. 121–144.

33. Plotnikov N. Deutschland aus sozialliberaler Sicht. *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: von den Reformen Alexanders II bis zum Ersten Weltkrieg* / ed. Dagmar Herrmann. Munchen: Wilhelm Fink, 2006. P. 197–238.

34. Plotnikov N. "Den inneren Deutschen besiegen". Nationalliberale Kriegsphilosophiein Rußland 1914–1917. *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg* / Hrsg. von Karl Eimermacher, München, 2005. P. 31–70.

УДК 94(477) «1917/1918»

Маріан-Лушнат Ціглер,
Магістер Артіум (М.А.),
Гамбурзький університет
(Німеччина, Гамбург)

НІМЕЦЬКІ СОЛДАТИ ТА УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ 1918 р. – СІЛЬСЬКИЙ ФАКТОР НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті аналізуються відносини між українськими селянами та німецькими окупаційними військами впродовж березня – листопада 1918 року. Особлива увага приділяється ставленню українського сільського населення до солдатів та офіцерів армій Центральних держав. Відзначається, що німці активно втручалися в конфлікти в сільському середовищі. Однак нерозуміння місцевої специфіки, грубість та некомпетентність такого втручання лише дестабілізували ситуацію на селі та погіршували стратегічне становище самих німецьких військ. Селяни розглядали представників військового командування з точки зору їхнього конфлікту з землевласниками, і тому на будь-які заходи відповідали рішучим опором. Водночас висувається гіпотеза стосовно розуміння селянами різниці між внутрішніми та зовнішніми ворогами та відповідно диференційоване ставлення до них. З цією метою автором залучалися не лише сучасні дослідження, а також українська мемуаристика та архівні джерела.

Ключові слова: *німецькі окупаційні війська, українське селянство, Центральні держави.*

Marian Luschnat-Ziegler,
Magister Artium (M.A.),
University of Hamburg
(Germany, Hamburg)

German soldiers and Ukrainian peasants – the rural factor of german-ukrainian relations in 1918

The article deals with the relations between Ukrainian peasants and German occupation forces in the period from March to November 1918. Particular focus is directed towards the position of the Ukrainian rural population towards the soldiers and officers of the Central States. It is noted that the Germans actively interfered in conflicts in the rural environment. However, the lack of understanding of local specifics, the rude and incompetence of such an intervention only destabilized the situation in the countryside and worsened the strategic position of the German troops themselves. The peasants saw the representatives of the military command in terms of their conflict with the landowners, and therefore on any measures responded with a strong resistance. Hereby the hypothesis of a differentiated attitude of the peasants in concern to their inner and external opponents is applied and checked. For that purpose, the current academic state of research is considered and Ukrainian memoirs as well as archive documents are consulted.

Key words: *the German occupation troops, the Ukrainian peasantry, the Central States.*

Marian Luschnat-Ziegler ,
Magister Artium (M.A.),
Universität Hamburg
(Deutschland, Hamburg)

Deutsche soldaten und ukrainische bauern – der rurale faktor der deutsch-ukrainischen beziehungen 1918

Im Artikel wird die Beziehung zwischen ukrainischen Bauern und den deutschen Besatzungstruppen im Zeitraum März bis November 1918 analysiert. Besonderes Augenmerk gilt der Positionierung der ukrainischen Landbevölkerung gegenüber den Soldaten und Offizieren der Mittelmächte. Diesbezüglich wird die Hypothese einer differenzierten Haltung der Bauern gegenüber ihren inneren und äußeren Opponenten überprüft. Dabei werden sowohl die neueste Forschungsliteratur, als auch ukrainische Memoiren- und Archivquellen herangezogen.

Während nach dem Friedensschluss von Brest-Litowsk und der folgenden Ankunft deutscher Truppen in der Ukrainischen Volksrepublik beziehungsweise dem Ukrainischen Staat unter Pavlo Skoropads'kyj „große Politik" zwischen den ukrainischen Regierungen und den deutschen Vertretern im Land geführt wurde, trafen in der Fläche deutsche Soldaten und Offiziere auf ukrainische Bauern. Dieser Kontakt und die entstehenden Konflikte waren die größten Berührungsflächen zwischen den deutschen und ukrainischen Völkern während des Jahres 1918. Eine genauere Betrachtung des ländlichen Raums im Hinblick auf die deutsche Besatzung der Ukraine lohnt sich also. Wie gestalteten sich die Beziehungen zwischen ukrainischen Bauern und den Neuankömmlingen? Wie positionierten sich die Deutschen in der Gemengelage der ukrainischen ländlichen Revolution, und wie sah die ukrainische Landbevölkerung diese Position der Deutschen?

In der bezüglich der ukrainischen Revolution eher spärlichen deutschsprachigen Historiographie gibt es zu diesem obigen Fragenkomplex im Wesentlichen zwei jüngere Arbeiten. Aus militärhistorischer Perspektive betrachten Wolfram Dornik und Peter Liebdie deutschen sowie österreichisch-ungarischen Aktivitäten in der revolutionären Ukraine [1]. Sie stützen sich bei ihrer Untersuchung ausschließlich auf Quellen Ausösterreichischen Beziehung weise deutschen Militärarchiven. Aus diesen rekonstruieren Lieb und Dornik die genutzten Strategien und Praktiken bei der Besatzung des formal verbündeten Landes. Bezüglich der deutschen Methoden bei der Bekämpfung bäuerlicher Aufstände kommen der deutsche und österreichische Historiker zu dem Schluss, dass diese nicht grundsätzlich auf systematischer Gewalt basierten [2].

Anders sieht das Felix Schnell, der in seiner Forschung das Modell des „Gewaltraumes" auf die Ukraine des frühen 20. Jahrhunderts anwendet [3]. Er sieht in den deutschen Praktiken während der Besatzungsystematische Gewalt und Normverstöße, die er in den Arbeiten seiner beiden obengenannten Fachkollegen „heruntergespielt" sieht [4]. Schnell beschäftigt sich vor allem mit den Bauernunruhen im südlichen Kyiver Gouvernement im Sommer 1918. Dabei nutzt er als Quellen hauptsächlichEgo-Dokumente deutscher Armeeangehöriger sowie aus russischen Archiven. Ukrainische Archivdokumente sowie Memoiren lässt Schnell indes unberücksichtigt.

Bei der Erstellung des vorliegenden Textes wurden zur Bearbeitung der leitenden Fragestellung, zusätzlich zur vorhandenen ukrainisch- und deutschsprachigen wissenschaftlichen Literatur, ukrainische Archivdokumente sowie Memoiren herangezogen. Diese blieben vor allem in der westlichen Geschichtsschreibung bislang unberücksichtigt, sind aber für die Analyse der Beziehungen zwischen deutschen Soldaten und ukrainischen Bauern unverzichtbar.

Als die deutsche Armee im Februar 1918 im Rahmen der „Operation Faustschlag" das Territorium der Ukrainischen Volksrepublik betrat, waren die Ziele der Operation klar vorgegeben. Neben der strategisch günstigen Rückdrängung der russischen Bolschewiki an derOstfront ging es der deutschen Obersten Heeresleitung vor allem um die Beschaffung von dringend benötigten Lebensmitteln aus Beständen und Produktion des neuen östlichen Verbündeten. Wie genau diese erfolgen sollte war allerdings nicht genau festgelegt. Für ein tragfähiges und klares Konzept – deren Fehlen generell ein Charakteristikum der deutsch-ukrainischen Beziehungen des Jahres 1918 war – fehlten ohnehin die benötigten Kenntnisse über die innere Lage in der Ukraine auf Seiten der Deutschen. Diese sollten situativ an Ort und Stelle erworben werden und dann in die laufende Besatzungspolitik eingehen. Das Engagement in der Ukraine war also auch hier ein Provisorium, dessen Leitung nicht zufällig mit General Wilhelm Groener einem erfahrenen und bisweilen rücksichtslosen militärischen Organisator übertragen wurde.

Die Umstände, welche die deutschen Militärs in der ländlichen Ukraine vorfanden waren unübersichtlich und kompliziert, zumal Verständnis für revolutionäre Prozesse in den Reihen der preußischen Offiziere und Generäle, aber auch für so manchen einfachen Soldaten weder intellektuell noch affektiv in besonderem Maße vorhanden war.

Als die Truppen der Mittelmächte im Frühjahr 1918 in der Ukraine eintrafen hatte das Land bereits ein knappes Jahr revolutionärer Umwälzungen durchlaufen. Im ländlichen Raum manifestierte sich die Revolution in zwei Hauptprozessen: Die wichtigste politische Dimension war hierbei für die Bauern ihre Vergesellschaftung „von Bauern zur Nation". Das Dorf war mit der Stadt, die „kleine bäuerliche Revolution" mit der großen „nationalen Revolution" strukturell zu verbinden. Obwohl dieser Prozess zum Zeitpunkt des Brester Friedens nicht abgeschlossen war, so hatte er doch im Zeitraum des ersten Revolutionsjahres enorme Fortschritte gemacht. Durch die Tätigkeit einer Reihe organisatorischer Strukturen, allen voran des ukrainischen Bauernbunds (*Ukraïns'ka Seljans'ka Spilka*), wirkten zwischen Bauern und dem Zentrum der nationalen Revolution in Kyiv den Umständen entsprechend bemerkenswert effektive Transmissionsinstrumente. Auf Seiten der deutschen und österreichisch-ungarischen Besatzungstruppen wurden diese revolutionären Prozesse und Gefüge nicht verstanden – und wollten, wie etwa im Falle Groeners, offenbar auch nicht verstanden werden [5]. Dieses Unwissen hatte erhebliche Folgen: Für die Verantwortlichen auf Seiten der Mittelmächte erwuchs daraus erhebliche Inflexibilität. Ihre Besatzungspolitik musste neben oder in Opposition zu den soziopolitischen Prozessen in der Ukraine durchgeführt werden. Die Möglichkeit ihrer Nutzung blieb den deutschen Militärs jedoch verschlossen.

Dem Vergesellschaftungsprozess im ländlichen Raum stand in der revolutionären Ukraineeine wirkungsvolle soziale Dynamik gegenüber. Sie resultierte aus dem Bestreben

der Bauern und ihrer politischen Vertreter zur Beseitigung der sozioökonomischen Missstände auf dem Land durch eine sozialistische Bodenreform. Landwirtschaftlicher Besitz, vor allem Nutzflächen, sollte – möglichst zeitnah – in bäuerlichen Volksbesitz überführt werden.

Im Februar 1918 war die Landumverteilung in der Ukraine bereits erfolgt. Die Kyiver Central'na Rada erließ Ende Januar ihr vorläufiges Landgesetz, welches den Bauern den Wunsch nach *„zemlja i volja"* – Boden und Freiheit – erfüllen sollte [6]. Für die Praxis war dieser Akt jedoch nicht von Bedeutung: Die Bauern nahmen sich unter den Bedingungen des ersten Revolutionswinters 1917/18 selbst, was ihnen nach eigener Meinung zustand. Ohne zentrale Kontrolle und unter verschiedensten Bedingungen gelangte ländlicher Besitz aus Landbesitzer- in Bauernhände. Letztere hielten das Neuerrungene fest umklammert, die größte Sorge der ukrainischen Bauern war nun die Rückkehr und Rache der Landbesitzer. Aus dieser Perspektive betrachteten sie auch die deutschen Neuankömmlinge.

Deren Eintreffen in der Ukraine beäugte die heimische Landbevölkerung mehrheitlich skeptisch abwartend. Man blieb neutral und machte das zukünftige Handeln davon abhängig, wie sich die Deutschen hinsichtlich des ländlichen Kernkonfliktes verhalten würden. Trotz Befürchtungen, dass sich Truppen der Mittelmächte zu Ungunsten der bäuerlichen Interessen positionieren könnten, wurde in den Monaten Februar bis April 1918 nur in wenigen Einzelfällen aktiver Widerstand gegen die vorrückenden deutschen und ukrainischen Einheiten geleistet [7]. Dasselbe galt für das Gegenteil: Ebenfalls nur in wenigen überlieferten Fällen kam es zu aktiver Kooperation zwischen ruralen Bauerneinheiten – in Form von Gruppierungen der Freien Kosaken – und deutschen Truppen [8]. Die abwartende Haltung des Gros der ukrainischen Bauern zeugt davon, dass diese die Deutschen nicht primär als ehemalige Kriegsfeinde oder gar nationale Widersacher betrachtete, sondern vielmehr aus der Perspektive innerer Konflikte auf die neue «Schutzmacht» blickte.

Eine Reihe von Konfliktpunkten zwischen den deutschen Truppen und den ukrainischen Bauern kristallisierte sich im Frühjahr 1918 heraus. Dazu gehörte etwa die Requisitionspraxis der Besatzer, die oft nicht den offiziellen Abmachungen zwischen dem Oberkommando in Kyiv und der Regierung der UNR entsprach. Solange es aber nur um die Versorgung der entsprechenden vor Ort operativen Einheit ging entsprachen die deutschen Maßnahmen – auch in der Einschätzung ukrainischer Beobachter – dem Rahmen des Üblichen. Der ukrainische Kavallerieoberst Vsevolod Petriv schrieb in seinen Memoiren angesichts einer von ihm im März 1918 beobachteten deutschen Requisition lakonisch: „Krieg ist Krieg, und daher läuft nicht alles so, wie auf dem Papier [9]." Das bedeutete indes nicht, dass die ukrainischen Bauern die Requisitionen ohne Widerstand hinnahmen. Gewaltanwendung war jedoch in den ersten Monaten der „Operation Faustschlag" noch nicht Mittel der Wahl. Stattdessen beschränkte sich die betroffene ländliche Zivilbevölkerung in der Regel auf – scharf formulierten – verbalen Protest [10].

In den folgenden Monaten gerierten sich die Deutschen jedoch vielerorts immer mehr als lokale Selbstherrscher. Es ging ihnen nun nicht mehr alleine um die operative Versorgung, sondern um die Verfügbarmachung von Lebensmitteln für das Deutsche

Reich. Unter den Offizieren und Soldaten der Besatzungstruppen entwickelte sich ein Klima von Selbstbedienung [11], welches durch die Möglichkeit großzügiger privater Lebensmittelsendung an die heimische Familie geschürt wurde. Bezahlungen und Entschädigungen wurden oft nicht geleistet. Stattdessen erhielten die Bauern mancherorts wertlose Quittungen mit beleidigenden Texten. Volodymyr Sikevyč, Befehlshaber der ukrainischen Truppen in der Ostukraine, erinnerte sich in seinen Memoiren an ein solches Dokument, das ihm lokale Bauern zeigten: „Dem Inhaber dieser Bescheinigung ist zweimal aufs Maul zu hauen [12]." Die offiziell geltenden Direktiven zur Requisition in der verbündeten Ukraine, welche eine korrekte sowie einvernehmliche und vor allem gewaltfreie Praxis vorschrieben, wurden mit solchen Akten von den Truppen der Mittelmächte zunehmend übergangen.

Dass man so nicht – wie in den offiziellen Befehlen eigentlich vorgesehen [13] – das Wohlwollen der Landbevölkerung für sich gewann, muss nicht betont werden. Mehr noch trugen jedoch andere Aspekte der Besatzungspraxis zur Verschärfung des Konfliktes zwischen Bauern und Deutschen. Hierzu gehörte die eigenmächtige und illegale Einsetzung von Feldgerichten, vor welche in vielen Fällen mutmaßlich aufrührerische Bauern gezerrt wurden. Das Strafmaß reichte von Geldstrafen über die Verschickung in die deutsche Zwangsarbeit bis hin zur Todesstrafe.

Am schwersten wogen aber diejenigen Maßnahmen der deutschen Truppen in der Ukraine, die für die Bauern Eingriffe in ihren Konflikt mit den Landbesitzern darstellten. Dazu sind etwa die Entwaffnungsaktionen zu zählen, mit welchen reichlich vorhandene Waffen aus dem Besitz der Landbevölkerung genommen werden sollten. Sie stießen seitens der Bauern auf erbitterten Widerstand, ab dem Het'man putsch Ende April 1918 immer häufiger von organisierter und militärischer Natur. Vor allem aber entzogen sich die Bauern der Herausgabe von Waffen, indem sie diese vor den Deutschen versteckt hielten [14]. Der Grund für die widerspenstige Haltung der Landbevölkerung lag darin, dass die ukrainischen Bauern im vorangegangenen Winter die Erfahrung gemacht hatten, dass autarke Wehrfähigkeit nicht nur zur Selbstverteidigung gegen Bedrohungen der eigenen Sicherheit notwendig war, sondern vor allem eine Garantie der „Errungenschaften der Revolution" darstellte. Wenn die Deutschen ihnen die Waffen nahmen, so lieferten sie die Bauern ihren sozialen Erzfeinden – den Grundbesitzern – aus.

Dasselbe galt für die Zerschlagung bäuerlicher Selbstverteidigungsgruppierun gen, wie etwa Einheiten der Freien Kosaken, durch die Deutschen. Diese erfolgte in Einvernehmen zwischen der ukrainischen Regierung und dem deutschen Oberkommando. Beide Seiten hatten an den lokalen militanten Organisationen kein Interesse und sahen diese – wenn auch aus verschiedenen Perspektiven – als Hindernis bei der Kontrolle über die ukrainischen Provinzen [15]. Die vor allem in der rechtsufrigen Zentralukraine stark vertretenen Freien Kosaken wurden daher demobilisiert. Die in ihnen geformten Seilschaften und organisatorischen Strukturen blieben indes im Untergrund bestehen, was für die im Sommer ausbrechenden Bauernunruhen ein maßgeblich begünstigender Faktor sein sollte.

Nach dem Het'manputsch verschärfte sich nicht nur der ländliche Konflikt zwischen Grundbesitzern und Bauern schlagartig, sondern auch die Auseinandersetzungen

zwischen Deutschen und Vertretern der Landbevölkerung nahmen an Härte zu. Die Besatzer nahmen nun in vielen Fällen an Bestrafungsaktionen gegen Bauern an der Seite derer Feinde teil. Damit ließen sich die Deutschen – natürlich nicht unverschuldet – vollends in einen Konflikt hineinziehen, den sie weder überblickten, noch imstande waren, zu kontrollieren. Hierfür fehlten schlichtweg Konzepte und Personal.

Die Vertreter der ukrainischen Bauernschaft in der demokratischen Opposition zu Het'man Skoropads'kyj verfolgten eine zweigeteilte Strategie. Zum einen versuchten sie in ihren Aufrufen, die Landbevölkerung von spontanenErhebungen abzuhalten und vertrösteten die erbosten Bauern auf einen späteren, koordinierten und landesweiten Aufstand. Zeitgleich wandte man sich zum anderen an die deutschen Soldaten und Offiziere mit dem Appell, sich auf Seiten der werktätigen Bauern und Arbeiter der Ukraine zu stellen.Damit wollte man zum einen das gegnerische Lager spalten, setzte aber auch Hoffnungen auf die Revolutionierung der Armee des Kaiserreichs.So verlautbarte etwa der vom 8.-10. Mai 1918 bei Kyiv illegal abgehaltene 2. Allukrainische Bauernkongress in seiner Schlussresolution:

„Die Bauernschaft wendet sich an das deutsche Volk und an die deutsche Regierung mit dem Aufruf, sich nicht gegen das ukrainische Volk zu stellen und so ein Vergießen des Blutes der beiden Völker nicht zuzulassen" [16].

Im Mai 1918 war die Strategie der demokratischen Opposition also auf die Vermeidung eines offenen und potentiell blutigen Konflikts ausgerichtet waren.

Diese Strategie war indes nicht erfolgreich. In praktisch der gesamten Ukraine erhoben sich Bauern in verschiedener Intensität gegen Vertreter des Het'man staates, Parteigänger der Grundbesitzer sowie damit auch gegen die deutschen Besatzungstruppen. Insbesondere in den in den ersten Junitagen 1918 losbrechenden großen Aufständen im südlichen Kyiver Gouvernement (im Gebiet um die Städte Zvenyhorodka und Tarašča) offenbarten sich nun dieSchwachpunkte in der deutschen Besatzungsstrategie. Weder waren die eingesetzten Einheiten in der Lage, dem Ausbruch von Unruhen vorzubeugen, noch fähig, diese effektiv niederzuschlagen.

Die bäuerlichen Aufständischen hielten so über fast zwei Monate die Kontrolle über ein riesiges Territorium in der rechtsufrigen Zentralukraine. Dass der Aufstand nicht noch größere Ausmaße annahm, war weniger Folge erfolgreicher Sicherheitsmaßnahmen von Seiten der Deutschen [17] beziehungsweise der Het'man truppen. Vielmehr fehlte es den Bauern in ihrem Widerstandskampf an zentraler Koordination [18].

Die ukrainischen Bauern verhielten sich gegenüber den deutschen Einheiten während der Aufstände differenzierter, als es etwa die oben angeführten Arbeiten von Felix Schnell oder die Darstellung der ukrainischen Revolution als „große Jacquerie" [19] nahelegen. Die Auswertung ukrainischen Archivmaterials sowie von Memoiren Beteiligter führt zum Schluss, dass sich die bäuerliche Gewalt vornehmlich gegen ihre inneren Feind, also die Grundbesitzer sowie deren Unterstützer sowie Vertreter des Het'man staates wandte. Die Deutschen wurden „lediglich" als Nebenfeind bekämpft. Natürlich gingen die Partisanen, wenn es operativ nötig war, gegen alle ihre Opponenten gleichsam vor, sie führten schließlich einen Partisanenkrieg [20]. Ansonsten differenzierten sie ihr Verhalten gegenüber ihren verschiedenen Feinden.

Deutlich wurde dies in Worten und Taten der Aufständischen. So veröffentlichten die von den Bauern eingerichteten Aufstandsstäbe Erklärungen, in denen sie betonten, „nicht gegen die Deutschen, sondern gegen das Russifikatoren regime des Het'man" [21] zu kämpfen. Die deutschen Soldaten rief man – wie auch schon in direkter Folge des Het'man putsches – zur Solidarität auf, ihre Befehlshaber dazu, sich aus innerukrainischen Belangen herauszuhalten [22]. Dass die ukrainischen Bauern die Angehörigen der deutschen Besatzungsarmee auf ihre Seite ziehen könnten, war kein illusorisches Wunschdenken. Tatsächlich genossen die Soldaten der Ostarmee auch in Reihen führender deutscher Militärs den Ruf, revolutionäre Tendenzen zu pflegen. So führte in Einzelfällen der bisweilen erhebliche operative Druck der Aufständischen auf die mit der Partisanenbekämpfung betrauten Einheiten des Reichs offenbar zur Bildung von Soldatenräten in den Reihen der verängstigten und demotivierten Soldaten [23]. Auch die in der Ukraine eingesetzten Truppen des Deutschen Reichs waren kriegsmüde und hatten kein Interesse gegen die aufständischen Bauern vorzugehen.

Es blieb jedoch nicht nur bei verbalen Bekundungen der aufständischen Bauern: Das zeigte beispielsweise das Verhalten der Partisanen nach der Einnahme der Stadt Zvenyhorodka Mitte Juni 1918. Wie verschiedene Quellen deutscher und ukrainischer Herkunft bestätigen, traten die belagernden Bauern mit den deutschen Einheiten in der Stadt in Verhandlungen und behandelten die anschließend gefangengenommenen Deutschen enorm milde [24]. Es kam sogar, wie sich der het'man treue Stadtkommandant in seinem Bericht nach Kyiv beklagte, zur Verbrüderung zwischen deutschen Soldaten und ukrainischen Bauern. Wer allerdings von letzteren als innerer Feind, also als Parteigänger der Grundbesitzer und Vertreter des Het'manstaats, identifiziert wurde, musste mit Tötung durch die Partisanen rechnen. Im konkreten Fall der Belagerung und Einnahme Zvenyhorodkas wurden eben diese „Hauptfeinde" der Bauern völlig anders behandelt, als die verschonten deutschen Soldaten und Offiziere: Alle Personen, die die Aufständischen als Parteigänger Skoropads'kyjs oder der Grundbesitzer sahen, wurden inhaftiert und zu einem großen Teil erschossen [25].

Im Falle der gefangenen Deutschen von Zvenyhorodka kann man also nicht von einer bäuerlichen Gewalteskalation gegenüber den Besatzungstruppen sprechen. Da essich um die mit Abstand größte lokalisierte Kampfhandlung der Bauernaufstände derUkraine des Sommers 1918 und auch die höchste Zahl an deutschen Gefangenen indiesem Konflikt handelte, lässt diese Tatsache gewisse Rückschlüsse auf die Gesamtsituation zu, wenn auch nicht auszuschließen ist, dass es anderswo in Einzelfällenanders aussah. Eine systematische Keulung von in der Gewalt der Aufständischen befindlichen deutschen Soldaten und Offizieren fand in Zvenyhorodka und Umgebung jedenfalls im Juni 1918 nicht statt, das Gegenteil war der Fall. Der Gewaltdiskursin der Ukraine 1918 war differenzierbar und zwischen ukrainischenBauern und Deutschen weniger scharf, als etwa zwischen Bauern und Grundbesitzern, beziehungsweise derenVertretern.

Auf Basis dieser Betrachtungen lassen sich die eingangs gestellten leitenden Fragen in einem kurzen Fazit wie folgt beantworten:

1. Die Deutschen griffen massiv in die Konflikte der ländlichen ukrainischen Revolution ein.

2. Ihre Besatzungspraktiken waren nicht nur von Indifferenz sowie Rücksichtslosigkeit und eklatanten Normübertretungen gegenüber der bäuerlichen Bevölkerung gekennzeichnet, sondern auch aus der eigenen militärischen Perspektive taktisch ungeschickt. Ihre Unkenntnis, Inkompetenz und Konzeptlosigkeit führten dazu, dass die Besatzer nicht wie vorgesehen als Garanten von Sicherheit auftraten, sondern stattdessen die Situation weiter destabilisierten.

3. Die ukrainischen Bauern betrachteten die deutschen Besatzer vornehmlich aus der Perspektive ihres Konfliktes mit den Landbesitzern. Die verschiedenen Maßnahmen der Deutschen im ländlichen Raum wurden von ihnen zwar sowohl – zu Recht – als inakzeptabel betrachtet und mit Widerstand beantwortet. Dennoch vermochten die bäuerlichen Aufständischen in Worten und Taten eine Linie zwischen inneren Hauptfeinden und externen Nebenfeinden ziehen.

Literatur und Quellen

1. Dornik, Vol'fram und Lib, Peter [*Dornik, Wolfram und Lieb, Peter*]: Vojenni Operacii [*Die militärischen Operationen*], in: Dornik, Vol'fram [*Dornik, Wolfram*] u.a. (Hrsg.): Ukraina Miž Samovyznačennjam ta Okupacijeju 1917–1918 Roky [*Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft*], Kyiv, 2015, S. 195–234.

2. Ebenda, S. 219–220.

3. Schnell, Felix: Räume des Schreckens – Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905–1933, Hamburg 2012.

4. Schnell, Felix: Ukraine 1918 – Besatzer und Besatzte im Gewaltraum, in: Baberowski, Jörg und Metzler, Gabriele: Gewalträume – Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand, Frankfurt 2012, S. 157.

5. Hiervon zeugt eindrucksvoll das Tagebuch von General Wilhelm Groener. Baumgart, Winfried (Hrsg.): Von Brest-Litovsk zur Deutschen Novemberrevolution – Aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman, März bis November 1918, Göttingen 1971, S. 257–451.

6. Tymčasovyj Zemel'nyj Zakon, Zatverdženyj Ukrains'koho Central'noju Radoju – 18. Sičnja 1918r [*Vorläufiges Landgesetz, Bestätigt von der Ukrainischen Central'na Rada, 18./31. Januar 1918*], in: Verstjuk, Vladyslav u.a. (Hrsg.): Ukrains'ka Central'na Rada – Dokumenty i Materialy [*Die Ukrainische Central'na Rada – Dokumente und Materialien*], Bd. 2, Kyiv 1997, S. 128–130.

7. Für ein Beispiel lokaler Partisanenaktivitäten gegen die vorrückenden deutschen Truppen und ihre ukrainischen Verbündeten siehe: Petriv, Vsevolod: Vijskovo-Istoryčni Praci, Spomyny [*Militärhistorische Arbeiten, Erinnerungen*], Kyïv 2002, S. 434–442.

8. Ein Beispiel hierfür findet sich etwa in den Schilderungen des ehemaligen freikosakischen Aktivisten Danylo Lymarenko. Dort kooperierten Freie Kosaken mit deutschen Truppen bei der Einnahme der Stadt Novoukrainka. Lymarenko, Danylo: Pivdenno-Zachidnij Kiš Vil'noho Kozactva [*Der Südwestliche Kiš der Freien Kosaken*], Ukraïns'ke Kozactvo 3-4/1979, S. 45.

9. Petriv Spomyny, S. 437–438. Auch Viktor Andrijevs'kyj konstatiert in seinen Memoiren eine anfänglich weitestgehend korrekte Requisitionsdurchführung der

Deutschen. Andrijevs'kyj, Viktor: Z Mynuloho [*Aus der Vergangenheit*], Bd. 2, Berlin 1921, S. 187–188.

10. Am 12. März 1918 wandte sich etwa der Bauernrat des Dorfes Mychajlivka (Povit Kyiv) an die Regierung der UNR mit einer Protestnote gegen überhartes Vorgehen deutscher und ukrainischer Requisitions Abordnungen. Die Deutschen, so der Text des Schreibens, hatten im Dorf unter Gewaltandrohung geplündert sowie keinerlei Bezahlung – weder in Form von Geld noch von Requisitionsquittungen – geleistet. Postanovlenie Obščego Sobranija Krest'jan S. Michajlovki Kievskogo Uesda s Protestom Protiv Grabežej i Rekvisicij Proizvodimych Nemeckimi Okkupantami i Hajdamakami – 12 Marta 1918 g. [*Resolution der Gesamtversammlung der Bauern des Dorfes Mychajlivka des Kyiver Povits zum Protest gegen die Plünderungen und Requisitionen durch die deutschen Okkupanten und die Hajdamaken – 12. März 1918*], in: Korolivs'kyj, Stepan u.a. (Hrsg.): Graždanskaja Vojna na Ukraine 1918–1920 – Sbornik Dokumentov i Materialov v Trech Tomach, Chetyrech Knigach [*Der Bürgerkrieg in der Ukraine 1918-1920 – Sammlung von Dokumenten und Materialien in drei Bänden, vier Büchern*], Kyiv 1967, S. 39–40.

11. Schnell, Ukraine 1918, S.152–153.

12. Sikevyč, Volodymyr: Storinkyiz Zapisnoi Knyžky [*Seiten aus dem Notizbuch*], Bd. 5, Alberta 1947, S. 8–9.

13. Dornik und Lib, Vojenni Operacii, S. 202.

14. Siehe etwa: Tjutjunnyk, Jurko: Revoljucijna Stychija, Symovyj Pochid 1919–20rr. [*Die revolutionäre Welle, Der Winterfeldzug 1919–20*], L'viv 2004, S. 55.

15. Lobodajev, Volodymyr: Revoljucijna Stychija – Vil'nokozac'kyj Ruch v Ukraini 1917–1918 rr. [*Die revolutionäre Welle – Die Bewegung der Freien Kosaken in der Ukraine 1917–1918*]. Kyiv, 2010, S. 203–206.

16. Chrystjuk, Pavlo: Zamitky i Materialy do Istorii Ukraïns'koï Revoljucii 1917–1920 rr. [*Überlegungen und Materialien zur Geschichte der ukrainischen Revolution 1917–1920*], Bd.3, ohne Ort 1921, S.15. Vergleichbare Äußerungen finden sich auch auf lokaler Ebene, so etwa im südlichen Kyiver Gouvernement. So berichtete die in Cherson erscheinende Zeitung „Dnipro" am 21. Mai von einem Bauernkongress des Povits Zvenyhorodka. Die Deputierten wandten sich gemäß der Berichterstattung an das deutsche Volk mit der Bitte, das Het'man regime nicht zu unterstützen. Die Einmischung der deutschen Armee in innerukrainische Belange zugunsten der Reaktion wurde verurteilt. Dnipro (Cherson), 21.5.1918.

17. Dennoch ist anzumerken, dass es den deutschen Besatzungstruppen – wenn auch mit erheblicher Verzögerung – Ende Juli 1918 gelang, mit größerer personeller Stärke systematisch gegen die Aufständischen vorzugehen und diese so aus dem Kerngebiet der Erhebung zu verdrängen. Zacharčenko, Petro: Seljans'kaVijna v Ukraini – Rik 1918 [*Der bäuerliche´Krieg in der Ukraine – Das Jahr 1918*]. Kyiv 1997. S. 84.

18. So schreibt etwa Tjutjunnyk über dieses Problem in seinen Memoiren: „Niemand hatte den Mut eine Antwort zu geben, wie zu verfahren sei, was man nun machen müsste, um der gemeinsamen Sache keinen Schaden zuzufügen. [...] Ein leitendes Zentrum gab es nicht; es gab auch keine besonderen Personen, die die Verantwortung für irgendeine Verfahrensrichtung auf sich nehmen würden." Tjutjunnyk, Revoljucijna Stychija, S. 59.

19. Adams, Arthur E.: The Great Ukrainian Jacquerie, in: Hunczak, Taras (Hrsg.): The Ukraine 1917–1921 – A Study in Revolution, Cambridge 1977, S. 247–270. Generell herrschte in der westlichen Historiographie lange ein undifferenziertes Bild der ukrainischen Bauernschaft in den Revolutionsjahren als „dunkle Masse" radikalisierter und soziopolitisch entkoppelter Akteure. Diese Vorstellung, die etwa in den Arbeiten von Felix Schnell noch immer nachwirkt, lässt jedoch die erheblichen Vergesellschaftungsprozesse im ländlichen Raum unberücksichtigt und ist daher sehr einseitig.

20. Ein gutes Beispiel hierfür ist die Forcierung des Dnipro durch nach Osten abziehende aufständische Bauern Anfang August 1918, bei der die unter Druck stehenden Partisanen mit den am Fährübergang stationierten Deutschen kurzen und blutigen Prozess machten. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU). F. 1216, Spr. 1, Op. 72, Ark. 193.

21. TsDAVOU, F.1216, Op. 1, Spr. 72, Ark. 478.

22. Lobodajev, Vil'nokozac'kyj Ruch, S. 218. Zur Programmatik der Aufständischen siehe etwa auch: TsDAVOU, F. 1216. Op. 1, Spr. 72, Ark. 49–51.

23. Tjutjunnyk, Revoljucijna Stychija, S. 66.

24. Ebenda; TsDAVOU, F. 1216, Op. 1, Spr. 97, Ark. 14–15; Aus Sicht deutscher Militärquellen siehe hierzu: Dornik und Lib, Vojenni Operacií, S. 218.

25. TsDAVOU, F. 1216, Op. 1, Spr. 97, Ark. 14–15.

УДК 94 (477) «1918»

Роман Тимченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(Україна, м. Київ)

ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано стан дослідження торгово-економічної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасній українській історіографії, визначено головні риси напрацювань істориків та з'ясовано перспективи подальшої розробки цієї теми. Відзначається майже повна відсутність праць, в яких би висвітлювалася внутрішня торгівля Української Держави. Водночас дослідження зовнішньої торгівлі переважно звужені до вивчення проблеми виконання економічних угод та зобов'язань перед країнами Четверного союзу, які стосувалися не лише продовольчої та фуражної сфери. Йшлося про поставки до Німеччини лишків вугілля, залізної руди, рідкісних металів, сировинних матеріалів. Серед об'єктивних чинників малопродуктивної гетьманської торгово-промислової політики вчені відзначають орієнтованість промисловості на військові замовлення в умовах Першої світової війни, стагнацію виробництва в добу Тимчасового уряду, мінімізацію управлінського впливу уряду УНР на торгово-промислову сферу, велику залежність гетьманського уряду

від позицій Центральних держав та вимушене перенесення акцентів на зовнішньоторгові аспекти. При подальшому дослідженні торгово-промислової політики П. Скоропадського варто залучати документи не лише вітчизняних, а також архівосховищ європейських країн, використовувати можливості наукової кооперації з зарубіжними колегами, насамперед Німеччини та Австрії.

Ключові слова: *Гетьманат, Павло Скоропадський, торгівля, промисловість, історіографія.*

Roman Tymchenko,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)

Trade-economic relations of Hetmanat of Pavlo Skoropadsky: modern ukrainian historiography

The article analyzes the status of research of the Hetmanate P. Skoropadsky's trade and economic policy in contemporary Ukrainian historiography, defines the main features of the work of historians and outlines the prospects for further development of this topic. There is an almost complete absence of works in which the domestic trade of the Ukrainian State would be covered. At the same time, foreign trade research is mostly limited to examining the problem of implementing economic agreements and obligations to the countries of the Fourth Union, which concerned not only the food and feed industry. It was about deliveries of coal, iron ore, rare metals, raw materials to Germany. Among the objective factors of the low-productive Hetman trade and industrial policy, scientists note the orientation of industry for military orders in the First World War, the stagnation of production in the days of the Provisional Government, minimizing the administrative influence of the Government of the UPR on the commercial and industrial sphere, the heavy dependence of the Hetman government from the positions of the Central Powers and the forced shifting of emphasis on foreign trade aspects. In the further study of the trade and industrial policy of P. Skoropadsky, it is worthwhile to involve documents not only of domestic and archival storage of European countries, but also of using scientific co-operation with foreign colleagues, primarily Germany and Austria.

Key words: *Hetmanate, Pavlo Skoropadsky, trade, industry, historiography.*

Серед наукових праць з історії Української Держави 1918 р. чи не найчисельнішу тематичну групу складають дослідження проблем економічної політики. Це цілком закономірно, адже такі питання, як земельне і продовольче, були ключовими у всьому перебігу Української революції 1917–1921 рр. І Гетьманат Павла Скоропадського не став виключенням. Однак, проблема торгівлі та промисловості значно менше відображена в українській історіографії. Це має як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Поєднання в одному вищому державному органі виконавчої влади двох досить відмінних галузевих сфер – торгівлі та промисловості – було закладене ще цар-

ським указом від 27 жовтня 1905 р. й продубльоване урядом УНР. Однак Світова війна внесла істотні корективи у функціональну структуру міністерства, створила істотну виробничу асиметрію, знекровила кадровий потенціал фабрично-заводського сегменту промисловості. Революційні події, зокрема радянська націоналізація, призвела до втрати керованості підприємствами, виведенню іноземних інвестицій. Положення Брестського мирного договору, закріплені у квітневій 1918 р. тристоронній українсько – німецько – австро-угорській угоді, пріоритетним у діяльності Мінторгпрому зробили торгівлю, і насамперед її зовнішній компонент.

Насамперед зазначимо, що жодної спеціальної історіографічної праці, присвяченої означеній проблемі, досі не написано. О. Радченко, якій належить перша робота історіографічного жанру, присвячена добі Української революції, головну увагу зосередила на політичній історії, а економічна – взагалі залишилася поза увагою [13]. Інший дослідник, В. Капелюшний, також жодних свідчень про економічну політику гетьманату не наводить [5]. С. Гнатюк присвятив окремий розділ дисертації історіографії соціально-економічної політики Української Держави. В результаті дослідження, головним чином діаспорної літератури, С. Гнатюк стверджує, що П. Скоропадський доволі успішно проводив курс захисту національно-державних інтересів, одночасно співпрацював із окупантами й сумлінно виконував зобов'язання перед ними [3].

Спеціальних досліджень торгово-промислової політики Гетьманату, на жаль, зовсім небагато. Найґрунтовнішою працею з теми є стаття П. Гай-Нижника «Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р.», яка була опублікована ще в 1997 р. [1]. З того часу вийшло друком вже чимало статей і захищено кандидатських дисертацій, однак нового спеціального дослідження досі немає.

Зважаючи на назву свого дослідження, П. Гай-Нижник проаналізував і зовнішню торгівлю Української Держави. Природно, що головними торговельними партнерами залишалися країни Четверного союзу – Німеччина та Австро-Угорщина. Економічні відносини з ними розвивалися на базі загального «Господарського договору» між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною від 23 квітня 1918 р. Варто погодитися з П. Гай-Нижником, що зобов'язання обох сторін мали фінансово-правове підґрунтя й не відповідали міфові про однобічну користь від економічних зносин з ними лише для Центральних держав. На переконання П. Гай-Нижника, торгівля Гетьманату з Німеччиною мала надзвичайно важливе значення. Він відзначає, що для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу ще в травні 1918 р. із Києва в Німеччину було відправлено спеціальну Торгівельну делегацію з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В. Кочубеєм та створено «Імперське господарське бюро», а в самій Німеччині утворилась спілка «AusfuhrGesellschaft» (Вивізне товариство – Р.Т.), що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені в розвитку торгівлі з Україною. На жаль, як відмічає науковець, недостатнє вивчення німецькими фахівцями специфіки українського ринку призвело до того, що перші товарні операції для німців виявилися невдалими через завезення ними неякісного, але дорогого товару, який

не користувався попитом. Незважаючи на труднощі, товарообмін між Українською та Центральними державами не припинявся.

Жодна з сторін не могла з різних причин повністю виконати умови квітневої економічної угоди, тому сторони домовилися укласти нову. На відміну від багатьох критиків цієї угоди, автор дослідження вважає, що зобов'язання перед Центральними державами хоч і були обтяжливими, але реальними щодо їх реалізації.

П. Гай-Нижник наводить приклади торгових відносин з іншими країнами. Автор слушно відмічає, що з ними «Українська Держава мала дружні, але меншого масштабу торгівельні зносини, які за сприятливіших воєнно-політичних умов того часу могли б набути вагомого розширу» [1]. Зокрема, товарообмін з Прибалтикою не встиг налагодитися через катастрофічне становище тамошньої промисловості та торгівлі. Хоча, на його думку, це був доволі перспективний напрямок, зважаючи на вихід країн до моря. З Білорусією гетьманська Україна не мала дипломатичної угоди, хоча Білоруська торгівельна палата відкрилася в Києві.

Всевелике Військо Донське, Кубань та країни Кавказу П. Гай-Нижник справедливо називає важливим вектором у зовнішньоторговельних зв'язках України з далекоглядними перспективами для української економічної експансії на схід. Це й не дивно, адже об'єднуючим чинником виступала боротьба з спільним ворогом – більшовицькою Росією. Українська Держава вже 2 червня встановила дипломатичні відносини з Кубанню і почала постачати зброю, однак угода про торговельні й консульські відносини між країнами була укладена лише 16 листопада в складних для обох сторін обставинах, а тому була не в змозі посилити міжекономічні відносини на більш практичній основі.

Стабільніший характер мала торгівля України з Доном. На переговори з економічного співробітництва до Києва прибув навіть міністр торгівлі В. Лєбєдєв, що вже свідчило про важливість справи. Однак, тут автор цілком справедливо наголошує, що особливо гострим постало питання кордонів, яке врешті було розв'язане за допомогою поступок з обох боків 8 серпня 1918 р. У результаті переговорів Українська Держава передала Всевеликому війську Донському частину своєї території з великими надрами антрациту. Однак П. Гай-Нижник не критикує дану угоду, а навпаки, відзначає, що П. Скоропадський намагався діяти на перспективу, адже після угоди торгівля між країнами стала інтенсивною. З Дону Україна й отримувала продовольство й мастильні речовини, а поставляла ліс, металовироби, зброю і надавала грошову допомогу.

Таким чином, П. Гай-Нижник у своєму дослідженні досить ґрунтовно дає свідчення торговельно-економічні відносини Української Держави з сусідніми країнами. В результаті П. Гай-Нижник резюмує, що заходи, які були зроблені урядом Гетьманату, свідчать про правильність обраного ним напряму дій у справі торговельно-промислового відродження України. Хоча відмічає й певні прорахунки, вказуючи на їх об'єктивні причини [1].

Вагомі дослідження з означеної теми здійснив Р. Пиріг, який комплексно займається вивченням періоду Гетьманату. У монографії «Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» висвітлюється праця міністра

торгівлі і промисловості С. Гутника. Вже на одному з перших засідань 7 травня він запропонував до розгляду два питання: про вивіз із України заборонених товарів і взаємовідносини з Бессарабією. За безпосередньої участі міністра вже через кілька днів були ухвалені рішення про заборону вивозу з України металів та інших товарів до Румунії і Бессарабії. А наприкінці травня міністерство видало наказ, який уточнював перелік заборонених для експорту товарів [10, с. 202]. Р. Пиріг відзначає, що С. Гутник усвідомлював, що Центральні держави вимагатимуть дотримання умов економічного договору. Цілком справедливо автор наголошує, що становлення митної та кордонної охорони проходило надзвичайно повільно, і як наслідок відбувався неконтрольований вивіз продовольства, особливо цим займалася австро-угорська адміністрація, використовуючи дунайські та чорноморські порти [10, с. 203].

Р. Пиріг проаналізував і діяльність С. Гутника на чолі української делегації з укладання нового економічного договору з Німеччиною [10, с. 210–211]. Як зазначає науковець, С. Гутник твердо відстоював інтереси Української Держави і викликав нарікання німецького посла А. Мумма, що з ним не можна працювати «російськими методами». Договір був підписаний тільки 10 вересня. Варто погодитися з позицією Р. Пирога, що така рішуча зміна політики була поступкою П. Скоропадського взамін дозволу офіційного Берліна передати Крим і Чорноморський флот Україні. Автор відзначає і перспективні переговори з Доном, які, крім вирішення територіальних спорів, передбачали в подальшому укладання додаткових договорів у галузі торгівлі, митних і фінансових відносин, залізничного сполучення. Зокрема, 18 вересня був підписаний «Договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького басейну». Передбачалося створення змішаної комісії з центром у Харкові, яка повинна піклуватися про видобуток, розподіл, перевезення і торгівлю вугіллям.

Р. Пиріг є чи не єдиним українським науковцем, який хоча б коротко охарактеризував діяльність другого міністра торгівлі і промисловості С. Мерінга – креатури «Протофісу». На думку автора, перші його кроки в уряді були далекі від корінних проблем торгівлі та промисловості: кошти на придбання сукна для оновлення гардеробу державних службовців, грошову винагороду учасникам нарад та з'їздів тощо. Рада Міністрів у зв'язку з нестачею паливних матеріалів наділила його надзвичайними повноваженнями з видобутку й розподілу палива. Як відзначає Р. Пиріг, це мало символічне значення, бо Донбас уже був під контролем білокозачих загонів, а столиця блокована повстанцями Директорії [10, с. 216–217]. Загалом, важко оцінити роль С. Мерінга у розвитку промисловості й торгівлі, зважаючи на короткий термін перебування на посаді міністра.

В цілому висновки Р. Пирога є документально підкріплені й добре науково обґрунтовані. Звісно, що вони не дають повної картини стану промисловості й торгівлі в період Української Держави, однак значно доповнюють зібраний фактологічний матеріал з означеної теми.

С. Мякота у своїй дисертації також зосередила увагу на торгових відносинах Української Держави. У галузі внутрішньої торгівлі уряд Української Держави до-

держувався монопольної політики – найефективнішої, за переконанням С. Мякоти, на той час, форми відродження й контролю [7, арк. 106]. Щоправда, на нашу думку, тут варто врахувати, що це було б ефективним, коли влада мала б повний контроль над ринком. Зовнішній товарообмін у той час проходив у виключно позитивних обставинах для Центральних Держав. Однак, з огляду на те, що зовнішня торгівля України носила пасивний характер (43% ввозу і 57% вивозу), вона мала реальний шанс, з розвитком міжнародного ринку, стати основним партнером для Західної Європи. Такий економічний зв'язок і виграшне географічне положення, за свідченням автора, у майбутньому мали рішучу перевагу в організації міжнародних торгово-економічних зносин в інтересах народного господарства країни.

Заслуговують на увагу проаналізовані дисертантом торгові відносини з усіма сусідами. Товарообмін з Радянською Росією був незначним через підривну діяльність більшовиків разом із гетьманською опозицією. Також автор позитивно оцінює і договір з Всевеликим військом Донським 26 серпня, де вдалося вирішити основні гострі питання, що існували між державами. Наголошує і на відносинах з Білоруською Народною Республікою, хоча справедливо зауважує, що товароообмін з нею мав здійснюватися за погодженням із німецькою владою [7, арк. 113–114]. Не дивлячись на надзвичайне загострення політичних відносин, С. Мякота відзначає, що зростав торговий обмін із Румунією. Щоправда Бухарест пропонував за цукор товари, які не мали для України еквівалентної цінності.

Цілком закономірно, що дисертант позитивно оцінює відносини Української Держави з Кубанню та Грузією. У відповідь на бажання Грузії 5 грудня була підписана двостороння торговельна угода. Грузія прагнула отримати протягом року 3–4 млн. пуд. хліба, цукру, 500–600 тис. пуд. заліза і його виробів, від 1 млн. пуд. сірників, паперу і мила замість нафти, міді й бавовни. Але практична реалізація договору не відбулася у зв'язку з падінням гетьманської держави. Аналогічні пропозиції були зроблені представниками торгових кіл Швейцарії. Вони, в обмін на продовольчі продукти, пропонували поставляти сільськогосподарські машини, електротехнічне обладнання, вироби з дерева, папір, господарські предмети тощо. Врешті автор цілком справедливо резюмує, що зовнішня політика Української Держави ставила собі за мету охорону і захист різних галузей господарського життя країни. Але при цьому гетьманський уряд керувався, на противагу протекціонізму попереднього, не інтересами окремих суспільних груп і класів, а інтересами всього народного господарства. На наш погляд, це доволі категоричне твердження з огляду на потужний вплив промислово-корпоративних об'єднань на державну промислову політику, в тому числі й через кадрові призначення.

Значно поглибив інформацію про торгово-економічні відносини між Гетьманатом і Центральними державами П. Притуляк, особливо це стосується умов виконання економічних договорів. Проаналізувавши численні архівні джерела, автор наголошує на позитивній ролі Брестського договору, адже саме завдяки йому Україна змогла включитися в європейську торгівлю, увійшла до ряду нейтральних держав, отримала можливість налагодити економічні стосунки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Звісно, науковець вказує й на нега-

тивні сторони угоди. Вмотивовано П. Притуляк наголошує, що нові союзники УНР форсували український експорт, погрожуючи політичними проблемами, українські ж економічні делегації (М. Порша, С. Гутника) хоч і намагалися відстоювати державні інтереси, але змушені були поступатися під тиском більш досвідчених і напористих німецьких переговірників.

П. Притуляк констатує, що точної кількості експортованих з України товарів встановити не можливо. За різними даними було виконано лише на 20% умов економічного договору через політику гетьманського уряду, саботаж та спротив населення, відсутність транспортних засобів тощо. За оцінкою ж самого автора умови договору виконали на 40–50%, адже частина вивозилася контрабандою, а багато відправляли німецькі військові посилками своїм рідним, які також буди не контрольовані. Дослідник також відзначає, що імпорт також неможливо підрахувати, бо часто товари перевантажувалися на станціях у різні вагони без сортування та детального опису тощо. Чимало надходило також поза митним контролем [11, с. 202–203].

Значну увагу автор приділив підготовці підписання нової економічної угоди з Центральними державами від 10 вересня 1918 р. Призначення міністра торгівлі і промисловості С. Гутника головою української делегації свідчить про важливість укладання даної угоди [11, с. 124]. Незважаючи на це, відмічає автор, тільки ціною зухвалості, тиску та обману, делегати Центральних держав змусили С. Гутника підписати 10 вересня економічний договір – українці мали поставляти нові види товарів (вівці, домашню птицю, сало, масло і сир), які були відсутні в угоді від 23 квітня. Хоча, на нашу думку, це була відповідь на визнання Німеччиною за Україною Криму та передачу Чорноморського флоту гетьманату.

Важливою рисою праці П. Притуляка є й порівняльна таблиця видів і кількості продуктів, що мали йти на експорт до Центральних держав за умовами угод 23 квітня та 10 вересня [11, с. 164–166].

На основі архівних документів автор доводить, що кількість вивезених вагонів продуктів (хліба, цукру, яєць тощо) весь час скорочувалася, а загальні обсяги й на половину не відповідали передбаченим умовами договору [11, с. 170]. Науковець подає конкретні цифри вивезеного зерна, цукру, яєць, худоби, сала, картоплі тощо. Ці дані значно збагачують працю й дозволяють краще зрозуміти тогочасну позицію уряду Української Держави в питанні експортних зобов'язань, адже П. Скоропадський, не відмовляючись від умов Брестського договору, намагався забезпечити внутрішній ринок продуктами харчування. Безперечною заслугою автора є позиція стосовно імпорту. Він доводить, що відносини з країнами Четверного союзу носили не односторонній характер, хоч відмічає, що цифри імпортних товарів значні, але поступаються тим, які були прописані в укладених економічних договорах. До того ж, часто замість визначеного контингенту товарів до України завозилися інші, чимало з яких надходило контрабандним шляхом [11, с. 203].

Таким чином, праця П. Притуляка є чи не єдиною в Україні, у якій досить детально проаналізовано економічну сторону Брестського договору, у тому числі й торгівлю з Центральними державами. Цілком справедливо П. Притуляк зазначає,

що зовнішня торгівля проходила у відповідності до умов Брестського мирного договору. Безперечно, перше місце посідала Німеччина та Австрія, потім Болгарія й Туреччина. Хоча торгівля з цими країнами мала пасивний торговельний баланс (43% ввозу, 57% вивозу), її зовнішньоторговельне сальдо було досить активним [11, с.175]. Цьому сприяла митна політика, спрямована на мінімізацію імпорту.

Інші праці науковців лише частково розкривають деякі питання торгово-промислової політики П. Скоропадського, тому що автори не ставили головним завданням предметне висвітлення досліджувані нами аспекти. Зокрема, Ф. Проданюк у дисертації дослідив і розвиток зовнішньої торгівлі Української Держави, особливий акцент, звісно, зробивши на відносинах з Німеччиною. Зовнішня політика Гетьманату, на думку Ф. Проданюка, не позбавлена протиріч. Зокрема, Міністерство шляхів закуповувало товари і матеріали за кордоном, які в Україні коштували дешевше. Дійсно це виглядало зовсім кумедно, коли німці завезли плуги за цінами в 5–10 разів дорожчими за аналогічні українські. На жаль, це були не поодинокі випадки. Ф. Проданюк позитивно оцінює діяльність Ради Міністрів, що встановила контроль за зовнішньою і внутрішньою торгівлею, створила митну службу, визначила прикордонні пункти для передачі продукції тощо [12, арк. 140–141]. Утім, на нашу думку, бажане не завжди реалізовувалося на практиці, залишилося багато невирішених питань – корупція в Міністерстві, контрабанда, спекуляція тощо.

Позитивні оцінки стану промисловості й торгівлі в добу гетьманату дає один із його дослідників Г. Папакін. Він наголошує, що в галузі створювалася сприятлива атмосфера для приватної ініціативи, що «моментально» спричинило пожвавлення ділового життя. Перевага віддавалася торговельно-закупівельним операціям, що зовні виглядало як постійна спекуляція. Формувався ринок сировини та промислових товарів [9, с. 69]. Загалом, автор книги зовсім мало уваги приділяв внутрішній політиці гетьмана, а зосередився на причинах та передумовах приходу П. Скоропадського до влади.

На відміну від Г. Папакіна, досить стриманих позицій дотримується О. Реєнт. Він відзначає, що П. Скоропадський змушений був зайняти жорстку позицію в питанні вивозу продукції та сировини з України через диктат Німеччини в торговельно-економічних відносинах. Позитивно оцінює науковець і діяльність Української Держави в торговій сфері, зокрема в підписанні торговельно-економічних угод із Румунією, Польщею, Доном та Кубанню [15, с.190–194]. На жаль, автор не розглядає умови цих договорів, а констатує, що документи з Доном і Кубанню передбачали укладання окремих угод щодо вільного транзиту, товарообігу, митних та фінансових відносин на підставі матеріалів комісії з урегулювання питань Донецького басейну. У вересні 1918 р. був укладений договірний протокол із Фінляндією про взаємні поставки цукру й паперу, велася підготовка про укладання економічного договору між країнами, однак, як зазначає О. Реєнт, ці плани не вдалося реалізувати.

Часткові відомості з теми є в іншого дослідника життєвого шляху П. Скоропадського – В. Савченка [16, с. 243]. Приділяючи велику увагу відносинам з німцями, В. Савченко обмежився лише коротким нарисом щодо експорту до «фатерлянд»:

«До листопада 1918 року з України було вивезено 114 тисяч тонн борошна і близько 31 тисячі вагонів продуктів» [16, с.224]. Звідки ці дані – невідомо, бо жодних посилань на джерела у його праці немає. До речі, як й в інших книгах автора видавництва «Фоліо».

Праця Л. Осауленка та В. Засєкіна – це яскравий приклад науково-публіцистичного видання. Автори дослідження негативно оцінюють діяльність міністрів торгівлі і промисловості [8, с. 314–315]. Вони навіть підрахували товарообіг із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Хоча, на нашу думку, наведені їхні цифри виглядають сумнівно. Головною причиною є відсутність прямих посилань у їхньому дослідженні й надмірне використання мемуарних свідчень, які навряд містять абсолютно достовірну інформацію [8, с. 328]. Звідки ці цифри беруть автори, так як і можливості підрахунку Міністерством торгівлі і промисловості кількості контрабандного товару, залишається невідомим.

Є. Рафаловський в основному пише про експорт. Це й не дивно, адже першочерговим завданням було дослідження стану продовольчого забезпечення й політики гетьманату у цій сфері. Договір 10 вересня з Німеччиною автор дослідження вважає не вигідним для України. Є. Рафаловський відзначає, що німці готувалися до підписання, збирали матеріали, вивчали ситуацію, а С. Гутник не провів навіть підготовчої роботи, члени ж делегації були призначені в останній момент, попередніх засідань не було [14, арк. 117]. Хоча Р. Пиріг, навпаки, наголошував на активній діяльності міністра з підготовки договору.

Є. Рафаловський справедливо відмічає і розквіт зовнішньої спекуляції поряд із внутрішньою. Так звані мішечники скуповували хліб та цукор і переправляли його до Росії й Австро-Угорщини [14, арк. 88–89]. Боротьба уряду з цим явищем була малоефективною. Автор наголошує, що утворення митниць дало помітний ефект на кордоні з Росією, однак Австро-Угорщина сама заохочувала тіньовий експорт у бік Відня [14, арк. 154].

У докторській дисертації В. Матвієнка більш детально проаналізовано відносини Української Держави зі своїми сусідами. Автор називає Всевелике військо Донське стратегічним партнером, незважаючи на значні територіальні суперечки між державами [6, арк. 151–152]. Крім того, під час підготовки торговельної угоди, як зазначає В. Матвієнко, у самій Раді Міністрів виявилося багато противників договору через поступки генералу П. Краснову. Зокрема, С. Гутнику не сподобалася вимога Ростово-Нахічеванського торговельно-промислового комітету Гольдіна про потребу Дону в українському цукру, вивіз якого був заборонений, запроваджене Новочеркаським табу на вивіз вугілля, якого не вистачало Гетьманату. Врешті домовилися про вільну торгівлю за виключенням продукції, що відпускалася за картковою системою. Іншою важливою угодою був «Договір про спільне регулювання питань, дотичних Донбасу» від 18 вересня, який передбачав створення змішаної комісії, що мала базуватися у Харкові. Вищий рівень представництва у змішаній комісії свідчить, на думку науковця, про наміри Києва впливати на економічне використання природних багатств Донбасу в інтересах Української Держави [6, арк. 166–168]. В цілому автор позитивно оцінює відносини України з Доном,

адже крім економічної співпраці, це була і запорука незалежності обох держав. На наш погляд, автор абсолютно правий у своєму твердженні, оскільки велика поступливість у територіальних питаннях, на які погодилася Українська Держава, була не характерна для П. Скоропадського, до того ж критикувалася найближчим оточенням.

Українсько-кубанські відносини за доби гетьманату, як свідчить В. Матвієнко, частково набули міжнародно-правового оформлення, хоча посольство Кубанської республіки так і не відкрилося в Києві. Незважаючи на відсутність повноцінного торгово-економічного договору, усе ж відбувався двосторонній процес зближення Кубані з Українською Державою. Зокрема, 13 листопада була підписана угода про здійснення кредитно-фінансових операцій, а через день, у Києві, угода «про шляхи сполучення» [6, арк. 183].

Через слабке становище Білоруської Народної Республіки П. Скоропадський не поспішав визнавати її незалежність. Тому економічні відносини відбувалися не надто активно [6, арк. 195]. Зокрема, 20 листопада 1918 р. Особлива торговельно-економічна комісія уряду БНР узгодила з новопризначеним міністром закордонних справ гетьманату Г. Афанасьєвим проект базового договору між Українською Державою та Білоруською Народною Республікою, який з об'єктивних обставин залишився не підписаним. Однак, незважаючи на відсутність укладеної угоди, за свідченням В. Матвієнка, БНР продала Українській Державі дрова на 3750 тис. крб., 105 ящиків сірників, а також пропонувала відкрити філію Українського державного банку у Мінську, продаж у необмеженій кількості дров, грибів, сіна, вина. Гетьманський уряд поставляв сільськогосподарські знаряддя, цвяхи, тютюн тощо. У Києві працювала Білоруська торгівельна палата з товарообміну.

Українська Держава вела економічні відносини з Фінляндією. Як зазначає автор дисертації, гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. у цілому був прихильно зустрінутий промонархічним «білим» керівництвом Фінляндії, а бізнесові кола країни в особі підприємців «Товариства фінських паперових заводів» прагнули поновити експорт паперу в Україну. 15 листопада до Хельсінкі поїхав К. Лоський, який обговорював питання торгівлі з Фінляндією. В. Матвієнко наголошує, що німці були проти, вимагаючи експортувати хліб і цукор насамперед до Центральних держав [6, арк. 218]. 30 вересня, незважаючи на перепони, була укладена угода про товарообмін: Фінляндія мала поставити в Україну 1 млн. пудів паперу, а українці 250 тис. пудів цукрового піску. Однак ця угода залишилася лише на папері.

В. Матвієнко вважає, що і торгівля з країнами Закавказзя могла принести колосальні прибутки, але через відсутність торгового представництва гетьмана в регіоні не набула широкого розвитку, а більше процвітала комерція. Лише в грудні 1918 р. був підписаний договір з Грузинською Демократичною Республікою [6, арк. 229].

Певні свідчення про торгівлю зустрічаються в праці І. Дацківа. Він частково характеризує зміст економічних угод з країнами Четверного союзу і, на відміну від більшості згадуваних нами дослідників, наголошує, що договір від 10 вересня був непосильним для України. Однак, на відміну від П. Притуляка, В. Дацків вважає його достатньо збалансованим [4, с. 209–210]. Зважаючи на тематику дослі-

дження І. Дацківа, у його праці містяться відомості про торгівлю з іншими державами. Автор відзначає, що 8 серпня була укладена угода з Доном, значне місце у якій відводилося проблемам транзиту, товарообміну, митних відносин, фінансових взаємин [4, с. 258]. Є у книзі згадки про відносини дипломатів гетьманату з Кубанню, а про економічні зв'язки з Білорусією – відсутні. У той час І. Дацків відзначає, коли Українська Держава припинила постачання продовольчих товарів до Румунії та Бессарабії, Бухарест змінив категоричність своїх намірів і почав пошуки шляхів примирення. Врешті між державами розпочалися переговори і 26 жовтня було підписано договір про торгівлю терміном до 1 травня 1919 рок, згідно з яким Україна експортуватиме до Румунії 650 тис пудів цукру, 300 тис пудів хліба, залізні вироби, сільськогосподарські машини. З Румунії мала отримати нафтові продукти, фрукти, вино, рибу [4, с. 264–265].

Таким чином, серед широкого спектру наукових праць з історії гетьманської держави П. Скоропадського щодо проблеми становища торгівлі можна виокремити деяких авторів, які комплексно підійшли до їх вивчення (П. Гай-Нижник, С. Мякота, частково В. Матвієнко).

Варто відзначити, що внутрішня торгівля Української Держави майже не відображена. Водночас зовнішня – подана вузько, концентруючись головним чином на проблемі виконання економічних угод із країнами Четверного союзу. Не можна обійти увагою й доволі слабку персоніфікацію головних дійових осіб – міністрів та начальників департаментів Міністерства торгівлі і промисловості. Якщо постать С. Гутника в різній мірі присутня в текстах, то його наступник – С. Мерінг – згадується рідко, не кажучи вже про інших посадовців міністерства [2, с. 170, 172, 189].

Дослідження науковців показують, що торгово-економічна політика гетьманату значною мірою обмежувалася досить обтяжливими міжнародними зобов'язаннями не лише у продовольчій та фуражній сфері. Йшлося також про поставки до Німеччини лишків вугілля, залізної руди, рідкісних металів, сировинних матеріалів. Перспективним напрямком залишається дослідження діяльності в Україні економічних організацій Центральних держав, насамперед Господарської централі у Києві.

Серед загалом аргументованих причин малопродуктивної гетьманської торгово-промислової політики, учені відзначають й об'єктивні чинники: орієнтованість промисловості на військові замовлення в умовах Першої світової війни; стагнація виробництва у добу Тимчасового уряду, мінімізація управлінського впливу уряду УНР на торгово-промислову сферу, велика залежність гетьманського уряду від позицій Центральних держав і вимушене перенесення акцентів на зовнішньоторгові аспекти.

То ж, зважаючи на це, проблема торгово-промислової політики П. Скоропадського потребує подальшого глибокого вивчення. Для цього науковці мають ширше залучити не лише вітчизняні історичні джерела, але й документи архівосховищ європейських країн, використовувати можливості наукової кооперації з зарубіжними колегами, насамперед Німеччини та Австрії.

Список використаних джерел

1. Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/10doc.php.
2. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год / отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова. Москва, 2014. 1087 с.
3. Гнатюк С.П. Внутрішня політика Гетьмана П. Скоропадського (1918 р.): Українська історіографія проблеми. Дис. … канд. істор. наук. К., 2002. 249 с.
4. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр.: монографія. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.
5. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). К., 2003. 607 с.
6. Матвієнко В.М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. К., 2003. 435 с.
7. Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук. К., 1997. 190 с.
8. Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман Павло Скоропадський. Луцьк, 2003. Кн. 1. 592 с.
9. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. К., 2003. 280 с.
10. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К., 2016. 518 с.
11. Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр). К., 2004. 217 с.
12. Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук. К., 1997. 217 с.
13. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. Харків, 1996. 120 с.
14. Рафаловський Є. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук. К., 2007. 198 с.
15. Реєнт О. Павло Скоропадський. К., 2003. 304 с.
16. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман. Харків, 2008. 380 с.

References

1. Hay-Nyzhnyk P. Torhivel'no-promyslova polityka uryadu Ukrayins'koyi Derzhavy Het'mana Pavla Skoropads'koho 1918 r. Available at: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/10doc.php.
2. Hetman P.P. Skoropadskyy. Ukrayna na perelome. 1918 hod / otv. red. y otv. sost. O.K. Yvantsova. Moskva, 2014. 1087 p.
3. Hnatyuk S.P. Vnutrishnya polityka Het'mana P. Skoropads'koho (1918 r.): Ukrayins'ka istoriohrafiya problemy. Dys. … kand. istor. nauk. K., 2002. 249 p.
4. Datskiv I.B. Dyplomatiya ukrayins'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysti natsional'nykh interesiv. 1917–1923 rr.: monohrafiya. Ternopil': Aston, 2009. 520 p.

5. Kapelyushnyy V. Zdobuta i vtrachena nezalezhnist': Istoriohrafichnyy narys ukrayins'koyi derzhavnosti doby natsional'no-vyzvol'nykh zmahan' (1917–1921 rr.). K., 2003. 607 p.

6. Matviyenko V.M. Polityka UNR ta Ukrayins'koyi Derzhavy shchodo novopostalykh derzhavnykh utvoren' na terytoriyi kolyshn'oyi Rosiys'koyi imperiyi (1917–1921 rr.): dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. K., 2003. 435 p.

7. Myakota S.Ye. Ekonomichna polityka uryadu Ukrayins'koyi Derzhavy (traven'–hruden' 1918 r.): dys. ... kand. ist. nauk. K., 1997. 190 p.

8. Osaulenko L., Zasyekin V. Het'man Pavlo Skoropads'kyy. Luts'k, 2003. Kn.1. 592 p.

9. Papakin H. Pavlo Skoropads'kyy: patriot, derzhavotvorets', lyudyna. Istoryko-arkhivni narysy. K., 2003. 280 p.

10. Pyrih R. Diyal'nist' uryadiv het'manatu Pavla Skoropads'koho: personal'nyy vymir. K., 2016. 518 p.

11. Prytulyak P. Ukrayina i Brest·s'kyy myr: vid pidpysannya do vykonannya (1917–1918 rr). K., 2004. 217 p.

12. Prodanyuk F. Vnutrishnya polityka Ukrayins'koyi derzhavy (29 kvitnya – 14 hrudnya 1918 roku): dys. ... kand. ist. nauk. K., 1997. 217 p.

13. Radchenko L. Suchasna istoriohrafiya natsional'no-demokratychnoyi revolyutsiyi v Ukrayini 1917–1920 rokiv. Xarkiv, 1996. 120 p.

14. Rafalovs'kyy Ye. Prodovol'cha polityka uryadiv Ukrayins'koyi Derzhavy het'mana Pavla Skoropads'koho: dys. ... kand. ist. nauk. K., 2007. 198 p.

15. Reyent O. Pavlo Skoropads'kyy. K., 2003. 304 p.

16. Savchenko V. Pavlo Skoropads'kyy – ostanniy het'man. Kharkiv, 2008. 380 p.

УДК 94 (477) «1918»

Павло Гай-Нижник,
доктор історичних наук,
завідуючий відділу історичних студій
Науково-дослідного інституту
українознавства МОН України (Україна, м. Київ)

ДИПЛОМАТИЧНІ КОНТАКТИ НА НАЙВИЩОМУ РІВНІ МІЖ НІМЕЦЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ У 1918 р.: ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті висвітлюються передумови, завдання, перебіг та підсумки офіційного візиту гетьмана всієї України Павла Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Відстежено усю хронологію перебування української делегації в Німеччині й, зокрема, зустрічі гетьмана України П. Скоропадського з кайзером Німецької імперії Вільгельмом II, райхсканцлером Німеччини бароном Ґ. фон Ґертінгом, принцем Генріхом Пруським, заступником державного секретаря Ґ. фон Буше-*Гадденгаузеном, фельдмаршалом П. фон Гінденбургом, генералом Е. фон Людендорфом та іншими державно-політичними і військовими діячами Райху. Змальовано відвідини гетьманом України німецьких міст, а також заводів Б. Круппа в Ессені та імператорського*

флоту у Кілі тощо. Зазначено на успіхах та невдачах візиту, а також на зусиллях української дипломатії закріпити позитиви від гетьманського візиту в нових геополітичних умовах осені 1918 р. Згадано також про перебування в Україні принца Фрідріха-Християна Саксонського (сина останнього короля Саксонії Фрідріха Августа III) та молодшого брата короля Баварії Людвіга III Віттельсбаха, сина баварського принца-регента Луїтпольда Баварського, генерал-фельдмаршала Баварії та Німецької імперії принца Леопольда Баварського, а також про візит до Німеччини української делегації на чолі з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом в контексті зовнішньополітичних інтересів Української Держави.

Ключові слова: *дипломатія, Скоропадський, Вільгельм II, Гетьманат.*

Pavlo Hai-Nyzhnyk,
Doctor of Historical Sciences,
Head of the Department of Historical Studies
of the Research Institute of Ukrainian Studies
of the Ministry of Education and Science of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)

Diplomatic contacts at the highest level between the German Empire and the Ukrainian State in 1918: personal dimension

The article covers the preconditions, tasks, course and outcome of the official visit of the Hetman of the entire Ukraine Pavlo Skoropadsky to Germany in September 1918. The whole chronology of the Ukrainian delegation's stay in Germany and, in particular, the meeting of Hetman of Ukraine P. Skoropadsky with the Kaiser of the German Empire by Wilhelm II, the district Chancellor Germany by Baron G. Von Gerting, Prince Henry Pruszky, Deputy Secretary of State G. Von Busch-Huddengauzen, Field Marshal P. von Hidenenburg, General E. von Ludendorf and others public-political and military leaders of Reich. The visit of the hetman of Ukraine to the German cities, as well as the works of B. Krupp in Essen and the Imperial Navy in Kiel, is depicted. It is noted about the successes and failures of the visit, as well as the efforts of Ukrainian diplomacy to consolidate the positivities from Hetman's visit in new geopolitical conditions in the autumn of 1918. It is also mentioned that Prince Frederick-Christian Saxon (the son of the last king of Saxony Friedrich August III) and the King's younger brother Bavaria Ludwig III Wittelsbach, the son of the Bavarian prince-regent Luitpold Bavarian, General Field Marshal of Bavaria and the German Empire of Prince Leopold of Bavaria, as well as a visit to Germany of Ukrainian His delegation headed by Prime Minister F. Lyzohub in the context of the foreign policy interests of the Ukrainian State.

Key words: *diplomacy, Skoropadsky, William II, Hetmanate.*

Наприкінці літа 1918 р. військове становище Німеччини на Західному фронті кардинально змінилося, наступ альянтів під командуванням маршала Ф. Фоша наближав німецьку армію до критичної межі, зростала напруга й у середині держави. Усе це зумовило поглиблення ставлення німецького уряду щодо України й початок щільнішого зближення між очільниками держав – кайзером Вільгельмом II і

гетьманом П. Скоропадським. Відтак дипломатичні служби обох країн розпочали підготовку до особистої зустрічі голів держав на вищому рівні.

12 серпня 1918 р. голова Ради міністрів Української Держави Ф. Лизогуб доповів урядовцям про свій намір здійснити службову поїздку до Берліна [19, арк. 162]. 17 серпня 1918 р. до Німеччини відбула офіційна урядова делегація Української Держави на чолі з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом та у складі заступника міністра закордонних справ О. Палтова й особистого ад'ютанта гетьмана, князя В. Кочубея (у якості секретаря)[1]. У Берліні члени делегації провели кілька зустрічей та обговорень торговельно-економічних і політичних проблем з державним секретарем закордонних справ Німеччини П. фон Ґінце.

На переговорах було розглянуто також питання ратифікації Берестейського договору, холмську, донську, кримську й бессарабську проблеми, а також окремі деталі фінансово-економічного характеру. З'явилися зрушення і в наболілому питанні щодо армії та флоту. Звісно ж, відвідини такого рангу готувало все українське Посольство в Берліні, зокрема й посол Української Держави в Німеччині Ф. Штейнгель [3, с. 28–36]. Делегація відвідала майже усі промислові центри цієї країни. У самій Німеччині утворилася спілка «Ausfuhr Gesellschaft», що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені в розвитку торгівлі з Україною (саме на "Ausfuhr Gesellschaft" німецька сторона покладала великі надії в плані економічної експансії в Україну й заволодіння її ринком). Делегація, власне окрема група на чолі з В. Кочубеєм, шукала у Німеччині також і нових економічних партнерів, а також вела досить плідну та енергійну боротьбу з монополістськими зазіханнями «Ausfuhr Gesellschaft» [5, с. 353–396].

Візит мав досить успішні наслідки для України. Проте виявилися й прикрі інциденти. Йдеться, зокрема, про надруковане у німецьких газетах інтерв'ю голови українського уряду Ф. Лизогуба, якому німецькі журналісти приписали думки про нібито можливість співіснування України з Росією на засадах Переяславського договору часів гетьманату Б. Хмельницького. Цей факт збентежив членів Ради міністрів у Києві, які на своєму засіданні 23 серпня 1918 р. мали зв'язок прямим дротом із Берліном й заслухали заяву свого прем'єр-міністра з цього приводу. Ф. Лизогуб завіряв колег, що сталося прикре непорозуміння через неправильний переклад його слів німецькими журналістами. Насправді ж, стверджував Ф. Лизогуб, він говорив про минуле України, що було обперте на Переяславський договір, а щодо тогочасної Української Держави – було підкреслено її повну самостійність. У підсумку, у відповідності із викладеними з Берліна Ф. Лизогубом аргументами, члени Ради міністрів у Києві ухвалили доручити міністрові закордонних справ Д. Дорошенку виробити спростування інтерпретації слів українського прем'єра німецькою пресою й опублікувати його у газетах [19, арк. 178].

Крім того у Німеччині Ф. Лизогуб і О. Палтов не змогли остаточно розв'язати проблему створення українського війська й передачі німцями Україні Чорноморського флоту. Відтак приїзд до Берліна голови українського уряду та заступника

[1] Для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу ще у травні 1918 р. з Києва у Німеччину було відправлено спеціальну Торговельну делегацію до Центральних держав з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В. П. Кочубеєм.

міністра закордонних справ, що водночас був довіреною особою глави Української Держави [4, с. 58–69], став лише прелюдією до більш вагомої дипломатичної події – особистої зустрічі кайзера Вільгельма ІІ та гетьмана П. Скоропадського.

Перш за все, цікавим є те, що про плани гетьмана відвідати Німеччину ні в палаці, ні в уряді, ані у його ж особистому Штабі та серед охорони ніхто нічого не знав. Не знав ні начальник його власного Штабу Б. Стеллецький, ні комендант гетьманського палацу К. Прісовський, ані начальник Особливого (Осібного) відділу Д. Бусло та інші.

Уся підготовка до поїздки була прихована непроникливою таємницею й здійснювалася винятково німецьким командуванням, а в гетьманському палаці – особистим представником німецького імператора графом В. Алвенслебеном. Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький дізнався про візит П. Скоропадського до Німеччини тільки у день його від'їзду лише близько другої–третьої години дня тільки після того як гетьман узяв з нього чесне слово про збереження таємниці[2]. Тож, коли дізнавшись, що від'їзд відбуватиметься у цілковитій таємниці та серед ночі, начальник Штабу гетьмана запитав, чи потрібно віддати розпорядження щодо потяга. П. Скоропадський відповів йому, що усе це вже зроблено німецьким штабом. Близько часу ночі до під'їзду гетьманського будинку було подано німецькі штабні автомобілі й П. Скоропадський у цивільному вбранні у супроводі свого ординарця А. Західова, графа В. Альвенслебена, ад'ютанта Г. Зеленевського та особистого радника і заступника міністра закордонних справ О. Палтова поїхав на столичний залізничний вокзал.

Там на них вже очікував підготовлений Генеральним штабом німецьких військ в Україні потяг, до якого був посаджений батальйон німецької ж піхоти з великою кількістю кулеметів. До хвоста потяга було причеплено два салон-вагони: передостанній – для українського гетьмана, а останній – для начальника залізниці. У самому салон-вагоні біля кожних дверей стояло по німецькому вартовому, а на майданчику вагона – кулемет. Прибувши на вокзал у цивільному вбранні (у чорному осінньому пальто й чорному капелюхові-казанці), гетьман П. Скоропадський, маючи вкрай сконфужений вигляд, швидко увійшов до вагона. «Дійсно, – розмірковував з цієї картини очевидець, начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький, – цей від'їзд швидше нагадував відправку якогось злочинця, а не відбуття зі своєї резиденції голови держави» [22, арк. 159–160].

Про від'їзд гетьмана до Німеччини для зустрічі з імператором Київ дізнався з газет лише наступного дня. Начальник власного Штабу гетьмана занотував, що несподіване зникнення П. Скоропадського з палацу край вразило його службовців, а надто гетьманського коменданта К. Прісовського, який був неабияк ображений такою недовірою до його особи, для багатьох же заздрісників та прихованих недоброзичливців легше було перенести грім над головою, аніж дізнатися цю новину [22, арк. 161–162].

Український гетьман виїхав з Києва до Німеччини з офіційним візитом 2 вересня 1918 р. у супроводі свого ординарця А. Західова, німецького графа В. Альвенслебена, ад'ютанта Г. Зеленевського та особистого радника і заступника міністра

[2] Сам П. Скоропадський писав у спогадах, що у день свого від'їзду (2 вересня 1918 р.) він повідомив про це Раду міністрів під час її вечірнього засідання.

закордонних справ О. Палтова. На порядку денному відвідин було вирішення важливих питань внутрішньої і зовнішньої політики України, зокрема розв'язання холмського, бессарабського та кримського вузлів, а також питання отримання згоди Берліна на передачу Українській Державі Чорноморського флоту та на формування національної української армії для боротьби з більшовиками. Сам П. Скоропадський так згадував про мету візиту до Німеччини: «Усі ці гострі питання переконували мене в необхідності їхати у Берлін, і я сказав барону Мумму, що хочу їхати у Берлін... Нарешті, в останніх числах серпня я отримав повідомлення по таємному від Мумма, що імператор запрошує мене 5-го на побачення з ним в Вільгельмсауе. Як я вже казав раніше, я відчував, що їхати у Берлін потрібно, позаяк ціла низка питань могла бути вирішена мною тільки там. З них, звичайно, найголовнішим було чітке визначення нашої політики щодо більшовиків і, в залежності від цього, підготовка української армії, головним чином, з офіцерського складу, на зразок денікінської, для спрямування на наші кордони і звідти, за першої нагоди, для вторгнення у Великоросію» [18, с. 271].

3 вересня 1918 р. спеціальний потяг Української Держави із гетьманом всієї України прибув у Потсдам, а 4 вересня – до столиці Німеччини [9, с. 1]. На вокзальному двірці його зустрічав сам імператор Вільгельм II з оточенням, серед якого був і посол Української Держави барон Ф. Штейнгель. По виході з вагону й привітання з німецьким імператором вони разом пройшли перед почесною сотнею одного з німецьких гвардійських полків, оркестр якого виконав український гімн, а потім разом із сотнею промарширував високим ефектним німецьким кроком перед очільниками двох держав [25, с. 3]. У Берліні висока українська делегація зупинилася в готелі «Adlon». Візит гетьмана до Німеччини був насичений перемовинами та зустрічами.

5 вересня о першій годині дня П. Скоропадський відвідав Посольство Української Держави в Берліні, де йому були представлені усі чини дипломатичного представництва [6, с. 22–38]. Після цього гетьман виявив згоду знятися на пам'ятну світлину в колі дипломатів і співробітників посольства, а опів на другу дня усі присутні поснідали із високим гостем.

О 20-й годині вечора П. Скоропадський, у супроводі свого почету (О. Палтов, Г. Зеленевський, А. Західов) та посла України в Німеччині барона Ф. фон Штейнгеля мав зустріч із райхсканцлером Німеччини бароном Г. фон Ґертінгом, його дружиною та заступником державного секретаря Ґ фон Буше-Гадденгаузеном. Ввечері того ж дня райхсканцлер дав гетьманові урочистий обід на сто персон, після якого відбувся великий прийом (раут) за участю української делегації, старших чинів українського посольства, німецького дипломатичного корпусу, міністрів і вищих військових та цивільних урядовців.

Вранці 6 вересня гетьманові П. Скоропадському наніс візит-відповідь райхсканцлер Г. фон Ґертінг, після чого голова Української Держави з почетом відбув у Кассель, де відвідав місцеву картинну галерею.

Того ж вечора офіційна українська делегація вирушила до замку Вільгельмсгеге у 6 км від Касселя, де перебував кайзер Вільгельм II. Під час першої ж зустрічі сам

на сам між гетьманом та імператором П. Скоропадському було вручено німецьку нагороду – великий хрест ордена Червоного Орла[3]. Після цього Вільгельм ІІ запросив до свого кабінету О. Палтова й чинів гетьманського почету, яким також було вручено відзнаки німецьких орденів [12, с. 264].

Наступного дня (7 вересня), за сніданком, О. Палтов і Г. Зеленевський сиділи обабіч імператора, а гетьман навпроти кайзера. Як повідомляло офіційне Українське телеграфне агентство (УТА), візит носив надзвичайно привітний і щиросердний характер. За столом імператор виголосив промову і підняв тост за славу пана гетьмана й процвітання України [14].

Кайзер Вільгельм ІІ, власне, тостував до П. Скоропадського такими словами:

«Пане Гетьман! Припала мені велика честь вітати в Німеччині Вашу Ясність, як покликаного заступника українського народу і його правительства і я хотів би дати вираз мойого живого вдоволення, що дружні взаємовідносини між Україною і Німецькою державою наслідком сих відвідин одержують видиме потвердженнє. Наслідком роботи Антанти накинена світови і мимо признаної неосягаємости їх воєнних цілей в злочиннім божевіллю продовжувана кровава війна завдала також і Україні важкі рани. Коли по освободженню народніх сил, Українці, поневолені в російській царській імперії, нав'язуючи до своєї ставної історії проголосили себе окремою державою і звернулися до Німеччини з просьбою аби вона помогла їм в уладженню їх держави, подав я радо руку, аби дати їм бажану допомогу. Моє правительство і правительства моїх високих союзників перейняли завданнє створити Україні міжнародно правні основи для її державного значіння і наші армії помагали в сім, аби в краю, завести супокій від якого охороною могла би розпочатися будова держави. Взнесені і підперті широкою масою українського хліборобства і люблячого лад міщанства розпочали відтак Ваша Ясність з оглядністю і силою будову України до новоупорядкованого державного твору, і створивши права і закони поклали основи волі і ладу. Міщанин може на будуче без перешкоди віддатися своєму заняттю, а хлібороб управляти свою рілю і збирати плоди своєї праці. Богато ще

[3] Орден був заснований королем Прусії Фрідріхом Вільгельмом ІІ (1744–1797). Гаслом ордену стали слова «Cincere et Constanter», що перакладаються як «Щирий та Вірний» або «Щирий та Постійний». Певний час орден був найвищою відзнакою країни. На ньому було зображено червоного орла з розкритими крилами. На грудях в орла був чорно-білий щит (малий герб Гоґенцоллернів).

Існувало шість класів ордену: Великий хрест – його носили на орденському ковнірі патрони ордену; І клас – стрічка з хрестом ордену на перев'язі та зірка на ліву сторону грудей; ІІ клас – хрест на шиї та зірка на ліву сторону грудей; ІІІ клас – хрест на стрічці на ліву сторону грудей; ІV клас – хрест на стрічці на ліву сторону грудей. Медаль на стрічці на ліву сторону грудей. Стрічка ордену була білого кольору з двома жовтогарячими просвітами коло обох країв. Одначе в деяких ситуаціях орден носили на стрічці Німецького Хреста, та на чорній стрічці з трьома білими просвітами. Останній варіант надавався по трьох бойових нагородженях хрестом ордену. Варіант без мечів надавався державним керівникам та службовцям. Так хрест ордену третього класу можна було отримати за 50 (sic!) років безперервної та бездоганної служби кайзеру. Звичайно, як і було заведено в часи Фрідріха ІІ, мечі надавалися за заслуги у військовій службі. Існували ще «додатки» у вигляді окремої пари мечів, корони та дубового листя, що надавалися за бойові заслуги та чергове нагородження тою самою відзнакою. Існував також варіант нагороди ордену у вигляді ажурної зірки, що надавався не християнам (такий самий спосіб існував у Російській імперії з орденом святого Георгія «для іновірців»).

Найголовнішою ознакою ордену була його «клубна» властивість. На відміну від інших орденів, до яких приймалося переважно лише у якості нагородження цивільного та військового характеру, до Червоного Орла приймали людей з відкриттям можливості впливу на вищу політику німецької держави, та й не тільки. І навіть через багато років по офіційному закритті ордену, його знак ставив нагородженого на особливий щабель соціального положення. Серед кавалерів ордену були вищі генерали уряду Німеччини та Австро-Угорщини, міністри, а також німецькі фельдмаршали П. Гінденбург та Е. Людендорф.

належить зробити. Але вже тепер зробили Українці під діяльним проводом Вашої Ясности далеку дорогу внутрішнього закріплення і забезпечили собі тим самим основи будучого розвитку. А що при сім, наслідком обопільної праці перебуваючих на Україні німецьких військ і урядників з українськими властями між нашими обома народами що раз більше зачинають розвиватися відносини обопільного довіря, – се справляє мені особливу радість. Позвольте мені Ваша Ясности висказати мою тверду надію, що політичні і господарські взаємини між Німеччиною і Україною, які є покликані до взаїмного доповнювання себе, будуть все краще розвиватися. Його Ясність Гетьман, ура!» [23, с. 1].

У своїй промові, виголошеній українською мовою, П. Скоропадський сердечно дякував Вільгельму II:

«Ваша цісарська і королівська Величности! З чувством глибокої вдячносги вислухав я ласкаві слова, які Ваша Величність зволили до мене звернути. Сі слова найдуть в цілій Україні вдячний відгук. В страшних терпіннях, які повстали наслідком теперішньої війни, як ясні зорі будучого мира пробудилися національні чувства дотепер поневолених народів. При могутній допомозі німецької держави та її високих союзників осягнув український нарід міжнародно-правні основи для його державної незалежности і самостійности. Будова сеї нової держави вимагає від мене і моїх співробітників найбільших зусиль. Найласкавійше приняттє, яке дали мені Ваша Величність, вважатиме цілий український нарід доказом добразичливости Вашої Величности для молодої України, воно додасть нам сили перевести важні завдання, які нас ще ждуть. Враз в Вашою Величністю можу висказати тверду надію, що політичні і господарські взаємини між могучою німецькою державою і Україною, які вже так щасливо розпочалися, будуть все поглиблятися на добро обох народів. Іменем вдячного українського народу, як гетьман всієї України підношу чарку на здоровлє Вашої цісарської і королівської Величности і на славну будуччину хороброго і вірного німецького народу. Його Величність німецький цісар, ура!» [23, с. 1].

Цікаво, що після сніданку та загальної бесіди із П. Скоропадським імператор відійшов разом із ад'ютантом та Й. Берхемом перемовитися особисто з товаришем міністра закордонних справ і, водночас, особистим секретарем і довіреною особою гетьмана О. Палтовим [18, с. 276]. Цей факт, з свого боку, свідчить про вагу, яку мав у гетьманському істеблішменті той германофільськи налаштований «сірий кардинал» П. Скоропадського.

О 3-й годині по полудню гетьман розпрощався з цісарем і від'їхав до Берліна. Того ж дня П. Скоропадський мав бесіду також і з німецьким міністром закордонних справ П. фон Ґінце, після чого відвідав послів союзних держав та іспанського посла (старшину дипломатичного корпусу в Берліні). Увечері гетьман разом із кайзером та почетом супроводу з обох сторін й німецьким послом в Україні А. фон Муммом насолоджувалися виставою в берлінській імператорській опері. Зауважу принагідно, що увесь час візиту П. Скоропадського кайзер Вільгельм II називав гетьмана не інакше як «Ваша Світлість Ясновельможний», що звісно ж тішило самолюбство очільника Української Держави. О 20-й годині українська делегація вже вечеряла

у Ганновері в імператорських кімнатах вокзалу разом із графом Й. фон Берхемом, графом В. фон Альвенслебеном та Майєром.

8 вересня гетьман відбув із поїздкою у Спа, де поснідав і зустрівся із фельдмаршалом П. фон Гінденбургом, а потім – були відвідини вілли Кугель та її власника Б. Круппа й оглядини його заводів в Ессені.

Увечері ж на П. Скоропадського очікувала вечеря у Кельні у присоборному готелі. Не буде зайвим також нагадати, що наслідком відвідин заводів відомого промислового магната Болена Круппа в Ессені, де чудово, як на ті часи, було налагоджено побутове життя робітництва, П. Скоропадський загорівся намірами створити робітничі міста-сади в Україні.

Сам гетьман з цього приводу згадував: «Мене не стільки в даному випадкові цікавили заводи, які вимагали значно більшого часу для вивчення їх, спеціальної підготовки, котрої в мене не було, скільки питання постановки робітничого питання, робітничі містечка, про які мені доводилося стільки читати та чути. Останнє мало особливу цікавість для мене в зв'язку з тим новим Києвом, який ми передбачали будувати в майбутньому і при якому хтілося використати весь досвід Заходу. Все, що я бачив в Ессені, перевищило всі мої очікування» [18, с. 276].

9 вересня П. Скоропадський повернувся до Берліна й відвідав, зокрема, ставку німецького Верховного головнокомандування, де мав зустріч з П. Гінденбургом та Е. Людендорфом. Однією з головних тем була справа української армії, зокрема йшлося про перший набір новобранців до семи армійських корпусів, старшинські кадри для яких вже було приготовано. Раніше німці противилися створенню нової армії Української Держави, проте зрештою погодилися на початок її формування у листопаді 1918 року. За цей же час, окрім німецького Генерального штабу, гетьман відвідав також і Вищу військову академію та інші установи.

Наступного дня (10 вересня[4]) П. Скоропадський разом з Вільгельмом II відбув у Кіль для зустрічі з братом кайзера принцем Генріхом Пруським. Під час подорожі гетьман порушив перед кайзером справу передачі Українській Державі кораблів Чорноморської фльоти, частина якої все ще знаходилася в руках німців. Питання було розв'язано схвально для України (що й буде виконано в середині жовтня 1918 р.), а набір перших новобранців-моряків було узгоджено здійснити в половині листопада 1918 р.

У Кілі на імператорській пристані гетьманові було урочисто представлено почесну сотню з кайзерівської яхти «Ґоґенцолерн», яка складалася з матросів найбільшого зросту. Оркестра прекрасно виконала український гімн. Уся пристань була удекорована українськими і німецькими воєнними прапорами. Адмірал, командуючий німецькою ескадрою, що на той час перебувала в Кілю, здав П. Скоропадському рапорт. Щойно гетьман з імператором зійшли на катер, піднісся на ньому його брейдвимпел і катер відбув від пристані, де оркестра вже грала Старо-Єґерський марш Чорноморського флоту [1].

«В цей мент, – як із захватом описував це дійство капітан-лейтенант С. Шрамченко, – на всіх німецьких воєнних кораблях, які були вже розквітчані прапорами,

[4] Цього дня, 10 вересня 1918 р., у Києві між Українською Державою, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого боку, було укладено нову Економічну угоду на 1918/1919 господарчий рік.

піднеслися на гротмаштах великі українські воєнні прапори (як показалося, згідно з воєнно-морськими традиціями й міжнароднім правом Німці мусіли пошити більше сотні українських военних прапорів, так само, як Штандарт Гетьмана і його брейд-вимпел. Гетьманський катер пішов здовж кольон великих лінійних кораблів. Були представлені всі типи воєнних кораблів до підводних човнів включно, а в повітрі пролітали ескадри гидроплянів. Оркестри кораблів грали український Гимн, поки Гетьманський катер був на траверзі корабля, а пізніше Старо-Єгерський марш Чорноморської фльоти. Матроси, як і старшини, у всьому білому виглядали дуже мальовничо. Пройшовши кольони кораблів Гетьманський катер, уже «морестій», обігнув великий лінійний крейсер «Мольтке» рідного брата лінійного крейсера «Гебен», який натворив стільки клопоту Чорноморській Фльоті в рр. 1914–1917 і який у сучасний момент знаходився у Севастополі на становищі союзника України. Гетьманський катер вертався при тій же параді, лише здовж другого борту кораблів. Нарешті катер прибив до правого кормового трапу (найпочеснішого) флягманського корабля і Гетьман разом із цісарем Вільгельмом II з усіма традиційними почестями вийшли трапом на корабель. У цей момент штандарт Гетьмана, Голови Української Держави піднісся на машті одночасно з імператорським штандартом Вільгельма II і в той же час, не вважаючи на те, що гарматний салют під час війни є відмінений, із усіх воєнних кораблів ураз загуркотів салют у 21 стріл, під час якого оркестри Флагманського корабля і всіх кораблів виконували український гимн» [25, с. 3–4].

На флагманському кораблі гетьман привітався за руку, з кожним окремо, з усіма старшинами корабля, як того вимагає воєнно-морська традиція, потім пройшов перед фронтом матросів, зійшов до адміральської каюти, де був влаштований сніданок. Після сніданку П. Скоропадський оглядав корабель. Відбуття гетьмана з корабля знову відбулося з усіма воєнно-морськими церемоніями. Після того П. Скоропадський разом із Вільгельмом II відвідали військово-морську школу підводного плавання [25, с. 4]. Тоді ж гетьман і кайзер були присутніми й на урочистому обіді у німецьких Морських зборах [21, арк. 21, 105].

Слід зауважити й на тому, що П. Скоропадський не взяв О. Палтова з собою у поїздку до Кілля, Кельна та на оглядини заводів Б. Круппа, а спеціально залишив його у Берліні для з'ясування цілої низки кардинальних і важливих питань. Серед таких були, зокрема, проблеми Криму, питання внутрішньої ситуації в Німеччині та, в цьому контексті, знайомство із лідерами соціалістичних партій, що були депутатами Райхстагу. Із останнім завданням, до речі, на думку самого гетьмана, О. Палтов впорався «дуже погано» [18, с. 280], очевидно, недооцінюючи значення й впливовість соціал-демократичних партій у тогочасній Німеччині.

Ретельно вивчався економічний досвід Німеччини та готувався ґрунт для налагодження й пожвавлення господарчого співробітництва між державами також і на приватному рівні, для чого у вересні 1918 р. до Німеччини прибула чергова українська торговельна делегація у складі з приватними підприємцями.

17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва і з'явився у своєму палаці так само несподівано, як і зник. Гетьман повернувся з Берліна надзвичайно задоволений візитом.

Відвідини кайзера дещо вплинули, принаймні ззовні, й на поведінку німецьких представників в Україні. Після того, як у Берліні німецькому посланцеві А. фон Мумму в імператорській ложі театру було вказано сидіти за спиною П. Скоропадського, його раніше зверхній тон змінився на лагідний. Негайно після повернення гетьмана сталася й інша небачена до цього часу річ: німецький головнокомандувач власною персоною з'явився, аби дізнатися коли П. Скоропадський зможе його прийняти. До цієї поїздки головнокомандувач німецькими військами в Україні сам призначав гетьманові час зустрічі. І дійсно, наступного дня (18 вересня 1918 р.) у призначений гетьманом час командувач німецьких військ в Україні Ґ. фон Кірбах та його начальник Штабу В. фон Ґренер у парадній формі прибули на зустріч зі П. Скоропадським і, за його ж словами, тримали себе мов підлеглі. Один лише В. фон Альвенслебен, як і раніше, зберігав свою незалежну та безтурботну поведінку [22, арк. 163–164].

12 жовтня П. Скоропадський здійснив візит-відповідь до приміщення Генерального штабу групи німецьких військ в Україні, де відбувся урочистий обід на його честь. Очільника держави супроводжували товариш міністра закордонних справ О. Палтов, новопризначений начальник власного пана гетьмана Штабу О. Аккерман, комендант гетьманського палацу К. Прісовський, ад'ютанти та інші члени почету. З німецького боку в обіді брали участь головнокомандувач німецькими військами в Україні Ґ. фон Кірбах, начальник Штабу В. фон Ґренер, генеральний консул Німеччини в Україні Е. фон Тіль, штабні офіцери та старшини.

Під час обіду генерал-полковник Ґ. Кірбах виголосив тост на честь гетьмана П. Скоропадського та української армії, в якому, зокрема, зазначив:

«Ваша світлість. Щиро вдячний, що Ви прийняли моє запрошення, і вітаю Вас в наших стінах. Багато що змінилося з тих пір, як Ваша Світлість їх відвідали. Зі свіжими силами Україна продовжувала шлях створення могутнього і квітучого державного цілого, незморимою працею Вашої Світлості і визнаних Ваших радників. Вирівняно шлях до зміцнення. Держава лише тоді тільки може здійснити свої домагання щодо загальної поваги, коли спирається на надійні особисті засоби. Ваша Світлість доклалися до створення національної української армії. Я вчора мав задоволення бачити у себе командувачів частинами молодої української армії, генералів, людей, в руки яких Ваша Світлість віддали відповідальну справу співробітництва у створенні молодої армії. З усіх відомостей, що доходять до мене, я бачу, що ця справа успішно посувається вперед і багато вже досягнуто. Вашу Світлість прошу бути упевненим, що я, віддаючи належне високій її цінності для добробуту молодої держави, стежу за діяльністю Вашою з повним розумінням і що як я, так і підлеглі мені установи, готові усіляко сприяти її успішності. Мені здається, що найкращий тост Вашій Світлості – це тост за процвітання молодої української армії. Нехай швидше вона стає могутнім національним знаряддям, якого так потребує молода державність України, щоби остання могла власними силами зайняти належне їй місце.

Українській армії, що створюється, та її Вождю Гетьману України ура!» [15].

Його світлість пан гетьман відповідав наступним тостом:

«Вашій Ексцеленції я щиро вдячний за дружньо вітальну промову. Мені особливо приємно чути від Вашої Ексцеленції, що потуги мої у створенні національної армії, що має стати твердою підвалиною самостійного українського державного організму, зустрічає настільки прихильне визнання з боку представників німецького головного командування. Я та мої співробітники зустрічаємо у всіх питаннях, що торкаються цього напрямку, щонайдоброзичливішу готовність піти назустріч не тільки практичній роботі в сенсі устаткування армії, але й шляхом високо цінних порад, що приділяються нам.

Його Величність німецький Імператор надіслав мені німецьких офіцерів в якості співробітників. І я дозволю собі висловити від імені України подяку цим людям, що віддаються своєму важкому, високо відповідальному завданню із завзяттям і розумінням справи. Хай закінчиться швидше спільна праця зі створення могутньої національної армії. Я підіймаю свій келих за процвітання хороброї німецької армії та її Верховного Вождя – Його Величності німецького Імператора» [15].

Для закріплення дипломатичного успіху від відвідин гетьманом П. Скоропадським Німеччини 23 вересня 1918 р. уряд (під тимчасовим головуванням М. Василенка) розглянув питання про відрядження до Берліна делегації вже для технічного продовження переговорів про Чорноморський флот і про умови передачі його Українській Державі. Відтак було ухвалено таку делегацію відправити, але із твердою позицією про те, що під час перемовин про флот вона має категорично наполягати на відсутності зв'язку між цим питанням і питанням про участь України у сплаті того боргу царської Росії, який прийняла на себе більшовицька Росія. При цьому ще більш жорстку позицію займав міністр внутрішніх справ І. Кістяківський, якого підтримали міністр юстиції О. Романов й тимчасово керуючий Військовим міністерством О. Лігнау. Членів делегації мали підібрати міністри фінансів А. Ржепецький, торгу і промисловості С. Гутник, внутрішніх справ І. Кістяківський, а також товариш (заступник) міністра закордонних справ О. Палтов і товариш морського міністра М. Максимов [19, арк. 260–261].

На тлі успішного візиту гетьмана до кайзера військові справи Німеччини стрімко погіршувалися й виразно вказували на майбутню поразку у війні з країнами Антанти. Тож швидкоплинно несприятливими вимальовувалися й зовнішньополітичні перспективи Української Держави. За таких обставин, ускладнених соціально-політичною напругою в Україні, несформованою армією та загрозою зовнішньої агресії з боку як «червоної», так і «білої» Росії, надзвичайної ваги набувала плідна діяльність вітчизняної дипломатії. Усвідомлювали це і у владних коридорах на київських пагорбах, і в українських дипломатичних представництвах. Тим часом розпочався відступ німецьких військ у Фландрії... 29 вересня 1918 р. капітулювала Болгарія, а за нею – Туреччина.

Розумів складність, динаміку та спектр подальшого розвитку подій і посол Української Держави в Берліні Ф. Штейнгель [7, с. 95–124]. Вже 2 жовтня 1918 р. він телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустріне перешкод для

окупації України, якщо про це прохати» [8, с. 151]. Телеграма посла мала наслідки. Вже 7 жовтня 1918 р. Рада міністрів постановила вжити усіх заходів і зусиль на усіх рівнях, «аби домогтися у випадкові відкриття Мирової конференції участі в ній Української Держави як самостійної і незалежної держави» [20, арк. 6–7].

Урядовці також просили міністра закордонних справ відкласти заплановану поїздку до Берліна, натомість представити урядові докладну програму й мету візиту, а також істотно підсилити склад своєї місії досвідченими дипломатами. Урядовці визнали вкрай необхідним розширити й активізувати роботу МЗС у нейтральних державах у напрямкові визнання ними України як самостійної й незалежної держави. Цікаво, що на цьому засіданні уряд доручив Д. Дорошенку «якомога прискорити представлення на схвалення Радою міністрів кандидата на пост посла у Берліні, котрий міг би замінити барона Штейнгеля, що наполягає на своєму звільненні за хворобою» [20, арк. 6–7]. Вочевидь, послові давалася взнаки хворобливість, що тяглася з дитячих років, як і усвідомлення ним самим, та й членами уряду, потреби зміни особи посла на персону з антантофільською репутацією з огляду на карколомну трансформацію зовнішньополітичної атмосфери в Європі та світі. Це підкреслюється, зокрема, й дорученням міністрові закордонних справ і наголосом у ньому «якомога прискорити» цю ротацію.

Шукаючи шляхів до порозуміння з Антантою, гетьманський уряд відрядив дипломатичних представників не лише до нейтральних країн Скандинавії, Швейцарії та Румунії, а також у Вашингтон, Париж, Ясси. У цей час Рада міністрів оголошує про нейтралітет України, а її голова Ф. Лизогуб 16 жовтня 1918 р. у бесіді з представниками преси повідомив: «Український уряд заявляє, що він буде усіляко боротися із усіма виявами ззовні, котрі були б спрямовані до порушення нейтралітета України» [8, с. 151]. Наступного дня, 17 жовтня 1918 р., Австро-Угорська імперія розпалася й перетворилася на «Союз Держав»[5]. У Німеччині швидко насувалася демократизація. Більшовики ж уже почали поступово захоплювати північно-східну частину Чернігівщини [12, с. 391–392].

Дипломатичне представництво в Швейцарії набуло за таких обставин надзвичайної ваги і значення для України, оскільки могло стати трампліном для встановлення нових зв'язків з країнами Антанти. Завдяки зусиллям Є. Лукасевича та Ф. Штейнгеля й за посередництвом дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося встановити контакти з державними колами країн Антанти й з'ясувати можливість їхньої згоди на переговори з українським урядом. З цього приводу міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав: «Українське посольство [...] зробилося одним з осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні, що було важно з огляду на наші бажання увійти в ближчі зносини з нейтральними державами» [8, с. 152]. Ось чому 22 жовтня 1918 р. Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліна [10, с. 54], а звідти до Швейцарії, куди його

[5] У день розпаду Австро-Угорщини, 17 жовтня 1918 р., дев'ять міністрів уряду Ф. Лизогуба подали до Ради міністрів записку про допомогу Росії в боротьбі з більшовиками та про необхідність зміни зовнішньополітичного курсу країни в з'язку зі зміною міжнародної ситуації. Цей проросійський вектор підтримав впливовий «Протофіс», численні російські партії та організації, заможна частина Союзу хліборобів-власників, інші русофільські партії та угруповання. Восени 1918 р. П. Скоропадський підпав під шалений тиск внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників.

запросив через українського представника в Берні італійський прем'єр-міністр В. Орландо [11, с. 58].

У Берлін Д. Дорошенко прибув 24 жовтня, де його зустрічав увесь склад українського Посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Спільно з послом міністр закордонних справ мав зустріч із німецьким колегою В. Зольфом, під час якої українські представники висловили клопотання, аби перебування німецької армії на території Української Держави було продовжене до того часу, поки Україна сама буде спроможна створити власну армію [13, с. 364–366]. Утім, варто зауважити, що зрештою Берлін все ж таки вирішив вивести свої війська з України, хоча чимало впливових діячів, особливо серед військових, не підтримували цього заходу (зокрема, проти негайного виводу війська виступали генерали Е. Людендорф, М. Гофман та В. Ґренер).

Д. Дорошенко та Ф. Штейнгель відвідали також Ґ. фон Буше-Гадденгаузена[6] й Новака, голову Райхстагу й деяких послів[7]. Згодом Д. Дорошенко згадував, що під час цих зустрічей «виявилось, що Ф. Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчути саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу» [13, с. 364–366].

9 листопада 1918 р., у день, коли у Райхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав Ф. Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу Вірчі грамоти. Протягом 20–25-хвилинної розмови кайзер розпитував Ф. Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» тощо. У відповідь посол запевняв Вільгельма II в тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності й будує свою незалежну державу. Кайзер також цікавився релігійними відносинами в Україні, зокрема запитував про православну, римо-католицьку та уніатську церкви [24, с. 282]. Як виявилося, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини [13, с. 370].

У цей же час високого гостя з Німеччини зустрічав й Київ. У перші дні листопада 1918 р. столиця Української Держави і гетьманський палац вперше і востаннє відвідав один з представників правлячої європейської вінценосної верхівки. Ввечері 29 жовтня до Києва з Ковно прибув молодший брат короля Баварії Людвіга III Віттельсбаха, син баварського принца-регента Луїтпольда Баварського та австрійської ерцгерцогині княжни Тосканської Августи Фердинанди Ґабсбург,

[6] 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Ґеорґ фон Буше-Гадденгаузен у присутності австро-угорського посла принца Ґоттфріда Гогенлоє-Шіллінґсфюрста спалив український оригінальний примірник Таємного протоколу щодо статусу Галичини між УНР та Австро-Угорщиною, укладеного додатково до Берестейського мирового договору [26, s. 24]. Свого часу член делегації Центральної Ради М. Любинський 24 лютого 1918 р. у Бересті передав цей Таємний протокол Ф. Візнеру та німецькому послу в Австро-Угорщині Ф. фон Розенберґу, який відвіз документ до Берліна [17, с. 65]. Сьогодні оригінал австро-угорського примірника Протоколу зберігається в Австрійському державному архіві (у підрозділі: Державний архів Дому та Двору – архів МЗС Австро-Угорщини).

[7] Тим часом Антанта переможно завершувала війну. 26 жовтня 1918 р. французький посланець у Яссах граф Сент-Олер виказав І. Коростовцю побажання, щоб гетьман «чим-небудь виявив переміну германофільської політики і згоду (свою) підтримати роботу союзників по відновленню ладу в Росії». 29 жовтня 1918 р. Німеччина прийняла вкрай важкі умови перемир'я, які їй продиктували переможці, і визнала себе переможеною. 9 листопада 1918 р. в Німеччині вибухнула революція, невдовзі владу кайзера було повалено, а вже 11 листопада 1918 р. було підписано Комп'єнтське перемир'я, яке поклало край Світовій війні.

генерал-фельдмаршал Баварії та Німецької імперії принц Леопольд Баварський у супроводі свого сина принца Ґеорга та кількох осіб з його почету[8].

Слід також додати, що з наступом німецьких військ у напрямку Криму сталася нагода відвідати й побачити Україну й іншому вінценосному принцу – Фрідріху-Християну Саксонському, синові останнього короля Саксонії Фрідріха Августа III (зрікся престолу 13 листопада 1918 р.). Він, зокрема, 25 травня 1918 р. разом із командуючим німецькими військами у східній частині Криму полк. Г. Россбахом і губерніальним старостою Таврії Васильєвим приймав парад кайзерівських військ у Мелітополі з нагоди уродин свого батька-короля.

А 29 жовтня 1918 р. на київському залізничному вокзалі вищі чини німецького військового командування в Україні на чолі з ген. Ґ. фон Кірбахом та почесною вартою зустрічали його королівську високість принца Леопольда Баварського. Української почесної варти не було, як і не було запрошено до зустрічі принца на вокзальному ґанку й українських державних діячів. Лиш-но цей факт вже свідчить про те, що наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р., без малого за два місяці після відвідин гетьманом німецького імператора в Німеччині, офіційному Берліну уже було далеко не до внутрішніх українських негараздів і не до проблем офіційного Києва щодо втримання влади гетьманським режимом. Більше того, візит цей не був ані міждержавно-політичного рівня, ані офіційним робочим дипломатичним. Мета приїзду принца Леопольда до столиці України була більш прозаїчнішою – огляд стану баварських полків, що були розквартировані у Києві.

1 листопада о 13-й год. 30 хв. на Катеринінській вулиці у присутності його королівської високості відбувся парад німецьким військам київського гарнізону. Того ж дня принц Леопольд Баварський із сином Ґеоргом завітав до гетьманського палацу для зустрічі із П. Скоропадським. Цілком очевидно, що то був візит ввічливості… Та чи усвідомлював це достеменно сам ясновельможний? За чверть години по відбутті їх з гетьманського палацу, П. Скоропадський здійснив візит-відповідь високим гостям.

За день (3 листопада), перед від'їздом з України, о 17-й год. вечора принц Леопольд Баварський з принцем Ґеоргом, з почетом супроводу та усім вищим складом київського німецького командування відвідали гетьманову Олександру Скоропадську, яка у гетьманському палаці пригощала німецьких гостей чаєм [16].

Про зустріч цього разу із очільником держави сухі зведення тогочасної офіційної хроніки ані словом… Вочевидь, із початком листопада постберлінська ейфорія гетьмана істотно помарніла й П. Скоропадському вже було не до чаювання…

Тим не менш, усі ці події сильно змінили й самого П. Скоропадского, у нього буквально голова пішла обертом, він почав менше працювати, поводився дедалі

[8] Варто зауважити, що принц Леопольд вже мав зустріч з представниками української влади. У грудні 1917 р. він у своїй штаб-квартирі приймав неофіційну делегацію Центральної Ради у складі М. Левитського, О. Севрюка і штабс-капітана Ю. Гасенка. Тоді у приватній розмові з ними, учасником котрої також були ген. М. Гофман, Закі Паша та барон Мірбах, баварський принц цікавився станом української армії й зізнався, що не знав до тієї пори про проголошення III Універсалом УНР. Принагідно зауважу, що формально він очолював німецьку делегацію на мирових переговорах у Бересті (його участь обмежилася офіційним привітанням від імені господарів). Він підписав 15 грудня 1917 р. договір про перемир'я з РСФРР, а після зриву перемовин більшовиками 18 лютого 1918 р. віддав наказ про наступ німецьких військ. Невдовзі, 3 березня 1918 р. саме він від імені Німецької імперії підписав Берестейський мирний договір з РСФРР.

самовпевненіше, не помічаючи кардинальних і карколомних змін у суспільстві та країні, перестав відчувати пульс навколишнього життя. Гетьман дедалі більше уваги звертав на зовнішні ознаки свого правління. Були замовлені його світлини, видано короткий нарис його бойової діяльності, порушено питання про значки, якими він хотів нагородити учасників перевороту, сформована комісія з істориків та вчених щодо встановлення гетьманської відзнаки, розпочато розробку орденів тощо. Його постійно займали численні родичі, що прибули з радянської Росії, по неділях після сніданку гетьман із сім'єю катався на пароплаві по Дніпру й обідав на лоні природи [22, арк. 166–167, 170].

Натомість, то була пора, саме коли над Українською Державою збиралися загрозливі ознаки майбутнього історичного буревію. І саме тоді гетьман почав поступово втрачати важелі контролю над ситуацією в країні й, водночас, ніби не помічав хиткості свого становища та перших ознак тектонічних змін не лише в Україні, а й у Європі цілком. «Він ніби відчув ґрунт під ногами, він перестав бути тією простою і працюючою людиною, якою був до цих пір. Влада й шана стали йому крутити голову, він за всією вірогідністю почав вірити у свій розум і силу, а головне непогрішимість... – зазначав Б. Стеллецький. – Оточений лестощами, залякуємий друзями, що владу в нього можуть відібрати, вбачаючи у всілякому розумному і сильному – суперника, правитель починає усю свою увагу [зосереджувати] на своїй владі й намагається оточити себе людьми не небезпечними для нього за розумом і даруваннями.

[…] Повернувшись "Світлістю" з поїздки в Берлін, він перестав цікавитися з тією дошкульністю як це робив раніше поточними справами. [...] Цілі юрби підлабузників почали оточувати Скоропадського, на честь нього створювалися оди та вірші й він, утамований владою, скоротив час прийому міністрів, почавши їх приймати тільки до сніданку, а решту часу почав присвячувати в новому напрямку. Можливо гетьманство на Украйні загинуло б і без цього, проте у будь-якому випадкові воно загинуло б іншим [шляхом?], а не так ганебно, як це сталося» [22, арк. 164–167].

Разом з тим існувала й інша реальність та інша оцінка гетьмана також його сучасником і підлеглим вищого державно-політичного статусу. «Неправильна іноді оцінка становища гетьманом П. П. Скоропадським відбувалася не від того, що взята ним на себе вага влади була надто не по плечу, ні. Слід віддати справедливість гетьманові: він володів і немалим державним світоглядом, і за природного розуму достатньою освітою; він вмів швидко усвідомлювати центральне єство у доповідях, вмів задати серйозні питання, і прийти до нього з недостатньо вивченою справою, опираючись на пояснюючу записку директора департаменту, було ризиковано. Якщо доповідь була складеною, – згадував гетьманський міністр В. Рейнбот, – то гетьман залишав його в себе і за день, два або давав точну резолюцію, або ставив доповідачу дуже обґрунтовані вимоги щодо додаткових свідчень і роз'яснень.

Ніколи в гетьмані не можна було бачити кавалерійського генерала старих часів, що вирішував усе на скоку бойового коня у впевненості у своїй непогрішимості в оковимірі. Можливо було, коли у перенасиченості й внаслідок надлишку різних висвітлень він і помилявся у виборі. Недоліки гетьмана були пов'язані з природою українця: недовірливість, прихованість і хитрість» [2, с. 90].

Не варто забувати й про німецький чинник тиску і, подеколи й диктату, а також про заочні впливи «вітру Антанти», про навколишні угруповання – аристократів-русофілів, що за духом були близькі П. Скоропадському, про українських патріотів-консерваторів, про українських лівих радикалів-опозиціонерів і більшовицько-есерівську терористично-шпигунську мережу, про військовиків-демократів, що «глибоко віддані ідеї «самостійності України», не помічали, однак, що міркують вони поза національного питання за чужою вказівкою осіб із конспектом праць Маркса, доповнених Леніним, у кишені» [2, с. 91].

П. Скоропадського практично роздирали радикали-опортуністи і радикали-революціонери, отруєні протилежними соціальними максималізмами та іншими «ізмами», німецько-австрійська та франко-британська геополітика, суцільна підозра й недовіра, що були навіяні не лише інтригами оточення, а й самим історичним моментом. За таких сплетінь непримиренних протиріч гетьман намагався, крізь потрясіння анархії, війни та крайнощі революційних буревіїв, провести незміцнену ще Українську Державу у врівноваженні усіх важелів суспільних течій та у впевненому поступі виважених державотворчих змін. Він прагнув уникнути внутрішньо української громадянської війни й, зберігши соборність держави, вивести Україну у стабільні води цивілізаційного майбуття, проте здійснити цей задум гетьманові не вдалося. І навряд чи у цьому є лише його провина…

Кардинальні зміни відбулися й у Мюнхені: 7 листопада 1918 р., після початку Листопадової революції в Німеччині, король Баварії Людвіг III Віттельсбах утік з палацу й 13 листопада зрікся престолу. Баварія набула незалежності й була оголошена республікою.

Тим часом в Україні події розвивалися з феєричною динамікою: 16 листопада заколотники умовилися з німецькою Військовою Радою (Soldatenrat) у Білій Церкві про нейтралітет, а вже наступного дня (17 листопада), захопивши Білу Церкву та Фастів, рушили на Київ. Утім швидкоплинність подій тоді практично не відводила часу на довгі роздуми і зважування можливих політико-дипломатичних комбінацій. Вже 2 грудня Рада міністрів, обговорюючи проект угоди німецького Головного військового командування в Україні із Директорією, заявляє, що подібний крок є фактичним визнанням ним уряду заколотників-повстанців, поряд із визнанням й уряду гетьмана. Відтак Рада міністрів ухвалила доручити міністрові закордонних справ «заявити письмовий протест німецькому командуванню і німецькому дипломатичному представнику, в якому вказати, що зазначена угода суперечить суверенності Української Держави, а також висловленим представником держав Згоди п. Енно принципам, в силу котрих право регулювати втручання німців щодо повстанців належить українському уряду та українському Головному командуванню» [20, арк 71–71 зв.]. Проте, як відомо, усі ці заяви вже не мали жодної ваги і значення… 14 грудня 1918 р. Гетьманат П. Скоропадського припинив своє існування.

Список використаних джерел

1. Америка. 1953. 29 квітня.

2. Воспоминания В.Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П.П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. *Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год*: сборник документов. Москва (Политическая энциклопедия), 2014. 1087 с.

3. Гай-Нижник П.П. Законодавче та нормативно-правове підґрунтя становлення дипломатичної служби Української Держави за Гетьманату 1918 р. *Гілея*: науковий вісник. 2017. Вип. 123 (№ 8). С. 28–36.

4. Гай-Нижник П. Олександр Палтов – державно-політичний діяч, заступник міністра закордонних справ Української Держави. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. К., 2016. С. 58–69.

5. Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. Т. 2. С. 353–396.

6. Гай-Нижник П.П. Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні. *Гілея:* науковий вісник. 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 23–38.

7. Гай-Нижник П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. К., 2016. С. 95–124.

8. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине. *Революция на Украине по мемуарам белых*, Москва, Ленинград, 1930. С. 136–185.

9. Діло. 1918. 6 вересня. С. 1.

10. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році. *Хліборобська Україна*. Відень. Зб. II, III і IV (1920–1921). С. 49–65.

11. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави у 1918 р. *У 60-річчя відновлення гетьманства*, Торонто, 1978. С. 48–59.

12. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання /упоряд.: К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. Т.2. 352 с.

13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920), Мюнхен, 1969. 543 с.

14. Земскія Известія. 1918. 12 вересня (30 серпня).

15. Лучъ. 1918.16 жовтня.

16. Лучъ. 1918. 3 листопада.

17. Несук М. Договір, спалений у присутності посла: Таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля. *Політика і час*. 1993. № 6. С. 59–65.

18. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.: Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6.

20. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 7.

21. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 291.

22. ЦДАВО України. Ф. 4547. Оп. 1. Спр. 1.

23. Цісар Вільгельм і Гетьман України. Діло. 1918. 10 вересня.

24. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто, 1971. 366 с.

25. Шрамченко С. Прапор голови Української Держави і українські воєнні прапори над Балтикою у 1918 році. *Ранок* (Дербі, Англія). 1953. Ч. 6. 30 травня 1953. С. 3.

26. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), bd. 523, liasse XLVII / 12 g (Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina), z. 7611 (Februar–August, 1918).

References

1. Ameryka. 1953. 29 kvitnya.

2. Vospomynanyya V.E. Reynbota o eho prebyvanyy v dolzhnosty tovaryshcha mynystra vnutrennykh del, mynystra vnutrennykh del, a pozzhe mynystra yustytsyy v sostave pravytel'stva hetmana P.P. Skoropadskoho. Ne ranee 31 dekabrya 1918 h. *Hetman P.P. Skoropadskyy. Ukrayna na perelome. 1918 hod*: sbornyk dokumentov. Moskva (Polytycheskaya entsyklopedyya), 2014. 1087 p.

3. Hay-Nyzhnyk P.P. Zakonodavche ta normatyvno-pravove pidgruntya stanovlennya dyplomatychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi Derzhavy za Het'manatu 1918 r. Hileya: naukovyy visnyk. 2017. Vyp. 123 (№ 8). P. 28–36.

4. Hay-Nyzhnyk P. Oleksandr Paltov – derzhavno-politychnyy diyach, zastupnyk ministra zakordonnykh sprav Ukrayins'koyi Derzhavy. Dyplomatychna ta konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti. K., 2016. P. 58–69.

5. Hay-Nyzhnyk P. Torhivel'no-promyslova polityka uryadu Ukrayins'koyi Derzhavy Het'mana Pavla Skoropads'koho 1918 r. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv. K.: Instytut ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 1997. T. 2. P. 353–396.

6. Hay-Nyzhnyk P.P. Ukrayins'ka dyplomatiya v Nimechchyni u 1918 rotsi: zasnuvannya i diyal'nist' Posol'stva UNR ta Ukrayins'koyi Derzhavy v Berlini. Hileya: naukovyy visnyk. 2018. Vyp. 128 (№ 1). P. 23–38.

7. Hay-Nyzhnyk P. Fedir Shteynhel' – metsenat, hromads'ko-politychnyy diyach, posol Ukrayins'koyi Derzhavy v Nimechchyni. Dyplomatychna ta konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti. K., 2016. P. 95–124.

8. Denykyn A.Y. Hetmanstvo y Dyrektoryya na Ukrayne. Revolyutsyya na Ukrayne po memuaram belыkh, Moskva, Lenynhrad, 1930. P. 136–185.

9. Dilo. 1918. 6 veresnya. P. 1.

10. Doroshenko D. Deshcho pro zakordonnu polityku Ukrayins'koyi Derzhavy v 1918 rotsi. Khliborobs'ka Ukrayina. Viden'. Zb. II, III i IV (1920–1921). P. 49–65.

11. Doroshenko D. Zakordonna polityka Ukrayins'koyi Derzhavy u 1918 r. U 60-richchya vidnovlennya het'manstva, Toronto, 1978. P. 48–59.

12. Doroshenko D. Istoriya Ukrayiny, 1917–1923 rr. V 2-kh t.: Dokumental'no-naukove vydannya /uporyad.: K.Yu. Halushko. K.: Tempora, 2002. T.2. 352 p.

13. Doroshenko D. Moyi spomyny pro nedavnye mynule (1914–1920), Myunkhen, 1969. 543 p.

14. Zemskiya Yzvestiya. 1918. 12 veresnya (30 serpnya).

15. Luch. 1918.16 zhovtnya.

16. Luch. 1918. 3 lystopada.

17. Nesuk M. Dohovir, spalenyy u prysutnosti posla: Tayemna uhoda mizh UNR i Avstro-Uhorshchynoyu vid 8 lyutoho 1918 r. ta yiyi dolya. Polityka i chas. 1993. № 6. P. 59–65.

18. Skoropads'kyy P. Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918. K.: Kyiv – Filadel'fiya, 1995. 493 p.

19. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVO Ukrayiny). F. 1064. Op. 1. Spr. 6.

20. TsDAVO Ukrayiny. F. 1064. Op. 1. Spr. 7.

21. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op. 1. Spr. 291.

22. TsDAVO Ukrayiny. F. 4547. Op. 1. Spr. 1.

23. Tsisar Vil'hel'm i Het'man Ukrayiny. Dilo. 1918. 10 veresnya.

24. Shkil'nyk M. Ukrayina u borot'bi za derzhavnist' v 1917–1921 rokakh. Spomyny i rozdumy. Toronto, 1971. 366 p.

25. Shramchenko S. Prapor holovy Ukrayins'koyi Derzhavy i ukrayins'ki voyenni prapory nad Baltykoyu u 1918 rotsi. Ranok (Derbi, Anhliya). 1953. Ch. 6. 30 travnya 1953. P. 3.

26. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), bd. 523, liasse XLVII / 12 g (Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina), z. 7611 (Februar–August, 1918).

УДК 930.253:94(477:560) «1918/1922»

Мехмет Фахрі Фурат,
доктор історичних наук,
професор Стамбульського університету
(Туреччина, Стамбул)

ОПРИЛЮДНЕНІ ДОКУМЕНТИ ОТТОМАНСЬКИХ АРХІВІВ ТА ЇХ ВАЖЛИВІСТЬ ДЛЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЧЕТВЕРНИМ СОЮЗОМ

У статті йдеться про документи до історії встановлення та розвитку дипломатичних відносин між Україною та Туреччиною у 1918–1921 рр., що зберігаються в Османському архіві при Кабінеті Міністрів Туреччини у Стамбулі. Висвітлюється позиція османської делегації під керівництвом Талаата Паші щодо участі представників Української народної республіки в переговорах у Брест-Литовську. Розглядаються документи про початок діяльності української дипломатичної місії у Стамбулі, визнання Миколи Левитського представником України в Стамбулі, при-

значення його наступника Михайла Суковкина послом України в Туреччині. Серед матеріалів, що стосуються утворення та роботи османського посольства у Києві, представлені розпорядження щодо заснування турецької дипломатичної місії, звіти про діяльність в Україні Посла Туреччини Мухтара Бея. В них детально описується церемонія зустрічі османської делегації з гетьманом Павлом Скоропадським, умови праці, проживання представників посольства та пов'язані з цим грошові витрати.

Ключові слова: *Османський архів у Стамбулі, Посольство України в Османській державі, Микола Левитський, Михайло Суковкин, Посольство Османської держави в Україні, Мухтар Бей.*

Dr. Mehmet Fahri Furat,
Department of Information and Document Management, Istanbul University (Turkey, Istanbul)

Unveiled documents from Ottoman Archives and the importance of these documents regarding the diplomatic relations between Ukraine and Quadruple Alliance

The article deals with documents on the history of the establishment and development of diplomatic relations between Ukraine and Turkey from 1918 to 1921, which are stored in the Ottoman Archive under the Cabinet of Ministers of Turkey in Istanbul. The position of the Ottoman delegation under the leadership of Talaat Paşa on the participation of representatives of the Ukrainian People's Republic in the negotiations in Brest-Litovsk is highlighted. Documents on the beginning of the activities of the Ukrainian diplomatic mission in Istanbul, the recognition of Mykola Levitsky by the representative of Ukraine in Istanbul, the appointment of his successor, Mikhail Sukovkin, are considered as Ukraine's ambassador to Turkey. Among the materials related to the establishment and work of the Ottoman Embassy in Kyiv, are instructions on the establishment of a Turkish diplomatic mission, reports on the activities of Ambassador Muhtar Bey in Ukraine. They detail the ceremony of the meeting of the Ottoman delegation with Hetman Pavlo Skoropadsky, working conditions, residence of representatives of the embassy and related money expenses.

Key words: Ottoman archive in Istanbul, Embassy of Ukraine in the Ottoman state, Mykola Levitsky, Mikhail Sukovkin, Embassy of the Ottoman state in Ukraine, Muhtar Bay.

In 2010, I realized my first archival exhibition about Ukraine the city of Kharkiv. The name of the exhibition was "**Travel Back in Time*/Celebrating Ottoman-Ukrainian Documentary Heritage***" and for the first time I noticed in the eyes of the visitors, the sparkling curiosity for discovering the evidence of the history that they formerly learned from hearing or reading. Some of them asked me whether I encountered anything that is not already written in history books. The secret of the archival documents made an impression on them. I encountered similar situations in all exhibits I have realized.

The fact that we see more and more posters for archival exhibits around. That basically means there is an interest for archives in the world. In principle an exhibit must contain material that is "pleasant to the eyes" to be described as an exhibit.

Yet when a document is the most important evidence of an event, it doesn't have to be visually beautiful. What has usually been done is to create a balance between visual attraction and significance. This way, the function of exhibits appears to be shaping the public opinion on a given subject.

As a researcher, historian, archivist, who spent years working in both Turkey's and Ukraine's archives, I can attest that archives are places to find exceptional information. There might be reasons for the information to be exceptional or never previously taken into account. It is either not a current or valued topic, or it concerns the losing parties. It could also be a subject passed by as nobody has really made the necessary connection with it and it has not yet caught any researcher's attention.

Another aspect of archival studies is that they are difficult and time-consuming. This is mainly due to the fact that there is no coherence in the material considered. You might need to go through dozens of documents before you can draw a frame for the subject, let alone completing it. If you add the inadequate organization and accessibility of some archives, the work might just become a jigsaw puzzle.

At this point, memories, classic works written by prominent scholars of the era and periodicals are more rational sources for the research. Getting supportive documents out of the archives leads to a more consistent work than doing a work based on archives alone.

As a simple critic, political and social changes in Turkey created a popular interest to Ottoman history. All sectors have something from Ottoman State in their pockets. TV series and film producers are looking for interesting ottoman stories, academic talk shows to discuss and debate around history are taking place during prime-time hours, fashion designers are using Ottoman figures in their costumes, cuisine artists are trying to find old recipes for re-creating Ottoman cuisine, accessory designers are trying to discover drawings and figures from Ottoman past, architects are using symbolic elements from Ottoman era, old art forms become fashionable and trendy, Ottoman language lectures taking part in high school programs, old books and novels of famous ottoman writers' are being re-printed. Many journals in ottoman language are now available in bookstores.

By looking all these works can we name them as rediscovery of Ottoman past? If we talk about re-creation of the past we can also expect a correlation between this trend and use of Ottoman historical sources, namely Ottoman Archives. Can we really see the use of archival data in all these works? How many of them has historical or archival consultancy behind? What is the place of archives and do they or how do they have to take initiative? Are images of the past, our memory being formed through cinema and TV series? That emerges as a main question and one more "***will they be main sources of history?"***

A document apparently by all accounts insignificant may reveal the most valuable findings in historical research, just as the tiniest information. It might correct mistakes previously considered right, it might make an unpredicted contribution to ongoing work or it might remove a bias.

Archives that are one of the major sources of social sciences and fulfill the important function of assessing and keeping the information and documents which concern the life of the state and of the nation, actually serve this purpose. They document and keep the documents concerning international relations. They help us uncover the usages, social structure, institutions of the time and the relations among these.

The archives of the Ottoman Empire spread over an area where more than twenty four states were founded upon its disintegration, kept the records of these states over a period of almost five hundred years. They are considered to be one of the archives which match this description the best.

The Ottoman archives are the primary source of research in the field of Turkish-Ukrainian-Russian relations. Yet these archives have not been explored much especially by foreign researchers, until recently, mainly due to language problems and inadequate classification. The development of international relations and partnerships in the past years and surely technological developments open the way for such works.

The richest archive today in Turkey is Presidency State Archives [1] formerly Prime Ministry Ottoman Archives and The Republican Archives. All of the archival material held in the formerly Prime Ministry Ottoman Archive is from the Ottoman era and almost all is in Ottoman Turkish. Some documents are in French for the major part, and other various languages such as Arabic, Persian, Russian and English. The Prime Ministry Ottoman Archive also contains material such as maps, plans, projects, sketches, albums, photos and newspaper collections.

These archives which contains today over hundred million historical documents, has a collection of documents which are of interest to the whole world due to public relations with Asian, European, African and American states. It is quite important for the researchers to learn about the Ottoman bureaucratic system, the state organization, public institutions, their functions and mechanisms, and their historical evolution, in order to grasp the archival material kept at the Archive and its contents. Without, it is difficult to reach and understand the real meaning of the documents. It is thus useful to know where to find the documents related to the topic to be studied, which procedure the document was produced through. Archives periodically publish guides to the archives, in this regard. The last one dates from 2017.

Relations between Ukraine and Turkey date back to centuries ago and continue today. One of the most important stages of these relations is the period between 1918 and 1921 and the events which took place then. The state of Ukraine gained its independence for the first time in modern ages, thanks to the Brest-Litovsk Peace Agreement signed with allied countries Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and the Ottoman State on February 9th 1918, and was recognized by the international community. The Ukrainian State signed bilateral agreements with each of the countries mentioned above including the Ottoman state, two days after the Brest-Litovsk agreement. The Ukrainian People's Republic and Turkey agreed to open mutual representations.

Talaat Paşa headed the delegation of allied powers during some meetings within the negotiations of the Brest-Litovsk agreement. When the Soviet delegation offered to "settle the Ukrainian issue", he answered "We shall not discuss the Ukrainian issue in the absence of the Ukrainian delegation".

"If we sign the peace agreement, 40 thousand prisoners of Ukrainian descent will immediately be extradited / deported" are of utmost importance. When the issue is considered from the point of view of the "Independent Ukrainian State",

The participation of 40 thousand persons in the war of independence was a great advantage for Ukraine. The agreement was to take effect after the mutual ratification yet the procedures relative to the exchange of prisoners started long before the actual ratification on August 22nd 1918. This example attests the level of trust between the two countries, and the parties' attitude relative to the military and civilian victims of war.

The important work to be done is to draw the maps of the deportation of the Ukrainians, to identify of the grandchildren of people who lived on these lands and to remember those who never returned to their country alive. I believe that this document and works to be done in this regard will add momentum to the research on the Ukrainian-Turkish relations and will be interesting for our nationals who left the country after 1920 for political reasons and their families who remained in Turkey.

Documentation about the constructive attitude of Turkey during the negotiations in Brest is another topic for scientific research. It is sad that the subject has not received appropriate consideration in the world historiography, either because it is not deemed prestigious for it concerns the defeated parties or because it is considered "an old wound". *The Agreement was in effect 'de facto' or 'de jure' for a few years on territories covering millions of square kilometres. The winner states (Antanta) added the clause concerning the cancellation of the agreements signed with the states that appeared on the territories of the former Russian Empire, to the agreements which they made with the states who came out of the First World War as winners.*

The founding leader of the Turkish Republic, Mustafa Kemal Atatürk pointed at the connection between the two countries using these concise yet meaningful words: "It is possible to say that Ukraine and Turkey are two neighboring nations. Look at the North carefully. There is the sea. But if you imagine for a moment that there was no sea, you would see that Turkey and Ukraine are much closer countries...". Though the close and friendly relations had some interruptions throughout their long history, these could not end the ties between the two countries. The documents in the Ottoman archive considered to be one of the important archival sources of world history not only help to understand the international climate of the time but also provide important information about the history of Ukraine.

Summaries of some interesting new documents from Turkish archives [2]:

According to the peace agreement concluded between the Ottoman State and the Ukrainian government, Monsieur Mikoli Levitsky who was sent as an officer for representing the benefits of Ukraine within Ottoman period for a temporary period, has delivered the identity along with the officers under his supervision. Monsieur Mikoli Levitsky who carried a letter of introduction, regarding his assignment by the Ukrainian Prime minister to present the interest of Ukraine, addressed to the Sultan, was granted by an approval in this capacity. The attendants in his accompany were also granted by identity documents [3].

According to the peace agreement concluded between the Ottoman State and the Republic of Ukraine, it is decided to establish an Ottoman Embassy and to send Fahrettin Bey who was assigned to carry out the affairs of the embassy (temporarily), to Kiev with

the letter to Ukraine government stating that monthly 30.000 kurus shall be given apart from his salary [4].

The translation of the credentials sent to Sultan by Ukraine commander related with the officialdom of Monsieur Sukovkin and the French copy and its translation of the speech to be made by the said ambassador before Sultan and the copy and translation of the speech to be made by Sultan were submitted [5].

When we arrived in Kiev as the Delegation of the Ottoman State, I presented my credentials to a commission which was comprised of the Prime Minister and the Minister of War and the Minister of Justice in order to avoid any possible delay since his Highness Hetman was in Berlin to visit the German Emperor.

Our delegation was welcomed by Hetman Majesty in the middle of the hall and we are taken to the dining hall with a group of 30 people consisting of officers and military commanders. **The dining table was decorated with moon and star made of red and white flowers all along**. During the dinner, the orchestra of the palace performed music. In the dinner, Hetman Majesty stood up and welcomed the quests. He proposed a toast for the health of Sultan and continuity of the sultanate by saying "**Saleva**" 3 times and made wishes. At the end of your meal, he stood up again and proposed a toast to me and to the success of Ottoman embassy. By all means, we returned all these gestures. After the meal, group photos were taken together with the Hetman majesty at the palace garden. In short, it was met with great joy by the Ukrainian government and national environments that the Ottoman embassy delegation was sent to Kiev.

As a clear indication of this joy, an automobile was allocated to the Ottoman delegation for continuous use, and two officers were appointed, one of them as captain and one of them as a lieutenant. Monsieur Lubinsky was later appointed as the clerk in Istanbul embassy of Ukraine. If the speeches are appreciated and deemed as appropriate by you, we are waiting for your orders to make the necessary actions [6].

Hetman majesty has accepted me in his palace yesterday. This visit was in the form of a special ceremony. The secretaries also participated in the ceremony. Then Hetman majesty gave a feast to the Ottoman delegation. The wife of Hetman majesty and the representative of Foreign Affairs Minister participated to the banquet. At the dinner, Hetman stood up and toasted for the health of Sultan and said "**Long Live Sultan**" for 3 times. All those who were at the dinner, joined him. As a result of the respect and compliment that Hetman majesty showed us, a photo was taken with the Ottoman delegation at the palace garden after the dinner. Hetman majesty requested us to tell Sultan what he had talked about before the meal. The details of the reception ceremony and the text of speeches shall be sent in written [7].

As I have mentioned in my first telegram, the work has been started in Kiev on the 13th of this month. Afterwards, the living conditions of the city were investigated in order to determine a measure for determining an allowance to Ottoman political delegation.

Until two months ago in Ukraine, when everything was abundant and normal compared to other parts of Russia

a) the loots with a great ambition and violence made by the Germans who occupied the country with a military force close to 300.000,

b) Since the new development of the government, the Jews started to stockpile unmercifully by capturing the trade in big cities and especially in Kiev due to the lack of inspecting and control authorities, there was not a chance to supply even the essential necessities and the prices have reached an excess prices especially in the cities. I heard from Deputy of Exterior Affairs General Paltow that even the living conditions in St. Petersburg and Moscow, are at a moderate level compared to the recent increase in Kiev.

Now, 1 bread is sold for 110 kurus, 1 suit is sold for 20.000 kurus and fur which must be worn at winter in Kiev when decreased to -0, is sold for 60.000 kurus (even the most ordinary one – the apartment with 10 rooms are rented for 60.000 lira and many began to travel without socks on the streets, and the population of the city of Kiev, where 500,000 people were living before the revolution, reached 1,200.00 with the refugees from Russia.

It is predicted and said that this situation will become much worse as the season progresses. When this condition is considered, it is impossible to live with an amount lower than 250 rubles per day an embassy clerk.

For this reason, other than the salaries of Server Cemal and Ali Muhtar who are the clerks of the Ottoman delegation, it is required to give allowance to Kiev and Odessa Consul Generals Ferit and Rıza Namık Bey and external affairs officer Ruhi Bey in the amount of 360 lira (12 Lira per day) and 420 Lira for each (14 lira per month for 10 months) by calculating the heating, stationery and other expenses. However, since Server Cemal Bey does not have a salary like the others, it shall be appropriate to give an allowance increase equal to the salary of the second clerk.

As you know, there are many expenses of an ambassador for representation other than eating, drinking and dressing and it is a must for your government to be careful in protecting and increasing the high reputation and esteem of the representative of the Ottoman delegation established in Ukraine for the first time. These points should be assessed and I kindly request to order an allowance of 900 lira (30 lira daily per month=900 lira) for the living and representation costs other than my salary in the amount of 10.000 kurus due to the supply of stationery and other materials coming from Europe and are about to finish and the approximately 170 lira as the costs of the car allocated by Ukraine government to Ottoman delegation as a friendship gesture and approximately 2000 kurus corresponding to 350 ruble each for routine needs such as servant, butler and concierge [8].

I hope we will use archives to begin a conversation about how we know, what we know about the past and especially about the diplomatic history of Ukraine and Turkey. We can find a variety of sources as books, articles, newspapers, diaries that enables us to explore the complexity of the past. But sometimes needs thinking about primary sources as the building blocks of history. Newspapers and memoirs are used as the main sources for most of the major works written in the bilateral relations between Ukraine and Turkey. Archives were rarely used as main resources. The main purpose of this study is to show why the archives should be taken into account. The duty and responsibility of an archivist is not to write history, but to provide the necessary materials for the historians to write down the history and to share. I think this point makes the subject valuable and meaningful. And research on Ukraine and Ukrainians in the Turkish archives will shed more light on both countries' common history and on our own history.

References

1. With the Decree Law No. 703 published in the Official Gazette dated July 9, 2018 and numbered 30473, the office of the Prime Ministry was closed. Thus, the General Directorate of State Archives, which is the central organization of the Prime Ministry, has been closed down. The Presidential Decree on the State Archives No. 11 was published in the Official Gazette No. 30480 on 16 July 2018 and Presidency State Archives was established.
2. Original and Romanised versions of documents added as appendix.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office, hereafter "the Ottoman archives"), BOA, DH. EUM., 5. ŞB., 85/16, Appendix: 1a-1b (24/Ş /1336 [2 August 1918]).
4. BOA, HR. SYS., 2379/1, Appendix: 2a-2b (21/12/1918)
5. BOA, İ.DUİT.,16/52, Appendix: 3a-3b (21/S /1337 [26 November 1918]).
6. BOA, HR. SYS., 2379/1, Appendix: 4a-4b-4c-4d (21/12/1918).
7. BOA, HR. SYS., 2379/1, Appendix: 5a-5b (21/12/1918).
8. BOA, HR. SYS., 2379/1, Appendix: 6a-6b-6c-6d (21/12/1918).

УДК 94 (477) «1918»

Юрій Фігурний,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології
Науково-дослідного інституту українознавства
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ 1918 р. У НОВІТНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета дослідження полягає у проведенні неупередженого аналізу українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії. Під час опрацювання модерного українського історіографічного дискурсу, міждисциплінарний комплексний підхід стосовно осмислення історіографічних праць забезпечувався цілісним поєднанням загальнонаукових і спеціальних історичних методів таких, як: історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, порівняльно-аналітичного, системно-структурного, конкретно-узагальнюючого, ретроспективного, синтезу та узагальнення, конкретно-історичного тощо. У статті лаконічно проаналізовано історіографію з цієї проблематики; показано зміну історіографічного дискурсу в суверенній Україні у порівнянні з тоталітарною добою; розкрито особливості історіографічного осмислення Брестського міжнародного мирного договору українськими дослідниками на зламі тисячоліть; охарактеризовано новітній історіографічний дискурс щодо дипломатичних зносин між Гетьманською Державою та Німеччиною.

Ключові слова: *Україна, Німеччина, Українська революція та національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., Берестейський (Брестський) мирний договір, українсько-німецькі дипломатичні відносини, новітня українська історіографія*.

Yuri Figurnyi,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Ukrainian Ethnology
Research Institute of Ukrainian Studies
(Ukraine, Kyiv)

Ukrainian-German Diplomatic Relations 1918 in the Newest Native Historiography

The purpose of the study is to conduct an impartial analysis of the Ukrainian-German diplomatic relations of 1918 in modern Ukrainian historiography. During the development of modern Ukrainian historiographical discourse, an interdisciplinary, integrated approach to comprehending historiographical works was provided by a holistic combination of general scientific and special historical methods such as: historical-comparative, problem-chronological, comparative-analytical, system-structural, concrete-generalization, retrospective, synthesis and generalization, concrete-historical, etc. The article briefly analyzes the historiography of this problem; the change of historiographical discourse in sovereign Ukraine as compared to the totalitarian period is shown; features of the historiographical understanding of the Brest International Peace Treaty by Ukrainian researchers at the turn of the millennium; The latest historiographic discourse on diplomatic relations between the Hetman State and Germany is described.

Key words: *Ukraine, Germany, Ukrainian revolution and national liberation competitions 1917–1921, Brestsky peace treaty, Ukrainian-German diplomatic relations, modern Ukrainian historiography.*

Вже п'ятий рік поспіль Україна є об'єктом агресії з боку Російської Федерації та підтримуваних нею квазідержавних терористичних утворень. В умовах неоголошеної російсько-української гібридної війни збройне протистояння відбувається не лише на Східному фронті, на міжнародному дипломатичному рівні, в геоекономічній площині, в інформаційній сфері тощо, а й в інтелектуальному парадигмальному дискурсі. Російські політики, культурні діячі, вчені та інші імперці постійно намагаються нав'язати в Україні та за її межами думку, що росіяни й українці єдиний народ, Україна – невід'ємна частина Великої Росії тощо. Саме тому, українським вченим треба фахово досліджувати українську історію в усіх її вимірах, щоб зруйнувати імперсько-шовіністичні брехливі міфи та фейки й утвердити місце і роль України й українства у світовому цивілізованому поступі.

Актуальність праці полягає у зверненні до важливих проблем історії України, а саме, з відзначенням на державному рівні 100-ліття Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. й 100-річчя ювілею встановлення дипломатичних відносин між Україною та Німеччиною. Наукова новизна дослідження цієї проблеми полягає в тому, що аналізуючи українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії, маємо можливість осмислити кардинальну зміну підходів, що відбулася у цій галузі історичних знань у незалежній Україні у порівнянні з радянським тоталітарним минулим. Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Етнокультурні процеси в Україні (1985–2017)». Вона ви-

конується в НДІУ МОН України відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Вивчення та опанування поставленої мети, а саме – неупереджений аналіз українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії, передбачає виконання таких головних завдань: 1) лаконічно проаналізувати історіографію з цієї проблематики; показати зміну історіографічного дискурсу в суверенній Україні у порівнянні з тоталітарною добою; розкрити особливості історіографічного осмислення Брестського міжнародного мирного договору українськими дослідниками на зламі тисячоліть; охарактеризувати новітній історіографічний дискурс щодо дипломатичних зносин між Гетьманською Державою Павла Скоропадського та Великим німецьким Райхом кайзера Вільгельма ІІ Гогенцоллерна та підбити підсумки дослідження.

Історіографічний аспект українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії досліджували у своїх працях багато вчених. Не завжди вони акцентували увагу саме на українсько-німецьких дипломатичних взаєминах 1918 р., але прямо й опосередковано ця тематика відобразилася в їхніх напрацюваннях. Передусім це були вступи та розділи, присвячені історіографії проблеми, оприлюднені дослідниками у своїх наукових працях. Зокрема, виокремимо науковий доробок з цієї проблематики таких науковців: Володимира Перепаді [54, с. 12-14; 38, с. 4-8], Віктора Матвієнка [29, с. 13-14], Поліни Барвінської [1, с. 8-10], Павла Притуляка [40, с. 9-10], Вікторії Соловйової [46, с. 14-15; 45, с. 24-34; 47, с. 11], Ігоря Дацківа [14, с. 15-22; 16, с. 7-8], Наталії Кривець [25, с. 20-33], Уляни Єловських [21, с. 5], Наталії Ластовець [26, с. 5-6] та інших вчених.

Незважаючи на весь вище перерахований масив публікацій, треба відзначити, що, на жаль, цілісного історіографічного осмислення українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. у новітній вітчизняній історіографічній думці поки ще не зроблено. Саме тому й виникла нагальна потреба дослідити цю важливу й актуальну тему.

Для України й українців Українська соціальна революція та національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. стали доленосною подією. Вперше, після знищення російським царатом наприкінці XVIII ст. Української Козацько-Гетьманської Держави, на початку XX ст. було відновлено Українську державність. Спочатку це була Українська Народна Республіка часів Центральної Ради, потім Українська Держава Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка доби Директорії та Західноукраїнська Народна Республіка. Саме у цей час Україна з колоніальних володінь двох потужних імперій – Австро-Угорської та Російської, з'явилася на європейських мапах як колись у XVII – XVIII ст. й перетворилася на геополітичну реальність і суб'єкт міжнародної політики. Українську державність було визнано в Європі й у світі, а український етнос почав трансформуватися у політичну націю. На превеликий жаль, українці не змогли втримати «державну бронзу» і програли. Один із головних беніфеціаріїв тієї кривавої перемоги над українством – більшовицька Росія, що згодом перетворилася у модерну тоталітарну імперію – Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), завжди намагалася позбавити українців історичної пам'яті про ті доленосні події в їх минулому.

Як влучно зазначає В. Матвієнко, коли з початку 1930-х рр. минулого століття в СРСР остаточно утвердився примат тоталітарної ідеології над наукою, то саме тоді під особливий контроль потрапили науковці в радянській Україні. Тому, наголошує Віктор Михайлович, вони змушені були вкрай негативно характеризувати зовнішньополітичну діяльність «буржуазно-націоналістичних» Центральної Ради й Директорії та «реакційно-монархічного» режиму гетьмана Скоропадського [29, с. 13].

З цією думкою солідаризується й Павло Притуляк, відзначаючи, що заідеологізована радянська історіографія розглядала зовнішньополітичну діяльність українських дипломатів як злочинну, націоналістичну, зрадницьку й антинародну. А щодо Брестського мирного договору, то Павло Петрович пише, у підручниках з історії завжди наголошувалося, що після Бреста Україна стала колонією кайзерівської Німеччини [40, с. 8].

Наостанок зацитуємо думку з цього приводу Ігоря Дацківа: «Внаслідок тривалого періоду недержавності України, 70-літнього панування комуністичного тоталітарного режиму та його ідеології, історія української дипломатії, її діяльність в обороні за незалежність України у добу національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. була найбільш занедбаною ділянкою історичної науки. Радянська історіографія злочинно замовчувала або тотально фальсифікувала події Української революції, боротьби нашого народу за незалежність» [14, с. 14].

Отже, у радянську добу тоталітарний режим системно намагався позбавити українців історичної пам'яті загалом і правду про доленосні події Української соціальної революції та національно-визвольних 1917–1921 рр. зокрема. Тому радянська історіографія цілеспрямовано фальшувала історію підписання і реалізації Брестського мирного договору, проблему українсько-німецьких дипломатичних відносин, тематику співпраці Української Держава Павла Скоропадського з кайзерівською Німеччиною тощо, тим самим перетворюючи українських героїв і звитяжців на невдах і лузерів, а українську історію на звичайний фарс і трагікомедію.

Перша світова війна чи Велика війна – це було збройне протистояння імперії (Британської, Французької, Німецької, Османської, Австро-Угорської, Російської) за світове панування. У цій кровопролитній боротьбі спочатку Україна була лише об'єктом імперіалістичних прагнень та територією, на якій відбувалися бойові зіткнення. Саме тому, як тільки держава Романових зазнала краху, Україна почала виборювати свою незалежність. Для відновлення власної державності українцям треба було якнайшвидше виходити з війни, знаходити впливових і надійних союзників і розбудовувати державні інституції. Це повинно було відбуватися не у 1918 р., а ще у 1917 р. На нашу думку, геополітичними спільниками Києва мали стати країни Центральної вісі (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), а з них саме німецька держава мала патронувати цей процес. Зрештою, так і сталося. Дипломатичні відносини кайзерівської Німеччини й державних утворень на Наддніпрянській Україні (спочатку це була Українська Народна Республіка часів Центральної Ради, потім Українська Держава Павла Скоропадського, а згодом – Українська Народна Республіка доби Директорії) вплинули на тогочасні геополітичні події як на міждержавному, так і на регіональному рівнях, і, врешті-решт, стали об'єктом вивчення українських вчених.

Загалом, українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. можна розділити на два періоди. Перший – дипломатична співпраця Української Народної Республіки часів Центральної Ради з кайзерівською Німеччиною (січень – квітень 1918 р.). Другий – дипломатичне співробітництво Української Держави Павла Скоропадського з Берліном (квітень – грудень 1918 р.).

Проблематика українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. прямо й опосередковано висвітлювалася у публікаціях багатьох дослідників, що оприлюднювалися у газетах, часописах, збірниках тощо, у кінці XX – на початку XXI ст. [2; 6; 7; 8; 9; 10; 13; 17; 20; 24; 27; 30; 33; 36; 39; 41; 44; 51].

З часом, дослідники, нагромадивши значний історичний матеріал, отримають змогу присвятити цій актуальній науковій проблемі великоформатні наукові дослідження (індивідуальні й колективні монографії, тематичні збірники, навчальні посібники, збірники історичних документів й архівних матеріалів [3; 4; 5; 11; 12; 14; 15; 18; 19; 22; 23; 25; 28; 29; 32; 34; 35; 40; 43; 45; 46; 48; 49; 50; 52; 53; 54; 55].

Надзвичайно важливо, що проблема українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. прямо і опосередковано знайшла відображення у підготованих і захищених кандидатських і докторських дисертаційних дослідженнях [1; 16; 21; 26; 38; 42; 47].

Одним із перших дослідників становлення і розвитку українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. став Дмитро Вєдєнєєв. Спочатку це була низка статей у наукових збірниках і часописах [6, 7, 8], що згодом стали основою для його дисертаційного дослідження. Загалом, дослідження стало першою узагальнюючою працею з історії становлення зовнішньополітичної служби України у 1917–1920 рр. [3].

У кандидатській дисертації Дмитро Валерійович дослідив організаційно-правові основи діяльності української дипломатії часів Центральної Ради, Української Держави Павла Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки, фундацію центрального апарату відомств закордонних справ та закордонних дипломатичних і консульських установ загалом та специфіку українсько-німецьких дипломатичних стосунків зокрема [4, с. 47–48].

Найбільшим досягненням українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. між Українською Народною Республікою доби Центральної Ради та кайзерівською Німеччиною стала підготовка і підписання Берестейського (Брестського) мирного договору. Якщо у тоталітарну добу він отримав негативну оцінку в радянській історіографії, то з відновленням Української державності вчені отримали можливість вести фахову дискусію з цього питання й оприлюднювати власні оціночні судження.

Характеризуючи загальний історіографічний дискурс щодо українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії загалом й оцінки Берестейського мирного договору зокрема, можемо стверджувати, що більшість дослідників загалом оцінюють його позитивно, з деякими конкретними зауваженнями.

Разом із тим, є науковці, які мають інше бачення. Зокрема, Гліб Цвєтков негативно оцінював підписання й імплементацію цього міждержавного договору. На

думку Гліба Миколайовича, Брестський мир приніс Україні й українському народові восьмимісячну німецьку воєнну окупацію й масове економічне пограбування [55, с. 89].

З такими твердженнями переважна більшість вітчизняних істориків не погоджується, оскільки у тій критичній ситуації, коли більшовицька Росія окупувала величезну частину українських земель, вибирати не приходилось. Чи мир з Центральними державами за будь-яку ціну чи ганебна поразка й ліквідація Української державності.

На думку О. Павлюка, саме дипломатичні відносини Києва з Берліном сприяли посиленню Української державності, адже на практичну допомогу Антанти розраховувати не доводилося, та допомагали нормалізації внутрішньої та зовнішньої ситуації [37, с. 325].

У свою чергу Леонтій Дещинський наголошує, що Брестський мирний договір був великим успіхом молодої української дипломатії загалом і першим міждержавним договором Української Народної Республіки доби Центральної Ради зокрема. Також Леонтій Євгенович відзначає, що за додатковими умовами Брестського мирного договору Берлін і Відень надали Києву збройну допомогу і фінансову позику у сумі 1 млрд. крб., все це зрештою посприяло перемозі над більшовицькою Росією [19, с. 43].

З цією думкою погоджується й Павло Притуляк, який відзначає, що Берестейський мирний договір став першим дипломатичним успіхом Української Народної Республіки на міжнародній арені та посприяв її світовому визнанню, саме тоді Україну як суверенну державу визнала Туреччина, а дещо згодом з Києвом встановила контакти Японія [40, с. 71].

Також, Павло Петрович відзначає, хоча Брестський мирний договір де-юре не був ратифікований Австро-Угорщиною, але Українська Народна Республіка часів Центральної Ради де-факто завдяки йому отримала міжнародне визнання[40, с. 75–76].

Щодо значення військової допомоги, яку отримав Київ від Берліна і Відня, то Вікторія Соловйова відзначає, що вона була надана у відповідь на окреме прохання українського уряду, оприлюднене ним вже після офіційного підписання Брестського мирного договору дипломатичною делегацією Української Народної Республіки [45, с. 56].

На думку Ігоря Дацківа, запрошення німецьких та австро-угорських військ хоча було не популярним кроком українського уряду й викликало неоднозначне ставлення з боку тогочасного суспільства, але, зрештою, воно посприяло відбиттю більшовицької агресії та відновленню Української державності [16, с. 16–17].

Разом із тим, Ігор Богданович вважає, що навіть підписавши Брестський мирний договір, Україна не змогла стати повноправним суб'єктом світової політики, хоча й вийшла на регіональний рівень зовнішньої політики [16, с. 16].

Також І. Дацків наголошує, що повільний розвиток української дипломатичної мережі за кордоном та недостатнє використання її для становлення взаємовигідних відносин з іншими державами був пов'язаний, насамперед, з дуже обмеженим

часом для використання досягнутих міждержавних угод і реалізації намірів, оскільки вже наприкінці квітня 1918 р. Українська Народна Республіка часів Центральної Ради припинила своє існування внаслідок гетьманського перевороту [16, с. 16].

Отже, завершуючи аналіз дипломатичної співпраці Української Народної Республіки часів Центральної Ради з кайзерівською Німеччиною у січні – квітні 1918 р., що насамперед проявилася у підписанні Брестського мирного договору, в історіографічному вітчизняному дискурсі, маємо можливість вважати, що вона у переважної більшості дослідників отримала позитивну оцінку. Ці вчені переконані, що, в силу складної зовнішньополітичної та внутрішньополітичної ситуації (Українська Народна Республіка часів Центральної Ради де-юре перебувала у стані війни з країнами Четверного блоку, а де-факто стала об'єктом агресії з боку більшовицької Росії, тому в будь-який момент вона могла взагалі припинити своє існування), Київ, внаслідок повної бездіяльності своїх номінальних союзників – держав Антанти (передусім Великої Британії та Франції), та перебуваючи на межі поглинання більшовицькою Росією, змушений був почати активні дипломатичні перемовини з Берліном і Віднем, наслідком яких і стало підписання міждержавного Берестейського (Брестського) мирного договору. Українські історики вважають його підписання величезним успіхом молодої української дипломатії й першим міждержавним договором відновленої на початку ХХ ст. Української державності та визнання її у світі. Стосовно військової допомоги, наданої Німеччиною та Австро-Угорщиною Україні, внаслідок домовленостей на вищому дипломатичному рівні, переважна більшість вітчизняних дослідників переконана, що, незважаючи на її непопулярність, у тогочасному суспільстві вона посприяла перемозі над більшовицькою Росією та відновленню Української державності на Наддніпрянщині. Загалом, на думку вчених, українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. могли розвиватися більш динамічно й взаємовигідно для обох сторін, але слабкість Української Народної Республіки доби Центральної Ради, як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівні, зрештою призвела до її занепаду внаслідок державного перевороту Української Держави Павла Скоропадського.

Розпочинаючи аналіз українсько-німецьких дипломатичних відносин 1918 р. у новітній вітчизняній історіографії у період існування Української Держави Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.), хочемо відзначити, що порівняно з попереднім періодом, а саме дипломатичною співпрацею Української Народної Республіки часів Центральної Ради з кайзерівською Німеччиною, вони набули більшої динаміки і продуктивності, хоча за більш сприятливих зовнішніх і внутрішніх факторів ці дипломатичні взаємини взагалі були б дуже добрими, якщо не зразковими, оскільки форма державного устрою обох країн (монархія), геополітичні інтереси, економічний устрій тощо співпадали.

У своїй праці, присвяченій розвитку української дипломатичної служби у 1917–1923 рр., Д. Вєдєнєєв аналізує українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. та вказує на успішне функціонування генерального консульства Української Держави Павла Скоропадського у Берліні відповідно генерального консульства Німеччини у Києві (очільник – фон Тіль), і звичайних консульств у Харкові (Шенштедт), Миколаєві (Штоббе), Одесі (Онесетті) [5, с. 89–90].

На думку Миколи Держалюка, співпраця українців у 1918 р. з Центральними державами особливо військова, економічна, дипломатична підтримка Німеччини допомогла їм, хоч і на короткий час, але позбутися колоніалізму, розбудувати свою державність та заявити про себе на міжнародній арені [18, с. 64–67].

Вікторія Соловйова, характеризуючи українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р., наголошує, що після призначення барона Ф. Штейнгеля українським дипломатичним представником у Берліні й зі вступом його у офіційні стосунки з німецьким урядом ситуація у міждержавних відносинах значно покращилася, а ратифікація 24 липня 1918 р. кайзерівською Німеччиною Берестейського мирного договору значно зміцнила україно-німецькі дипломатичні взаємини, подальшому розвитку яких сприяла подорож до Берліна голови Ради міністрів Української держави А. Лизогуба та його очільника гетьмана П. Скоропадського [46, с. 28].

Загалом, Вікторія Вікторівна переконана, що дипломатичні стосунки української держави з країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією) були домінуючим напрямком українського зовнішньополітичного курсу. Гетьманський уряд намагався використати силу та вплив Берліна і Відня для зміцнення національної державності та її захисту від більшовицької агресії [45, с. 81–98].

Характеризуючи дипломатичні взаємини між Українською Державою і Німеччиною, Наталія Кривець наголошує: «Підписання Брестського мирного договору між Українською Центральною Радою і Німеччиною та її союзниками, а також додаткового договору, призвело до значної активізації українсько-німецьких відносин, відкрилась можливість не тільки реалізації геополітичних інтересів Берліна, але й встановлення дипломатичних торговельно-економічних, фінансових, культурних відносин між сторонами, обмін військовополоненими тощо. Зв'язки між Україною й Німеччиною набули рівня міждержавних відносин» [25, с. 316].

На думку Наталії Василівни, проявом українсько-німецької дипломатії став офіційний візит до Берліна гетьмана Павла Скоропадського, прийнятого керівниками Німеччини на найвищому рівні. Цей візит надзвичайно посприяв зростанню міждержавного авторитету України за кордоном, він також справив значний вплив на дипломатів, акредитованих у Берліні й у Києві [25, с. 149].

Аналізуючи українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р., Ірина Матяш наголошує, що лише після офіційного визнання Німеччиною Української Держави Павла Скоропадського (2 червня 1918 р.) та ратифікацією Брестського мирного договору (24 липня 1918 р.), барон Ф.Р. Штейнгель офіційно обійняв посаду посла Української Держави в Німеччині, а його візаві – барон Ф. Мумм фон Шварценштайн – продовжував і надалі виконувати дипломатичні функції в Україні [31, с. 39].

Також Ірина Борисівна відзначила новацію в українській дипломатичній службі, а саме запровадження посад військових аташе, які мали згодом розпочати свою роботу в посольствах Української Держави у Берліні, Відні та Софії [31, с. 39–40].

О. Павлюк зазначає, що дипломатичні відносини Української Держави Павла Скоропадського з країнами Четверного союзу не були рівноправними, якщо з Болгарією та Туреччиною вони були задовільними і безпроблемними, з Австро-

Угорщиною – вельми напруженими, то з Німеччиною – дещо конфліктними, але в цілому – доброзичливими. Тому П. Скоропадський намагався використати силу і вплив Німеччини, яку вона ще зберігала на сході Європи для захисту Української Державності та її захисту від можливої зовнішньої агресії [37, с. 328].

Отже, підсумовуючи оцінку українсько-німецьких дипломатичних відносин Української Держави Павла Скоропадського з кайзерівською Німеччиною у дослідженнях вітчизняних істориків, можемо стверджувати, що загалом вона була позитивною. Українські дослідники у своїх працях відзначають, що українсько-німецькі дипломатичні взаємини посприяли не лише налагодженню взаємовигідної міждержавної співпраці на всіх рівнях, зокрема, на геополітичному, економічному, торговельному, фінансовому, військовому, культурному тощо, а й найголовніше – виходу Української Держави на міжнародну арену й перетворенню її на суб'єкт геополітичної реальності. Також науковці наголошують, що розвиток дипломатичних відносин між Києвом і Берліном відбувався комплексно і системно, створювалися і функціонували дипломатичні представництва, активно розбудовувалася консульська служба, планувалося створення військового аташату тощо, а найвищим досягненням українсько-німецьких дипломатичних відносин вчені вважають проведення на високому міжнародному рівні візиту очільника Української Держави гетьмана Павла Скоропадського до Берліна і проведення там низки важливих дипломатичних зустрічей на найвищому рівні, зокрема з кайзером німецького Райху Вільгельмом II Гогенцоллерном. Загалом, незважаючи на складну геополітичну ситуацію у 1918 р., українсько-німецька дипломатична співпраця суттєво допомогла не лише входженню Української Держави на європейську і світову міжнародну арену, а й інституалізації та розбудові її дипломатичних представництв різного рівня.

Таким чином, проаналізувавши українсько-німецькі дипломатичні відносини 1918 р. в новітній вітчизняній історіографії, нами отримано такі результати:

По-перше, сучасними українськими істориками доведено, що у радянську добу тоталітарний режим системно намагався позбавити українців історичної пам'яті загалом та згадок про доленосні події Української революції та національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. зокрема. Тому радянська історіографія цілеспрямовано фальсифікувала історію підписання і реалізації Брестського мирного договору, питання українсько-німецьких дипломатичних відносин, тему співпраці Української Держави Павла Скоропадського з кайзерівською Німеччиною тощо, тим самим перетворюючи українських героїв і звитяжців на невдах і лузерів, а українську історію на фарс і трагікомедію.

По-друге, українсько-німецькі дипломатичні відносини у 1918 році можна розділити на два періоди: перший – дипломатична співпраця Української Народної Республіки часів Центральної Ради з Німеччиною (січень-квітень 1918 р.) та другий – дипломатичне співробітництво Української Держави Павла Скоропадського з німецьким Райхом (квітень-грудень 1918 р.).

По-третє, дипломатичні взаємини республіканського Києва з монархічним Берліном переважна більшість вітчизняних дослідників оцінює позитивно, тому що головним їх підсумком стало підписання та реалізація міжнародного Берестейського (Брестського) мирного договору.

По-четверте, ця доленосна для України міждержавна угода, на думку вчених, не лише допомогла відбити напад більшовицької Росії та зберегти Українську Народну Республіку часів Центральної Ради, а й стати першим для відновленої на початку ХХ ст. Української державності міжнародним договором, який засвідчив про її повернення на європейську і світову геополітичну арену.

По-п'яте, переважна більшість вітчизняних істориків переконана, що військова допомога Німеччини та Австро-Угорщини, надана Україні внаслідок перемовин на найвищому рівні, попри її непопулярність у тогочасному суспільстві, посприяла перемозі над більшовицькими нападниками й відновленню Української державності на Наддніпрянщині.

По-шосте, українсько-німецькі дипломатичні стосунки, на переконання дослідників, могли розвиватися більш динамічно і взаємовигідно для обох високих сторін, але слабкість Української Народної Республіки доби Центральної Ради, як на міжнародному рівні, так і на внутрішньодержавному, врешті-решт призвела до її занепаду і створення внаслідок військового перевороту Української Держави Павла Скоропадського.

По-сьоме, українсько-німецькі дипломатичні відносини у період існування Української Держави Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.), на думку вітчизняних істориків, набули більшої динаміки. Хоча б за більш сприятливих зовнішніх і внутрішніх факторів ці дипломатичні взаємини взагалі були б дуже добрими, якщо б не зразковими і взаємовигідними, адже форма державного устрою обох країн (монархія), геополітичні інтереси, економічний устрій тощо співпадали.

По-восьме, поступальний розвиток українсько-німецьких дипломатичних взаємин, на переконання вітчизняних дослідників, сприяв не лише налагодженню плідної міждержавної співпраці на всіх рівнях, зокрема, на геополітичному, економічному, торговельному, фінансовому, військовому, культурному тощо, а й допоміг утвердитися Українській Державі на міжнародній арені та перетворенню її на суб'єкт геополітичної реальності.

По-дев'яте, українські науковці у своїх дослідженнях наголошують, що розвиток українсько-німецьких дипломатичних відносин відбувався комплексно і системно, створювалися й функціонували дипломатичні представництва, активно розбудовувалася консульська служба, планувалося створення військового аташату тощо.

По-десяте, найвищим досягненням українсько-німецьких відносин дослідники вважають успішне проведення на високому рівні візиту очільника Української Держави Його Ясновельможності гетьмана Павла Скоропадського до Берліна й проведення там низки зустрічей на найвищому рівні, зокрема з кайзером німецького Райху Вільгельмом ІІ Гогенцоллерном.

По-одинадцяте, переважна більшість вітчизняних вчених переконана, що незважаючи на складну геополітичну ситуацію у 1918 р., українсько-німецька дипломатична співпраця суттєво допомогла не лише входженню України на європейську і світову міжнародну арену, а й активно посприяла інституалізації молодої української дипломатії та дієвій розбудові її дипломатичних представництв усіх рівнів акредитації.

Список використаних джерел

1. Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук. Одеса, 2001. 23 с.

2. Вєдєнєєв Д.В. Високо тримали прапор обов'язку дипломати Центральної Ради УНР. *Трибуна*. 1993. № 8–9. С. 27–28.

3. Вєдєнєєв Д. В. Становлення зовнішньополітичної служби України. 1917–1920: дис. … канд. іст. наук. К., 1994. 210 с.

4. Вєдєнєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. К.: К.І.С., 2006. 312 с.

5. Вєдєнєєв Д. Дипломатична служба Української держави: 1917–1923 роки. К.: СБУ. 2007. 260 с.

6. Вєдєнєєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С. 30–36.

7. Вєдєнєєв Д. На захисті прав українства. *Розбудова держави*. 1994. №4. С. 33–38.

8. Вєдєнєєв Д., Гошуляк І. Ровесник національного відродження. *Політика і час*. 1997. № 2. С. 48–55.

9. Вировий О.І., Притуляк П.П. Центральна Рада у боротьбі за підписання Брестського миру. *Політологічні читання*. 1995. № 2. С. 163–187.

10. Гайдуков Л., Вєдєнєєв Д. Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави П. Скоропадського. Політика і час. 1998. № 6. С. 71–81.

11. Гай-Нижник П.П. Українська дипломатія і міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). К.: Дуліби, 2018. 580 с.

12. Головченко В.І. та ін. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX ст.). Навчальний посібник. К.: КНУ, 2011. 520 с.

13. Городня Н. Україна у системі міжнародних відносин за часів Центральної Ради. *Історія України.* 1997. № 42, 43.

14. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України: монографія. Тернопіль: Астон, 2008. 253 с.

15. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923. Тернопіль, 2009. 520 с.

16. Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): автореф. дис. … д-ра іст. наук. К., 2010. 34 с.

17. Держалюк М. Берестейський мир і Україна. *Пам'ять століть.* 1998. № 1. С. 48–58.

18. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. К., 1998. 240 с.

19. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Львів: Бескид Біт, 2004. 320 с.

20. Дорошкевич В., Волошин М. Берестейський мир: епізод чи трагедія. *Літературна Україна*. 1991. 21 березня.

21. Єловських У.О. Дипломатичні документи як джерело з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради: автореф. дис. … канд. іст. наук. Донецьк, 2010. 19 с.

22. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива і сучасний стан. К., 1997. 686 с.

23. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держ. ком. архівів України, Укр. НДІ архівної справи та документознавства; ред. кол.: К. І. Грищенко (голова) та ін.; І. Б. Матяш (авт. передмови, упоряд.) та ін. К.: Вид-во гуманітар. л-ри, 2010. 592 с.

24. Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної Ради. *Політика і час*. 1992. № 11–12. С. 68–72.

25. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1923 рр.: монографія. К., 2008. 323 с.

26. Ластовець Н.О. Життя та діяльність представників українських дипломатичних місій (1918–1921): автореф. дис. … канд. іст. наук. Харків, 2018. 20 с.

27. Лупандін О. І. Дипломатичні представництва, місії та консульські установи українських урядів 1917 – 1920. *Енциклопедія історії України*: в 5 т. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 389–390.

28. Марущак М.Й. Історія дипломатичних відносин у ХХ ст. Навчальний посібник. Вінниця, 2008. 368 с.

29. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2002. 374 с.

30. Матяш І.Б. «Щирих, свідомих, ідейних треба нам представників…». Василь Оренчук на чолі першого українського консульства в Мюнхені. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2015. Вип. 22 (1). С. 4–18.

31. Матяш І.Б. Перші кроки української дипломатії в світлі архівної інформації. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені* (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держ. ком. архівів України, Укр. НДІ архівної справи та документознавства; Ред. кол.: К. І. Грищенко (голова) та ін.; І. Б. Матяш (авт. передмови, упоряд.) та ін. К.: Вид-во гуманітар. л-ри, 2010. С. 26–51.

32. Ми й вони (Зовнішня політика та зовнішньополітична діяльність України під час Української революції 1917–1921 рр.). К.: Парламентське видавництво, 2012. 312 с.

33. Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті – міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки. *Розбудова держави*. 1993. № 7. С. 30–35.

34. Нариси з історії дипломатії України; Авт. кол.: О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; В.А. Смолій (відп. ред.). К.: Вид. Дім "Альтернативи", 2001. 668 с.

35. Нариси з історії української дипломатії. Колективна монографія. К., 2004. 640 с.

36. Ореньчук О.Ю., Нагірняк А.Я. Брестський мир та його значення в історії української державності. *Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Львів. 2007. № 584: Держава та армія. С. 94–97.

37. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). *Нариси з історії дипломатії України* / авт. кол.: О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; В.А. Смолій (відп. ред.). К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2001. С. 312–389.

38. Перепадя В. В. Еволюція українсько-німецьких відносин в умовах Першої світової війни та української революції: автореф. дис. … канд. іст. наук. Запоріжжя, 2005. 20 с.

39. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. *Український історичний журнал.* 1997. № 1. С. 62–71.

40. Притуляк П.П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання: монографія. К., 2004. 217 с.

41. Романчик О. К. Брестський мир. Перший здобуток української незалежної дипломатії. *Літературна Україна*. 1993. 11 лютого.

42. Самотюк О.Л. Україна в політичних процесах Європи 1914–1921 рр. (за матеріалами німецькомовної літератури): автореф. дис. … канд. політ. наук. Львів, 1999. 20 с.

43. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 р. з аналізом сьогодення. Львів, 2002. 704 с.

44. Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода. *Україна дипломатична:* науковий щорічник. К., 2002. Вип. 2. С. 249–262.

45. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. К.; Донецьк: НАН України, Ін-т історії України, 2006. 394 с.

46. Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи. 1917–1920 рр. Донецьк, 2004. 172 с.

47. Соловйова В. В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.): автореф. дис. … д-ра іст. наук. Донецьк., 2006. 36 с.

48. Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917 – 1920). Біографічний довідник. К., 2000. 48 с.

49. Табачник Д.В. Історія української дипломатії: Біографічні нариси. Навчальний посібник. К.: Либідь, 2009. 896 с.

50. Табачник Д.В. Українська дипломатія: Нариси історії 1917–1990. К.: Либідь, 2006. 766 с.

51. Трембіцький В. Українська консульська служба в 1918–1924 рр. *Літературна Україна*. 1990. № 9. 16 серпня.

52. Україна у міжнародних відносинах (1917–2000 рр.): Договори, декларації, документи: хрестоматія / А.І. Литвинчук (упоряд.) та ін.; Рівненський держ. гуманітар. ун-т. Рівне: ППФ «Волинські обереги», 2000. 262 с.

53. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / В. Даниленко, Н. Кривець (упоряд.); НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К.: Смолоскип, 2012. 590 с.

54. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз / В.В. Перепадя (уклад.). Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1999. 144 с.

55. Цвєтков Г.М. Міждержавні відносини й зовнішня політика 1917–1945 рр. Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. К.: Либідь, 1997. 232 с.

References

1. Barvins'ka P.I. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny v 1917–1922 rr.: avtoref. dys. … kand. ist. nauk. Odesa, 2001. 23 p.

2. Vyedyenyeyev D.V. Vysoko trymaly prapor obov»yazku dyplomaty Tsentral'noyi Rady UNR. *Trybuna*. 1993. № 8–9. P. 27–28.

3. Vyedyenyeyev D.V. Stanovlennya zovnishn'opolitychnoyi sluzhby Ukrayiny. 1917–1920: dys. … kand. ist. nauk. K., 1994. 210 p.

4. Vyedyenyeyev D.V., Budkov D.V. Yunist' ukrayins'koyi dyplomatiyi. Stanovlennya zovnishn'opolitychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi derzhavy. 1917–1923 roky. K.: K.I.S., 2006. 312 p.

5. Vyedyenyeyev D. Dyplomatychna sluzhba Ukrayins'koyi derzhavy: 1917–1923 roky. K.: SBU. 2007. 260 p.

6. Vyedyenyeyev D. Z dosvidu pobudovy dyplomatychnoyi sluzhby Ukrayiny. *Rozbudova derzhavy.* 1993. № 3. P. 30–36.

7. Vyedyenyeyev D. Na zakhysti prav ukrayinstva. *Rozbudova derzhavy*. 1994. № 4. P. 33–38.

8. Vyedyenyeyev D., Hoshulyak I. Rovesnyk natsional'noho vidrodzhennya. *Polityka i chas.* 1997. № 2. P. 48–55.

9. Vyrovyy O.I., Prytulyak P.P. Tsentral'na Rada u borot'bi za pidpysannya Brests'koho myru. *Politolohichni chytannya.* 1995. № 2. P. 163–187.

10. Haydukov L., Vyedyenyeyev D. Sluzhba povnoho profilyu. Rozbudova zovnishn'opolitychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi Derzhavy P. Skoropads'koho. *Polityka i chas.* 1998. № 6. P. 71–81.

11. Hay-Nyzhnyk P.P. Ukrayins'ka dyplomatiya i mizhnarodna finansova polityka uryadiv Tsentral'noyi Rady, Ukrayins'koyi Derzhavy (Het'manatu) ta Dyrektoriyi UNR (1917–1922 rr.). K.: Duliby, 2018. 580 p.

12. Holovchenko V.I. ta in. Dyplomatychna istoriya Ukrayiny (kinets' XIX – persha chvert' XX st.). Navchal'nyy posibnyk. K.: KNU, 2011. 520 p.

13. Horodnya N. Ukrayina u systemi mizhnarodnykh vidnosyn za chasiv Tsentral'noyi Rady. *Istoriya Ukrayiny.* 1997. № 42, 43.

14. Datskiv I.B. Brest 1918: yevropeys'kyy proryv Ukrayiny: monohrafiya. Ternopil': Aston, 2008. 253 p.

15. Datskiv I.B. Dyplomatiya ukrayins'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysti natsional'nykh interesiv 1917–1923. Ternopil', 2009. 520 p.

16. Datskiv I.B. Dyplomatiya ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv u zakhysti derzhavnosti (1917–1923 rr.): avtoref. dys. … d-ra ist. nauk. K., 2010. 34 p.

17. Derzhalyuk M. Beresteys'kyy myr i Ukrayina. *Pam'yat' stolit'*. 1998. № 1. P. 48–58.

18. Derzhalyuk M.S. Mizhnarodne stanovyshche Ukrayiny ta yiyi vyzvol'na borot'ba u 1917–1922 rr. K., 1998. 240 p.

19. Deshchyns'kyy L.Ye. Mizhnarodni vidnosyny Ukrayiny: istoriya i suchasnist': navch. posib. dlya stud. vyshchykh navch. zakladiv. L'viv: Beskyd Bit, 2004. 320 p.

20. Doroshkevych V., Voloshyn M. Beresteys'kyy myr: epizod chy trahediya. *Literaturna Ukrayina*. 1991. 21 March.

21. Yelovs'kykh U.O. Dyplomatychni dokumenty yak dzherelo z istoriyi ukrayins'ko-nimets'kykh vidnosyn doby Tsentral'noyi Rady: avtoref. dys. … kand. ist. nauk. Donets'k, 2010. 19 p.

22. Ivchenko O.H. Ukrayina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn: istorychna retrospektyva I suchasnyy stan. K., 1997. 686 p.

23. Istoriya ukrayins'koyi dyplomatiyi: pershi kroky na mizhnarodniy areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy / Derzh. kom. arkhiviv Ukrayiny, Ukr. NDI arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva; red. kol.: K. I. Hryshchenko (holova) ta in.; I. B. Matyash (avt. peredmovy, uporyad.) ta in. K.: Vyd-vo humanitar. l-ry, 2010. 592 p.

24. Kopylenko M., Kopylenko O. Zovnishnya polityka Tsentral'noyi Rady. *Polityka i chas*. 1992. № 11–12. P. 68–72.

25. Kryvets' N.V. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiya, ekonomika, 1918–1923 rr.: monohrafiya. K., 2008. 323 p.

26. Lastovets' N.O. Zhyttya ta diyal'nist' predstavnykiv ukrayins'kykh dyplomatychnykh misiy (1918–1921): avtoref. dys. … kand. ist. nauk. Kharkiv, 2018. 20 p.

27. Lupandin O.I. Dyplomatychni predstavnytstva, misiyi ta konsul's'ki ustanovy ukrayins'kykh uryadiv 1917–1920. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny:* v 5 t. K.: Naukova dumka, 2004. T. 2. P. 389–390.

28. Marushchak M.Y. Istoriya dyplomatychnykh vidnosyn u XX st. Navchal'nyy posibnyk. Vinnytsya, 2008. 368 p.

29. Matviyenko V.M. Ukrayins'ka dyplomatiya 1917–1921 rr. na terenakh postimpers'koyi Rosiyi. – K.: Vydavnychyy tsentr "Kyivs'kyy universytet", 2002. 374 p.

30. Matyash I.B. "Shchyrykh, svidomykh, ideynykh treba nam predstavnykiv…". Vasyl' Orenchuk na choli pershoho ukrayins'koho konsul'stva v Myunkheni. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny*. 2015. Vyp. 22 (1). P. 4–18.

31. Matyash I.B. Pershi kroky ukrayins'koyi dyplomatiyi v svitli arkhivnoyi informatsiyi. Istoriya ukrayins'koyi dyplomatiyi: pershi kroky na mizhnarodniy areni (1917–1924 rr.): dokumenty I materialy / Derzh. kom. arkhiviv Ukrayiny, Ukr. NDI arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva; red. kol.: K. I. Hryshchenko (holova) ta in.; I. B. Matyash (avt. peredmovy, uporyad.) ta in. K.: Vyd-vo humanitar. l-ry, 2010. P. 26–51.

32. My y vony (Zovnishnya polityka ta zovnishn'opolitychna diyal'nist' Ukrayiny pid chas Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.). K.: Parlament·s'ke vydavnytstvo, 2012. 312 p.

33. Myronets' N., Pyvovar S. Myrnyy dohovir u Bresti – mizhnarodne vyznannya nezalezhnosti Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. *Rozbudova derzhavy*. 1993. № 7. P. 30–35.

34. Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny; Avt. kol.: O.I. Halenko, Ye.Ye. Kamins'kyy, M.V. Kirsenko ta in.; V.A. Smoliy (vidp. red.). K.: Vyd. Dim "Al'ternatyvy", 2001. 668 p.

35. Narysy z istoriyi ukrayins'koyi dyplomatiyi. Kolektyvna monohrafiya. K., 2004. 640 p.

36. Oren'chuk O.Yu., Nahirnyak A.Ya. Brest·s'kyy myr ta yoho znachennya v istoriyi ukrayins'koyi derzhavnosti. *Visnyk nats. un-tu "L'vivs'ka politekhnika".* L'viv. 2007. № 584: Derzhava ta armiya. P. 94–97.

37. Pavlyuk O. Dyplomatiya nezalezhnykh ukrayins'kykh uryadiv (1917–1920). Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny / avt. kol.: O.I. Halenko, Ye.Ye. Kamins'kyy, M.V. Kirsenko ta in.; V.A. Smoliy (vidp. red.). K.: Vyd. Dim "Al'ternatyvy", 2001. P. 312–389.

38. Perepadya V.V. Evolyutsiya ukrayins'ko-nimets'kykh vidnosyn v umovakh Pershoyi svitovoyi viyny ta ukrayins'koyi revolyutsiyi: avtoref. dys. … kand. ist. nauk. Zaporizhzhya, 2005. 20 p.

39. Prytulyak P. Ekonomichnyy dohovir UNR z Nimechchynoyu ta Avstro-Uhorshchynoyu 1918 r. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal.* 1997. № 1. P. 62–71.

40. Prytulyak P.P. Ukrayina i Brests'kyy myr: vid pidpysannya do vykonannya: monohrafiya. K., 2004. 217 p.

41. Romanchyk O. K. Brest·s'kyy myr. Pershyy zdobutok ukrayins'koyi nezalezhnoyi dyplomatiyi. *Literaturna Ukrayina.* 1993. 11 February.

42. Samotyuk O.L. Ukrayina v politychnykh protsesakh Yevropy 1914–1921 rr. (za materialamy nimets'komovnoyi literatury): avtoref. dys. … kand. polit. nauk. L'viv, 1999. 20 p.

43. Serhiychuk V. Neusvidomlennya Ukrayiny. Stavlennya svitu do ukrayins'koyi derzhavnosti: pohlyad u 1917–1921 r. z analizom s'ohodennya. L'viv, 2002. 704 p.

44. Soldatenko V. Persha dyplomatychna aktsiya UNR – Beresteys'ka uhoda. Ukrayina dyplomatychna: naukovyy shchorichnyk. K., 2002. Vyp. 2. P. 249–262.

45. Solovyova V.V. Dyplomatychna diyal'nist' ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv 1917–1921 rr. K.; Donets'k: NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny, 2006. 394 p.

46. Solovyova V. V. Ukrayins'ka dyplomatiya u krayinakh Tsentral'noyi Yevropy. 1917–1920 rr. Donets'k, 2004. 172 p.

47. Solovyova V. V. Formuvannya ta diyal'nist' dyplomatychnykh predstavnytstv ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv 1917–1921 rr.): avtoref. dys. … d-ra ist. nauk . Donets'k., 2006. 36 p.

48. Strel's'kyy H. Ukrayins'ki dyplomaty doby natsional'no-derzhavnoho vidrodzhennya (1917–1920). *Biohrafichnyy dovidnyk*. K., 2000. 48 p.

49. Tabachnyk D. V. Istoriya ukrayins'koyi dyplomatiyi: Biohrafichni narysy. Navchal'nyy posibnyk. K.: Lybid', 2009. 896 p.

50. Tabachnyk D.V. Ukrayins'ka dyplomatiya: Narysy istoriyi 1917–1990. K.: Lybid', 2006. 766 p.

51. Trembits'kyy V. Ukrayins'ka konsul's'ka sluzhba v 1918–1924 rr. *Literaturna Ukrayina*. 1990. № 9. 16 August.

52. Ukrayina u mizhnarodnykh vidnosynakh (1917–2000 rr.): Dohovory, deklaratsiyi, dokumenty: khrestomatiya / A.I. Lytvynchuk (uporyad.) ta in.; Rivnens'kyy derzh. humanitar. un-t. Rivne: PPF "Volyns'ki oberehy", 2000. 262 p.

53. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): dokumenty i materialy / V. Danylenko, N. Kryvets' (uporyad.); NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny, In-t ukr. arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho. K.: Smoloskyp, 2012. 590 s.

54. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny v 1914–1920 rr.: sotsioistorychnyy analiz / V.V. Perepadya (uklad.). Zaporizhzhya: Zaporiz'kyy derzh. un-t, 1999. 144 p.

55. Tsvyetkov H.M. Mizhderzhavni vidnosyny y zovnishnya polityka 1917–1945 rr. Navch. posib. dlya stud. vyshchykh zakladiv osvity. K.: Lybid', 1997. 232 p.

ІІІ. УКРАЇНСЬКІ ПРЕДСТАВНИЦТВА В НІМЕЧЧИНІ ТА НІМЕЦЬКІ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ СПРОБИ ЗОВНІШНІХ ВІДНОСИН У ХХ СТ.

УДК 930.22 “1918”

Ірина Матяш,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин
та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України,
голова Наукового товариства історії дипломатії
та міжнародних відносин (Україна, м. Київ)

НІМЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В КИЄВІ В 1918 РОЦІ: ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ, КЛЮЧОВІ ОСОБИ

У статті розглянуто основні напрями діяльності дипломатичного представництва Німецької імперії в Українській Народній Республіці / Українській Державі. Початок міждержавних відносин України та Німеччини у ХХ ст. заклало підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. в Бресті-Литовську мирного договору УНР із представниками країн Четверного союзу, зокрема з Німецькою імперією (Deutsches Reich). Мета дослідження полягала в реконструкції подій, пов’язаних зі встановленням та розвитком українсько-німецьких дипломатичних відносин у 1918 рр., з’ясуванні ключових завдань та функцій представництва та ролі перших німецьких представників в Україні (А. Мумма, Е. Тіля) у здійсненні міжурядових угод, викладених у Брестському мирному договорі, та захист інтересів держави і прав громадян своєї країни. Враховано здобутки української та зарубіжної історіографії. Джерельна база дослідження включає архівну інформацію, що міститься в документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України, періодичних видань, мемуарів безпосередніх учасників подій (Д. Дорошенко, П. Скоропадський).

***Ключові слова**: Українська Держава, Німецьке представництво, А. Мумм, Е. Тіль, українсько-німецькі дипломатичні відносини.*

Iryna Matiash,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Senior Researcher at the Department
of History of International Relations
and Foreign Policy of Ukraine
of the Institute of History, NAS of Ukraine,
Head of the Scientific Society of History
of Diplomacy and International Relations
(Ukraine, Kyiv)

German missin in Kyiv in 1918: tasks, functions, main persons

The article describes the main approaches of activity of the Diplomatic mission of the German Empirein the Ukrainian People’s Republic / Ukrainian State. The beginning of interstate relations between Ukraine and Germany in the XX century was signed the January 27 (9 February) 1918 Brest-Litovsk peace treaty of the UNR with the representatives of the countries of the Fourth Alliance, in particular the German Empire (Deutsches Reich).The aim of the research was to reconstruct the events associated with the establishment and development of Ukrainian-German diplomatic relations in 1918, clarifying the role of the

first German representatives in Ukraine (A. Mumm, E. Till) in the implementation of the intergovernmental the agreements set forth in the Treaty of Brest-Litovsk, the defense of state interests and the protection of the rights of citizens of their countries. The track records of the Ukrainian and Foreign historiography were taken into consideration in the article (and others) are taken into account. The source database includes archival information contained in the documents of the at the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, periodicals, memoirs of the direct participants of the events (D. Doroshenko, P. Skoropadsky).

***Key words**: Ukrainian State, German mission, A.Mumm, E. Till, Ukrainian-German diplomatic relations.*

Дослідження українсько-німецьких відносин у ХХ ст. належить до актуальних проблем історії зовнішньої політики України та міжнародних відносин. Їх становлення пов'язане з виходом на міжнародну арену Української Народної Республіки як незалежної держави, формуванням її дипломатичної служби та заснуванням дипломатичних представництв різних країн в українських містах. Підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. делегатами Української Центральної Ради в Бресті-Литовську мирного договору із представниками країн Четверного союзу, зокрема з Німецькою імперією (Deutsches Reich) поклало початок міждержавних відносин України та Німеччини у ХХ ст. Створення українського зовнішньополітичного відомства, участь української делегації в мирних переговорах у Бресті-Литовську, підписання Брестського мирного договору тісно пов'язані зі становленням державності й належать до значних подій періоду Української революції 1917–1921 рр., заходи з відзначення яких визначені Указом Президента України № 17/2016 від 22 січня 2016 р. У контексті відзначення 100-ліття подій Української революції 1917–1921 рр. важливим є вивчення історії української дипломатії того періоду як свідчення міжнародних контактів нашої країни, її дипломатичної присутності в європейських країнах та набуття досвіду взаємодії з іноземними представництвами.

У світовій історіографії приділено достатньо уваги перебігу переговорів у Бресті-Литовську, позиціям переговірників, змісту договору та його наслідкам для країн-підписантів і країн, яких торкалися положення договору, як й історії започаткування дипломатичних відносин України з країнами Четверного союзу в 1918–1921 рр. [1–15] Спеціально досліджувала питання українсько-німецьких відносин Н.В. Кривець, проблему німецької присутності в Україні в 1918 р. – Р.Я. Пиріг, який окреслив її як «нетипову окупацію»; питання організації товарообміну – П.П. Гай-Нижник, інституційний аспект становлення двосторонніх відносин – І.Б. Матяш, діяльність А. Мумма розглянула Л.А. Вовчук [4, 16–18]. Особливість висвітлення становлення двосторонніх відносин УНР/Української Держави з Німецькою імперією в цих дослідженнях можна визначити як «контекстуальність»: питання, пов'язані з діяльністю німецьких представництв, розглядаються в контексті досліджуваної науковцями проблеми.

Завдання цієї статті полягало в відтворенні основних напрямів діяльності німецького дипломатичного представництва в УНР/Українській Державі та з'ясу-

ванні ролі перших представників Німецької імперії в Україні в реалізації міждержавних домовленостей, викладених у Брестському мирному договорі, а також в аналізі впливу договору, що передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV) між країнами, на українсько-німецькі відносини з метою пошуку відповіді на питання, чи негайне після підписання договору заснування німецьких дипломатичних і консульських представництв в українських містах було свідченням визнання Німеччиною державної незалежності України, чи лише надійним інструментом контролю за виконанням українською стороною положень договору (відомого як «хлібний мир»), найважливішим із яких для Німецької імперії було започаткування «взаємного обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб» (ст. VII) [19, с. 84–87].

Основний масив документів, що відображають процес становлення українсько-німецьких дипломатичних відносин, зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Деякі документи, утворені в діяльності МЗС Української Держави та представництва Німецької імперії, опубліковано в збірниках документів «Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали», «Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників» та ін. [19–20]. Проте архівна інформація, що міститься в документах, які зберігаються в українських і зарубіжних архівах, засвідчує перспективи подальших досліджень.

Офіційний представник Німеччини – цісарський посланник у відставці, дійсний таємний радник Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштайн (Alfons Mumm von Schwarzenstein, 1859–1924), з'явився в Києві 15 березня 1918 р., після повернення витісненої більшовиками зі столиці Центральної Ради до нормальної роботи. В літературі і документах зустрічається інша дата приїзду – 16 березня. Поверненню в Київ уряд УНР завдячував виконанню домовленостей, згідно з якими німецькі війська мали сприяти звільненню захоплених більшовиками українських територій.

Саме того дня українська сторона розпочала процедуру ратифікації Брестського мирного договору. За результатами обговорення положень першого для УНР міжнародного акту на засіданнях Малої Ради 17 березня було ухвалено рішення про його ратифікацію та оголошено: «Ми, Українська Центральна Рада ухвалили: … мировий договір затвердити, ратифікувати і виконувати твердо і непохитно нині і на потім будучі часи, а Раді Народних Міністрів наказати і перевести обмін ратифікаційних актів в місці, зазначеному в договорі» [21, арк. 6]. Місцем обміну ратифікаційними грамотами було визначено Відень, а для організації якнайшвидшого їх доправлення в Київ до Берліна було відряджено Олександра Севрюка, до Відня – Андрія Яковліва, до Стамбула – Миколу Левицького.

Барон фон Мумм мав доручення на «тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересів» [19, с. 111] німецької сторони в Українській Народній Республіці. 59-річний політичний і державний діяч, доктор права, був «дипломатом старого загартування» [22, с. 171]. З дитинства знайомий із реаліями консульської діяльності

(його батько – купець Якоб Георг Херманн Мумм – виконував обов'язки німецького генерального консула в Данії), він розпочав дипломатичну кар'єру одразу після закінчення навчання в університетах Геттінгена, Лейпцигу, Гейдельберга, Берліна [23]. Від 1885 р. (з перервами) А. фон Мумм служив у німецьких дипломатичних установах на різних посадах (від аташе до посла) у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, Бухаресті, Люксембурзі, Пекіні, Токіо. Подавши у відставку після завершення каденції в Японії, він деякий час мешкав у своєму маєтку поблизу Портофіно, але з початком Першої світової війни повернувся на дипломатичну службу. Призначення до Києва дипломат отримав із посади начальника відділу з питань зовнішньої пропаганди Центрального бюро дипломатичної служби у Берліні.

Німецький представник, як згадував Дмитро Дорошенко, одразу мав дипломатичні повноваження й ранг посла (Botschafter) [24, с. 93], однак «прибув спочатку в характері голови торговельної делегації» [25, с. 243]. Його ключове завдання полягало в організації вивезення з України до Німеччини «надлишків хліба та продовольства» (сільськогосподарських та промислових продуктів: зерна, яєць, великої рогатої худоби, сала, цукру, льону, пеньки, корму для скота, марганцевої руди тощо), сприянні розробленню проектів створення банків та створенню товариства «для експлуатації українських багатств» [22, с. 246]. На вимогу німецького представництва українська сторона дала згоду до завершення поставки Центральним державам 60 млн. пудів хліба поставляти хліб до інших країн лише за згодою Німеччини та Австро-Угорщини [26, с. 87]. Для вирішення питань товарообміну створювалися спеціальні двосторонні комісії з однаковою кількістю членів від сторін. Виходячи з ключового завдання своєї місії в Києві, А. Мумм насамперед здійснив візити до голови Ради народних міністрів УНР В. Голубовича та міністра земельних справ і харчування УНР М. Ковалевського. Про хід заготівлі збіжжя дипломат мав звітуватися безпосередньо перед рейхсканцлером Г. фон Гертлінгом, що засвідчувало пріоритетність цього завдання в його місії [27, с. 174]. Позиція посла щодо співпраці з українським урядом полягала в прагненні «дійти з ним до доброго порозуміння без якогось натиску» [25, 243]. Однак вона поступово змінювалася.

Невдовзі в залежність від рішень А. фон Мумма були поставлені не лише долі багатьох українських службовців, а й іноземних консулів. На його вимогу МЗС УНР невідкладно передало до німецького посольства списки з контактною інформацією членів консульського корпусу, які продовжували працювати в Києві (Персію представляв Ісаакій Вітенберг, Бельгію – Яків Гретер, Грецію – Перикл Гріпарі, Данію – Григорій Гуревич, Італію – Карл Фішман, Іспанію та Португалію – Стеліо Василіаді, Норвегію – Віктор Мозерт [28, арк. 34–35].

Порядкування німецької адміністрації поза економічними питаннями починалося з вимог видалення з Києва французьких і англійських офіцерів, поставлених Вільгельмом Гренером через ніби їх шпигунську діяльністю на користь Антанти. Ще до приїзду А. Мумма уряд УНР доручив Міністерству внутрішніх справ «видати циркуляр про виїзд французів, англічан, бельгійців з України» [29, с. 194]. Така сама доля чекала і на консульських представників. Першими Київ залишили консули Великої Британії, Франції та США. Взяти на себе захист підданих цих

країн зголосився консул Іспанії та Португалії Стеліо Василіаді. 27 березня 1918 р. він сповістив керівника зовнішньополітичного відомства В. Голубовича про те, що англійський, американський і французький консули перед виїздом просили його «приняти на себе оборону осіб їх підданих і їх інтересів» [30, арк. 60]. Однак напередодні, 21 березня, Рада Народних Міністрів розглядала справу виїзду консулів і ухвалила рішення, які не давали можливості задовольнити сподівання Стеліо Василіаді на підтримку його звернення [29, с. 221]. С. Василіаді отримав відповідь, в якій наголошувалося, що по-перше, країни, представники яких передавали опіку над своїми громадянами іспанському консулові, не інформували український уряд про визнання самостійної та незалежної України; по-друге, виїжджаючи з території УНР, ці представники «не найшли потрібним сповістити наш уряд про причину їхнього од'їзду і про те, кому вони доручають оборону інтересів своїх горожан»; по-третє, висловлювалося здивування, що опіку над іноземними громадянами приймає представник країни, яка «не робила ніяких кроків для того, щоб нав'язати офіціальні зносини з урядом УНР і ви також своєчасно не сповістили нас в писаній формі про характер Ваших повновласть» [30, арк. 64]. Тим самим іспанський консул трактувався як приватна особа, не отримав погодження на запитувані повноваження від українського зовнішньополітичного відомства, але й був оповіщений про відсутність у нього на даний момент будь-яких офіційних повноважень. До того він несподіванно привернув увагу німецької адміністрації й змушений був залишити Київ. Під час його тимчасової відсутності в Києві на початку квітня 1918 р. у консульстві Іспанії деякий час порядкував завідувач канцелярії і секретар консульства, «французький громадянин» Теодор Муллен [28, арк. 34–35].

Представники Німеччини мали розпочати роботу і в інших українських містах. На виконання положень Брестського мирного договору в 1918 р. Німецька імперія призначала консулів до Одеси та іншого портового міста, яке належало до Одеського консульського округу, – Миколаєва, а також до промислових центрів – Катеринослава, Харкова, Херсона. У Києві німецька місія розташувалася в найкращому у готелі «Паласт Отель» на Бібіковському (нині – Тараса Шевченка) бульварі, 7. Відкритий 1892 р. готель мав 126 номерів (150 кімнат) з центральним опаленням та електроосвітленням, більярдні, бібліотеку та ресторан на 1 000 відвідувачів. На першому поверсі головної будівлі розташовувались молочна, булочна, пивна, цирульня, аптечний склад. З огляду на центральне розташування, велику площу приміщень та очевидні вигоди, «Паласт Отель» почали використовувати для розташування державних органів (12 кімнат було відведено для Міністерства праці Української Держави) та найважливіших іноземних місій. 10 номерів було відведено зокрема для потреб німецького посольства.

Під керівництвом барона Мумма працювали дипломатичний радник граф Ганс фон Берхем – людина освічена, розумна і впливова [22, с. 246], радник з питань преси граф Герберт фон Дірксен, військовий радник Теодор Міхаеліс, радники з економічних і фінансових питань Отто Відфельд і Карл Мельхіор, перекладач Форнер (всього 17 осіб з родинами) [31, с. 265–266].

В складі посольства функціонував консульський підрозділ. Консульство розташувалося в окремому приміщенні на вулиці Банковій, 2. Його очолював генеральний консул – генерал Е. Тіль (Тіллє), який 25 років працював консулом у Японії і був відомий серед колег умінням вирішувати складні питання. Штатні посади обіймали консул Реслер, консульський секретар Маркман та канцелярські службовці. На консулові лежала відповідальність за створення належних умов для перебування представників торговельних кіл, які приїздили в Українську Державу з метою з'ясування можливостей української економіки для встановлення подальших контактів. Однак у його діяльності істотне місце мали й політичні питання.

12 квітня в газеті «Киевская мысль» з'явився наказ німецького головнокомандувача Г. Ейхгорна від 6 квітня, котрий демонстрував незадоволення німецької адміністрації проведенням весняного посіву, регламентував порядок його проведення і передбачав покарання за невиконання («селянин, який набере землі більш того, чим зможе обробити і не зможе обробити всієї землі, буде суворо покараний»; «всі захвати, грабунки і знищення засівів будуть суворо каратись») [29, с. 347]. На засіданнях Української Центральної Ради цей наказ викликав бурхливу дискусію. Доповідач вимагав довести до відома німецького уряду факти втручання німецької військової владив Києві у внутрішні справи Української Народної Республіки [29, с. 287]. Лише наступного дня в палких дебатах було вироблено резолюцію, яка передбачала оповіщення українського народу про те, що наказ Г. Ейхгорна не повинен виконуватися, доручала міністру закордонних справ скласти протест щодо цього наказу і проти всякого іншого втручання німецько-австро-угорських військових властей в соціально-політичні відносини в Україні й підготувати офіційну ноту до Берліна та Відня [29, с. 273]. Однак німці продовжували поводили себе як господарі. Як зауважував І. Нагаєвський, «Це довело до загострення, так що люди сподівалися заведення німецького воєнного режиму в Україні, але скінчилося протестом фон Мума. Німецький уряд не хотів зробити з України свого нового ворога» [32, с. 124].

19 квітня посол А. Мумм подав запит до Української Центральної Ради щодо стану Чорноморського флоту. Ухвала передбачала доручення Голові РНМ і міністру закордонних справ В. Голубовичу відповісти А. Мумму, що згідно з ухваленим Українською Центральною Радою законом Чорноморський флот оголошений флотом УНР і що уряд просить німецьку адміністрацію допомоги для очищення флоту від злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили його, і приведення флоту до послуху українському уряду. Зауважувалося в постанові, що проти германських військових сил український флот не виступає, а ті судна, що діють «проти германських сил, захоплені преступним елементом, вважалися морським призом» [32, с. 289]. Водночас вирішили послати телеграму Чорноморському флоту про те, що він не повинен боротися з німецькими військовими силами [32, с. 289].

У третій декаді квітня стосунки між німецькою адміністрацією і Українською Центральною Радою почали стрімко погіршуватися. Каталізатором цього процесу стала справа викраденого 25 квітня 1918 р. пронімецьки налаштованого директора Київського відділення Російського зовнішньоторговельного банку А.Ю. Добро-

го. Реакція німців була відповідною: розпочалися арешти і обшуки, в тому числі й серед членів Української Центральної Ради. Німецький військовий аташе Г. Штольценберг вночі «відвідав» голову УЦР М.С. Грушевського. На протест очільника українського парламенту представник німецької адміністрації – начальник штабу командира корпуса заявив, що начальник штабу не схвалює методів, якими скористалися ті, кому було доручено арештувати осіб, причетних до справи Доброго. Пообіцяв, що всі документи повернуть, що й було зроблено, за винятком особистих документів М.С. Грушевського [29, с. 327].

Коли крах Центральної Ради став невідворотним, 29 квітня після доповіді В.О. Голубовича про ситуацію в Києві в оточеному січовими стрільцями приміщенні Педагогічного музею Українська Центральна Рада ухвалила рішення відправити депутацію в складі В. Голубовича, М. Порша і М. Корчинського до посла А. Мумма [29, с. 326]. Завдання депутації полягало в тому, щоб дізнатися, чи з відома німецької адміністрації відбуваються всі події в Києві та з'ясувати, чого саме прагне німецька влада у зв'язку з цими подіями. Водночас депутація отримала завдання просити барона Мумма звернутися до свого уряду в Берліні з заявою: якщо німці не підтримають Центральну Раду, то український уряд не піде назустріч німецькій владі [29, с. 326]. Проте ультимативний тон заяви нівелювався повідомленням про готовність міністерства земельних справ піти у відставку, а новому міністерству переглянути земельний закон із метою «пристосування його до вимог життя» [29, с. 326]. Втім отримана відповідь не залишала шансу на позитивне вирішення питання. Посол Мумм заявив депутатам, що час для переговорів уже втрачено. В цей час до влади в іншому приміщенні прийшов Павло Скоропадський, проголошений «диктатором і гетьманом України».

Канцлер Німецької імперії, коментуючи події в Україні під час засідання рейхстагу, назвав їх справою самої лише України, яка не має жодного відношення до військових розпоряджень генерала-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна та арештів членів Центральної Ради. Уряд гетьмана Павла Скоропадського завірив німецьких представників у тому, що буде дотримуватися всіх умов Брестського мирного договору, в тому числі й тих, які торкаються доставки хліба в Німеччину [33]. «Гетьманське правительство, приходячи до влади, – писав Дмитро Дорошенко, – знайшлося перед фактом Берестейського договору й випливаючи з нього наслідків, – в формі економічних зобов'язань (постачання Центральним державам продуктів) і присутності на українській території, закликаних урядом Центральної Ради для допомоги німецьких та австро-угорських військ» [25, с. 91].

2 травня 1918 р. в першому числі «Державного вісника» було опубліковано повідомлення № 1 «Його Вельможності фельдмаршалу германських військ Ейхгорну», № 2 – «Германському послу на Вкраїні барону фон-Мумм» про початок діяльності уряду Української Держави, що свідчило про особливе становище представників Німецької імперії в Україні [34]. Гетьман наніс особистий урочистий візит цим іноземним представникам, трактуючи його як акт ввічливості, а не як свідчення поклоніння. Втім його дії красномовно засвідчували залежність Павла Скоропадського від німецької влади, яка швидко набувала ознак окупаційної.

Посол Мумм відверто втручався в прийняття державних рішень і намагався контролювати діяльність кабінету міністрів. Гетьман консультувався з німецьким представником практично з усіх питань життєдіяльності Української Держави, що підтверджувало безапеляційне становище німецьких преставників. Серед перших питань, які він порушив перед бароном Муммом, було питання про кордони Української Держави і – як особливо важливе – приєднання до Української Держави Криму. 7 травня 1918 р. гетьман заявив про ці переговори на засіданні Ради Міністрів Української Держави й відповідно до схвалення міністрами його наміру скерувати до представника Німецької імперії листа з обґрунтуванням необхідності приєднання Криму до України [35, с. 22]. 10 травня в канцелярії німецького посольства отримали відповідний лист. Аргументи гетьмана ґрунтувалися на його прагненні відбудувати «сильну в економічному відношенні, цілком незалежну Українську Державу», існування якої мало б бути вигідне, на його думку, Німеччині [36, с. 46]. Приєднання Криму до Української Держави допомогло б забезпеченню продуктами першої необхідності («сіль, тютюн, садовина»), організації курортів, використанню портів Севастополя і Феодосії (на тлі перевантаженості Одеського порту), повернення Чорноморського флоту, який не має цінності для Німеччини через його «застарілий тип» [36, с. 47]. Очікуючи на підтримку свого прагнення, Павло Скоропадський запевняв, що буде «міцним і вірним союзником Німецької Держави назавжди, незважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації» [36, с. 47].

Провести переговори з німецьким послом отримав 9 травня доручення від Ради Міністрів її голова Ф. Лизогуб. Йшлося про потребу внесення змін до наказу генерала Г. Ейхгорна від 3 травня 1918 р., яким власником урожаю визнавався той, хто засіяв весною землю. Вбачаючи в наказі порушення права власності, декларованого в гетьманській грамоті, Рада Міністрів намагалася схилити німецьке командування до уточнення наказу шляхом застереження за власниками землі прав на цю землю у формі отримання від тих, хто отримав на ній посіви, якого-небудь відшкодування орендною платою чи натурою [35, с. 27].

Отримала українська сторона вказівки і щодо оцінки та розподілу сільськогосподарських машин, що надійшли з Німеччини [35, с. 27]. За привезені німецькою торговельною організацією українська сторона мала заплатити 10 млн руб. авансу, при чому було погоджено сплату двома рівними частинами, другу з яких має бути сплачено одразу після перетину товарами кордону [35, с. 45].

Без погодження з А. Муммом певний час не міг отримати призначення на посаду міністра закордонних справ через підозри німців у його австрофільстві Дмитро Дорошенко. Лише після його письмових запевнень А. Мумма в лояльності до політичної програми гетьмана, орієнтованої на самостійність України в тісному політичному, економічному та культурному союзі з Німеччиною, Дмитра Дорошенка спершу було 20 травня 1918 р. призначено заступником міністра закордонних справ, а наступного дня – 21 травня – керуючим МЗС [37, арк. 16а]. Статус міністра він отримав 2 вересня 1918 р.

З візитів до представника Німецької імперії розпочинали своє знайомство з дипломатичним корпусом нові іноземні дипломати, які прибували до Києва. Так,

першим відвідав А. Мумма в його резиденції в «Паласт-Отелі» посол Болгарського Царства Іван Шишманов. Під час бесіди той повідомив, що П. Скоропадський визнав Брестський мирний договір, відтак німецька сторона вважає за необхідне стежити за розвитком подій і залишатися нейтральною.

Великі сподівання покладала на допомогу А. фон Мумма делегація Великого Війська Донського. Її керівник О.В. Черячукин розумів, що досягти будь-яких домовленостей з Українською Державою, в тому числі й визнання самостійності Дона, без узгодження з німцями, під контролем військ яких перебувала і частина західних округів Війська Донського, неможливо. Донським посланникам вдалося переконати фельдмаршала Г. фон Ейхгорна в тому, що зброя їм потрібна лише для боротьби з більшовиками. Відтак він погодився випустити з України «бойові припаси і спорядження» [27, с. 174].

Досягти через німецького посла в Києві визнання Німеччиною незалежності Білорусі й уряду Білоруської Народної Республіки прагнули й представники БНР. Практично всі делегації нових країн, утворених на уламках Російської імперії, використовували своє перебування в Києві для спроб знайти прихильність Німецької імперії через її дипломатичне представництво.

Барон Мумм брав участь і в культурному житті Києва. Разом із представником Австро-Угорщини В. Прінцігом та послом Болгарського Царства І. Шишмановим він вітав учасників відкриття Українського клубу 19 травня 1918 р. Найвищий рівень урочистостей засвідчувала не лише участь зарубіжних дипломатів, а й гетьмана П.П. Скоропадського. Виступ на цьому святі був його першим прилюдним виступом на посаді глави держави. Голова Українського клубу Л.М. Старицька-Черняхівська звернулася до представника Німеччини німецькою мовою, висловлюючи захоплення «шляхетним німецьким народом, який бореться один зі всім світом» [24, с. 56]. У відповідь посол Мумм під час урочистої вечері висловив побажання вийти Україні на шлях «вільного і щасливого життя» [24, с. 56].

2 червня А. фон Мумм разом із австрійським представником Йоганом Форгачем вручив гетьману П. Скоропадському вірчі грамоти. Як згадував Дмитро Дорошенко, це було «урочисто-офіціяльне визнання Гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною і Австро-Угорщиною» [24, с. 95]. Процедура розпочалася з урочистої зустрічі за участі почесної варти, відбулося протокольне фотографування. «Як я не хотів простоти, – згадував Павло Скоропадський, – але довелося виробити невеликий церемоніал для урочистого прийому в таких випадках посланників» [22, с. 266].

А вже 3 червня 1918 р. було розроблено спеціальний наказ про правила вивозу за кордони Української Держави різних товарів та продуктів, який передбачав дозвіл «відповідних інституцій, які порядкують монополією на ці товари» на вивезення цукру (органи Міністрства продовольчих справ), спирту (акцизне відомство), вугілля (департамент палива Міністерство торгу і промисловості) [36, с. 105], які в свою чергу мали погоджувати з німецькою адміністрацією. Наказ містив заборону на вивезення всіх волокнистих товарів у сирому, напівготовому і готовому вигляді (мішки, брезенти, мануфактура тощо), колоніальних товарів (мед, патока рафінадна, масло рослинне, шкіра в сирому і обробленому вигляді тощо), гумові вироби,

метали (золото, срібло, мідь, цинк тощо), коні [36, с. 105]. Окремо розроблялися правила ввезення в Україну товарів з Німеччини та Австро-Угорщини.

12 червня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський ратифікував своєю грамотою Брестський мирний договір [36, с. 51]. Ратифікація німецькою стороною відбулася 24 липня. Це дало підстави гетьманові констатувати: «До серпня уряд України був визнаний Німеччиною, оскільки ратифікація миру, укладеного Радою, відбулася 24 липня 1918 р. Представники Німеччини і Австрії передали мені урочисто повідомлення своїх урядів про визнання мого уряду в Україні» [22, с. 226]. Невідкладно, 27 липня 1918 р., П. Скоропадський дав доручення Послу Української Держави в Німеччині барону Ф. Штейнгелю порозумітися з представниками нейтральних країн (Швейцарії, Данії, Нідерландів, Норвегії та Іспанії) щодо форми оповіщення їхніх урядів про самостійність Української Держави і досягти їхнього визнання та укласти дипломатичні стосунки шляхом обміну представництвами [38, арк. 2].

Втім, головною відповідальністю Української Держави за Брестським мирним договором залишалися поставки продуктів і товарів до Німеччини. В пошуках нових міст, звідки можна було отримувати товари, 13 липня барон Мумм разом із генералом Ейхгорном прибули до Севастополя. Місцева влада провела на їх честь «парадний обід» [39]. На початку серпня 1918 р. на пропозицію посла Мумм було створено комісію з попередніх переговорів на поставку Німеччині хліба в складі М.С. Гутника (голова) – міністра торгівлі і промисловості, В.П.Тимошенка, С.С. Остапенка (службовців міністерства торгівлі і промисловості), Б.Є. Гуревича (від Міністерства продовольства), Б.В. Матусевича (від Міністерства фінансів) [35, с. 197].

Виконання Брестського мирного договору в частині надання товарів із Центральних держав та експорту з України станом на 10 вересня 1918 р. мало такий кількісний вимір: а) імпорт з України: 1) хліб (пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, чечевиця, олійне сім'я); б) борошно, крупа, висівки, макуха, – 75 млн пудів (коли б до 1 грудня цього року Центральним Державам не додано 40 млн пудів хліба, то він замінявся цукром на 1/8 частину недоданого хліба); 2) харчові продукти: худоба 11 млн пуд, вівці 880 т штук, птиця 2 млн штук; сало, масло, сир – 460 000 пуд); м'ясні консерви 200 000 пудів, яйця – 2500 вагонів (в вагоні 100 – 110 скринь по 1440 штук), цукор 2,5 млн пудів (100–120 к за пуд), спирт 20 млн літрів, 40% очищений; 3) сирівці: лісові матеріали – 11 200 вагонів (включаючи ліс будівельний, дрова і шпали), конопля – 7500 пуд, руда залізна – 37,5 млн пуд, руда марганцева – 3 млн пуд, шкіри великі – 800 000 штук, дрібні – 700 000 штук, тютюн – 600 000 пуд; б) експорт з Центральних Держав: 1) сировці мінеральні: вугіль – 9 млн пуд (з горішнього Шлеску і Рейнських Вестфальських копалень); Нафтові продукти; бензин важкий – 300 тонн і середній – 20 тонн; гас – 600 тонн (пайок на вересень), мазут – 1200 тонн, легка машинна олія – 300 тонн, середня – 600 тонн, важка – 600 тонн; циліндрова олія – 300 тонн, вулканова олія – 300 тонн, автомобільне масло – 305 тонн, автомобільний жир – 30 тонн [40, арк. 195–196].

У вересні 1918 р. Київ відвідав генеральний директор гамбурзького заводу залізних і бронзових виробів Роберт Кебер, який поспіль із забезпечення інтересів

своєї фірми в таганрозькому відділенні гамбурзького заводу мав на меті вивчити питання щодо започаткування нових зв'язків німецької машинобудівної промисловості з Україною [26, с. 106–107].

В цей час німецька влада посилила тиск на іноземні представництва. У Києві на початку вересня втратили повноваження старійшина консульського корпусу Перикл Гріпарі та італійський консул Карл Фішман. Невдовзі, 13 вересня 1918 р., загроза нависла над іспанським консулом Стеліо Василіаді. Німецький комендант м. Києва висунув перед ним вимогу скласти з себе консульські функції й до 15 вересня виїхати не лише з Києва, а й залишити межі Української Держави. Спроба відтермінувати від'їзд на 10, чи хоча б на 3 дні за посередництва МЗС Української Держави не мала успіху [41, арк. 14]. Залишаючи до вирішення питання Київ, Стеліо Василіаді доручив завідувати справами консульства юрисконсульту іспанського посольства в Петрограді Олександру Вольфсону [41, арк. 16]. Проте завдяки згуртованості і рішучим діям членів консульського корпусу, їм вдалося захистити своїх представників. Письмове звернення консульського корпусу отримали в департаменті чужоземних зносин МЗС Української Держави лише 2 листопада [41, арк. 21], в день прибуття до Києва Леопольда Баварського з сином принцем Георгом. Вони нанесли візит гетьману Павлу Скоропадському, а після їх від'їзду гетьман зробив візит у відповідь до високих гостей [42]. Зовнішньополітичне відомство Української Держави виявило рішучість у порушеному консулами питанні. Відтак упродовж листопада за посередництва МЗС Української Держави консульському корпусу вдалося домогтися дозволу від німецького представництва в Українській Державі повернутися на свої місця всім іноземним консулам, які змушені були перервати свою роботу або виїхати за межі України. В цей час фінал Першої світової війни був уже прогнозованим і дії німецьких представників не мали такої категоричності.

Проте німецька сторона рішучо спростовувала слухи про залишення її військами України, що почали ширитися в зв'язку з заявою американського президента Вудро Вільсона в жовтні 1918 р. про неможливість встановлення перемир'я, поки війська Центральних Держав перебувають на чужій території. Офіційні німецькі джерела повідомляли, що чутки про це не мають жодних підстав. Україна не може вважатися окупованою німцями країною, оскільки німецькі війська прийшли на запрошення українського уряду і не з завойовними цілями, а лише для відновлення нормального життя і порядку в дружній державі, німецькі джерела вважають, що пункт 6 програми Вільсона не має відношення до України [43].

Політичні питання продовжували відігравати істотну роль у діяльності дипломатичних і консульських представників Німецької імперії. Зокрема втручання дипломатичних представників окупаційної влади в стосунки гетьманського уряду з представниками більшовицької мирної делегації та тиск на міністра внутрішніх справ Української Держави І.О. Кістяківського щодо звільнення арештованих співробітників консульств РСФРР у Києві й Одесі на початку жовтня 1918 р. спричинило урядову кризу. Формування нового складу гетьманського уряду в жовтні 1918 р. відбувалося під контролем генерального консула Е. Тіля

та радника посольства графа Г. Берхема [26, с. 128, 141–142]. Консул Тіль особисто обговорював із гетьманом кандидатури на посади міністрів та зустрічався з делегаціями різних партій.

Головним завданням німецької адміністрації після поразки стало забезпечення виведення своїх військ з України. Однак українська сторона мала сподівання, що цей процес не буде надто швидким. На прохання посла Української Держави в Болгарії Олександра Шульгина за сприяння іспанського представника в Софії іспанський уряд звернувся з нотою до Держав Згоди про залишення німецьких військ на території України та окупованих територіях колишньої Російської імперії до сформування української армії, щоб врятувати від анархії й руїни. Про це український посол повідомив телеграмою до Києва. Рада міністрів Української Держави схвалила його дії як такі, що відповідали отриманим ним інструкціям, і такі, що відповідають інтересам українського народу [44]. З метою переконати канцлера Німецької імперії Максиміліана Баденського не виводити з України німецькі частини до приходу військ Антанти 22 жовтня до Німеччини виїхав Д. Дорошенко, тоді ще міністр закордонних справ. Невдовзі після переговорів із Директорією німці погодилися на вступ армії УНР у Київ та обмін військовополоненими. На той момент А. фон Мумм так і не повернувся до української столиці, виїхавши з Києва в відпустку ще в вересні.

Загалом діяльність німецького представництва в Києві та генерального консульства в Одесі тривала близько 9 місяців, дещо менше часу працювали консульства в Миколаєві, Харкові, Катеринославі. Процедура їхнього створення, призначення послів та консулів, вручення вірчих грамот та отримання консулами екзекватур відбувалися в повній відповідності до норм міжнародного права. Українське посольство відповідно було створено в Берліні. Тим самим засвідчувалося взаємне визнання держав. Таким чином, Брестський мирний договір склав законні підстави для започаткування українсько-німецьких дипломатичних відносин. Проте поведінка представників німецької адміністрації та офіційних дипломатичних і консульських представників у Києві й інших українських містах не свідчила про ставлення до Української Народної Республіки/Української Держави як рівноправного партнера в міжнародних відносинах. Попри зусилля української делегації щодо змін у тексті Брестського мирного договору, ключовими моментами для німецької сторони залишалися окреслені в першому варіанті договору пріоритети: припинення війни, встановлення дипломатичних і консульських відносин, зобов'язання України щодо поставки продовольства в Німеччину. Дипломатичні та консульські представництва стали передусім інструментом контролю за організацією поставок товарів з України в Німеччину, налагодження вигідних Німеччині економічних відносин та каналом впливу на українську політику й прийняття державних рішень. Діяльність ця не мала очікуваної ефективності. З цього приводу посол Фінляндії Герман Гуммерус, що був свідком цих подій, справедливо констатував: «Німеччині не вдалося розв'язати продовольче питання, а Україна залишилася такою ж беззахисною перед внутрішньою анархією та більшовицьким наступом, як і в січні 1918 року» [45, с. 133].

Список використаних джерел

1. Залізняк М. Перший виступ української держави у світовій політиці. *Іст. календар-альманах Червоної Калини на 1939 рік*. Львів, 1938. С. 48–56.

2. Севрюк О. Підписання Берестейського договору. *Іст. календар-альманах Червоної Калини на 1939 рік*. Львів, 1938. С. 57–61.

3. Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. / за ред. В.А. Смолія. К.: Видавн. дім "Альтернативи", 2001. 736 с.

4. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. Київ, 2008. 322 с.

5. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 209 с.

6. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси Київ, 2011. 335 с.

7. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918). *Україна дипломатична*. 2003. Вип. 3. С. 394–412.

8. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. 512 с.

9. Коваль В. Захист економічних інтересів на Брестській мирній конференції 1918 р. [Текст]: зб. наук. праць та спогадів. Ч. 4. К., 2000. С. 128–139.

10. Михутина Ирина. Украинский Брестский мир. М.: Европа, 2007. 288 с.

11. Коваль В. До історії української дипломатії: делегація УНР на Брестській мирній конференції. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 4. Київ, 1999. С. 206–220.

12. Коваль В. Захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* / Збірка наукових праць та спогадів. Інститут історії НАН України. Відділ спеціальних історичних дисциплін. К., 2000. Ч. 4, част. 2. С. 128–139.

13. Уилер-Беннет, Джон. Брестский мир: Победы и поражения советской дипломатии. М.: Центрполиграф, 2009. 15 с.

14. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. К.: Оріони, 1998. 40 с.

15. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.

16. Пиріг Р.Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. К.: Інститут історії України, 2018. 358 с.

17. Матяш Ірина. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.

18. Вовчук Людмила. Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн – німецький дипломат «старого загартування». *Зовнішні справи*. 2017. № 11. С. 50–52

19. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І. Б. Матяш та ін.; редкол.: К. І. Грищенко (голова) та ін.]. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

20. Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: у двох томах / упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; вступ. слово В.С. Огризка. К.: Укр. Письменник, 2008. Т.1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.

21. ЦДАВО України. Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 12.

22. Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Ярослав Пеленський. Київ, Філадельфія, 1995. 494 с.

23. Alfons Mumm von Schwarzenstein. Available at: https://de.wikipedia.org/wiki / Alfons_Mumm_von_Schwarzenstein

24. Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002. 352 с.

25. Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради. Київ: Темпора, 2002. 320 с.

26. Крах германской оккупации на Украине: (По документам оккупантов) [5 февр. – 30 нояб. 1918 г] / под ред. М. Горького, И. Минца; пер. с нем. С. Драбкиной, О. Шаргородской. М.: ОГИЗ, 1936. 206, [1] с. (История граждан. войны в документах; вып. 1).

27. Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. *Донская Летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времен Русской революции 1917 г*. Белград: Издание Донской исторической комиссии, 1924. № 3. С. 163–231.

28. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50.

29. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / упоряд. В. Верстюк та ін. Київ, 1997. Т. 2. 424 с.

30. ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32.

31. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ, 2007. 632 с.

32. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. Київ, 1994. 486 с.

33. Имперский канцлер о событиях в Украине. *Одесский листок*. 1918, 8 мая (25 апреля). № 88.

34. Державний Вістник. 1918, 16 травня. № 1.

35. Українська Держава (квітень – грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. Т. 1. 790 с.

36. Українська Держава (квітень – грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.

37. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 3.

38. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 85.

39. Одесский листок. 1918, 14 (1) июля. № 141. С. 2.

40. ЦДАВО України. Ф. 1118. Оп. 1. Спр. 17.

41. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 143.

42. Принц Леопольд Баварский в Киеве. *Одесские новости.* 1918, 3 ноября (21 октября). № 10833. С. 3.

43. Опровержение слухов. *Одесские новости*. 1918, 12 октября (29 сентября), № 10815. С. 2.

44. К вопросу о неотозвании германских войск. *Одесский листок*. 1918, 3 ноября (21 октября). № 10833. С. 2.

45. Ґуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. К.: Видав.-поліграфіч. центр «Київський університет», 2004. 188 с.

References

1. Zalizniak M. Pershyi vystup ukrainskoi derzhavy u svitovii polititysi. *Ist. kalendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1939 rik*. Lviv, 1938. P. 48–56.

2. Sevriuk O. Pidpysannia Beresteiskoho dohovoru. *Ist. kalendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1939 rik.* Lviv, 1938. S. 57–61.

3. Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy / O.I.Halenko, Ye.Ye.Kaminskyi, M.V.Kirsenko ta in. / Za red. V.A. Smoliia. K.: Vydavn. dim "Alternatyvy", 2001. 736 p.

4. Kryvets N.V. Ukrainsko-nimetski vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika, 1918–1933 rr. Kyiv, 2008. 322 p.

5. Pyrih R.Ya. Hetmanat Pavla Skoropadskoho: mizh Nimechchynoiu Rosiieiu. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. 209 p.

6. Pyrih R.Ya. Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku. Istorychni narysy Kyiv, 2011. 335 p.

7. Hai-Nyzhnyk, P. Finansovi vzaiemyny Ukrainskoi Narodnoi Respubliky i Ukrainskoi Derzhavy z Nimechchynoiu ta Avstro-Uhorshchynoiu (1918). *Ukraina dyplomatychna.* 2003. Vyp. 3. P. 394–412.

8. Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky / uporiad. V. Dornik; per. Z nim. V. Kamianets; nauk. red. R. Pyrih. K.: Nika-Tsentr, 2015. 512 p.

9. Koval V. Zakhyst ekonomichnykh interesiv na Brestskii myrnii konferentsii 1918 r. [Tekst]: zb. nauk. prats ta spohadiv. Ch. 4 / V. Koval. K., 2000. P. 128–139.

10. Mykhutyna, Yryna Ukraynskyi Brestskyi myr. M.: Evropa, 2007. 288 p.

11. Koval V. Do istorii ukrainskoi dyplomatii: delehatsiia UNR na Brestskii myrnii konferentsii. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv* / Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. T. 4. Kyiv, 1999. S. 206–220.

12. Koval V. Zakhyst ekonomichnykh interesiv Ukrainy na Brestskii myrnii konferentsii 1918 r. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* / Zbirka naukovykh prats ta spohadiv. Instytut istorii NAN Ukrainy. Viddil spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. K., 2000. Ch. 4, chast. 2. P. 128–139.

13. Uyler-Bennet Dzhon. Brestskyi myr: Pobedy y porazhenyia sovetskoi dyplomatyy. M.: Tsentrpolyhraf, 2009. 15 p.

14. Derzhaliuk M.S. Mizhnarodne stanovyshche Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rokakh. K.: Oriony, 1998. 40 p.

15. Datskiv I.B. Brest 1918: yevropeiskyi proryv Ukrainy. Ternopil: Aston, 2008. 254 p.

16. Pyrih R.Ya. Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 roku. K.: Instytut istorii Ukrainy, 2018. 358 p.

17. Matiash Iryna. Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 482 p.

18. Vovchuk Liudmyla. Filip Alfons Fraiher Mumm fon Shvartsenshtein – nimetskyi dyplomat "staroho zahartuvannia" *Zovnishni spravy*. 2017. № 11. P. 50–52

19. Istoriia ukrainskoi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnii areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy / Derzhkomarkhiv Ukrainy, Ukr. NDI arkhiv. spravy ta dokumentoznavstva; [avt. peredm., uporiad.: I. B. Matiash ta in.; redkol.: K. I. Hryshchenko (holova) ta in.]. K.: Vyd-vo humanit. l-ry, 2010. 592 p.: tabl.

20. Dyplomatiia UNR i Ukrainskoi Derzhavy v dokumentakh ta spohadakh suchasnykiv: u dvokh tomakh / uporiad. i peredm. I.M. Hnatyshyna, O.S. Kucheruka, O.O. Mavrina; vstup. slovo V.S.Ohryzka. K.: Ukr. Pysmennyk, 2008. T.1. 369 s.; il.; T. 2. 379 p.

21. TsDAVO Ukrainy. F. 1063. Op. 3. Spr. 12.

22. Skoropadskyi, Pavlo. Spohady: kinets 1917 – hruden 1918 / hol. red. Yaroslav Pelenskyi. Kyiv, Filadelfiia, 1995. 494 p.

23. Alfons Mumm von Schwarzenstein. Available at: https://de.wikipedia.org/wiki / Alfons_Mumm_von_Schwarzenstein

24. Doroshenko Dmytro. Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. T. II: Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918 roku. Kyiv: Tempora, 2002. 352 p.

25. Doroshenko Dmytro. Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. T. 1: Doba Tsentralnoi Rady. Kyiv: Tempora, 2002. 320 p.

26. Krakh hermanskoi okkupatsyy na Ukrayne: (Po dokumentam okkupantov) [5 fevr. – 30 noiab. 1918 h] / pod red. M. Horkoho, Y. Myntsa; per. s nem. S. Drabkynoi, O. Sharhorodskoi. M.: OHYZ, 1936. 206, [1] p. (Ystoryia hrazhdan. voiny v dokumentakh; vyp. 1).

27. Cheriachukyn A.V. Donskye delehatsyy na Ukraynu y v Berlyn v 1918–1919 h. *Donskaia Letopys. sbornyk materyalov po noveishei ystoryy Donskoho Kazachestva so vremen Russkoi revoliutsyy 1917 h*. Belhrad: Yzdanye Donskoi ystorycheskoi komyssyy, 1924. № 3. P. 163–231.

28. TsDAVO Ukrainy, f. 3766, op. 1, spr. 50.

29. Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy: u 2 t. / Uporiad. V. Verstiuk ta in. Kyiv, 1997. T. 2 424 p.

30. TsDAVO Ukrainy. F. 2592. Op. 1. Spr. 32.

31. Doroshenko D. Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 rr.). Kyiv, 2007. 632 p.

32. Nahaievskyi I. Istoriia Ukrainskoi Derzhavy dvadtsiatoho stolittia. Kyiv, 1994. 486 p.

33. Ymperskyi kantsler o sobыtyiakh v Ukrayne. *Odesskyi lystok*. 1918, 8 maia (25 aprelia). № 88

34. Derzhavnyi Vistnyk. 1918, 16 travnia. № 1.

35. Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918). Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh / uporiad.: R. Pyrih (kerivnyk) ta in. K.: Tempora, 2015. T. 1. 790 p.

36. Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918). Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh / uporiad.: R. Pyrih (kerivnyk) ta in. K.: Tempora, 2015. T. 2. 412 p.

37. TsDAVO Ukrainy. F. 3766. On. 1. Spr. 3.

38. TsDAVO Ukrainy. F. 3766. Op. 1. Spr. 85.

39. Odesskyi lystok. 1918, 14 (1) yiulia. № 141. S. 2.

40. TsDAVO Ukrainy. F. 1118. Op. 1. Spr. 17.

41. TsDAVO Ukrainy. F. 3766. Op. 1. Spr. 143.

42. Prynts Leopold Bavarskyi v Kyeve. *Odesskye novosty*. 1918, 3 noiabria (21 oktiabria). № 10833. P. 3.

43. Oproverzhenye slukhov. *Odesskye novosty.* 1918, 12 oktiabria (29 sentiabria), № 10815. P. 2.

44. K voprosu o neotozvanyy hermanskykh voisk // Odesskyi lystok. 1918, 3 noiabria (21 oktiabria). № 10833. P. 2.

45. Gummerus H. Ukraina v perelomni chasy. Shist misiatsiv na choli posolstva u Kyievi / per. Z fin., komentari ta peredmova Y. Remi, V. Pylypenka. K.: Vydav.-polihrafich. tsentr «Kyivskyi universytet», 2004. 188 p.

УДК [94 : 327] (477+430) “1918/1939”

Людмила Вовчук,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
міжнародних відносин та зовнішньої політики
ЧНУ імені Петра Могили
(Україна, м. Миколаїв)

НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИ В УКРАЇНІ (1918–1938 рр.): ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Стаття присвячена спробі створення просопографічного портрета німецьких дипломатів в Україні упродовж 1918–1938 рр. Автор приділяє певну увагу становленню німецьких консульських установ на теренах нашої держави, працівники яких залишили яскравий слід в історії України. Німецькі дипломати, які діяли в українських містах, порівняно з іншими іноземними консулами, були головним чином представниками або підданими Німеччини. Обов’язково мали вищу освіту. Досконало володіти двома іноземними мовами (за винятком української), глибокими знаннями у галузі історії, географії, статистики, політекономії, міжнародного права. Під час обрання на посаду перевага надавалася «кар’єрним дипломатам», які мали великий досвід у дипломатичній сфері. Так, усі німецькі дипломатичні та консульські представники, які діяли в Україні, до свого призначення у нашій державі, мали значний послужний список діяльності за кордоном. Діючи в Україні, німецькі дипломатичні та консульські представники серйозно ставилися до виконання своїх конкретних

службових функцій. Крім того, й надалі продовжували здійснювати розвідувальну діяльність, що пояснювалося умовами тогочасного життя.

Ключові слова: *дипломат, консул, дипломатичний представник, просопографічний портрет, Київ, Харків, Одеса, Німеччина, Україна, СРСР.*

Liudmyla Vovchuk,
Candidate of Sciences, Associate Professor of the Department
international relations and foreign policy
ChNU named after Petro Mohyla
(Ukraine, Mykolayiv)

German diplomatics in Ukraine (1918–1939): prospographic portrait

At the present stage of historical science, special methods of collective biographies (prozopography) are being acquired, which allow to reconstruct the many-sided aspects of life and activity of certain social groups of a given period. Today, domestic science has a number of such scientific works. At the same time, given the growing interest among domestic researchers in covering the international relations of Ukraine with the leading foreign European states, among which Germany plays an important role, from 1918 to 1939, we do not have any solid work that would be submitted a general portrait of a foreign diplomatic representative (in our case German) operating in the territory of that time in Ukraine, which would open up additional opportunities for generalizations and conclusions about the time cooperation and activities between the countries.

Therefore, on the basis of the above, the main purpose of our study is to create a descriptive portrait of German diplomats of different levels in Ukraine, which officially began their activity on June 2, 1918 and remained in operation until 1939.

Today we have a certain number of works that contain not only certain references to the German diplomats operating in the territory of modern Ukraine, but also some scientific articles on the life and activity of these representatives, which thus facilitates the formation of this portrait. Among such, the work of R. Pyroga, I. Matiash, O. Bazhana, V. Marochko, I. Kulinich and N. Kryvets deserves special attention, as well as the author's scientific achievements.

The theoretical and methodological basis of this study is a system of scientific principles and methods of cognition, aimed at objective, comprehensive coverage of events, facts and phenomena. When writing this research, the author used the methods of historicism, the principles of objectivity, development, pluralism and cognition. Imperfect and one of the most important methods in writing scientific work was precorptive method, which allowed to solve the set goal.

In revealing this subject, the author pays particular attention to the formation of German consular institutions in the territory of our state, whose workers left a bright trace in the history of Ukrainian cities.

German diplomats operating in Ukrainian cities, in comparison with other foreign consuls, were mostly representatives or subjects of Germany. They have to have higher education. They have a thorough knowledge of two foreign languages (with the exception of Ukrainian), profound knowledge in the field of history, geography, statistics, political

economy, international law. When electing a post, preference was given to «career diplomats» who had extensive experience in the diplomatic sphere. Of course, all of the existing German diplomatic and consular representatives who acted in Ukraine, prior to their appointment in our state, had a significant track record of working abroad. Acting in Ukraine, German diplomatic and consular representatives were serious about fulfilling their specific official functions. In addition, they continued to carry out reconnaissance activities, which was explained by the conditions of that time.

Key words: *diplomat, consul, diplomatic representative, prosopographic portrait. Kiev, Kharkiv, Odessa, Germany, Ukraine, USSR*

На сучасному етапі історичної науки особливого значення набувають методи колективних біографій (просопографія), які дозволяють реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності певних соціальних груп того чи іншого періоду. На сьогоднішній день вітчизняна наука налічує ряд таких наукових праць. У той же час, враховуючи пожвавлений інтерес серед вітчизняних дослідників до висвітлення міжнародних зв'язків України з провідними іноземними європейськими державами, серед яких важливе місце займає й Німеччина 1918–1938 рр., ми не маємо жодної ґрунтовної праці, яка б подавала загальний портрет іноземного дипломатичного представника (у нашому випадку німецьких), який діяв на теренах тогочасної України, що тим самим відкрило б додаткові можливості для узагальнень і висновків щодо тогочасної співпраці та діяльності між країнами.

Тому, виходячи з вище зазначеного, головною метою нашого дослідження є створення просопографічного портрета німецьких дипломатів різного рівня в Україні, які офіційно розпочали свою діяльність з 2 червня 1918 р. і залишалися функціонувати до 1938 р.

Нині ми маємо певну кількість праць, що містять не лише окремі згадки про німецьких дипломатів, які діяли на території сучасної України, але й деякі наукові статті стосовно життя та діяльності цих представників, що тим самим полегшує формування даного портрета. Серед таких на особливу увагу заслуговують роботи Р. Пирога [16], І. Матяш [13; 14], О. Бажана [1], В. Марочка [12], І. Кулинича та Н. Кривця [10], а також науковий доробок автора [4; 5].

Не менш важливою є й спільна італійсько-українська праця, видана до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Видання містить докладні службові повідомлення, які італійські дипломати в СРСР надсилали до свого уряду про Голодомор в Україні та Північному Кавказі, де також наявна інформація про діяльність німецьких консульських представників у Харкові та Києві [11]. А також спогади Андора Генке (Хенке) [22], який упродовж з 1933 по 1935 рр. представляв інтереси Німеччини у Києві, обіймаючи посаду генерального консула.

Крім того, досить ґрунтовними є спогади українських діячів – Д. Донцова [7] та Д. Дорошенка [8], які, висвітлюючи події в Україні упродовж 1914–1920 рр., безпосередньо розповідають про діяльність і роль німецьких дипломатів А. Мумма та Г. Берхема у житті Української Держави.

Але не дивлячись на наявну кількість робіт, інформація щодо деяких німецьких дипломатів залишається поки не розкритою, що тим самим ускладнює створення

повноцінного просопографічного портрета, змушуючи автора інколи вдаватися до припущень.

Теоретико-методологічну основу даного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Одним із головних принципів, який був використаний автором, є *принцип історизму*, за допомогою якого вдалося розкрити причини та передумови створення німецьких дипломатичних представництв на теренах сучасної України, вивчити різні чинники, які вплинули на процес становлення зазначених представництв із захисту інтересів іноземців у містах України.

Для оцінки подій і явищ, які спостерігалися в історичному розвитку німецьких дипломатичних і консульських установ, а також основних напрямків діяльності їх дипломатичних представників використовувалися *принципи об'єктивності*, *розвитку, плюралізму та пізнання.* Застосування у дослідженні *хронологічного принципу та логічно-аналітичного методу* дозволило викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Невід'ємним та одним з найважливіших методів при написанні наукової праці став саме *просопографічний метод,* за допомогою якого автор сформував узагальнюючий портрет німецького консула, що діяв на теренах сучасної України. Це якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості чи групи, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрета, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину у сукупності усіх притаманних її особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами та заслугами постать. У нашому випадку просопографічний опис особистості включає такі компоненти: 1) національність; 2) особистісні характеристики; 3) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах; 4) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 5) шляхи самореалізації особистості.

Керуючись вищезазначеними принципами та методами наукового дослідження, дослідник намагався викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності.

Німецько-українські відносини мають давню історію, яка становить вже понад 180 років. Починаючи з 30-х років XIX ст., в Одесі починають діяти баварське та прусське консульства, головними завданнями яких були сприяння розвитку економічних відносин між країнами та захист прав своїх підданих [4, с. 75]. Упродовж з 1840–1860-х рр. у місті наявні консульства Вюртемберґу, Саксонії, Франкфурту, Мекленбург-Шверену, Гессен-Дармштаду, Бадену, Гамбургу, Ольденбургу, Ганноверу, а з 1872 р. – генеральне консульство вже Німецької імперії [4]. Крім Одеси у сфері інтересів німецького уряду був і Миколаїв, який досяг значного розвитку та почав приваблювати не лише купецький і робочий люд з різних куточків великої країни, але й негоціантів з «країн заморських». Оскільки Миколаїв увійшов до Одеського консульського округу (як і більшість південноукраїнських міст того періоду), то тут характерним було представництво іноземних віце-консулів. Так, з 1875 р. у місті починає діяти німецьке віце-консульство, інтереси якого представляв Геллер.

На початку ХХ ст. важливим портовим містом для Німеччини стає Херсон, де також у результаті відкривається віце-консульство, очільником якого був призначений Отто Шиль [4, с. 70]. Такі ж консульські установи почали діяти у Феодосії, Маріуполі та Катеринославі [4, с. 270].

Проте, з початком Першої світової війни ситуація на міжнародній арені докорінно змінилася. Оскільки Німеччина та її союзниці Австро-Угорщина та Туреччина виступили проти Росії, то дипломатичні відносини між ними були розірвані, відповідно діяльність консульств цих країн в імперії, включаючи і чорноморсько-азовські портові міста, припинилися. Архіви та приватна кореспонденція цих консульств були конфісковані, а консульські представники та їх родини виїхали з країни [4, с. 72].

Лише з підписанням Брестського договору, в результаті якого УНР набула всі права й обов'язки суб'єкта міжнародного права, Україна змогла відновити дипломатичні відносини з країнами Четверного союзу та встановити там свої представництва. У свою чергу в українських містах знову почали функціонувати дипломатичні представництва та консульства цих країн.

Першими серед іноземних представників 2 червня 1918 р. у Києві вручили уповноважувальні документи гетьману Української держави П. Скоропадському німецький посол барон фон Мумм та австро-угорський представник граф Форгач. У вірчих грамотах вони «з доручення своїх урядів потверджують признання нового державного ладу України і висловлюють бажання вступити з українським урядом у ділові зносини» [15]. У результаті Німеччина встановила посольство у Києві, а враховуючи, що на початку 1918 р. Одеса й надалі залишалася важливим портовим містом і дипломатичним центром зв'язку, то тут відновилася діяльність генерального консульства, де на посаду генерального консула був призначений Вільгельм Онесайт.

Із встановленням у 1920 р. радянської влади діяльність німецького дипломатичного представництва у Києві була припинена. У результаті усі його представники залишили територію України. Лише після підписання Рапальського мирного договору (1922 р.) та укладання між радянською Росією та Німеччиною у 1926 р. договору «Про дружбу і нейтралітет» країни відновили політичне та військово-технічне співробітництво СРСР та Німеччини, яке, як відомо, було вигідне обом сторонам. СРСР отримував доступ до новітніх військових і промислових технологій. Німеччина отримувала доступ до стратегічних природних ресурсів, а також можливість розробляти та випробовувати нові види озброєння, поза зоною контролю комісій Антанти [18].

У результаті цих угод активізувалися і дипломатичні відносини між країнами. Консульські установи Німеччини розпочали діяти у Києві, Одесі та Харкові [12, с. 63].

Починаючи з 1924 р., німецький уряд відновив діяльність тепер вже генерального консульства у Києві. Упродовж з 21 березня 1924 р. і до 1928 р. інтереси цієї країни представляв Вернер Стефані [3]. З 1928 р. по 1933 р. консулом Німеччини у Києві був Рудольф Зоммер [19]. Починаючи з 1933 р., новим генеральним консулом

до Києва призначають Андора Генке (Хенке), який обіймав цю посаду до 1935 р. А з 7 грудня 1935 р. німецьким консулом стає Георг-Вільгельм Гросскопф, який діяв до 1938 р. [6].

Наприкінці 20-х рр. XX ст. генеральним консулом Німеччини в Одесі стає Фрідріх Рот (1929–1936 рр.), а у Харкові – Карл Вальтер [12, с. 63].

Загострення чехословацької кризи призвело до погіршення радянсько-німецьких відносин. А підписання Німеччиною Мюнхенської угоди (1938 р.) призвело до згортання активних консульських відносин між країнами. У результаті німецькі консульські установи України припинили свою діяльність, а його працівники, які мали німецьке підданство, залишили її територію.

Німці завжди славилися своєю педантичністю та працьовитістю. Ця риса спостерігається й у виборі німецьким урядом дипломатичних та консульських працівників, які діяли на теренах нашої держави упродовж з 1918 р. по 1938 р.

Німецькі дипломати, порівняно з іншими іноземними консулами, були, головним чином, представниками або підданими Німеччини, адже, на нашу думку, покладали на консулів не лише економічні, а й політичні обов'язки (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

П.І.Б.	Посада
Філіп Альфонс Фрайгер Мумм	посол Німецької імперії в Україні, генеральний консул в Києві (березень – листопад 1918 р.)
Фріц Август Тіль	генеральний консул в Києві до кінця 1918 р.
Вернер Стефані	генеральний консул в Києві (21 березня 1924 р. і до 1928 р.)
Рудольф Зоммер	генеральний консул в Києві (1928–1933 рр.)
Альфонс Вольний	секретар консульства в Києві, діяв до 1935 рр.
Андор Генке (Хенке)	генеральний консул в Києві (1933–1935 рр.)
Георг-Вільгельм Гросскопф	консул в Києві (7 грудня 1935 р. – 15 травня 1936 р.) генеральний консул в Києві (24 серпня 1936 р. – до серпня 1938)
Гай Зігфрід [13]	уповноважений у Харкові (1920 р.)
Карл Вальтер	генеральний консул у Харкові
Вільгельм Онесайт	генеральний консул в Одесі (1918 р.)
Фрідріх Рот	генеральний консул в Одесі (1929–1936 рр.)

У другій половині XIX ст. у практиці добору та виховання дипломатичних кадрів відбулися істотні зміни, що спричинили помітне оновлення складу дипломатичного корпусу іноземних консулів. Підвищилися вимоги до освітнього рівня службовців – призначення на консульську службу вимагало, як правило, наявності диплома про вищу гуманітарну освіту. Претендент на посаду повинен був досконало володіти двома іноземними мовами, володіти глибокими знаннями у галузі історії, географії, статистики, політекономії, міжнародного права [9, с. 25]. Саме це пояснює підвищення рівня консульських представників Німеччини на той час. У результаті багато дипломатів мали ступінь «доктора права». Так, Посол кайзерівської Німеччини барон Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн (19 березня 1859 р. – 10 липня 1924 р.) – «дипломат старого загартування», який приїхав до Києва ще за доби Української Народної Республіки [14, с. 346–347, 349.]. Будучи сином купця і за сумісництвом – генерального консула Данії Якоба Георга Херманна Мумма й Ежені Софі Латтерот, Альфонс Мумм, закінчивши муніципальну гімназію у Франкфурті, а у подальшому (з 1879 р.) – право у Геттінгені, Лейпцигу, Гейдельберзі та Берліні, отримав докторський ступінь юриста, що дало йому можливість у Геттінгені стати членом Ганноверського корпусу, а потім приєднатися до дипломатичної служби Федерального Міністерства закордонних справ [21].

Під час обрання на посаду перевага надавалася «кар'єрним дипломатам», які мали великий досвід у дипломатичній сфері. Так, усі наявні німецькі дипломатичні та консульські представники, які діяли в Україні, до свого призначення у нашій державі мали значний послужний список діяльності за кордоном. Яскравим прикладом є Фріц Август Тіль, який з 1918 р. виконував функції генерального консула у Києві. До цього, починаючи з 1880-х рр. до 1907 р., працював перекладачем у німецьких посольствах у Токіо й Осаці, а потім генеральним консулом у Йокогамі. З 1915 р. працював у прес-відділі Міністерства закордонних справ Німеччини [20].

Не дивлячись на те, що німецькі дипломати та консули, які діяли в Україні, повинні були володіти мовою країни перебування, на жаль, у випадку з нашою державою це правило не діяло. Про це неодноразово згадували у своїх мемуарах відомі українські політичні діячі. Так, міністр закордонних справ УНР Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що «за звичайно буває, що до якоїсь країни посилають послом чоловіка, що чимсь пов'язаний з цим краєм, знає його, має якесь відношення до політики, якої додержується держава, що його посилає до цієї країни. Але тут німецький уряд мов навмисне вислав людей до Києва, що не мали про Україну ніякісінького поняття, не цікавились нею й дивились на справу української державності з висока. Мумм як людина стара і бувала ще якось умів себе держати…» [8]. Проте, якщо деякі іноземні дипломатичні представники знали хоча б трохи українську мову та, власне, традиції, звичаї, особливості життя, то Мумм і його помічники не вважали це за потрібне [8]. Про незнання української мови Муммом говорив і політичний діяч при гетьманському уряді Д. Донцов. Будучи 14 червня 1918 р. на дипломатичному прийомі, організованого на честь берлінського гостя фон-Вальдена, він за наказом Мумма повинен був перекласти німецькою мовою виголошену Д. Дорошенком промову. Але оскільки Донцов, зайнятий розмовами з колегами,

не слухав промову, то у результаті змушений був імпровізувати та говорити від себе [7].

Отже, можна констатувати, що рівень освіти консулів у досліджуваний період був досить високим, і не дивлячись на це, вимоги до їх освіти постійно підвищувалися (хоча винятком є знання української мови), що, на нашу думку, було пов'язано із ускладненням міждержавних відносин, поглибленою розробкою теорії міжнародного права, подальшим розвитком економічно-торговельних взаємин на основі капіталістичних відносин.

Діючи в Україні, німецькі дипломатичні та консульські представники серйозно ставилися до виконання своїх конкретних службових функцій: відвідування районів, які підлягали їхнім консульським територіальним повноваженням, сприяння захисту німецьким підданим, участь в офіційних зустрічах із радянським керівництвом. Однак, особлива увага приділялася інформаційній діяльності, звіти з якої надсилалися до німецького посольства у Москві. Активною діяльністю вирізнявся консул у Києві А. Генке (Хекне), який розпочав свою діяльність у квітні 1933 р., тобто в апогей Голодомору. У 1979 р. він опублікував навіть спогади про цей період. А. Генке систематично інформував про фізичне винищення українських селян, вчених, освітян, літераторів [12, с. 63].

Німецькі консули, незважаючи на окреслену територію дії кожного консульства, активно співпрацювали один з одним. Вони постійно обмінювалися інформацією, зустрічалися між собою. Так, консул Ф. Рот, котрий в Україні працював протягом 1929–1936 рр., володів вичерпною інформацією про соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію у республіці. Він ретельно стежив за діяльністю радгоспів і колгоспів Одеської області (територія усього Північного Причорномор'я), зосереджувався на житті німецьких колоній регіону [12, с. 64].

Але крім службових справ німецькі представники і надалі продовжували здійснювати шпигунську діяльність, яка розпочалася на теренах нашої держави ще до початку Першої світової війни. Так, сьогодні відомо, що німецький генеральний консул Вернер Стефані, який згідно з даними заведеної на нього справи за 1925 р., займався розвідувальною діяльністю у Києві й Одесі, де активно збирав інформацію щодо економічного розвитку краю, його сільського господарства та промисловості, а також займався спекулятивними операціями по скупці та реалізації іноземної валюти, золота та різних коштовностей.

Ці відомості доповнюють агентурні дані за 1926 р., що зберігались у відділі оперативного обліку КДБ, де зазначалося, що: «Перебуваючи під час відпустки в м. Берлін, характеризувався як людина, що прагне набути побільше грошей [...]. Охоче знайомився з людьми, яким міг посприяти з вивезення з СРСР їх родичів і пересилання диппоштою грошей і кореспонденції».

У результаті представники ОДПУ прийшли до висновку, що ця особа є небажаною на території УСРР. Про це свідчить знайдена у фонді «Імперський комісар за спостереженням за громадським порядком, м. Берлін» у перлюстрованому листуванні берлінського апарату ОДПУ з московськими та харківськими структурами ОДПУ (1927 р.), в якій начальник ОДПУ УСРР писав начальникові відділу

ДПУ: «Систематичне ігнорування наших вимог, зближення з небажаними для нас колами, підбір знайомств і особистих зв'язків […] расові нападки при видачі віз – все це явно показує, що Стефані […] для нас абсолютно непотрібний, а в багатьох випадках просто шкідливий. Тому вважається за необхідне […] проводити через НКЗС відповідних заходів до усунення Стефані з Києва і заміні його особою для нас відповідною» [3].

У результаті, останню виїзну візу Стефані отримав 14 лютого на термін до 14 березня 1928 р. Його змінив на посаді консула у Києві Рудольф Зоммер, а сам він виїхав до Туреччини, на посаду аташе німецького посольства з військових питань. У 1942–1943 рр. Вернер Стефані перебував в окупованій Одесі [2]. У Копенгагені канцлер німецького посольства керував господарством і касою. У 1945 р. був заарештований англійськими спецслужбами [17].

У той же час секретар консульства Альфонс Вольний (нар. 1889), який працював у Києві разом із дружиною Жозефіною, після від'їзду Стефані фактично продовжував його справу щодо перевезення контрабанди з Берліна до Києва та скупки і вивезення антикварних речей з України до Німеччини. Про це свідчить знайдене перлюстроване листування щодо вербування Вольного та власне його контрабандної діяльності [2].

Отже, німецький уряд досить сумлінно ставився до підбору дипломатичних і консульських представників, не змінюючи при цьому національним традиціям. Оскільки це були німці, які обов'язково мали високу освіту, де перевага надавалася юридичній, філологічній і військовій, що було продиктовано реаліями та вимогами тогочасного життя. Крім цього, дипломати були різносторонніми особами, що також позитивно сприймалося урядом. Це були віддані Німеччині працівники, які служили на благо своєї країни. Поза конкретними службовими функціями, вони активно займалися розвідувальною діяльністю на теренах нашої держави, яка особливо посилилася у 30-х рр. ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № 16–17. С. 91–112; Бажан О. Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах.* 2016. Вип. 20. С. 179–199.

2. Білоконь С. Німецьке консульство. *Особистий сайт С. Білоконя*. URL: http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture/GermanConsulat.html

3. Вернер Стефані. Біографія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki / Вернер_Стефані.

4. Вовчук Л.А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Дис. …. канд. іст. наук: 07.00.02; Миколаївський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2013. 276 с.

5. Вовчук Л. Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварцен – німецький дипломат «старого загартування». *Зовнішні справи* / Дипломатична академія при МЗС України. 2017. № 11. С. 50–52.

6. Георг-Вільгельм Гросскопф. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Георг-Вільгельм_Гросскопф

7. Донцов Д. Рік 1918. Київ-Торонто: Вид-во «Гомін України», 1954. С. 21.

8. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 267–268.

9. Зонова Т.В. Основные этапы становления российской дипломатической службы (1549–1917 гг.). *Дипломатическая служба*: учебник / под ред. А. Торкунова. Москва: РОССПЭН, 2003. С. 11–29.

10. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Мумм фон Шварценштайн. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі–О / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. С. 127.

11. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / упоряд. Андреа Граціозі. Харків: Вид-во ФОЛІО. 2007. 255 с.

12. Марочко В. Німецькі дипломати і голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Київські історичні студії*. 2015. № 1. С. 62–66.

13. Матяш І. Іноземні консули в УСРР (1919–1922 рр.). *Україна в міжнародних відносинах*. 2017. Вип. 26. С. 100–123.

14. Матяш І.Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України, 2016. 482 с.

15. Нова Рада. 1918. 4 червня/22 травня.

16. Пиріг Р. Ганс Берем – радник посольства, тимчасовий повірений у справах Німеччини в Україні (Березень 1918 – лютий 1919 рр.). *Зовнішні справи*. 2017. № 9. С. 34–37.

17. Протокол (дополнительный) допроса консульского секретаря В. Эйзенгарта 6 января 1946 г. *Исторические материалы*. URL: http://istmat.info/node/24884

18. Радянсько-німецькі відносини в 1920 – початку 30-х рр. URL: http://istoriya.in.ua /radyanseko-nimeceki-vidnosini-v-1920-pochatku-30-h-rr.html

19. Рудольф Зоммер. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рудольф_Зоммер

20. Фріц Август Еріх фон Тіль. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki / Еріх_фон_Тіль

21. Alfons Mumm von Schwarzenstein. URL: https://de.wikipedia.org/wiki /Alfons_Mumm_von_Schwarzenstein

22. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979. 72 s.

References

1. Bazhan O. Pohlyad z Kharkova. Suspil'no-politychne zhyttya v Ukrayins'kiy RSR v seredyni 1930-kh rokiv ochyma nimets'kykh dyplomativ. *Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal*. 2012. № 16–17. P. 91–112; Bazhan O. Pohlyad z Odesy. Suspil'no-politychne ta ekonomichne zhyttya na Pivdni Ukrayiny u pershiy polovyni 1930-kh rokiv ochyma nimets'kykh dyplomativ. *Pivdennyy Zakhid. Odesyka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh*. 2016. Vyp. 20. P. 179–199.

2. Bilokon' S. Nimets'ke konsul'stvo. Osobystyy sayt S. Bilokonya. Available at: http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture/GermanConsulat.html

3. Verner Stefani. Biohrafiya. Wikipediya. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Verner_Stefani

4. Vovchuk L.A. Diyal'nist' konsuliv inozemnykh derzhav u chornomors'ko-azovs'kykh portakh Rosiys'koyi imperiyi (kinets' XVIII – pochatok XX st.). Dys. …. kand. ist. nauk: 07.00.02; Mykolayivs'kyy derzhavnyy universytet imeni Petra Mohyly. Mykolayiv, 2013. 276 p.

5. Vovchuk L. Filip Al'fons Frayher Mumm fon Shvartsen – nimets'kyy dyplomat «staroho zahartuvannya». *Zovnishni spravy* / Dyplomatychna akademiya pry MZS Ukrayiny. 2017. № 11. P. 50–52.

6. Heorh-Vil'hel'm Hrosskopf. Wikipediya. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Heorh-Vil'hel'm_Hrosskopf

7. Dontsov D. Rik 1918. Kyyiv-Toronto: Vyd-vo «Homin Ukrayiny», 1954. P. 21.

8. Doroshenko D. Moyi spohady pro nedavnye-mynule (1914–1920). Myunkhen: Ukrayins'ke vydavnytstvo, 1969. P. 267–268.

9. Zonova T.V. Osnovnye etapy stanovlenyya rossyyskoy dyplomatycheskoy sluzhby (1549–1917 hh.). *Dyplomatycheskaya sluzhba*: uchebnyk / pod red. A. Torkunova. Moskva: ROSSPEN, 2003. P. 11–29.

10. Kulynych I.M., Kryvets' N.V. Mumm fon Shvartsenshtayn. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*: T. 7: Mi–O / redkol.: V.A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyyiv: V-vo «Naukova dumka», 2010. P. 127.

11. Lysty z Khar'kova. Holod v Ukrayini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlennyakh italiys'kykh dyplomatov 1932–1933 roky / uporyad. Andrea Hratsiozi. Kharkiv: Vyd-vo FOLIO. 2007. 255 p.

12. Marochko V. Nimets'ki dyplomaty i holodomor 1932–1933 rr. v Ukrayini. *Kyyivs'ki istorychni studiyi.* 2015. № 1. P. 62–66.

13. Matyash I. Inozemni konsuly v USRR (1919–1922 rr.). *Ukrayina v mizhnarodnykh vidnosynakh.* 2017. Vyp. 26. P. 100–123.

14. Matyash I.B. Ukrayins'ka konsul's'ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyy instytut: stanovlennya, funktsionuvannya, personaliyi. Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2016. 482 p.

15. Nova Rada. 1918. 4 chervnya/22 travnya.

16. Pyrih R. Hans Berem – radnyk posol'stva, tymchasovyy povirenyy u spravakh Nimechchyny v Ukrayini (Berezen' 1918 – lyutyy 1919 rr.). *Zovnishni spravy*. 2017. № 9. P. 34–37.

17. Protokol (dopolnytel'nyy) doprosa konsul'skoho sekretarya V. Eyzenharta 6 yanvarya 1946 h. Ystorycheskye materyaly. Available at: http://istmat.info/node/24884

18. Radyans'ko-nimets'ki vidnosyny v 1920 – pochatku 30-kh rr. Available at: http://istoriya.in.ua /radyanseko-nimeceki-vidnosini-v-1920-pochatku-30-h-rr.html

19. Rudol'f Zommer. Wikipediya. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Rudol'f_Zommer

20. Frits Avhust Erikh fon Til'. Wikipediya. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Erikh_fon_Til'

21. Alfons Mumm von Schwarzenstein. Available at: https://de.wikipedia.org/wiki / Alfons_Mumm_von_Schwarzenstein

22. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979. 72 p.

УДК: 94 (477/430)

Ірина Кузьміна,
кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник
сектору генеалогічних та геральдичних досліджень
Інституту історії України НАН України
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В НІМЕЧЧИНІ ЗА ЧАСІВ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Метою цієї статті є аналіз діяльності Федора Штейнгеля на посаді «Надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині». У дослідженні розкрито моменти, пов'язані з фінансовим облаштуванням посольства, визначено його склад та основні етапи діяльності. Розглянуто питання дипломатичних взаємин із такими країнами, як: Грузія, Туреччина, Іспанія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція, Росія. Констатовано, що вони були направлені на скоріше визнання Української Держави з боку інших країн, головна увага надавалася нейтральним державам, пізніше – країнам Антанти. Висвітлено переговори Ф. Штейнгеля з директором юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Німеччини паном Крігом щодо вирішення питання державного боргу колишньої Російської імперії та поділу кораблів Чорноморського флоту. Отже, зовнішня політика українського посольства у Німеччині була направлена на скоріше визнання Української Держави у світі та зміцнення її ролі у європейській міжнародній політиці.

Ключові слова: *Федір Штейнгель, Дмитро Дорошенко, Павло Скоропадський, Українська Держава, Німеччина, посольство, Грузія, Туреччина, Іспанія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція, Росія, Чорноморський флот.*

Iryna Kuzmina,
Candidate of historical sciences,
Junior research fellow in the Genealogical and Heraldic
research sector of Institute of history of Ukraine,
National academy of sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)

Ukrainian representation in Germany at the time of P. Skoropadskyi

The purpose of this article is to analyze the work of FedirShteinhel as "Emergency Envoy and Authorized Minister of the Ukrainian State under the Royal government in Germany". The study reveals moments related to the financial arrangement of the embassy, its composition and the main stages of its activity.The issues of diplomatic relations with such countries as Georgia, Turkey, Spain, Finland, Switzerland, Sweden, Russia were considered. It was stated that the global aimed was the recognition of the Ukrainian State from other countries as quickly as possible.The main attention was given to neutral states and later to the Entente countries. The talks of F. Shteinhel with the director of the legal department of the Ministry of Foreign Affairs of Germany, Mr. Krieg, with regard to solving the state debt of the former Russian Empire and the division of the Black Sea Fleet shipswere highlighted. Consequently, the foreign policy of the Ukrainian embassy in Germany was aimed at the recognition of the Ukrainian State in the world and the strengthening of its role in European international politics

Key words: *Fedir Shteingel, Dmytro Doroshenko, Pavlo Skoropadskyi, Ukrainian State, Germany, embassy, Georgia, Turkey, Spain, Finland, Switzerland, Sweden, Russia, Black Sea Fleet.*

2018 рік став знаковим для України. На дипломатичному рівні відзначається 100-річчя встановлення дипломатичних відносин Української Держави з країнами Європи, серед них такі, як: Грузія, Болгарія, Румунія, Молдова та ін. Великого значення Українська Народна Республіка, а згодом Українська Держава П. Скоропадського надавали зовнішнім відносинам з Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією та Німеччиною. Зазначені країни отримали найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів. Це означало, що українські посли акредитувалися особисто очільниками держав, до яких відряджалися [17, с. 322].

21 червня 2018 р. виповнилося 100 років з часу призначення на відповідальну посаду Надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині Федора Рудольфовича Штейнгеля.

Дослідження постаті Ф. Штейнгеля було започатковано з краєзнавчих студій Г. Непомнящего [18, с. 168–175] та Г. Бухало [1.] лише з 90-х рр. ХХ ст. Основна увага зверталася на благодійницьку, меценатську та наукову діяльність барона.

Перші спроби ґрунтовного аналізу політичної діяльності Ф. Штейнгеля на основі наявних архівних даних належать рівненському історику Ніні Миронець, яка у своїй розвідці, висвітлюючи біографію барона, торкнулася також й цього важливого аспекту [16, с. 22–32].

Політичним здобуткам Ф. Штейнгеля, починаючи від його участі у роботі І Державної Думи 1906 р., присвятила статтю І. Кузьміна. Дослідниця детально зупини-

лася на діяльності барона на посаді Надзвичайного посланника та уповноваженого міністра Української Держави при цісарському правительстві в Берліні 1918 р. [14, с. 243–262]

Діяльності Ф. Штейнгеля в цей період присвячена публікація П. Гая-Нижника. У розвідці вчений зупиняється на листуванні Ф. Штенйгеля з В. Липинським. Наприкінці статті подані оригінали процитованих документів [2, с. 119–131].

Певні штрихи до політичної біографії барона можна знайти у «Нарисах історії української революції 1917–1921 рр.» [17, с. 323–324].

Останнім відомим нам дослідженням з означеної тематики є доробок П. Гая-Нижника «Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині» [3, с. 95–124].

Заявлена проблематика потребує більш ретельного дослідження з урахуванням усіх наявних у наш час архівних джерел, мемуарів тощо. Іноді, найменша на перший погляд деталь, дозволяє подивитися на проблему з зовсім іншого кута зору.

Мета цієї статті – всебічний аналіз здобутків Федора Штейнгеля на посаді Надзвичайного Посланника і Уповноваженого Міністра Української Держави при Цісарському Правительстві в Німеччині.

Політична кар'єра Ф. Штейнгеля розпочалася ще до розпаду Російської імперії. Тоді він входив до партії кадетів і за відсутності І. Лучицького, деякий час очолював Київське відділення цієї організації [8, арк. 1–2]. 1906 р. барона було обрано від м. Києва депутатом до І Державної думи, де він виступав за переділ землі на користь селян. За час членства підтримав такі відомі законодавчі акти з аграрного питання, як: «проект 42-х», «проект 33-х» (відомий ще як «Проект основного земельного закону»), «Про громадянську рівність», «Про збори», «Про зміни статей 55–57 Утворення Державної думи», брав участь у дебатах стосовно «Білостоцького погрому». Після розпуску думи, підписавши Виборзьке звернення, розділив долю інших депутатів: був не лише позбавлений права обрання до нової думи, але й зазнав тримісячного тюремного ув'язнення (з 13 червня до 11 вересня 1908 р.), яке відбув у Царськосєльській в'язниці. Невдовзі через епілептичні напади начальство перемістило його в тюремну лікарню в одиночне заключення [9, арк. 1; 10, арк. 1 зв.].

Пізніше Ф. Штейнгель входив до першого складу Центральної Ради (7 березня – 7 квітня 1917 р.), був головою виконавчого комітету Київської міської думи, якій певний час фактично належала вся київська влада, входив до складу Українського національного конгресу.

29 квітня 1918 р. влада в Україні перейшла до гетьмана П. Скоропадського. Цілком природно, що нова держава у своїй зовнішній політиці особливу увагу звернула на німецький напрям. Д. Дорошенко, призначений міністром закордонних справ Української Держави, прагнув з часом звільнитися від допомоги Німеччини та Австро-Угорщини, у тому числі й від присутності її військових частин на українській території. Але на той момент такий союзник був потрібен для протидії загрози з боку Росії, а також для укріплення й зміцнення українських кордонів [20, с. 86].

З цією місією до Німеччини необхідно було відрядити таку людину, яка б гідно представила молоду державу на міжнародній арені. У своїх спогадах Д. Дорошенко так писав про обрання нового посла: «В колах, що оточували двір Гетьмана, не було недостачі в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку мала б повне довір'я з боку національних українських кіл, а з другого справді могла би заімпонувати в Берліні. Отже я висунув кандидатуру барона Ф.Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльності. За найцінніше в Ф.Р. Штейнгелі я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього таку рідкісну, на жаль, у наш час постать справжнього джентльмена» [6, с. 269].

У «Спогадах» П. Скоропадського читаємо про це призначення таке: «В Берлін поїхав барон Штейнгайль, найчесніший і найблагородніший українець, що носив лише німецьке прізвище, але навіть не говорив німецькою мовою, що, звичайно, було для його діяльності великою проблемою» [19, с. 266]. Зберігся також лист гетьмана до німецького імператора Вільгельма ІІ з цього приводу: «Видатні здібності барона Штейнгеля і його непохитна відданість інтересам Держави Української – суть для мене запорука того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Німецькою Державою і що він виявить себе достойним довіри Вашої Величності» [25, арк. 6; 12, с. 179–180; 21, с. 62–63].

За своїми поглядами Ф. Штейнгель належав до федералістів, але після певних вагань погодився посісти запропоновану посаду заради інтересів України. Пізніше барон отримав звинувачення в тому, що він «недостатньо «націоналіст» для своєї посади. З цього приводу посол мав свою точку зору: «Знайомити з Україною повинні спеціалісти, суспільство, лекції, книги та ін., цьому я готовий допомагати, але мої обов'язки, як я розумію, зміцнити Державу, піднімати її престиж і зміцнювати ті дружні відносини, які повинні бути між Україною та іншими державами, головним чином Німеччиною» [31, арк. 47].

Перед тим, як дати свою остаточну згоду, Ф. Штейнгель попередив Д. Дорошенка, що хотів би сформувати новий штат посольства, набравши у свою команду людей кваліфікованих, незважаючи на їх національну приналежність. Той погодився, але зауважив, що представники Української Держави повинні представляти не тільки українську державність, але й українську національність. Урешті-решт було знайдено компроміс: частину фахівців залишили зі старого складу посольства, а решту набрали нових [6, с. 270, 271]. У результаті дипломатична місія до Берліна була сформована в такому складі: 1) Іванов Олександр, радник посольства; 2) Товстоліс Іван, старший секретар; 3) Ланін Віктор, секретар; 4) Павлович Юрій, старший канцелярський урядовець; 5) Коваленко Антін, старший канцелярський урядовець; 6) Давидів Денис, молодший канцелярський урядовець; 7) Свінціцький Василь, перекладач; 8) Круль Мориц, позаштатний канцелярський урядовець за вільним наймом; 9) Федоренко Павло, особистий секретар; 10) Кулаковський Анатолій, урядовець особистих доручень при міністрі (супроводжувач посла до Берліна);

11) Штейнгель Володимир, барон, син посла; 12) Коваленко Альма, дружина старшого канцелярського урядовця; 13) Мельниченко Афанасій, лакей посла [25, арк. 26].

На думку Д. Дорошенка, формування нового складу посольства не за національною ознакою було помилкою Ф. Штейнгеля. Час показав правдивість цих міркувань. Люди, обрані бароном, сумлінно виконували свої обов'язки, але про них встановилася в Німеччині думка, що вони «росіяни з українського посольства» [6, с. 271].

На утримання тимчасових дипломатичних представництв України було виділено до 31 грудня 1918 р. 1 127 072 карб., з них на представництва в Німеччині станом на 16 березня 1918 р. – 270 083 карб. [12, с. 164].

17 травня 1918 р. Олександр Севрюк, який був послом у Німеччині у часи УНР, був відкликаний з посади. До приїзду у Берлін Ф. Штейнгеля тимчасове виконання внутрішніх та невідкладних зовнішніх функцій посла було покладено на Омеляна Козія, який виконував цю місію з 17 травня до 1 липня 1918 р. [25, арк. 2].

Посада, яку посів Ф. Штейнгель у Берліні, офіційно називалася «Надзвичайний посланник і уповноважений міністр Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині» [26, арк. 36]. Хоча в дипломатичних листах зустрічається плутанина, його іноді називали «паном представником Української Держави в Берліні», а в інших – «паном представником Української Держави при цісарському правительстві Німецької держави» [26, арк. 36]. Для зручності ми як й інші дослідники будемо називати Ф. Штейнгеля коротко – послом.

Ф. Штейнгель в якості посла прибув в Берлін 1 липня 1918 р. Того ж дня він дав інтерв'ю німецькій газеті «Lokal Anzeiger», яка зранку вийшла друком [26, арк. 10; 12, с. 183; 21, с. 64].

Після приїзду до Берліна посол здійснив візити до міністра закордонних справ Р. фон Кюльмана, князя Ф. Радзивілла, старшини дипломатичного корпусу в Берліні іспанського посла. В свою чергу, його відвідали князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор Г. Гуммерус і Е. Шифф, пан іспанський посол (як приватна особа), колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні барон Р. Розен [26, арк. 10; 12, с. 183, 184; 21, с. 65].

Про початковий етап роботи Ф. Штейнгеля збереглися спогади болгарського дипломата та історика І. Шишманова: «Навідався барон Штейнгель – його щойно призначили українським послом у Берліні. Красень, високий, років 40-42. Бліде обличчя, довгаста борода, як у патріарха. Вельми коректний […] Говорив про Крим, що його треба втримати – він потрібен Україні» [4, с. 132].

З питання подальшої долі Криму Ф. Штейнгель зустрічався з міністром іноземних справ фон Штумлео. У листі, датованому 25 липня в Україну барон писав: «Сьогодні приїхав з Криму їх міністр фінансових справ та інші. Штум заспокоїв мене, що ці громадяни не будуть офіційно прийняті, що розмова про Крим може вестися тільки між Німеччиною і Україною, що, власне питання вже вирішено, що Крим наш…» [31, арк. 46].

Звісно, не все залежало від однієї людини, нехай й такого високого рангу. Станом на 11 листопада 1918 р. офіційні відносини між Кримом та Українською Державою налагоджені не були [28, арк. 53].

Цікавим є питання використання державної мови у діловодстві, яке вже тоді не залишилося поза увагою українських політиків. З листа від 17 жовтня 1918 р. відомо, що українська мова використовувалася в поштових зносинах з Німеччиною, але зазначалося: «в перші часи, можливо, не уникнути буде перешкод до українських поштових посилок, позаяк запас відповідного числа німецьких урядовців, котрі знайомі з українською мовою, перешкоджає справі» [26, арк. 53].

Для новоствореної держави велике значення мало визнання на міжнародній арені. Вирішенню цього питання Ф. Штейнгель приділяв велику увагу. Гетьман та представники уряду передбачали можливу поразку Німеччини в Першій світовій війні. Тому увага приділялася встановленню постійних дипломатичних відносин з нейтральними державами, такими, як: Швейцарія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Іспанія, а вже через них – з державами Антанти [2, с. 120; 30, арк. 6].

У свою чергу, українські урядовці покладали великі надії на Німеччину, яка могла перешкодити загрозі з боку радянської Росії і сприяти зміцненню кордонів [20, с. 87]. Натомість, Німеччина не бажала втручатися у ці стосунки. Зауважимо, що німецький уряд мав претензії до української сторони. Відомо, що 7 липня Ф. Штейнгель повідомляв міністру іноземних справ про таке: «Імператорський уряд знаходить, що наш уряд недостатньо твердий у своїй політиці, чому в Києві відбувається подвійна політична гра, що шкодить упрочненню дружби між Німеччиною і Україною. Імператорський уряд бажає, щоб політика Українського уряду відповідала в усіх відношеннях умові, укладеній 18 квітня (нов. стилю) 1918 р. між ген.-фельд. Єйхгорном і бар. Муммом, з одного боку, і українським урядом Гетьмана, який в той час знаходився в процесі формування, з іншого боку…» [5, с. 388].

У листі від 6 липня 1918 р. в Україну, адресованому Д. Дорошенку, Ф. Штейнгель переповідав свою розмову з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією… Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримаєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молодої держави елемент признання має величезну міжнародну ролю. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погожі, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення порушених питань» [26, арк. 23; 12, с. 182]. У розмові порушувалося також питання про долю українських військовополонених. Г. Гуммерус завіряв, що Фінляндія має намір відіслати 2 тис. українських бранців на батьківщину [26, арк. 23; 12, с. 182].

20 серпня 1918 р. до Києва виїхала делегація фінського уряду під керівництвом доктора Г. Гуммеруса. Із цього приводу, напередодні їхнього приїзду, Ф. Штейнгель у телеграмі до Д. Дорошенка просив підготувати для неї кімнати в готелі Києва, а також організувати зустріч на вокзалі [12, с. 279].

Ще 6 червня до О. Козія звертався міністр закордонних справ Грузинської Самостійної Республіки А. Чхенкелі з нотою про визнання Україною Грузії. Нота була передана О. Козієм українському уряду 9 червня. 25 липня вже Ф. Штейнгеля відвідали представники Грузії в Німеччині «і знов просили в моїй особі Прави-

тельство України о визнанні Грузії, як самостійної Держави, при чому п. Авалов і Гегечкори від імені свого Правительства заявили мені, що Грузія не зустрічає ніяких перешкод щодо визнання України [...]. Прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних відносин Грузія негайно може командирувати свого постійного Представника в Київ» – писав посол у листі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 р. [30, арк. 23].

25 липня 1918 р. до Ф. Штейнгеля звернувся з проханням про поновлення поштово-телеграфного зв'язку між Українською Державою та Туреччиною, не чекаючи ратифікації мирного договору між країнами, турецький посол Хаккі Паша. Ознайомлюючи Д. Дорошенка з цією справою, барон повідомляв, зокрема, таке: «при чому зазначає, що кабель між Одесою і Константинополем, зруйнований під час війни, тепер вже поновлений. Зазначене питання Хакі Паша піднімає по телеграфному розпорядженню Турецького уряду» [27, арк. 32].

Представники урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції заявили, що погоджуються визнати незалежну Українську Державу і готові налагодити з нею дипломатичні відносини [26, арк. 11; 12, с. 184; 21, с. 66]. Натомість Іспанія не поспішала з цим. У розмові з Ф. Штейнгелем іспанський посол пан де Барнабе заявив, що визнання з боку його держави відбулося б у випадку, «якби одна з держав Згоди, особливо Франція, визнала б сучасний стан річей на Україні» [26, арк. 11; 12, с. 184; 21, с. 66].

В одному з приватних листів до Д. Дорошенка барон писав: «Усі віддають офіційно мені візити. Я вважаю, що цим я, хоч і не зовсім офіційно, ввів Україну в родину тутешніх представників народів і, маю надію, що це врешті-решт посприяє найскорішому офіційному визнанню України» [31, арк. 85; 12, с. 186].

Ф. Штейнгель та його колеги вважали, що для найскорішого визнання Української Держави необхідно відрядити до всіх держав спеціально призначене посольство з метою роз'яснення їхнім урядам становища в Україні [26, арк. 11].

На відповідальну посаду посла до Скандинавських країн, а пізніше й для переговорів із країнами Антанти Ф. Штейнгель рекомендував барона Р. Розена. Він характеризував останнього як надзвичайно обізнану у дипломатичній діяльності людину, у якої є чому повчитися: «його знають всі, всі дипломати і усі його поважають. Він знайомий з масою людей високого статусу і впливу і завжди він як своя людина» [32, арк. 44].

Незважаючи на організованість посольського життя, існували деякі великі недоліки, які на початковому етапі гальмували його діяльність. Наприклад, українське посольство не мало налагодженого зв'язку з Українською Державою. У листі від 12 липня 1918 р. Ф. Штейнгель писав: «...прошу відповідного розпорядження Вашого, Пане Міністре, про інформацію мене по біжучим справам не менш двох раз на тиждень, а для цього можна визивати всякий раз до прямого проводу старшого секретаря посольства пана І. Товстоліса, або секретаря посольства пана В. Ланіна, при чому дні і час цих щотижневих розмов при першій же розмові повинен бути зазначений. Крім того прошу, Пане Міністре, Вашого негайного розпорядження по канцелярії, щоби посольству в Берліні висилались всі українські часописи, почи-

наючи з «Державного Вісника». Дуже прошу Вас, Пане Міністре, мені в цьому не відмовити, позаяк це необхідне для зв'язку між мною і життям держави» [26, арк. 8].

З листа Міністерства пошт і телеграфів відомо, що такий зв'язок було встановлено з 16 липня. Також було дозволено пересилку простих закритих листів і листівок, а також зразків товарів [27, арк. 42].

Незважаючи на це, 30 липня 1918 р. у телеграмі до Д. Дорошенка Ф. Штейнгель знову повертається до цього питання, зазначаючи, зокрема: «це дуже важливо для своєчасних зносин зі своєю вітчизною українських громадян, які по різним причинам зараз знаходяться в Німеччині, а також важливо і через те, що зносини по прямому проводу не можуть задовольнити всіх вимог біжучого життя нашого посольства» [27, арк. 32].

Наступним недоліком у роботі було фінансування. Кошти надходили з запізненням і в недостатній кількості. Вищі кола Берліна звертали особливу увагу на зовнішнє життя осіб, яких планували допустити до свого товариства, тому Федір Рудольфович за статусом не міг переїхати з розкішного готелю куди-небудь [12, с. 187]. Ще в Києві Ф. Штейнгелю порадили знайти будинок для українського посольства в районі Тіргартена, тобто в найдорожчому кварталі Берліна [26, арк. 19]. На думку самого посла, не варто було орендувати мебльований будинок або знімати напрокат обстановку посольської квартири, бо це негативно вплинуло б на гідність України. Тому барон звернувся до Д. Дорошенка з проханням: «про асигнування 250 000 крб., поверх асигнованих раніше 50 000 крб., на придбання обстановки для посольського дому і Посольства з тим, щоб ця сума висилалась по третинам року» [26, арк. 19].

Врешті-решт, будинок для українського посольства було придбано на вулиці Kronprinz-Ufer,10. Ціна нерухомого й рухомого майна складала 1 млн. німецьких марок [26, арк. 48].

У липні 1918 р. Ф. Штейнгель зустрічався з директором юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Німеччини паном Крігом. Розмова точилася навколо питання про державний борг Росії, який мали намір поділити між всіма самостійними державами, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Пан Кріге наполягав на негайному визначенні частки державного боргу, яку мала сплатити Українська Держава. Він повідомляв, що з цього питання в Берліні вже працює комісія, яка складається з представників Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, а також представників німецького уряду. Федір Рудольфович був обізнаний з її роботою й вважав, що до її складу обов'язково повинні ввійти українські представники. У свою чергу, Кріге зауважував, що це питання швидше вирішиться в Німеччині, бо якщо доручити його розв'язання українській стороні, воно затягнеться на невизначений термін. Але погодився з тим, що представництво в комісії буде надано також уповноваженим особам від Української Держави, які на той момент знаходилися в Берліні [26, арк. 21; 12, с. 188].

Ф. Штейнгель також повідомив пана Кріге, що вважає передчасним вирішення питання про державний борг Російської імперії, адже між Росією та Україною на той час ще не було укладено мирного договору, не була відомою й кількість самос-

тійних держав, на які поділилася колишня імперія. На його думку, лише мирний договір міг визначити фінансові й економічні взаємовідносини двох держав. З другого боку, на той час ще не був ратифікований мирний договір між Німеччиною та Українською Державою. Тому створення комісії з вирішення цього питання український посол вважав передчасним [26, арк. 21; 12, с. 188].

У розмові було поставлено ще одне важливе питання: про поділ морських кораблів колишньої Російської імперії. Кріге вважав, що його потрібно терміново вирішити і заявляв, що «для Української Держави певне буде неприємно, щоб весь флот перейшов до Туреччини» [26, арк. 21; 12, с. 189]. Натомість барон Ф. Штейнгель довів до його відома, що не має права вирішувати це питання, а для його подальшого розв'язання буде відряджений окремий представник Українського морського міністерства [26, арк. 21]. Згодом, з цією метою у Німеччину був направлений капітан І-го рангу Григорій Свирський [25, арк. 15, 16].

До українського посла нерідко зверталися українські військовополонені, яких на початку 1918 р. перебувало в Німеччині близько 300 тис. осіб. Вони просили допомоги у поліпшенні умов проживання й сприяння поверненню на батьківщину. Ф. Штейнгель разом з українською військово-санітарною місією намагався вирішити такі питання [13, с. 143].

Приділялася увага й українським студентам, які навчалися у Німеччині, а поряд із цим посольство допомагало Українській Державі придбанням книг для українських шкіл та вузів [13, с. 145].

Оцінюючи роботу Ф. Штейнгеля на цій посаді, Д. Дорошенко у своїх «спогадах» писав: «Ф.Р. Штейнгель своє завдання виконав добре. Йому вдалося придбати авторитет і повагу не тільки в урядових колах Німеччини, але й у двірських, тоді ще всемогучих. Ми в Києві відразу відчули полегшу, коли через голови Мумів та Гренерів стало можна безпосередньої вести справу з Берліном через нашого посла. Навіть у самім поводженні й тоні німецьких представників у Києві відчувалась уже якась зміна: бо тепер у важливіших справах ми звертались до свого посла, а він порушував їх від себе в берлінськім міністерстві закордонних справ, і Мумм це добре відчував…» [6, с. 270].

Для усунення перешкоди, яку чинило німецьке військове командування у справі формування української армії й передачі Чорноморського флоту Українській Державі, у Берлін 4 вересня з офіційним візитом приїхав гетьман П. Скоропадський [7, с. 263]. 5 вересня разом із Ф. Штейнгелем гетьман здійснив візит до рейхсканцлера графа Г. фон Гертлінга, відвідав помічника державного секретаря фон Буше, зустрівся з членами дипломатичного корпусу, міністрами, вищими військовими та цивільними урядовцями. 6 вересня відбулася зустріч П. Скоропадського з імператором Вільгельмом ІІ. Наступного дня гетьман навідався до послів союзних держав, зокрема іспанського посла. 17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва [7, с. 264, 265].

За спогадами А. Денікіна, після цієї поїздки уряд Німеччини змінив свій погляд на політику Української Держави, а міністр фінансів Гінце в Рейхстазі заявив, що в Україні «продовжується в заспокійливому напрямі процес консолідації. Гетьман

з міністрами увійшов у Берліні в контакт з нашим урядом. Констатуємо, що наміри гетьмана лояльні, плани його нам відверто ясні» [5, с. 388].

Ця подорож позитивно вплинула на безпосереднє вирішення питання долі Чорноморського флоту, організації української армії. Було досягнуто згоди стосовно долі Холмщини та Криму. У жовтні 1918 р. Чорноморський флот та берегові укріплення перейшли в розпорядження Української Держави [20, с. 87].

На початку жовтня становище Німеччини у війні стало критичним. Для Української Держави постало питання негайного пошуку союзників. 2 жовтня 1918 р. Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустріне перешкод для окупації України, якщо про це прохати» [2, С. 121]. Одночасно у листі з грифом «цілком таємно» від 9 жовтня барон писав Д. Дорошенку: « […] прошу мені терміново по телеграфу дозволити вручити тутешньому іспанському послу ноту, в якій я буду його просити довести до відома Франції, Англії, Америки і Італії, що Український уряд, для уникнення того, щоб Україна покрилася потоками крові як Росія, просить їх не наполягати на видалення німецьких військ з території України, тому що війська ці знаходяться там на засадах прохання про це Українського уряду і народу» [24, арк. 4 зв. – 5].

За допомогою Ф. Штейнгеля та Є. Лукасевича, а також за посередництва дипломатичних представників Іспанії та Голландії вдалося встановити контакти з країнами Антанти й домовитися про переговори з представниками українського уряду. 22 жовтня Д. Дорошенко виїхав із Києва до Берліна, звідки він планував їхати на переговори до Швейцарії.

24 жовтня Д. Дорошенко прибув до Берліна, де його зустрічав весь склад українського посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Була запланована ціла низка офіційних візитів. Спершу разом із Ф. Штейнгелем відвідали Міністерство закордонних справ. У розмові з міністром В. Зольфом вони заявили про необхідність продовження перебування німецької армії на території Української Держави до того часу, як вона сама буде спроможна створити власні збройні сили. Д. Дорошенко повідомив, що має намір поїхати до Парижа, Лондона і розповісти там про становище держави. В. Зольф підтримав цей намір і підкреслив, що в теперішній ситуації Німеччина вже нічим не може допомогти Україні, але пообіцяв поставити на порядок денний найближчої наради уряду означене прохання української сторони [6, с. 364, 365, 366]. Д. Дорошенко разом із Ф. Штейнгелем нанесли візит міністру фон Буше і Новаку, голові Рейхстагу і деяким послам. Пізніше, у своїх спогадах, Д. Дорошенко писав: «виявилось, що Ф.Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчути саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу» [6, с. 364, 365, 366].

Отже, влада у Німеччині поступово переходила до парламенту. На півночі почалися заворушення серед матросів. Коли в німецькому парламенті розглядалося питання про позбавлення Вільгельма ІІ права командування армією, було призна-

чено його зустріч із Ф. Штейнгелем для передачі акредитивної (вірчої) грамоти. Це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм ІІ як імператор Німеччини [6, с. 370]. Розмова тривала 20–25 хвилин. Він запитав українського посла: «Чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» Ф. Штейнгель відповів, що «тепер стоїмо на ґрунті самостійності і будуємо свою самостійну державу». Вільгельм ІІ розпитував про релігійні відносини в Україні, про православну, римо-католицьку і уніатську церкви [33, с. 282].

9 листопада П. Скоропадський вважав останнім днем свого гетьманування. Цього дня стало відомо, що Вільгельм ІІ відрікся від престолу. Окрім цього, 9 листопада гетьман отримав повідомлення про скликання опозицією на 17 листопада Національного конгресу [17, с. 369]. 14 листопада Рада міністрів розглянула питання про дозвіл на його проведення. Перевагою в один голос пройшла постанова про заборону. П. Скоропадський розпустив уряд і доручив формування нового. В цей час гетьман підписав так звану Федераційну грамоту, у якій зазначалося, що після закінчення війни повинна бути відновлена могутність Росії, а Україні, на його думку, «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії» [17, с. 369]. Цей документ означав фактичну відмову П. Скоропадського від курсу на незалежність Української Держави.

15 листопада гетьман затвердив нову Раду міністрів на чолі з С. Гербелем. В першому засіданні було прийнято звернення до населення, в якому зазначалося, зокрема, таке: 1) працюючи для поновлення Росії, зберегти права України на національне та політичне життя; 2) дотримання порядку і боротьба з більшовизмом; 3) видання закону про Державний сейм; 4) проведення аграрної реформи; 5) проведення закону про охорону робітників та праці; 6) звільнення торгівлі від обмежень та знищення хлібної монополії; 7) приведення в порядок залізничного транспорту [23, арк. 17].

Тим часом 16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Лише 17 листопада Ф. Штейнгель зміг зв'язатися з Києвом. Від заступника міністра іноземних справ О. Палтова він дізнався про події та повідомив про них телеграмою Д. Дорошенка, який тоді вже перебував у Берні [2, с. 123].

Ф. Штейнгель до останнього намагався врятувати Українську Державу від падіння. 24 листопада у Дипломатичний відділ Міністерства закордонних справ Української Держави надійшло зашифроване повідомлення посла наступного змісту: «Вчора я знову зустрічався з іспанським послом, який повідомив мені про те, що він довів до відома відповідних урядів наше прохання про термінове надсилання допомоги з боку Антанти. При цьому додав, що в своїй телеграмі він найнаполегливішим чином прохає надати допомогу, через те, що Україна є єдиною частиною колишньої Російської імперії, не розореною ще більшовиками і тією, що може в майбутньому слугувати базою, довкола якої згрупуються всі інші частини при будівництві нової російської держави» [29, арк. 139].

Події в Україні розгорталися з неймовірною швидкістю. На бік Директорії переходили урядові частини й повстанські загони. 27 листопада в руках повстан-

ців опинилася Полтава, а 14 грудня – Київ. Гетьман змушений був зректися влади. Українська Держава припинила існування [17, с. 370, 371].

Після зайняття влади в Україні Директорією, а згодом більшовиками, Ф. Штейнгель залишився в Німеччині, мешкав у Берліні на Bulowstrasse, 41 [11]. З листа до свого давнього друга М. Біляшівського від 26 лютого 1922 р. дізнаємося про тугу колишнього посла за батьківщиною. Разом із третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною й синами Володимиром * та молодшим Федьком родина певний час жила у скруті.

У 1924 р. родина Штейнгелів повертається в ту частину України, яка опинилася під контролем поляків, і мешкає у своєму маєтку Городок Волинської губернії. В цей період свого життя Ф. Штейнгель займався переважно благодійництвом. Однак, Н. Миронець виявлено документ, який свідчить про те, що барон у цей час входив до Російсько-селянської партії, яка захищала інтереси українського селянства. Як її член Ф. Штейнгель представляв Волинь на І з'їзді російських організацій у Польщі 25 грудня 1935 р. [16, с. 31]

1939 р. радянська влада конфіскувала маєток барона разом з усім майном. Щоб уникнути ув'язнення і можливого розстрілу, Ф. Штейнгелю разом з родиною Іван Куліш ** організував втечу з України восени 1939 р. [15, с. 57-58]. Штейнгелі опиняються у Польщі, а згодом – у Німеччині. Ф. Штейнгель помер 11 лютого 1946 р., похований у м. Дрездені на кладовищі «Johanes-friednof» [15, с. 63].

Отже, діяльність Ф. Штейнгеля на посаді Надзвичайного посланника та уповноваженого міністра при цісарському правительстві в Німеччині була направлена на зміцнення зовнішніх відносин між Українською Державою та Німеччиною, пізніше – на налагодження зв'язків із нейтральними державами та країнами Антанти.

Барон проводив зовнішній курс, направлений на визнання нашої країни в світі, відстоювання її територіальної цілісності та недоторканості. Про визнання Української Держави заявили такі країни, як: Туреччина, Грузія, Швеція, Швейцарія, Фінляндія.

Далекоглядний німецький посол притримувався погляду, направленого на приєднання до Української Держави Кримського півострова і проводив з цього приводу дипломатичні переговори з верхівкою німецького чиновництва. На жаль, 7,5 місяців, відведених історією на гетьманат П. Скоропадського, завадили в повній мірі здійсненню всіх планів Ф. Штейнгеля.

Таким чином, Дипломатична місія в Берліні, незважаючи на труднощі, в першу чергу матеріальні, гідно представляла власну державу, чітко усвідомлюючи свою мету та завдання.

Подальший розгляд та поглиблене вивчення висвітленої проблематики здається можливим у світлі дослідження іноземних джерел та мемуарів безпосередніх учасників подій, зокрема, німецьких, які можливо ще чекають свого дослідника.

---

* Від другої дружини, двоюрідної сестри Віри Миколаївни Штейнгель, яка померла 1910 р.

** Добрий друг родини, разом із дружиною працював у Городоцькому училищі, створеному та утримуваному на кошти Ф. Штейнгеля у с. Городок.

Список використаних джерел

1. Бухало Г. Барон Штейнгель. *Червоний прапор*. Громадсько-політична газета. 1991. 7, 12, 13 листопада. № 185, 186, 187.

2. Гай-Нижник П. Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до екс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.). *Київська старовина*. 2004. № 2. С. 119–131.

3. Гай-Нижник П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. К., 2016. С. 95–124.

4. Грабовський С. Генії проти ідіотів. Алгоритми української історії. К.: Видавничий дім «Стилос», 2008. 352 с.

5. Деникин А.И. Очерки русской смуты в 3-х кн. Белое движение и борьба Добровольческой армии. М.: Айрис-пресс, 2005. Кн. 2. Т. 3. 736 с.: ил. вклейка 16 с.

6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543с.

7. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / упоряд. К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. Т. ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. 352 с.: іл.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. ІІІ. Оп.1. Спр. 57482. 2 арк.

9. ІР НБУВ. Ф. ІІІ. Оп.1. Спр. 57485. 1 арк.

10. ІР НБУВ. Ф. ХХХІ. Оп.1. Спр. 2173. 2 арк.

11. ІР НБУВ. Ф. ХХХІ. Оп.1. Спр. 2196. 1 арк.

12. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

13. Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. К., Інститут історії України НАН України, 2008. 322 с.

14. Кузьміна І.В. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: *Міжвідомчий збірник наукових праць*. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 21. С. 243–262.

15. Лукашевич І. Людина великої душі (Спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля*. Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. Вип. VIII. С. 52–63.

16. Миронець Н.Р. Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. *Наукові записки. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля.* Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. Вип. VIII. С. 22–32.

17. Нариси історії Української революції 1917–1921 років у двох книгах / ред. колегія: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. сК.: Наукова думка НАН України, 2011. Кн. 1. 387 с.

18. Непомнящий Г. Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля. *Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Житомир: Журфонд, 1994. Т. 15. С. 168–175.

19. Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.) / гол. ред. Я. Пеленський. К.–Філадельфія, 1995. 493 с.

20. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ–Донецьк: Інститут історії України НАН України, 2006. 394 с.

21. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали / упорядники Даниленко В., Кривець Н. К.: Смолоскип, 2012. 592 с.: іл.

22. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3077. Оп. 1. Спр. 9. 136 арк.

23. ЦДАВО України. Ф. 3077с. Оп. 1. Спр. 11. 18 арк.

24. ЦДАВО України. Ф. 3696с. Оп.2. Спр. 710. 5 арк.

25.ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп.1. Спр. 98. 26 арк.

26. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп.1. Спр. 99–49 арк.

27. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп.1. Спр. 101. 77 арк.

28. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 103. 66 арк.

29. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп.2. Спр. 16. 157 арк.

30. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 20. 29 арк.

31. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 1. 141 арк.

32. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 2. 125 арк.

33. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто: Друкарня ОО. Василіян, 286 Лісгар вул., Торонто, 1971. 366 с.

References

1. Bukhalo H. Baron Shteynhel'. *Chervonyy prapor. Hromads'ko-politychna hazeta*. 1991. 7, 12, 13 lystopada. № 185, 186, 187.

2. Hay-Nyzhnyk P. Nevidomi telehramy posliv V. Lypyns'koho ta F. Shteynhelya do eks-ministra zakordonnykh sprav Ukrayins'koyi Derzhavy D. Doroshenka pid chas yoho perebuvannya v Shveytsariyi (lystopad 1918 r.). Kyyivs'ka starovyna. 2004. № 2. P. 119–131.

3. Hay-Nyzhnyk P. Fedir Shteynhel' – metsenat, hromads'ko-politychnyy diyach, posol Ukrayins'koyi Derzhavy v Nimechchyni. *Dyplomatychna ta konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti*. K., 2016. P. 95–124.

4. Hrabovs'kyy S. Heniyi proty idiotiv. Alhorytmy ukrayins'koyi istoriyi. K.: Vydavnychyy dim "Stylos", 2008. 352 p.

5. Denykyn A.Y. Ocherky russkoy smuty v 3-kh kn. Beloe dvyzhenye y bor'ba Dobrovol'cheskoy armyy. M.: Ayrys-press, 2005. Kn. 2. T. 3. 736 p.: yl. vkleyka 16 p.

6. Doroshenko D. Moyi spomyny pro nedavnye-mynule (1914–1920). Myunkhen: Ukrayins'ke vydavnytstvo, 1969. 543 p.

7. Doroshenko D.I. Istoriya Ukrayiny 1917–1923 rr. V 2-kh t.: Dokumental'no-naukove vydannya / uporyad. K.Yu. Halushko. K.: Tempora, 2002. T. II. Ukrayins'ka Het'mans'ka Derzhava 1918 roku. 352 p.: il.

8. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. Vernads'koho (dali – IR NBUV). F. III. Op.1. Spr. 57482. 2 ark.

9. IR NBUV. F. III. Op.1. Spr. 57485. 1 ark.

10. IR NBUV. F. XXXI. Op.1. Spr. 2173. 2 ark.

11. IR NBUV. F. XXXI. Op.1. Spr. 2196. 1 ark.

12. Istoriya ukrayins'koyi dyplomatiyi: pershi kroky na mizhnarodniy areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy / Derzhkomarkhiv Ukrayiny, Ukr. NDI arkhiv. spravy ta dokumentoznavstva; avt. peredm., uporyad.: I.B. Matyash ta in.; redkol.: K.I. Hryshchenko (holova) ta in. K.: Vyd-vo humanit. l-ry, 2010. 592 p.: tabl.

13. Kryvets' N. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiya, ekonomika. 1918–1933 rr. K., Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2008. 322 p.

14. Kuz'mina I.V. Politychna diyal'nist' Fedora Shteynhelya (1906–1918 rr.). *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats*'. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2012. Vyp. 21. P. 243–262.

15. Lukashevych I. Lyudyna velykoyi dushi (Spohady pro F.R. Shteynhelya Kulish-Lukashevych I.V.). *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu. 140 rokiv vid dnya narodzhennya Fedora Shteynhelya*. Rivne: Vydavets' Oleh Zen', 2010. Vyp. VIII. P. 52–63.

16. Myronets' N.R. Baron Fedir Rudol'fovych Shteynhel': biohrafichnyy narys. *Naukovi zapysky. 140 rokiv vid dnya narodzhennya Fedora Shteynhelya*. Rivne: Vydavets' Oleh Zen', 2010. Vyp. VIII. P. 22–32.

17. Narysy istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv u dvokh knyhakh / red. kolehiya: V.A. Smoliy (holova), H.V. Boryak, V.F. Verstyuk, S.V. Kul'chyts'kyy, V.M. Lytvyn, R.Ya. Pyrih, O.P. Reyent, O.S. Rubl'ov, V.F. Soldatenko, Yu.I. Tereshchenko. sK.: Naukova dumka NAN Ukrayiny, 2011. Kn. 1. 387 p.

18. Nepomnyashchyy H. Horodots'kyy muzey F.R. Shteynhelya. *Velyka Volyn': Pratsi Zhytomyrs'koho naukovo-krayeznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*. Zhytomyr: Zhurfond, 1994. T. 15. P. 168–175.

19. Skoropads'kyy Pavlo. Spohady (kinets' 1917 – hruden' 1918 r.) / hol. red. Ya. Pelens'kyy. K.–Filadel'fiya, 1995. 493 p.

20. Solovyova V.V. Dyplomatychna diyal'nist' ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv 1917–1921 rr. Kyyiv–Donets'k: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2006. 394 p.

21. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922). Dokumenty i materialy / uporyadnyky Danylenko V., Kryvets' N. K.: Smoloskyp, 2012. 592 p.: il.

22. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny (dali – TsDAVO Ukrayiny). F. 3077. Op. 1. Spr. 9. 136 ark.

23. TsDAVO Ukrayiny. F. 3077s. Op. 1. Spr. 11. 18 ark.

24. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696s. Op.2. Spr. 710. 5 ark.

25.TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op.1. Spr. 98. 26 ark.

26. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op.1. Spr. 99–49 ark.

27. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op.1. Spr. 101. 77 ark.

28. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op. 1. Spr. 103. 66 ark.

29. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op.2. Spr. 16. 157 ark.

30. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op. 2. Spr. 20. 29 ark.
31. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op. 3. Spr. 1. 141 ark.
32. TsDAVO Ukrayiny. F. 3766. Op. 3. Spr. 2. 125 ark.
33. Shkil'nyk M. Ukrayina u boroť bi za derzhavnist' v 1917–1921 rokakh. Spomyny i rozdumy. Toronto: Drukarnya OO. Vasyliyan, 286 Lis·har vul., Toronto, 1971. 366 p.

УДК 94:[314.1(430):355.1]"1918/1920"

Володимир Заболотнюк,
здобувач, провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу (механізованих і танкових військ)
Наукового центру Національної академії сухопутних військ (Україна, м. Львів)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНОЇ МІСІЇ ДЛЯ СПРАВ ПОЛОНЕНИХ У НІМЕЧЧИНІ (1918–1920)

В статті розглядається національно-виховна діяльність Української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині у 1918–1920 рр. У роки Першої світової війни у таборах для військовополонених російської армії у Німеччині опинилося понад 60 тисяч українців. У 1918–1920 рр. ними опікувалася спеціальна Українська військово-санітарна місія у справах полонених. Поряд із основним завданням щодо репатріації полонених вона розгорнула в їхньому середовищі широку культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на зростання рівня національної самосвідомості. Місія видавала часопис та українські популярні книжки, утримувала театральні гуртки. Її робота здійснювалася у координації з українським посольством у Німеччині та представництвом Червоного Хреста. З 1920 р. серйозною перешкодою в діяльності місії стала проросійська та прокомуністична агітація в таборах військовополонених, а згодом – і брак коштів, який призвів до припинення її діяльності. Втім національно-виховна робота місії не минула даремно. Десятки тисяч колишніх полонених-українців усвідомили свою національну приналежність, багато з них брали участь в національно визвольних змаганнях в Україні та в еміграції.

Ключові слова: *Перша світова війна, агітація і пропаганда, військовополонені, репатріація, військово-санітарні місії, Червоний Хрест, українсько-німецькі стосунки, національно-виховна робота.*

Volodymyr Zabolotniuk,
Applicant, Senior Researcher of the Research Department
(mechanized and armored troops),
Science Center of the National Army Academy (Ukraine, lviv)

National-educational activity of the Ukrainian military-sanitary mission on the issues of prisoners in Germany (1918–1920)

The article deals with the national-educational work of the Ukrainian Military Sanitary Mission on the prisoners in Germany in 1918-1920. During the First World War more than 60 thousand Ukrainians appeared in the camps of prisoners of war in the Russian Army.

In 1918–1920, they were guarded by a special Ukrainian military-sanitary mission on the question of prisoners in Germany. Along with the main task of repatriation of prisoners, she launched in their environment a wide cultural and educational activities aimed at increasing the level of national consciousness. The mission was publishing periodicals and Ukrainian popular books, holding theatrical circles. Her work was carried out in coordination with the Ukrainian embassy in Germany and the representation of the Red Cross. Since 1920, pro-Russian and pro-communist agitation in the prisoners' camps became a serious obstacle to the mission, and then a lack of funds that led to the termination of its activities. However, the national-educational work of the mission was not in vain. Tens of thousands of former prisoners-Ukrainians realized their nationality, many of them taking part in national liberation struggles in Ukraine and in emigration.

Key words: *First World War, agitation and propaganda, prisoners of war, repatriation, military-sanitary missions, the Red Cross, Ukrainian-German relations, national-educational work.*

Постановка та актуальність проблеми. У роки Першої світової війни у Німеччині опинилося десятки тисяч військовополонених колишньої російської армії, які були українцями за походженням. Після утворення Української Держави постало питання репатріації полонених та надання їм медичної та матеріальної допомоги, їх організованого повернення в Україну. Задля включення колишніх полонених-українців у державне будівництво, залучення їх до збройних сил Української держави, а пізніше й УНР необхідно було провести значну роботу в плані їх національного освідомлення і виховання. Таку роботу в Німеччині у 1918–1920 рр. здійснювала Українська військово-санітарна місія для справ полонених.

Ступінь дослідження проблеми. Про діяльність Української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині згадували у своїх працях Симон Наріжний [21], Володимир Трембіцький [25–28], Василь Даниленко та Наталія Кривець [15], Ігор Срібняк [24], та Любов Жванко [16]. У роботах Івана Патера [22], Лідії Кривошеєвої [17–18] та Йосипа Саєвича [23] досліджено національно-просвітню діяльність серед військовополонених українців у таборах Німеччини у роки Першої світової війни, яку проводили співробітники Союзу Визволення України. У дослідженнях Надії Кулеші [19] та Михайла Мартинюка [20] знаходимо інформацію про періодичні видання та публікації для українських полонених в Німеччині. Втім узагальнюючого дослідження про національно-виховну працю Української військової санітарної місії в Німеччині у 1918–1920 рр. досі немає.

Метою автора цієї статті було висвітлити національно-виховну діяльність Української військової санітарної місії в Німеччині у 1918–1920 рр. у контексті національно-визвольної боротьби українського народу у революційну добу. Для комплексного аналізу питання використано історичний, системно-структурний та порівняльний методи.

Місія, крім основного завдання – репатріації полонених-українців на батьківщину та надання їм медичної та матеріальної допомоги, займалася національним освідомленням вояків-українців колишньої царської російської армії. Ця праця полягала в творенні в таборах Українських Громад, українських шкіл, драматичних

гуртків, та бібліотек, виданні україномовної продукції та широкої культурно-просвітньої роботи. Національно-виховна робота української місії дала відчутні результати в плані поширення національної свідомості серед полонених українців. У 1920 р. серйозною перешкодою в діяльності місії стала проросійська та прокомуністична агітація, яку в таборах військовополонених провадили представники російської Добровольчої армії та більшовицького уряду.

Джерелом дослідження послужили: архівні документи [1–2], опубліковані документи [3–7], українська еміграційна преса в Австрії та Німеччині [8–13], спогади Василя Сімовича [14].

Виклад основного матеріалу. У роки Першої світової війни в Німеччині опинилося десятки тисяч полонених-українців, колишніх вояків армії царської Росії. Німецька влада розташувала полонених у спеціальних концтаборах у таких місцевостях країни: Барделєгон, Гамельн, Губен, Ерлянґен, Зальцведель, Зольтав, Кведлінбурґ, Котбус, Нейгамер, Франфуркт на Одері, Штарґард, Штардард, Целлє, Цербст, Зальцведель, Франфуркт, Рулебен, Заган, Хемніц, Мерзебург, Пархім [14, с. 212–213; 7, с. 30]. Загалом у таборах полонених у Німеччині, за даними Йосипа Саєвича, було сконцентровано понад 60 тис. українців [23, с. 10]. Умови перебування полонених-українців були вкрай важкими. Нерідко з них формували робітничі бригади й відправляли на примусову працю на вугільні шахти, промислові підприємства чи в сільськогосподарську сферу. Полонені працювали по 12 годин з мізерним та малокалорійним харчуванням [1, арк. 26, 28].

Революційні події в Україні наприкінці світової війни спонукали українські уряди звернути увагу на полонених-українців поза межами держави й подбати про їх репатріацію. Зокрема, утворити спеціальну військово-санітарну місію і направити її в Німеччину. Метою місії була організація відправки полонених в Україну і матеріальна та медична допомога їм [14, с. 212]. Як стверджував В. Трембіцький, 10 березня 1918 р. уперше було відправлено Військово-санітарну місію в Німеччину на чолі з сотником Сергієм Сиротенком та значковим Василем Байдою для перевірки стану полонених українського походження колишньої російської армії з метою організації репатріації українських полонених в Україну для поповнення місцевих військових частин [28, с. 32]. В інших джерелах немає відомості про місію у такому складі. Можна припустити, що вказана місія мала ознайомчий характер.

Натомість документи свідчать, що 6 серпня 1918 р. Головний Штаб Військового Міністерства Української Держави видав таємну інструкцію для Місії в Німеччині. Як виглядає з цього документа офіційна назва місії в 1918 р. звучала так «Військово-Санітарна комісія Українського військового Міністерства для справ військових полонених у Німеччині», Гербова печатка місії мала напис: «Військово-Санітарна Комісія У. В. М. у Німеччині» [7, с. 71]. У першому параграфі інструкції йшлося: «Комісія засновується для прискорення обліку полонених та Державної допомоги полоненим українським громадянам для повернення їх у рідний край». Далі йшлося про такі завдання комісії: об'їжджати усі табори, де утримувалися українські полонені; надавати їм санітарну моральну, й при змозі, матеріальну допомогу; організовувати як можливо негайну відправку полонених на Україну [7, с. 70].

Голова Товариства Українського Червоного Хреста д-р Андрій Окопенко призначив головою Військово-Санітарної Місії Костя Воєвідку [25, с. 20], який залишився на своїй посаді й після повалення уряду Павла Скоропадського і приходу до влади Директорії УНР.

Персональний склад працівників Місії не мав постійного характеру. Стосовно нього маємо різну інформацію. Зокрема, за офіційним документом, станом на 20 липня 1919 р. перелік співробітників виглядав таким чином:

1 Воєвідка Кость – голова Місії.

2. Журавель Андрій – заступник голови й старший лікар.

3. Сімович Василь – завідувач Культурно-просвітницьким відділом.

4. Паращук Михайло – завідуючий Господарським відділом.

5. Петренко Грицько – завідуючий Інформаційно-статистичним відділом.

6. Трезвінський Микола – старший діловод (скарбник).

7. Гайворонський Іван – молодший лікар.

8. Вишневський Дмитро – бухгалтер.

9. Власюк Василь – співробітник Секретаріату та Інформаційно-статистичного відділу.

10. Вриль Роза – співробітник Секретаріату та Інформаційно-статистичного відділу.

11. Гербст Олена – співробітник Секретаріату та Інформаційно-статистичного відділу.

12. Романовський Павло – співробітник Секретаріату та Інформаційно-статистичного відділу.

13. Гаазе Марія – співробітник Секретаріату та Інформаційно-статистичного відділу.

14. Кніпфер Єва – співробітник Секретаріату та Інформаційно-статистичного відділу.

15. Біличенко Михайло – співробітник Культурно-просвітницького відділу.

16. Бачинський Микола – старшина для доручень.

17. Роменський Павло – кур'єр.

18. Кузеля Зенон – головний редактор часопису «Шлях» і представник місії в таборі Зальцведель.

19. Терлецький Омелян – співробітник часопису «Шлях» [7, с. 194–195].

Як бачимо, до складу місії увійшли колишні діячі союзу визволення України (З. Кузеля, В.Сімович), які вже мали досвід роботи з полоненими [17, с. 94–97].

Про склад місії в жовтні 1919 р. можна судити з Акту присяги на вірність УНР, де зазначені члени Місії, які склали присягу разом із працівниками українського посольства в Німеччині. Зокрема, в Акті перелічені такі члени Місії: військовий старшина: (др. К. Воєвідка); лікарі (А. Журавель, др. О. Суховерський); військові урядовці (М. Бачинський, П. Романовський, Д. Вишневський, М. Біліченко, В. Власюк, А. Михайленко, І. Тарануха) [7, с. 226]. Вагу членів місії засвідчує той факт, що четверо його членів увійшли до керівництва товариства «Українська Громада» в Німеччині [11, с. 135].

У січні 1920 р. віденський часопис «Воля» повідомив, що за наказом Головного Отамана головою Військово-санітарної місії в Берліні, замість К. Воєвідки, призначено сотника Миколу Трезвінського. Однак останній кілька місяців виїхав в Україну й не поспішав повертатися [9, с. 183]. Микола Порш у листі до С. Петлюри від 25 травня 1920 р. вказав, що відкликання К. Воєвідки «не відповідає своїй цілі» [3, с. 724]. Проте С. Петлюра не відмінив наказу й М. Трезвінський очолював Місію до часу її ліквідації [7, с. 306].

Надані українським урядом кошти, які були в розпорядженні Місії, спрямовувалися насамперед на відправку полонених в Україну, що було першим обов'язком місії. Менші кошти, яких відтак бракувало, спрямовувалися на культурно-просвітницьку роботу з метою національного освідомлення українців [14, с. 214].

Голова місії сотник М. Трезвінський 6 лютого 1920 р. подав до уряду УНР кошторис, в якому обгрунтував фінансові потреби місії на суму 500 500 німецьких марок. В результаті, С. Петлюра підписав наказ, в якому доручалося Міністрові фінансів Борисові Мартосу та Фінансовому агентові Супрунові видати на руки голови Місії триста тисяч німецьких марок [5, с. 183].

У липні 1919 р. Місія надала таку допомогу українським комітетам та таборам: Зальцведель – 10 000 німецьких марок, Зольтав – 4 000, Гаммельн – 4 000, Цербст – 2 000, Франфуркт – 1 000, Рулебен – 200, Заган – 1 500, Кведлінбурґ – 5 000, Штаргард – 4 000, Котбус – 1 500, Хемніц – 500, Мерзебург – 800, Пархім – 1 800 [7, с. 190–191].

Грошову допомогу українським полоненим надавала не тільки Місія, але й український уряд. У постанові Директорії УНР від 16 жовтня 1919 р. йшлося про видачу делегатам, які прибули з таборів полонених у Німеччині (Петро Бондаренко, Тиміш Курський, Лука Волюх та Іван Усенко) допомоги в сумі шістнадцять тисяч гривень (по чотири тисячі кожному) з «фонду допомог Директорії» [5, с. 129].

У серпні 1919 р. з метою гуманітарної допомоги українським полоненим Місія Українського Червоного Хреста вирушила з Києва до Німеччини. Місія складалася з 49 осіб персоналу – лікарів, медсестер та санітарів. Місія привезла з собою кілька вагонів борошна, сала та інших продуктів, а також білизни для облаштування лазаретів. Завданням місії було опіка над хворими полоненими а також продовольчо-лікарська допомога під час відправлення їх на батьківщину. З цією метою Місія Червоного Хреста організувала окрему станицю в Берліні (Neue Königstr, 21, біля Alexanderplatzy) й надавала лікарську допомогу більшим Українським Громадам у таборах Німеччини. Місія направила своїх лікарів до таборів полонених, які працювали в тамтешніх лазаретах. Зокрема, у Зальцведелі лікарську допомогу хворим надавав П. Клиницький, у Золтаві – Андрій Іскра, у Містені – Павло Ткачук, у Мінстері – Ольга Карчевська, у Штарґарді – Кость Бризгун [8, с. 135]. Канцелярія місії ЧХ у Берліні розташувалася за адресою: Mission des Ukrainischen "Roten Kreuzes" in Berlin, W. Eisenacherstr. 10 [8, с. 135]. Усього для надання лікарської допомоги в таборах Німеччини, Італії, Австрії, Чехословаччини та Румунії самих лише фахових лікарів виїхало 42 особи [26, с. 19].

Досить критично поставився до виїзду такої кількості медичного персоналу у Західну Європу в рамках Українського Червоного Хреста В. Трембіцький. Він,

з цього приводу, відзначив: «Ясно, туди попадало багато таких лікарів, яких присутність за кордоном була зайвою, а виїжджаючи туди, ті лікарі мали на увазі тільки власний, зрештою, зрозумілий інтерес: рятувати себе і свої родини від лих війни та від пошести тифу, який жахливо нищив не лише вояцтво, а й лікарів у польових шпиталях» [26, с. 19]. Берлінський відділ УЧХ, як і місія для справ полонених також провадив культурно-освітню працю між полоненими-українцями, й мав у німецькій столиці свою бібліотеку й «випозичальню» [21, с. 99].

Місія Українського Червоного Хреста під головуванням д-ра П. Холодного працювала у Німеччині протягом року. На перехідній станиці для усіх полонених, які поверталися додому, надали матеріальну та лікарську допомогу [29, с. 483].

Початок праці з формування у полонених українців національно-патріотичного світогляду було покладено в роки Першої світової війни співробітниками Союзу Визволення України [18, с. 9–14; 23, с. 11–13]. Не маючи змоги домогтися в німецького уряду концентрації українців у великих таборах, місія намагалася засновувати усюди «Українські Громади», які мали завданням організовувати українських полонених та освідомлювати їх національно [14, с. 212].

Завідувач культурно-просвітницьким відділом Місії В. Сімович згадував: «Де тільки можна було Місія скуповувала книжки, але ж їх капля в морі супроти дійсних потреб. Попит на українську книжку незвичайно великий; всі книжечки, що їх повисилала Місія до громад, давно попрочитувано, так, що духові потреби українського полоненого мусить задовольняти українська газета, яку місія видає двічі на тиждень у Зальцведелі» [14, с. 213]. Йшлося про часопис «Шлях». Наклад газети був 5000 примірників [20, с. 243].

Задля ліквідації дефіциту літератури, місія почала видавати науково-популярну серію бібліотеки «Шлях». Станом на січень 1919 р. у серії вийшли друком такі брошури: «Як стати по українському грамотним» (В. Верниволя); «Українські політичні партії» (П. Гайдемівський); «Аретметичні правила для початкових шкіл» (Я. Чепіга); «Як вести збори» (В. Немова) [14, с. 213]. У листопаді члени місії В. Симович та А. Журавель приїзджали до Відня з метою закупівлі книжок для полонених-українців у Німеччині [11, с. 135].

У культурно-освітньому напрямку Місія матеріально та організаційно підтримувала самодіяльні театри у таборах: Гамельн, Зальцведель, Кведлінбург, Штардард, Цербст, й допомагала театрам у таборах: Губен, Зольтав, Франфуркт на Одері, Целлє; українським драматичним гурткам у місцевостях: Гамельн, Губен, Штарґард та Целлє [14, с. 212]. Місія утримувала також школи в таборах Ерлянґен, Зальцведель, Нейгамер, Цербст [14, с. 212].

Місія, крім таборів полонених, контактувала також з українськими робітничими колоніями в містах Бремен, Гемелінґен та Дельменюрґ, де влаштувала школу для дітей робітників, а також неписемних робітників та робітниць й утримувала там вчителя [14, с. 213].

Поряд із роботою українського проводу серед українських полонених у таборах вели роботу російські агенти з метою вербування в російську Добровольчу армію [7, с. 164]. До місії зверталися й іноземні вояки-полонені та агенти. 6 лютого

1920 р. Головний отаман у листі до МЗС застерігав: «В сучасний момент помічається великий наплив до наших військово-санітарних Місій і військових агентів козаків і старшин Бермонтовської, Авалової та інших реакційних армійських підрозділів, які як українці жадають нашої опіки, зглядно стараються увійти в склад Місій або через них до Української Армії» [5, с. 182].

На агітацію і пропаганду серед полонених великі ресурси витратили більшовики. 12 червня 1920 р. у Берліні відбувся з'їзд представників українських полонених. На з'їзд до німецької столиці прибули 17 делегатів з 14 таборів, які представляли 16 тисяч полонених. Опісля обговорення політичної ситуації з'їзд визнав, що єдиним правним устроєм на Україні має бути «пролєтарська Радянська українська Республіка» в союзі зі всіма радянськими республіками, які на той час існували чи мали утворитися [12, с. 4–5].

З'їзд звернувся до німецьких робітників, щоб ті рішуче зажадали від свого уряду не визнавати українського посольства, фінансових представників УНР місій чи комісій. Окремо звернувся не визнавати Української Військово-Санітарної місії для справ полонених, «бо ні український народ на Україні, ні полонені в Німеччині їх зовсім не признають своєю владою». Такі самі вимоги стосувалися щодо приналежності майна, що належало в Німеччині уряду УНР та його коштів, які були у німецьких банках. Текст ухвали завершувався прорадянськими лозунгами та побажаннями щодо надсилання в табори військовополонених якнайбільше комуністичної літератури. Було зрозуміло, що такий склад його делегатів був зумисне підібраний з числа лояльних до більшовиків полонених, а виразно тенденційна ухвала з'їзду була підготовлена в російських більшовицьких колах. Тим більше, що на з'їзді був присутній представник «Російського бюро по відправці полонених» [12, с. 5].

Міністерство Закордонних Справ УНР у своєму листі до українського посольства у Німеччині від 18 листопада 1920 р. відзначило, що з боку українських центральних установ, у тому числі і з боку місій за кордоном, були допущені значні помилки в роботі серед військовополонених. Місії витратили значні кошти, не надавши полоненим значної опіки і практичної допомоги щодо повернення на Батьківщину. Особливо це було відчутно в 1920 р., коли припинилися відвідини таборів, розсилка літератури читання лекцій і т. п. Становище українських полонених погіршилося. І вони у безвиході, втративши надію на допомогу з боку УНР, були змушені звернутися до «своїх національних ворогів» Натомість більшовики, витративши великі кошти на агітацію, налаштували одну частину полонених у ворожості до всього українського, а другу частину зробили байдужою [7, с. 342–343].

Як наслідок, число полонених, які вважали себе українцями, стало різко зменшуватися. Дані військово-санітарної місії свідчили про таке. Якщо на 1 травня 1920 р. у 34 таборах Німеччини було 40 184 осіб, то на перше червня того ж року реєструвалися як українці лише 26 747 осіб [15, с. 35].

Після вибуху революції у Німеччині та антигетьманського повстання в Україні справа з відправкою полонених на батьківщину значно просунулася вперед. До 14 січня 1919 р. Місія в порозумінні з урядом Німеччини зуміла відправити додому близько 40 000 полонених-українців [14, с. 212]. Надалі виїзд полонених українців

із Німеччини мав значно менші масштаби. Про що свідчать дані керівника українського відділу Червоного Хреста у Відні К. Чайки за період з грудня 1919 по жовтень 1920 р. Зокрема у грудні 1919 р. з Німеччини через Австрію в Україну виїхало 272 особи; у січні – 10 колишніх полонених; у лютому, відповідно – 27, у березні – 22; у квітні – 24; у травні – 29; у червні – 50; у липні – 11; у серпні – 2; у вересні – жодного; у жовтні – 3. Усього за вказаний період Німеччину покинули 450 колишніх полонених [29, с. 484].

Слід додати, що полонені, яких було відправлено з Німеччини, переїздили через українську збірну станицю у Відні, де їм також надавали допомогу [10, с. 166–168].

Через проблеми з фінансами навесні 1920 р. уряд УНР був змушений поступово скорочувати штати своїх закордонних місій та представництв. У наказі Української військово-санітарної місії для допомоги полоненим в Середній і Південній Європі від 23 березня 1920 р. йшлося: «Радника Української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині і завідуючого її культурно-просвітньою секцією Д-ра Василя Сімовича належить числити з днем 5 березня ц. р. звільненим із служби при згаданій вище Місії і відкомандированим у розпорядження Військового Міністерства» [2, арк. 206]. Підставою для звільнення був рапорт В. Сімовича від 2 березня 1920 р. [2, арк. 206]. 9 квітня 1920 р. Посольство УНР в Німеччині направило запит на ім'я голови місії М. Трезвінського. В запиті вимагалося негайно надати письмову відповідь на такі питання: 1) Загальний план праці Місії; 2) Спеціальні завдання їй довірені; 3) План евакуації, який реалізовує місія; 4) Реальні можливості реалізації цих завдань [7, с. 272].

Однак посольство не бажало зволікати, й того ж дня сотник Трезвінський отримав від посла таке розпорядження щодо скорочення штату Місії: «З огляду на невиявлений стан державних фінансів і малу надію на можливість дальшого фінансування Місій УНР в Німеччині пропоную Вам негайно відкомандирувати всіх членів і урядовців до Військового міністерства на Україну із виїмком найпотрібніших» [7, с. 273].

13 липня 1920 р. посольство повідомило Трезвінського про те, що частково функції виконував УЧХ. В результаті, функції місії перебрало на себе посольство УНР у Німеччині. У листі на ім'я голови місії було сказано: «Посольство УНР в Німеччині перебирає на себе слідуючі точки: а) евакуація полонених; г) захист інтересів полонених; б) культурно-просвітня робота буде обмежена на видання часописів, при чім всі книжки і бібліотеки будуть по можності залишені громадам» [7, с. 306].

Посольство повідомило, що з 15 липня офіційно повідомить німецький уряд про припинення діяльності Місії. Посольство звернулося до М. Трезвінського і його заступника повернути німецькі посвідчення («легітимаційні картки») [7, с. 306]. Проте процес ліквідації ще деякий час тривав. Ліквідована була не тільки Місія в Німеччині. 14 серпня 1920 р. Рада Міністрів УНР ухвалила постанову про ліквідацію Військово-Санітарних Місій для справ полонених в Центральній та Південній Європі і про передачу справи допомоги полоненим українцям від Міністерства військових справ до Міністерства закордонних справ УНР [7, с. 314–315]. У 1921 р. німецький уряд легалізував українську Місію, як і відділ Українського Червоного

Хреста [21, с. 99]. Проте, Місія, через брак коштів, була змушена, на той час припинити свою діяльність.

Висновки. Українська військово-санітарна місія в Німеччині, крім основного завдання щодо репатріації полонених, розвинула набагато ширшу діяльність. Її працівники продовжили працю з національно-просвітньої діяльності серед полонених, яку започаткували в роки Першої світової війни співробітники Союзу Визволення України. Займалася національним освідомленням полонених, видавала часопис та українські популярні книжки, утримувала театральні гуртки й провадила широку культурно-просвітню роботу. Праця місії здійснювалася у координації з українським посольством у Німеччині та представництвом Червоного Хреста.

У 1920 р. серйозною перешкодою в діяльності місії стала проросійська та прокомуністична агітація, яку в таборах військовополонених провадили представники російської Добровольчої армії та більшовицького уряду. Військово-санітарна місія припинила свою діяльність через брак коштів, втім її національно-виховна діяльність не минула даремно. Десятки тисяч колишніх полонених-українців усвідомили свою національну приналежність, багато з них брали участь в національно-визвольних змаганнях в Україні та на еміграції.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ). Ф. 581 (Колекція документів діяльності уряду та армій УНР і ЗУНР). Оп. 1. Спр. 196. 38 арк.
2. ЦДІАУЛ. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 199. 212 арк.
3. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / упор. Валентин Кавунник. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2016. 796 с.
4. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах / відп. ред. В. Верстюк. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
5. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. ІІІ / упорядник В. Сергійчук. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 616 с.
6. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. К.: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
7. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кравець. К.: Смолоскип, 2012. 592 с.: іл.
8. Воля. Відень. 1919. 16 серпня. Т. 2. Ч. 3. С. 135–136.
9. Воля. 1920. 24 січня. Т. 1. Ч. 4. С. 182–184.
10. Воля. 1920. 24 січня. Т. 1. Ч. 4. С. 166–171.
11. Воля. 1919. 15 листопада. Т. 5. Ч. 3. С. 135–137.
12. З'їзд полонених. З'їзд представників українських громад з таборів полонених у Німеччині. *Нова Доба*. Відень, 1920. 26 червня. Ч. 17. С. 4.
13. Український Прапор. Відень, 1920. 20 червня. Ч. 36. С. 2.

14. Вернироля В [Сімович В.]. Українська військово-санітарна Місія в Німеччині. *Воля*. Відень, 1919. 29 листопада. Т. 5. Ч. 5. С. 212–214.

15. Даниленко В., Кривець Н. Передмова. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали* / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кравець. К.: Смолоскип, 2012. С. 5–45.

16. Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). Харків: Прапор, 2007. 224 с.

17. Кривошеєва Л.М. Діяльність Василя Сімовича в організації таборової преси. *Українська журналістика в контексті доби*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції. Львів, 23–24 вересня 2004 р. Львів: ЛНУ, 2004. С. 94–97.

18. Кривошеєва Л.М. Національно-просвітня діяльність Союзу Визволення України в таборах військовополонених українців: автореф. дис. … канд. іст. наук. Запоріжжя, 2009. 16 с.

19. Кулеша Н.М. Українська преса у Німеччині 1919–1945 рр.: формування та функціонування: монографія / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики». Львів, 2009. 344 с.

20. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): матеріали до бібліографії / передмова М. Вальо. Львів, 1998. 298 с.

21. Наріжний С. Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.

22. Патер І.Г. Союз Визволення України. Львів, 1996.

23. Саєвич Й.Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. … дис. канд. іст. наук. Львів, 2007. 20 с.

24. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / Ігор Срібняк. Київ; Філадельфія, 1997. 187 с.

25. Трембіцький В. Всеукраїнське Товариство Червоного Хреста 1918–1923. *Вісті Комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1972. Ч. 4. С. 16–21.

26. Трембіцький В. Лікарський світ за української держави (за Директорії 1919–20 р.). *Вісті Комбатанта*. Торонто – Нью-Йорк, 1974. Ч. 1. С. 18–21.

27. Трембіцький В. Міністерство Здоров'я в УНР. *Вісті Комбатанта*. Нью-Йорк–Торонто, 1972. Ч. 3. С. 14–21.

28. Трембіцький В. Основи Санітарно-медичної служби в УНР (листопад 1917–березень 1918). *Вісті Комбатанта*. Торонто – Нью-Йорк, 1972. Ч. 1. С. 29–32.

29. Чайка К. Український Червоний Хрест за кордоном. *Воля*. Відень, 1920. 4 грудня. Т. 4. Ч. 10. С. 482–486.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u L'vovi (TsDIAUL). F. 581 (Kolektsiya dokumentiv diyal'nosti uryadi ta armiy UNR i ZUNR). Op. 1. Spr. 196. 38 ark.

2. TsDIAUL. F. 581. Op. 1. Spr. 199. 212 ark.

3. Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Dyplomatychni dokumenty vid Versal's'koho do Ryz'koho myrnykh dohovoriv (1919–1921) / upor. Valentyn Kavunnyk. K.: Instytut ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho, 2016. 796 p.

4. Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky 1918–1920. Dokumenty i materialy u 2 tomakh / vidp. red. V. Verstyuk. K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2006. T. 2. 744 p.

5. Symon Petlyura. Statti, lysty, dokumenty. T. III / uporyadnyk V. Serhiychuk. K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1999. 616 p.

6. Ukrayins'ka politychna emihratsiya 1919–1945: Dokumenty i materialy. K.: Parlament·s'ke vyd-vo, 2008. 928 p.

7. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): dokumenty i materialy / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kravets'. K.: Smoloskyp, 2012. 592 p.: il.

8. Volya. Viden'. 1919. 16 serpnya. T. 2. Ch. 3. P. 135–136.

9. Volya. 1920. 24 sichnya. T. 1. Ch. 4. P. 182–184.

10. Volya. 1920. 24 sichnya. T. 1. Ch. 4. P. 166–171.

11. Volya. 1919. 15 lystopada. T. 5. Ch. 3. P. 135–137.

12. Z'yizd polonenykh. Z'yizd predstavnykiv ukrayins'kykh hromad z taboriv polonenykh u Nimechchyni. *Nova Doba*. Viden', 1920. 26 chervnya. Ch. 17. P. 4.

13. Ukrayins'kyy Prapor. Viden', 1920. 20 chervnya. Ch. 36. P. 2.

14. Vernyvolya V [Simovych V.]. Ukrayins'ka viys'kovo-sanitarna Misiya v Nimechchyni. *Volya*. Viden', 1919. 29 lystopada. T. 5. Ch. 5. P. 212–214.

15. Danylenko V., Kryvets' N. Peredmova. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): dokumenty i materialy / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kravets'. K.: Smoloskyp, 2012. P. 5–45.

16. Zhvanko L. Sotsial'ni vymiry Ukrayins'koyi Derzhavy (kviten'–hruden' 1918 r.). Kharkiv: Prapor, 2007. 224 p.

17. Kryvosheyeva L.M. Diyal'nist' Vasylya Simovycha v orhanizatsiyi taborovoyi presy. *Ukrayins'ka zhurnalistyka v konteksti doby*: Materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsiyi. L'viv, 23–24 veresnya 2004 r. L'viv: LNU, 2004. P. 94–97.

18. Kryvosheyeva L.M. Natsional'no-prosvitnya diyal'nist' Soyuzu Vyzvolennya Ukrayiny v taborakh viys'kovopolonenykh ukrayintsiv: avtoref. dys. … kand. ist. nauk. Zaporizhzhya, 2009. 16 p.

19. Kulesha N.M. Ukrayins'ka presa u Nimechchyni 1919–1945 rr.: formuvannya ta funktsionuvannya: monohrafiya / NAN Ukrayiny, LNNBU im. V. Stefanyka, Viddilennya «Naukovo-doslidnyy tsentr periodyky». L'viv, 2009. 344 p.

20. Martynyuk M. Ukrayins'ki periodychni vydannya Zakhidnoyi Ukrayiny, krayin Tsentral'noyi ta Zakhidnoyi Yevropy (1914–1939 rr.): materialy do bibliohrafiyi / peredmova M. Val'o. L'viv, 1998. 298 p.

21. Narizhnyy S. Ukrayins'ka emigratsiya. Kul'turna pratsya ukrayins'koyi emigratsiyi 1919–1939 (materialy, zibrani S. Narizhnym do chastyny druhoyi). K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1999. 272 p.

22. Pater I.H. Soyuz Vyzvolennya Ukrayiny. L'viv, 1996.

23. Sayevych Y.Y. Viys'kovopoloneni ukrayintsi v taborakh Avstro-Uhorshchyny i Nimechchyny v period Pershoyi svitovoyi viyny: vyshkil ta orhanizatsiya pobutu: avtoref. … dys. kand. ist. nauk. L'viv, 2007. 20 p.

24. Sribnyak I. Obezzbroyena, ale neskorena: Internovana Armiya UNR v taborakh Pol'shchi i Rumuniyi (1921–1924 rr.) / Ihor Sribnyak. Kyyiv; Filadel'fiya, 1997. 187 p.

25. Trembits'kyy V. Vseukrayins'ke Tovarystvo Chervonoho Khresta 1918–1923. *Visti Kombatanta*. Toronto; N'yu-York, 1972. Ch. 4. P. 16–21.

26. Trembits'kyy V. Likars'kyy svit za ukrayins'koyi derzhavy (za Dyrektoriyi 1919–20 r.). *Visti Kombatanta*. Toronto – N'yu-York, 1974. Ch. 1. P. 18–21.

27. Trembits'kyy V. Ministerstvo Zdorov»ya v UNR. *Visti Kombatanta*. N'yu-York–Toronto, 1972. Ch. 3. P. 14–21.

28. Trembits'kyy V. Osnovy Sanitarno-medychnoyi sluzhby v UNR (lystopada 1917–berezen' 1918). *Visti Kombatanta*. Toronto – N'yu-York, 1972. Ch. 1. P. 29–32.

29. Chayka K. Ukrayins'kyy Chervonyy Khrest za kordonom. *Volya*. Viden', 1920. 4 hrudnya. T. 4. Ch. 10. P. 482–486.

УДК [327.7 (477): 430] «1919/1923»

Ірина Краснодемська,
провідний науковий співробітник відділу
історичних студій Науково-дослідного
інституту українознавства
(Україна, м. Київ)

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО В НІМЕЧЧИНІ В 1919–1923 РОКАХ

В статті розглядається політична і дипломатична діяльність Р. Смаль-Стоцького у 1919–1923 роках в Німеччині як дипломатичного представника ЗУНР, радника посольства і посла УНР в Берліні. Зокрема, висвітлюється його діяльність по міжнародній підтримці української незалежності. Наголошується на вагомому внеску Р. Смаль-Стоцького в інформаційно-пропагандистську роботу українського посольства в Берліні, розвиток міжнародних зв'язків України з Німеччиною та іншими державами. Були налагоджені тісні стосунки з німецьким Міністерством закордонних справ, самим міністром, з представниками Латвії, Японії, Італії, Румунії, Польщі, Чехії, Англії, Франції, Фінляндії, Угорщини, Австрії тощо. Працівники посольства в різний спосіб намагалися гідно представити свою державу у Берліні. Улаштовували зустрічі, прийняття, спільні українсько-німецькі наради. Звертається також увага на організаційну та матеріальну допомогу посольства на чолі з Р. Смаль-Стоцьким українським студентам, полоненим.

***Ключові слова**; політична, дипломатична діяльність, Р. Смаль-Стоцький, посольство, УНР, міжнародні зв'язки.*

Iryna Krasnodemska,
leading research fellow of the
Historical Studies Department of RIUS
(Ukraine, Kyiv)

Diplomatic activity of Roman Smal-Stotsky in Germany in 1919–1923 years

The article deals with the political and diplomatic activities of R. Smal-Stotsky in 1919–1923 in Germany as a diplomatic representative of the ZUNR, an advisor to the embassy and the ambassador of the UNR in Berlin. In particular, he covers his activities on international support for Ukrainian independence. The contribution of R. Smal-Stotsky to the informational propaganda work of the Ukrainian embassy in Berlin, the development of Ukraine's international relations with Germany and other states is emphasized. There were established close ties with the German Ministry of Foreign Affairs, with the Minister himself, with representatives of Latvia, Japan, Italy, Romania, Poland, Czech Republic, England, France, Finland, Hungary, Austria, etc. The embassy staff tried to adequately represent their state in Berlin in a different way. Arranged parties, adoption, joint Ukrainian-German meetings. Attention is also drawn to the organizational and material assistance of the embassy headed by R. Smal-Stotsky to Ukrainian students, prisoners.

Key words*; political, diplomatic activity, R. Smal-Stotsky, embassy, UNR, international relations.*

У період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. міжнародний чинник став одним із найважливіших для нової української влади. В цей час за кордоном створювалися дипломатичні установи та місії, які відігравали значну роль у становленні й розвитку української державності. Іхня діяльність мала серйозний вплив на міжнародний аспект самостійницьких прагнень українських урядів. Нині українська дипломатія відзначає 100 літній ювілей.

Для сучасної розбудови міжнародних відносин особливо важливим є залучення до цього державотворчого процесу ориґінального досвіду створення української дипломатичної служби та зародження її національних традицій у 1918–1923 рр., коли саме й були зроблені перші кроки на шляху побудови зовнішньої політики новітньої доби.

На окремий розгляд заслуговує діяльність українських дипломатів у 1918–1923 рр. у Німеччині, яка офіційно визнала українську державність і важливість дипломатичних відносин, з якою значно зросла в 1918 р. в умовах війни з більшовицькою Росією. Відтак, вивчення становлення та діяльності українсько-німецьких відносин і їх переосмислення є важливим і своєчасним та сприятиме глибшому розумінню міжнародного контекту українських визвольних змагань.

У двосторонніх відносинах вагомими є не тільки геополітичні, економічні інтереси, а й особистісний чинник. Підбір дипломатичних кадрів та призначення послів є важливою процедурою у зовнішньополітичній сфері країн, а дослідження діяльності окремих дипломатів сприяє кращому розумінню двосторонніх відносин.

Роман Степанович Смаль-Стоцький – відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат, Надзвичайний Посол і Повноважний Міністр УНР в Берліні (1921–1923), мовознавець.

Широкій громадськості Р. Смаль-Стоцький більше відомий як мовознавець (аналізу його наукової діяльності присвячені десятки наукових досліджень), а його громадська, політична і дипломатична робота, якій він присвятив значну частину свого життя, маловідома. Про неї було відомо лише вузькому колу представників старшого покоління. Хоча в буремні роки боротьби за відродження української державності вона у нього була основною.

В українській історіографії є дослідження І. Матяш [22], О. Машевського [23], В. Головченка [9], І. Дацківа [12], П. Гай-Нижника [6-8], в яких розглядається історія української дипломатії, зокрема формування та діяльність українських дипломатичних установ в Німеччині, їх боротьба за незалежну українську державу, а також життєвий шлях та діяльність окремих українських дипломатів. Різні енциклопедичні видання містять публікації О. Добржанського, О. Огуя [14], В. Головченка [10], Й. Дзендзелівського [13] про Р. Смаль-Стоцького. Але його дипломатична діяльність не була предметом спеціального дослідження. Цей напрям діяльності Р. Смаль-Стоцького побіжно представлено в роботах, присвячених українсько-німецьким відносинам 1917 – 1922 рр. та дипломатії УНР [1, 3, 19, 16, 37], а також в працях І. Кедрина-Рудницького [18, 36], П. Брицького [2].

Мета нашої статті – дослідження політичної й дипломатичної діяльності Р. Смаль-Стоцького у 1919–1923 рр. в Німеччині як дипломатичного представника ЗУНР, радника посольства і посла УНР в Берліні.

Народившись в Чернівцях у високоосвіченій і патріотичній родині (батько – Степан Смаль-Стоцький – один з творців національного пробудження на Буковині, професор української мови і літератури в Чернівецькому університеті, мати – Емілія, походила із родини священиків Заревичів на Поділлі), Р. Смаль-Стоцький вже з юних років визначив своє життєве кредо – служити українському народу і завдяки активній науковій та громадсько-політичній дільності брати участь у визвольних змаганнях до здобуття Україною незалежності й суверенітету. Присвятивши себе науковій праці в галузі мовознавства, він поєднував, як і багато хто з його сучасників, науково-педагогічну роботу з активною громадсько-політичною і дипломатичною діяльністю [21, с. 7].

Політичну діяльність Р. Смаль-Стоцького можна поділити на кілька періодів: 1) до постання УНР; 2) період УНР, Гетьманату, Директорії; 3) міжвоєнний період; 4) після Другої світової війни [18, с. 24].

У період Першої світової війни Р. Смаль-Стоцький, як і його батько, відомий мовознавець професор Степан Смаль-Стоцький, був активним діячем Союзу Визволення України (СВУ), брав безпосередню участь в культурно-просвітницькій і національно-виховній роботі серед українців-полонених з російської армії в таборах військовополонених у Німеччині (Вецлярі, Раштаті, Зальцведелі), прищеплюючи їм національно-державницьку свідомість [2, с. 682].

У 1916 р. Р. Смаль-Стоцький уже був обраний головою Просвітнього відділу в таборі полонених у Вецлярі, де активізував культурно-освітню роботу. Він

особисто відвідував табори полонених, знайомився з умовами утримання і виступав перед військовополоненими з доповідями про актуальні проблеми того часу. Зокрема, виступив з доповідями «Україна і світова війна» та «Про становище в Україні» (21 вересня 1918 р., табір Раштат; 6 жовтня, табір Зальцведель 3) [18, с. 25; 27, арк. 21].

У 1917 р. Р. Смаль-Стоцького делеговано від таборів полонених українців до представництва СВУ в Берліні. Там він налагодив приязні стосунки із співробітниками посольства Української Держави, військового міністерства Німеччини і представниками міністерства закордонних справ Німеччини, з якими обговорював питання полегшення умов перебування українських полонених у таборах [4].

Після визнання Німеччиною 2 червня 1918 р. де-юре Української Держави в цій країні було створено українське посольство, діяльність якого була затверджена постановою Ради міністрів від 21 червня 1918 р., послом П. Скоропадський призначив Ф. Штейнгеля, а деякий час радником був Р. Смаль-Стоцький [8, с. 106–107; 7, с. 27].

На початку серпня 1918 р. на конференції представників таборів військовополонених замість ліквідованої СВУ для керівництва організаційною і культосвітньою роботою в таборах було обрано міжтаборовий «Комітет культурної помочі». Р. Смаль-Стоцький став референтом об'єднаного «Комітету культурної помочі» в Берліні [5].

Після утворення Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко призначив Р. Смаль-Стоцького дипломатичним представником ЗУНР у Берліні. Знання німецької та інших європейських мов допомогло йому швидко встановити зв'язки зі співробітниками міністерства закордонних справ Німеччини і дипломатичними працівниками інших держав та отримувати інформацію від них, а також інформувати їх про українські справи [2, с. 684].

Із проголошенням Акту злуки ЗУНР із Українською Народною Республікою 22 січня 1919 р. в Німеччині було утворено об'єднане українське посольство на чолі з М. Поршем, при якому Р. Смаль-Стоцький працював радником, а згодом послом УНР в Берліні.

У серпні 1919 р. Р. Смаль-Стоцький виступив у м. Карлсбаді з доповіддю «Про внутрішнє становище в Україні» на конференції голів дипломатичних місій УНР у різних державах і співробітників Міністерства закордонних справ УНР [2, с. 684].

Після закінчення Першої світової війни міжнародна політична ситуація у світі була дуже складною. 11 серпня 1919 р. у Веймарі була прийнята Конституція Німецької імперії (або Веймарська імперська конституція), яка заснувала Веймарську республіку, діючу на принципах парламентської демократії і федералізму. Конституція поєднувала парламентську форму правління з президентською владою. Найвищий законодавчий орган Райхстаг обирався на чотири роки шляхом загальних і рівних виборів. У результаті підписання 28 червня 1919 р. Версальського мирного договору Німеччина втратила 13% своєї території на користь Великої Британії, Франції, Бельгії, Данії Австрії, Польщі, Японії та ін., а також віддала 90% морського торговельного флоту, збройні сили зазнавали значного скорочення, все озброєння

конфісковувалось. На Німеччину, як винуватицю війни, накладались значні грошові репарації на користь країн-переможців [35, с. 564], загальна сума яких становила 226 мільярдів марок. У 1921 р. ця сума була скорочена до 132 мільярдів марок. Причому Франція мала отримати 52%, Велика Британія 22%, Італія 10% і Бельгія 8%.

У таких умовах основним завданням посольства УНР в Берліні було проведення зовнішньополітичної діяльності з метою міжнародної підтримки української незалежності. Були налагоджені тісні зв'язки з Німецьким Міністерством закордонних справ, самим міністром, з представниками Латвії, Японії, Італії, Румунії, Польщі, Чехії, Англії, Франції, Фінляндії, Угорщини, Австрії тощо [32, арк. 26].

Працівники посольства в різний спосіб намагалися гідно представити свою державу у Берліні. Улаштовували зустрічі, прийняття, спільні українсько-німецькі наради.

Ще на початку лютого 1919 р. М. Порш ініціював створення Балтійсько-Чорноморської федерації, що ставила своєю метою об'єднання країн, яким загрожувала небезпека з боку більшовицької Росії. З цією метою 18 лютого 1919 р. він скликав в українському посольстві в Берліні українсько-литовсько-білоруську нараду, на якій поставив на обговорення низку проблем, спільних для України, Білорусі та держав Балтики щодо: 1) небезпеки з боку Польщі; 2) небезпеки з боку більшовиків; 3) небезпеки з боку російської реакції, яка відстоює «єдину і неділиму» Росію; 4) організації боротьби за міжнародні визнання; бажання мати спільні кордони; узгодженості економічних й торговельних інтересів тощо [6, с. 139].

Безпосередньо на зустрічі були присутніми український посол в Німеччині М. Порш, радник посольства Р. Смаль-Стоцький, литовський посол Шауліс та члени литовської делегації на Паризьку мирну конференцію, які тоді перебували в Берліні, а також аташе литовського посольства Листовський, який представляв інтереси білорусів. Учасники наради підготували пропозиції для своїх урядів щодо координації їхніх дій у «всіх дипломатичних і військових справах, котрі стосуються Польщі і Москви» та боротьбі за здобуття державної самостійності. Щодо литовсько-українського зближення, то М.Порш вважав, що першим кроком у цьому напрямі мав би бути «обмін урядовими нотами, котрі задокументували би публічно бажання добрих сусідських відносин і взаємної державності». Згодом до таких зустрічей, які набули відносної систематичності, приєдналися й представники Фінляндії, Латвії, Естонії та Білорусії. Учасники нарад у перспективі планували започаткувати й постійну конференцію послів «для координації політики пограничних держав у Німеччині» [6, с. 139–140].

Для вирішення цього питання 8 листопада 1919 р. в посольстві УНР в Берліні відбулася нарада за участю послів України (М. Порш), Фінляндії (Снис), Латвії (Шрайнер), Литви (Пурницкис), Білорусі (Чарнецький), Естонії (Марта) та радника посольства Р. Смаль-Стоцького. Посли Фінляндії й Прибалтійських країн зауважили, що не мають права брати участь у постійній комісії без урядових доручень. Це може викликати небажані коментарі і підозри у німців й Антанти. А М. Порш заявив, що такі делікатні політичні союзи мають створюватися за згодою і спеціальними урядовими повноваженнями, бо політику окремих країн здійснюють

уряди, а не посли, які мають спеціальну та обмежену компетанцію. Крім цього, інтереси прикордонних держав, на думку німців, різні. Прибалтійські країни можуть і без Німеччини обійтися, а Фінляндія ніяк. У подібному становищі й Україна, окремі інтереси якої пов'язані з Німеччиною. Посол М. Порш порадив змінити назву «постійна конференція» на «товариські наради». Присутні посли ухвалили рішення координувати політику прикордонних посольств через товариські наради, обмін інформацією пресових та інформаційних агентств [26, арк. 20–21].

У зв'язку з подіями на врангелівському фронті, у листопаді 1920 р. Р. Смаль-Стоцький відвідав бельгійського посла, радника французького посольства графа Сент-Кентена, посла Італії Де-Мартіно і шефа військової британської місії генерала Манкольма. 12 січня 1921 р. він також взяв участь у рауті Міністра закордонних справ Німеччини д-ра Сіменса за участю акредитованих у Берліні дипломатів. 29 січня 1921 р. увесь дипломатичний персонал українського посольства запросили на раут до нового посла Японії в Берліні І. Гіокі, де був увесь дипломатичний корпус, акредитований у Німеччині. Українське посольство на рауті представили Р. Смаль-Стоцький та секретар В. Хотько. Наприкінці січня 1921 р. посол Латвії д-р Войт організував для українських дипломатів урочистий вечір, на якому були присутні Р. Смаль-Стоцький і секретарі посольства В. Левицький та В. Хотько [16, с. 43, 44].

Коли більшість держав світу юридично не визнавали української державності й про Україну мало знали в політичних колах зарубіжжя та серед громадськості, одним із напрямків діяльності послів М. Порша, Р. Смаль-Стоцького та інших співробітників українського посольства в Німеччині була інформаційно-пропагандистська робота, метою якої було поширення об'єктивної інформації про політичне, соціально-економічне становище в Німеччині, Радянській Україні, Росії, Сибіру, на Далекому Сході, політичну орієнтацію керівництва української держави, національно-культурний потенціал української нації, відношення радянських представників до українських емігрантів в Німеччині тощо. Тільки за перше півріччя 1920 р. підготовлено й вислано 32 таких вислідів, а до кінця 1921 р. – більше 200 [29, арк. 17–19, 203–257; 30, арк. 395–409; 32, арк. 26зв].

Також необхідно було подолати згубні й неприязні для України пропагандистські заходи з боку Польщі, російського емігрантського руху та більшовицької Росії, які зазіхали на українську територію[11, с. 17].

Поряд із цим українське посольство, виконуючи свою роботу, не раз зверталося до німецьких установ з умотивованими претензіями й вимогами. Зокрема, у листопаді 1920 р. посольство вислало дипломатичну ноту до Міністерства закордонних справ Німеччини в справі полегшення в'їзду до Німеччини українських громадян з території Австрії та Чехо-Словаччини.

Німецькі консулати у Відні та Празі не визнавали згідно з розпорядженням німецького МЗС дипломатичних, кур'єрських та громадянських паспортів. Для вирішення цього питання українські дипломати попрохали від німецької влади відповідних інструкцій своїм консулатам у Відні та Празі.

На посольство також покладалися завдання з'ясування зовнішньополітичних планів німецького уряду. 3 лютого 1921 р. С. Петлюра в листі до посла УНР, роз-

глядаючи вірогідність інтервенції західних держав в Україну та більшовицького наступу, ставив дипломатові відповідні завдання [16, с. 43].

Вагому роль в українському державотворенні і міжнародних відносинах України посольство надавало «Зеленому Клину» та Маньчжурії. Посол адресував послу Китаю в Німеччині ноту, у якій зазначалося, що інтереси Китаю та Японії до територій колишньої Росії збігаються з інтересами всіх нових національних держав, які постали на території колишньої російської імперії. А особливий інтерес далекосхідні території становлять для УНР. Звернувши увагу на лист Української крайової ради в Маньчжурії, посольство попросило китайських дипломатів ужити заходів перед їхнім урядом задля того, щоб українські крайові органи в Маньчжурії уважалися урядовими; щоб ці національні органи визнав Китай, узяв їх під свою охорону й надав їм право на самовизначення. Українські дипломати домагалися також, щоб китайський уряд фінансово підтримав українські національні культурні інституції: школи, часописи тощо [16, с. 43].

У цей складний і драматичний період Української Народної Республіки в Західній Європі активізувалася агентура, яка вела підривну діяльність проти молодої української держави. Особливо досаждала агентура радянської Росії. Працівники посольства, зокрема Р. Смаль-Стоцький, уважно слідкували за підступною діяльністю більшовицьких спецслужб в Німеччині. 10 вересня 1920 р. Р. Смаль-Стоцький сповістив контррозвідку Генштабу Армії УНР про те, що військовий льотчик Озоль, який служив у Берліні при інспекторі авіаційного флоту сотнику Кривенку, насправді був членом таємної більшовицької військової місії в Німеччині. Також було виявлено, що Озоль передав більшовицькій місії секретну інформацію щодо структури армії УНР. Р. Смаль-Стоцький застеріг військові установи й попросив передати Озоля, якщо той повернеться в Україну, військово-польовому судові [2, с. 684–685].

31 серпня 1920 р. посол у Швейцарії, уповноважений міністр УНР М. Василько, якому було доручено здійснювати політичний контроль і нести відповідальність за посольства в Італії, Німеччині, Угорщині, звернувся до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського з проханням звільнити посла в Берліні М. Порша та «препоручити ... передати Р. Смаль-Стоцькому як справи посольства, так і гроші і цінності (закуплені товари та авто), які маються у нього на руках, та звільнити негайно посольське приміщення» [28, арк. 17]. Офіційно ж його призначили на цю посаду на початку 1921 р.

Будучи послом УНР в Берліні, Р. Смаль-Стоцький розвивав двосторонні стосунки між Німеччиною й Україною, а також цікавився ставленням до УНР й інших держав. Особливо це стало необхідним після підписання у Ризі 18 березня 1921 р. представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з другого, мирного договору, який формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919–1920 років, санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Радянською Росією та фактично анулював Варшавський договір 1920 р.

3 квітня 1921 р. М. Василько у листі до посла УНР у Парижі О. Шульгина писав, що отримав від Р. Смаль–Стоцького телеграму, в якій йдеться про те, що голова Раднаркому УСРР Х. Раковський збирається висунути ультиматум Польщі щодо

ліквідації Уряду і Армії УНР. М. Василько передрікав, що Польща змушена буде задовольнити вимоги Х. Раковського [2, с. 685].

Незабаром 25 квітня 1921 р. вже сам Р. Смаль-Стоцький у листі до міністра закордонних справ УНР А. Ніковского (копії надіслані Головному отаманові Симону Петлюрі та прем'єр-міністрові УНР Андрію Лівицькому) сформулював свої прогнози щодо майбутнього українського еміграційного уряду в Польщі. Передбачаючи, що урядовий і парламентський центр УНР у м. Тарнові буде офіційно ліквідовано й він змушений переїхати до іншої держави, Р. Смаль-Стоцький запропонував, щоб у Варшаві міністерство закордонних справ належним чином повідомило іноземні посольства, а особливо ті, в яких є українські місії, що український уряд не ліквідовується, а змінює місце розташування на іншу державу. Так будуть упереджені можливі непорозуміння після переїзду уряду [2, с. 685–686].

Водночас посол ставить до відома, що Німеччина уклала договір із радянською Україною про обмін полоненими, а це можна вважати своєрідним формальним визнанням УСРР. Вказує як це відіб'ється на подальшій праці посольства УНР у Німеччині [28, арк. 87–88].

Працюючи послом у Німеччині, Р. Смаль-Стоцький, крім суто дипломатичних обов'язків, у 1921 р. разом з представниками Вірменії та Грузії ініціював організацію допомоги голодуючим на території колишньої Російської імперії. Ця акція була схвалена Головним отаманом С. Петлюрою, який запропонував надіслати відповідну директиву українським послам в інших державах, щоб і «вони зі свого боку в порозумінню з організаціями українського Червоного хреста та в контексті з представниками держав, які утворилися на території колишньої Росії, проводили відповідну акцію в зв'язку з організацією допомоги голодуючим...» [2, с. 686].

У той час обставини перебування українських емігрантів були ускладнені [16, с. 45]. Зокрема, уряд Баварії ускладнив дозвільні процедури перебування іноземців на її території.

В листі від 27 січня 1921 р. до німецького Міністерства закордонних справ Р. Смаль-Стоцький висловив протест проти примусового виселення українських полонених. В офіційній відповіді німецьке Міністерство закордонних справ завірило, що всі українські полонені, а також інтерновані червоноармійці – українці, яких насильно мобілізовано і які не бажають повертатися до Радянської Росії, а хочуть залишитися в Німеччині, не будуть примусово висилатися проти їхньої волі і можуть залишитися в Німеччині [31, арк. 14–18].

Зважаючи на це, кожен полонений чи інтернований українець, якого знімали з робіт і відсилали до табору, щоб примусово вислати його до Радянської Росії, мав, якщо він не хотів їхати, подати письмову заяву дирекції табору чи комендатурі, в якій чітко зазначити, що він не хоче повертатися до Радянської Росії, а бажає залишитися в Німеччині [31, арк. 18].

Посольство УНР в Берліні та Комітет Міжнародного Червоного Хреста в Берліні зі свого боку вживали всі необхідні заходи щодо охорони прав полонених та інтернованих українців [31, арк. 18].

24 травня 1921 р. Р. Смаль-Стоцький звернувся до Міністерства закордонних справ УНР, яке тоді мало осідок у польському місті Тарнові: «Старшини Армії УНР звертались з запитаннями, чи не можна б їх відправити до Армії УНР, але рівночасно прибуває раз у раз усе більше старшин з Польщі, які тікають з концентраційних таборів і за всяку ціну хотять залишитися в Німеччині. Названі вище старшини за допомогою посольства УНР у Німеччині вже позаписувались до німецьких вищих шкіл і тепер ледве чи схотять повернутись до Армії, поки вона зістається інтернованою. Загалом треба сказати, що ті українські військові елементи, які зараз перебувають на теренах Німеччини, можуть бути використані лише в умовах війни, а поки лишається в силі існуючий стан речей, з Німеччини згодяться виїхати лише елементи гірші» [25, с. 406–407].

Дипломати опікувалися українськими студентами, серед яких було чимало колишніх вояків збройних сил України. Посольство допомагало студентам організаційно та матеріально: засновувало іменні стипендії, сприяло організації курсів українознавства [16, с. 45].

Восени 1920 р. посольство подарувало через Міністерство закордонних справ Німеччини для слов'янських семінарів університетів Берліна, Лейпцига та Мюнхена комплекти книжок, складених з екземплярів усіх наукових та художніх видань, які надрукували українські видавництва за кордоном [16, с. 45].

Знаючи про важке матеріальне положення українського студентства за кордоном, посольство розгорнуло широку акцію задля здобуття коштів на допомогу студентам. Із цього приводу Р. Смаль-Стоцький звернувся до українських громадян, які перебували в Німеччині, із закликом жертвувати кошти на допомогу молоді.

Окрім того, посольство підготувало спеціальний меморіал про нужденне життя українських студентів та передало його берлінському комітетові Американського союзу християнської молоді. Копії цього меморіалу посольство передало до українського посольства у Відні та в українські дипломатичні місії в Берні, Варшаві, Парижі та Празі, попрохавши ці українські інституції, зі свого боку, звертатися до місцевих комітетів згаданого Християнського союзу [16, с. 45].

У 1921 р. генеральний консул УНР в Мюнхені В. Оренчук, який мав тісні стосунки з керівництвом Німецько-українського господарського товариства в Мюнхені, ініціював проведення спеціального зібрання товариства, присвяченого питанням відбудови українського господарства та запрошення до участі в ньому українських високопосадовців. 25 червня 1921 р. він разом з послом УНР у Берліні Р. Смаль-Стоцьким та Міністром фінансів УНР Х. Барановським взяли участь у загальних зборах товариства, що стали «неабиякою маніфестацією для української справи» [22, с. 211]. Склад учасників зібрання був достатньо репрезентативним: представники понад 500 німецьких фірм, берлінських і мюнхенських державних установ, а саме берлінського міністерства закордонних справ і міністерства шляхів, баварського міністерства торгівлі і земельних справ, мюнхенської торгової палати, міської думи та ін. Збори відкрив голова товариства таємний радник Пшорр, потім український посол виголосив коротку вітальну промову. Два інші українські гості виступили з доповідями: Х. Барановський «Задачі української кооперації», В. Орен-

чук – «Відбудова економічного життя України». Консул у своїй доповіді спеціально акцентував увагу на ролі закордонної промисловості і закордонного капіталу в відбудові української економіки [22, с. 211].

Повернувшись у Берлін, посол Р. Смаль-Стоцький надіслав В. Оренчуку лист, в якому відзначив заслуги українського консула: «Уважаю моїм приємним обов'язком висказати Вам іще раз моє повне задоволення щодо Вашої діяльности. Я не маю слів признання й подяки для Вас за Вашу працю. Я був глибоко тронутий та врадований тією великою повагою та пошаною, якою Ви, як Український Консул, між німецьким суспільством у Баварії користуєтеся і тією висотою престижу УНР, яку Ви вибороли і закріпили» [22, с. 211].

У кінці 1921 р. становище еміграційного уряду УНР та його представництв, як і всієї української еміграції за кордоном, надзвичайно ускладнилося. Адже це був період після підписання низки договорів щодо західноукраїнських земель (Сен-Жерменський, Тріанонський, Ризький), коли Паризька конференція не визнала обох делегацій (УНР і ЗО УНР) представника української держави. Держави Антанти та їх союзники вирішували питання з позиції своїх національних геополітичних інтересів. У цей час загострилися стосунки між різними групами українських емігрантів. Почалися пошуки винних у причинах поразки української революції, взаємні звинувачення тощо. Таких нападок зазнав і Р. Смаль-Стоцький, перед яким стояло завдання не тільки улаштування міждержавних стосунків, а й налагодження особистих стосунків між емігрантськими групами взагалі й окремими лідерами цих груп зокрема. Певною мірою Р. Смаль-Стоцькому вдавалося його вирішувати [2, с. 686].

Така енергійна, ініціативна робота посла із власним баченням розвиту подій на перспективу не всім подобалася, не з усіма його пропозиціями й акціями погоджувались. Так, член дипломатичної місії УНР в Парижі М. Левитський у листі до М. Василька від 28 листопада 1921 р. розкритикував Р. Смаль-Стоцького за його ноту державам Антанти.

У листі-відповіді М. Левитському від 3 грудня 1921 р. М. Василько з властивим йому тактом і логікою взяв під захист дипломатичну діяльність Р. Смаль-Стоцького на посту посла й дав останньому чудову характеристику. Зокрема він зазначав, що меморандум, який критикує М. Левитський, підготувало посольство в Берліні на чолі з Р. Смаль–Стоцьким.

«Ідея нашої самостійності – не тільки не відкинена в меморандумі, але, коли уміти його читати, навіть особливо підкреслена... Завдячую я майстерності, з якою мій товариш Стоцький у порозумінню зі мною, його вистилізував і власне тому, що російська преса не могла вибухнути скаженим ревом, меморандумом, натурально, більше робить і через це може, наскільки це в обсягу можливості бути корисним...

При цій нагоді мушу Вам одверто висловити, що я, відколи маю нагоду працювати тут разом зі Стоцьким, ще більше ніж перше непохитне переконання, що Стоцький є надзвичайно здібна, надзвичайно пильна і серйозна, якраз для дипломатичного фаху особливо надаюча людина, що не дивлячись на безприкладно тяжку ситуацію, в якій ми тепер у Німеччині знаходимося, добилася своїм тактом

того, що нас принаймні беруть серйозно і внаслідок того не дивлячись на присутність тут представництва української світської республіки, ми користуємося більшою ніж вона, перевагою перед німецькими властями.

Дорогий товаришу, ми занадто тісно заприязнені, що я лишив без щирої відповіді Вам безпідставний і нестримний нападок під покришкою нібито направлений проти Стоцького, мусів влучити мене, а особливо лайку на адресу щирого, патріотичного урядовця, яким є Стоцький», – писав М. Василько [33, арк. 35, 35 зв.].

Отже, в цьому листі М. Василько охарактеризував Р. Смаль-Стоцького як відданого поборника української державності в її непростий, скрутний період і вітав його професійну обдарованість.

Після втрати української державності внаслідок наступу військ радянської Росії дипломатичні представництва УНР за кордоном опинилися в дуже скрутному становищі. Особливо погіршилися умови їхньої діяльності напередодні міжнародної конференції в Генуї навесні 1922 р. Нагально постало питання визначити напрями роботи посольств і місій УНР на перспективу, що й було зроблено окремими дипломатами, серед яких був і проф. Р. Смаль-Стоцький. Прем'єр-міністр еміграційного уряду УНР А. Лівицький у листі до М. Василька від 12 лютого 1922 р. відзначає: «План дальшої роботи, випрацьований Вами спільно з п. п. Р. Смаль-Стоцьким і О. Шульгиним, цілком схвалений Головним Отаманом і урядом» [2, с. 688].

На Генуезьку конференцію, яка відбулася 10 квітня – 19 травня 1922 р., уряд УНР на еміграції направив українську делегацію на чолі з О. Шульгиним, у складі якої був і Р. Смаль-Стоцький. Хоча делегація не отримала статусу учасника конференції, а тому діяла поза межами засідань конференції шляхом неофіційних зустрічей із представниками західних держав й поширення меморандумів, вона висловила протест проти того, щоб московська делегація представляла інтереси України. О. Шульгин і Р. Смаль-Стоцький проявили активну діяльність і звернулись до громадськості через італійську пресу, завдяки чому остання відгукнулась на протест української делегації. Однак дії українських дипломатів не мали практичних результатів, бо, шукаючи виходу з післявоєнної економічної кризи, європейські держави йшли на зближення з більшовицькою Росією. Але й та робота, яку проводили українські дипломати в цей час, була вельми корисною для пропаганди української справи за кордоном.

Пізніше, здійснюючи ділову поїздку до Італії, М. Василько звернувся 1 листопада 1922 р. до С. Петлюри за дозволом про те, щоб у цій поїздці з ним їхав Р. Смаль-Стоцький як радник [2, с. 688].

Діяльність українського посольства в Берліні особливо ускладнилася після підписання мирного договору між Німеччиною і РСФРР 16 квітня 1922 р. в Рапалло (Італія), згідно з яким, крім іншого, Німеччина і РСФРР згодом повинні були встановити між собою дипломатичні відносини. Тому Німеччина наклала арешт на майно української держави і рахунки в банку та припинила будь-які офіційні контакти з представниками української політичної еміграції. Таким чином, офіційні дипломатичні стосунки між УНР та Німеччиною фактично були припинені.

У цих умовах у найскладнішому становищі опинилося посольство УНР в Німеччині на чолі з Р. Смаль-Стоцьким.

З появою у Берліні повноважного представництва радянської України на чолі з В. Аусемом за участю німецької кримінальної поліції було насильно захоплене майно та будинок посольства УНР. Відповідно посольство УНР в Німеччині припинило свою діяльність. У листі міністру закордонних справ Німеччини фон Розенберга від 4 березня 1923 р. писав з цього приводу:

І. Відносини Німеччини з УНР почалися з того, що невдовзі після заключення Брест-Литовського миру 28 квітня 1918 р. німецький офіцер, на чолі озброєної ручними гранатами та з насадженими багнетами військової частини, вдерся в будинок Центральної Ради в Києві і озброєною силою розігнав перший український парламент.

ІІ. Німецький уряд втрутився у війну українського народу проти московських більшовиків, що тягнеться від 1919 р. тим, що захопив українське державне майно з метою знесилити і ослабити силу військового і економічного опору України і, нарешті, 11 листопада 1922 р. поширив Раппальський договір на Україну, незважаючи на голос цілого українського народу, що від монархістських гетьманців до українських комуністів, від 4-х років із зброєю в руках бореться проти окупації.

ІІІ. Відносини УНР і Німеччини були 6.02.1923 р. перервані в тій формі, що з наказу міністра закордонних справ і не чекаючи ніякої судової постанови, озброєна кримінальна поліція разом з українськими більшовиками вдерлися в будинок Українського посольства і примусила мене, представника законного Українського Уряду, звільнити його.

Посольство законного Українського Уряду залишає Німецьку Державу [34, арк. 4].

Водночас у листі до міністра закордонних справ і до голови Ради міністрів УНР Р. Смаль-Стоцький інформує про обставини, в яких йому довелося залишити посольство. Він пише, що даний йому наказ «триматися до останньої хвилини і боронити державне майно – виконаний». Але, продовжує він, через причину «всіх цих тяжких і неприємних переживань – захворів. Нерви і серце цілком застрайкували. Тому хотів, коли видужаю – заїхати до Варшави, щоб здати усний звіт» [2, с. 690].

У цьому ж листі посол робить прогноз радянсько-німецьких відносин на найближчі роки. Він зазначав, що «німці реорганізують Балтійський флот та армію більшовиків. Вся їх політика ясна і окреслена». Це був лише 1923 р. А в 1925–1928 рр. СРСР за німецьку технологію і машини надав можливість Німеччині готувати на території СРСР військові кадри танкістів, льотчиків та ін., що було заборонено в Німеччині умовами Версальського миру. Таким чином, прогноз Р. Смаль-Стоцького справдився. Це свідчить про те, що він, не маючи дипломатичної освіти, володів дипломатичним хистом [2, с. 690–691].

Переїхавши з Берліна до Праги, Р. Смаль-Стоцький працював надзвичайним професором Українського Вільного Університету. Але Головний отаман С. Петлюра наполіг на переїзді його до Великобританії неофіційним послом, бо колишній посол УНР Марголін від'їхав до США. Переїзду до Лондона сприяло й те, що президент Чехословаччини Томаш Масарик надав йому професорську стипендію для наукового стажування в Лондоні.

Отже, політична і дипломатична діяльність Р. Смаль-Стоцького як дипломатичного представника ЗУНР, радника посольства і посла УНР в Берліні була активною. Він зробив вагомий внесок в інформаційно-пропагандистську роботу українського посольства в Берліні, розвиток міжнародних зв'язків України з Німеччиною та іншими державами. Посольство на чолі з Р. Смаль-Стоцьким активно реагувало на події, пов'язані з Україною та її громадянами, вживало відповідних заходів, давало інформацію, наприклад, у справі єврейських погромів, допомоги військові УНР, українським студентам, полоненим, притягнення науковців до роботи в різних спеціальних комісіях тощо.

Список використаних джерел

1. Барвінська П.І. З історії українсько-німецьких відносин в 1919. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8–9 лютого 2001 р. Луганськ: СНУ, 2001. С. 115–118.

2. Брицький П. Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність. *Україна дипломатична.* 2004. Вип. № 4. С. 682–698.

3. Вєдєнєєв Д. Система дипломатичного представництва за доби Директорії Української Народної Республіки. 1918–1920 рр. (Організаційно-функціональна побудова). *Україна дипломатична:* наук. щорічник. К., 2007. Вип. 8. С. 92–115.

4. Вільне слово. Часопис полонених українців табору Зальцведель. 1918. 29 червня.

5. Вільне слово. Часопис полонених українців табору Зальцведель. 1918. 7 вересня.

6. Гай-Нижник П. Микола Порш – державний і громадсько-політичний діяч, посол Української Народної Республіки в Німеччині. *Дипломатична і консульська служба у вимірі особистості.* К., 2016 (Бібліотека наукового щорічника "Україна дипломатична", вип. № 13). С. 125–146.

7. Гай-Нижник П. Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні. *Гілея*. 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 22–38.

8. Гай-Нижник П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави у Німеччині. *Дипломатична і консульська служба у вимірі особистості*. К., 2016 (Бібліотека наукового щорічника "Україна дипломатична", вип. № 13). С. 95–124.

9. Головченко В. Поза межами можливого: Дипломатія УНР у боротьбі за незалежну національну державу. *Україна дипломатична.* Науковий щорічник. К., 2017. С. 63–80.

10. Головченко В. Смаль-Стоцький Роман Степанович. *Українська дипломатична енциклопедія:* у 2 т. / Л.В. Губерський (голова). К.: Знання України, 2004. Т. 2: М–Я. 812 с.

11. Даниленко В. Передмова. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)*: Документи і матеріали / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кравець. К.: Смолоскип, 2012. С. 5–45.

12. Дацків І.Б. Дипломатія Українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

13. Дзендзелівський Й. Смаль-Стоцький Роман Степанович. *Українська мова: енциклопедія*. К.: Українська енциклопедія, 2000.

14. Доброжанський О.В., Огуй О.Д. Смаль-Стоцький Роман Степанович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 667.

15. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003.

16. Заболотнюк В. Українські дипломатичні інституції в Німеччині в 1918–1923 рр. *Схід*. 2017. № 6(152) листопад-грудень. С. 40–50.

17. Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* / редактори: Василь Лев і Матвій Стахів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1963. Т. CLXXVII. 414 с.

18. Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат (Доповідь, виголошена 30 листопада 1963 р. на Науковій конференції НТША в залі Українського інституту в Америці, в Нью-Йорку, у 70-ті роковини життя і 45-ті роковини громадської праці проф. Романа Смаль-Стоцького). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* Т. CLXXVII: На пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького / редактори: Василь Лев і Матвій Стахів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1963. С. 24–32.

19. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918 – 1933 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 322 с.

20. Лев В. Вибрана бібліографія праць проф. др. Романа Смаль-Стоцького. Нью-Йорк, 1968.

21. Лев В. Передмова. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. CLXXVII: На пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького / редактори: Василь Лев і Матвій Стахів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1963. С. 7–8.

22. Матяш І.Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.

23. Машевський О. Проблема визнання України державами Заходу та встановлення дипломатичних відносин у 1917–1919 рр. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. К., 2017. С. 81–90.

24. Радзикевич В. Проф. д-р Роман Смаль-Стоцький. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* Т. CLXXVII: На пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького / редактори: Василь Лев і Матвій Стахів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1963. С. 11–17.

25. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кравець. К.: Смолоскип, 2012. 592 с.: іл.

26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 15, 39 арк.

27. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 69. 109 арк.

28. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 128. 110 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 409. 300 арк.
30. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 410. 410 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 449. 37 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 450. 32 арк.
33. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 533. 157 арк.
34. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 548. 22 арк.
35. Швагуляк М. Німеччина. *Світова історія*: XX століття. Енциклопедичний словник / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. Львів: Літопис, 2008. С. 562–571.
36. Kedryn-Rudnytsky I. Roman Smal-Stocki – A Statesman and Diplomat. *Ukrainian Quarterly*. New York, 1969. Vol. XXV. No. 3 (Autumn). P. 230–245.
37. Professor Roman Smal-Stocki and his contributions to the Ukrainian nation: collected papers honoring the late prof. Roman Smal-Stocki [...] / Edited by W. Dushnyk. New York; Toronto, 1970.

References

1. Barvins'ka P.I. Z istoriyi ukrayins'ko-nimets'kykh vidnosyn v 1919. Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitn'oyi istoriyi. Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi. Luhans'k, 8 – 9 lyutoho 2001 r. Luhans'k: SNU, 2001. P. 115–118.
2. Bryts'kyy P. Roman Smal'-Stots'kyy: dyplomatychna, hromads'ko-politychna ta naukovo-pedahohichna diyal'nist'. Ukrayina dyplomatychna. 2004. Vyp. № 4. P. 682–698.
3. Vyedyenyeyev D. Systema dyplomatychnoho predstavnytstva za doby Dyrektoriyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. 1918 – 1920 rr. (Orhanizatsiyno-funktsional'na pobudova). Ukrayina dyplomatychna: nauk. shchorichnyk. K., 2007. Vyp. 8. P. 92–115.
4. Vil'ne slovo. Chasopys polonenykh ukrayintsiv taboru Zal'tsvedel'. 1918. 29 chervnya.
5. Vil'ne slovo. Chasopys polonenykh ukrayintsiv taboru Zal'tsvedel'. 1918. 7 veresnya.
6. Hay-Nyzhnyk P. Mykola Porsh – derzhavnyy i hromads'ko-politychnyy diyach, posol Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky v Nimechchyni. Dyplomatychna i konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti. K., 2016 (Biblioteka naukovoho shchorichnyka "Ukrayina dyplomatychna", vyp. № 13). P. 125–146.
7. Hay-Nyzhnyk P. Ukrayins'ka dyplomatiya v Nimechchyni u 1918 rotsi: zasnuvannya i diyal'nist' Posol'stva UNR ta Ukrayins'koyi Derzhavy v Berlini. Hileya. 2018. Vyp. 128 (№ 1). P. 22–38.
8. Hay-Nyzhnyk P. Fedir Shteynhel' – metsenat, hromads'ko-politychnyy diyach, posol Ukrayins'koyi Derzhavy u Nimechchyni. Dyplomatychna i konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti. K., 2016 (Biblioteka naukovoho shchorichnyka "Ukrayina dyplomatychna", vyp. № 13). P. 95–124.
9. Holovchenko V. Poza mezhamy mozhlyvoho: Dyplomatiya UNR u borot'bi za nezalezhnu natsional'nu derzhavu. Ukrayina dyplomatychna. Naukovyy shchorichnyk. K., 2017. P. 63–80.
10. Holovchenko V. Smal'-Stots'kyy Roman Stepanovych. Ukrayins'ka dyplomatychna entsyklopediya: u 2 t. / L.V. Hubers'kyy (holova). K.: Znannya Ukrayiny, 2004. T. 2: M–Ya. 812 p.

11. Danylenko V. Peredmova. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kravets'. K.: Smoloskyp, 2012. P. 5–45.

12. Datskiv I.B. Dyplomatiya Ukrayins'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysti natsional'nykh interesiv 1917–1923 rr. Ternopil': Aston, 2009. 520 p.

13. Dzendzelivs'kyy Y. Smal'-Stots'kyy Roman Stepanovych. Ukrayins'ka mova: entsyklopediya. K.: Ukrayins'ka entsyklopediya, 2000.

14. Dobrzhans'kyy O.V., Ohuy O.D. Smal'-Stots'kyy Roman Stepanovych. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t. / redkol.: V.A. Smoliy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. K.: Nauk. dumka, 2012. T. 9: Pryl – S. P. 667.

15. Entsyklopediya ukrayinoznavstva: Slovnykova chastyna: [v 11 t.] / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka; hol. red. prof., d-r Volodymyr Kubiyovych. Paryzh; N'yu-York: Molode zhyttya; L'viv; Kyyiv: Hlobus, 1955–2003.

16. Zabolotnyuk V. Ukrayins'ki dyplomatychni instytutsiyi v Nimechchyni v 1918–1923 rr. Skhid. 2017. № 6(152) lystopad-hruden'. P. 40–50.

17. Zbirnyk na poshanu simdesyatyrichchya narodyn Romana Smal'-Stots'koho. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / redaktory: Vasyl' Lev i Matviy Stakhiv. N'yu-York-Paryzh-Sidney-Toronto, 1963. T. CLXXVII. 414 p.

18. Kedryn-Rudnyts'kyy I. Roman Smal'-Stots'kyy yak polityk i dyplomat (Dopovid', vyholoshena 30 lystopada 1963 r. na Naukoviy konferentsiyi NTShA v zali Ukrayins'koho instytutu v Amerytsi, v N'yu-Yorku, u 70-ti rokovyny zhyttya i 45-ti rokovyny hromads'koyi pratsi prof. Romana Smal'-Stots'koho). Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T. CLXXVII: Na poshanu simdesyatyrichchya narodyn Romana Smal'-Stots'koho / redaktory: Vasyl' Lev I Matviy Stakhiv. N'yu-York-Paryzh-Sidney-Toronto, 1963. P. 24–32.

19. Kryvets' N.V. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiya, ekonomika. 1918 – 1933 rr. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2008. 322 p.

20. Lev V. Vybrana bibliohrafiya prats' prof. dr. Romana Smal'-Stots'koho. N'yu-York, 1968.

21. Lev V. Peredmova. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T. CLXXVII: Na poshanu simdesyatyrichchya narodyn Romana Smal'-Stots'koho / redaktory: Vasyl' Lev i Matviy Stakhiv. N'yu-York-Paryzh-Sidney-Toronto, 1963. P. 7–8.

22. Matyash I.B. Ukrayins'ka konsul's'ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyy instytut: stanovlennya, funktsionuvannya, personaliyi. Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2016. 482 p.

23. Mashevs'kyy O. Problema vyznannya Ukrayiny derzhavamy Zakhodu ta vstanovlennya dyplomatychnykh vidnosyn u 1917–1919 rr. Ukrayina dyplomatychna. Naukovyy shchorichnyk. K., 2017. P. 81–90.

24. Radzykevych V. Prof. d-r Roman Smal'-Stots'kyy. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T. CLXXVII: Na poshanu simdesyatyrichchya narodyn Romana Smal'-Stots'koho / redaktory: Vasyl' Lev i Matviy Stakhiv. N'yu-York-Paryzh-Sidney-Toronto, 1963. P. 11–17.

25. Ukrayins'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kravets'. K.: Smoloskyp, 2012. 592 p.: il.

26. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVO Ukrayiny). F. 3696. Op. 1. Spr. 15, 39 ark.

27. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 1. Spr. 69. 109 ark.

28. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 128. 110 ark.

29. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 409. 300 ark.

30. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 410. 410 ark.

31. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 449. 37 ark.

32. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 450. 32 ark.

33. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 533. 157 ark.

34. TsDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 548. 22 ark.

35. Shvahulyak M. Nimechchyna. Svitova istoriya: XX stolittya. Entsyklopedychnyy slovnyk / za red. I. Pidkovy ta R. Shusta. L'viv: Litopys, 2008. P. 562–571.

36. Kedryn-Rudnytsky I. Roman Smal-Stocki – A Statesman and Diplomat. Ukrainian Quarterly. New York, 1969. Vol. XXV. No. 3 (Autumn). P. 230–245.

37. Professor Roman Smal-Stocki and his contributions to the Ukrainian nation: collected papers honoring the late prof. Roman Smal-Stocki [...] / Edited by W. Dushnyk. New York; Toronto, 1970.

IV. ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА ТА ПІВНІЧНЕ ПРИКОРДОННЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

УДК 327 (477: 430): 050 (477.51) “1918” (093)

Тамара Демченко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Україна, м. Чернігів)

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ (1918 Р.) КРІЗЬ ПРИЗМУ МЕМУАРІВ ЧЕРНІГІВЦІВ

У статті на підставі аналізу спогадів уродженців або мешканців Чернігівщини розглядаються деякі аспекти ставлення місцевого населення до перебування в Україні німецьких військ, в ширшому сенсі – оцінки українсько-німецьких відносин, як вони складалися взагалі у 1918 р. Мемуари належать представникам інтелігенції та створювалися в еміграції. На судженнях їхніх авторів позначилося ставлення до гетьманського режиму. Чернігівське селянство неодноразово повставало, насамперед проти відновлення поміщицької власності на землю. Оскільки в придушенні виступів брали участь загони німецьких військ, то негативне ставлення поширювалося й на них. Цим користувалися більшовики, прагнучи розпочати широкомасштабне повстання в Україні. В цілому неоднозначність оцінок та підходів щодо українсько-німецьких відносин у зазначений період зумовлена здебільшого прямо протилежними інтересами й намірами, які в свою чергу робили вельми проблематичним досягнення цілей проголошених гетьманом та перебування німецько-австрійських військ в Україні.

***Ключові слова**: окупація України, плани німецького командування, сподівання очільників УЦР, Українська Держава, Чернігівська губернія, мемуари уродженців Чернігівщини, селянські виступи, позиція соціалістів-федералістів.*

Tamara Demchenko,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Department of history of Ukraine and archaeology,
National university “Chernihiv collegium” after T.T. Shevchenko,
(Ukraine, Chernihiv)

Ukrainian-German relationships (1918) through the prism of Chernihiv dwellers’ memories

In the article, based on the analysis of the memories of Chernihiv region’s natives or inhabitants, some aspects of local population’s attitude towards German troops presence of in Ukraine, in the broader sense, the appraisement of the Ukrainian-German relations, as they generally evolved in 1918 are considered. The memories belonged to intellectuals and were created in emigration. The attitude towards the hetman regime was affected by the judgments of their authors. The Chernihiv peasantry repeatedly rebelled, first of all, against the restoration of landlord’s ownership of the land. As the detachments of the German

troops participated in suppressing of the uprisings, the negative attitude extended to them. The Bolsheviks used this, striving to launch a large-scale uprising in Ukraine. In general, the ambiguity of assessments and approaches to Ukrainian-German relations during this period is due in the majority to directly opposite interests and intentions, which, in turn, made it very difficult to achieve the goals of the Hetman declared and the presence of German-Austrian troops in Ukraine.

Key words: *occupation of Ukraine, plans of the German command, hopes of UCR leaders, Ukrainian State, Chernihiv province, the memoirs of Chernihiv region's natives, peasant uprisings, position of socialist federalists.*

Австрійський історик Вольфрам Дорнік у колективній праці «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» схарактеризував окупацію УНР у березні 1918 р. «цілковитим провалом» цієї військово-політичної акції провідних держав Четверного союзу. «А остаточний смертельний удар по українській кампанії Центральних держав нанесло, безсумнівно, те, що вони не наполягали на швидкій побудові стабільної держави, – наголосив автор. – Ні Центральна Рада, ні Гетьманат не могли опертися на надійні управлінські структури чи функціональні силові органи та органи правопорядку […], які б могли забезпечити розв'язання конфлікту всередині країни. Берлін і Відень, навпаки, з недовірою спостерігали за всіма спробами Києва, спрямованими на зміцнення незалежності, оскільки побоювалися, що нарощування військової сили може колись обернутися проти їхніх військ. Тож по селах у збройних сутичках і далі протистояли, з одного боку, поміщики, які прагнули повернути назад своє майно, а з другого – переважно незаможні селяни та наймити. Протиборчі сторони в містах формували, з одного боку, ліберальна буржуазія разом з аристократичною елітою, яка повтікала з Москви й Петербурга, а, з другого – молодий робітничий рух. До цих двох протиборчих пар додалися ще й етнічні конфлікти. Тож Центральним державам вдалося лише на дуже короткий час улітку 1918 р. призупинити розкручування спіралі насильства, яка після виведення їхніх військ розкрутилася на повну силу» [19, с. 454]. До подібних висновків дійшли й українські історики. Так, один з авторів колективної монографії, присвяченої аналізові «жорстких уроків» Української держави, Т. Осташко відзначила: «Одним із фатальних наслідків недовір'я Німеччини до України стало настійливе небажання німецького командування допустити організацію національної армії. […] Після поразок німецьких військ на Західному фронті Німеччина перестала перешкоджати формуванню української армії» [20, с. 125–126], але було вже занадто пізно: оті внутрішні конфлікти, про які писав зарубіжний дослідник, у поєднанні з цілеспрямованим і постійним втручанням, а потім й агресією радянської Росії, призвели до загибелі Гетьманату.

Ці висновки цілком підтверджуються й фактографічним матеріалом з історії Чернігівщини тієї доби, котрий є в нашому розпорядженні.

До Чернігова частини 27-го німецького корпусу вступили 12 березня 1918 р. Появу німецьких військ на теренах губернії чернігівці зустріли з важким серцем. Мешканці міста були занепокоєні: тривала війна привчила їх дивитися на австро-

німецькі війська як на ворога. Невдовзі один із керівників Української Центральної Ради і лідерів УПСР, уродженець Чернігова Микола Шраг прибув до рідного міста і виступив з доповіддю, зміст якої був викладений у місцевій пресі. Він спростував чутки про те, що УНР ліквідована, а німці проголосили Українське Герцогство, визнав, що «німецькі війська запрошені на Україну для боротьби з російськими більшовиками», але запевнив, що німці у внутрішні справи УНР не будуть втручатися, поставки хліба та іншого продовольства мають оплачуватися належним чином. Щоправда, М. Шраг попередив своїх земляків: якщо Україна не спроможеться виконати умови миру, то «можуть взяти гору шкурні інтереси Німеччини» [22].

Частина мешканців, зокрема й проросійськи налаштовані жителі Чернігова, хоча й були до краю налякані першим пануванням більшовиків у краї (січень – лютий 1918 р.), ставилися до іноземних військ амбівалентно. Марія Черносвітова (донька відомого чернігівського громадського діяча Василя Хижнякова), яка перебралася із Петрограда на батьківщину на початку революції, писала в своїх мемуарах: «Ми і вони» (вперше надруковані у 1924 р.): «Настав передих. Гетьманщина. Німці. Гетьманщина викликала у нас здивування; з німцями ми не могли змиритися. Щось образливе було в їхній присутності серед нас. На ґрунті відносин з німцями серед наших знайомих навіть виникли розходження. Дехто говорив, що готовий радіти самому чорту, якби він позбавив нас від більшовиков. У інших національне почуття було вище почуття особистої безпеки» [14, с. 62]. Подібні настрої спостерігалися і в українських колах. Софія Русова зізнавалася: «З приходом німців на Україну трохи полекшало, большевики притихли, сякий-такий порядок встановився». Водночас мемуаристка зафіксувала: «Але відносини між німцями й правительством Центр[альної] Ради скоро попсувалися, і Центральну Раду заступив Гетьман Скоропадський. Дехто з українців дуже радів з цієї зміни, як от Микола Міхновський, Людмила Черняхівська, брати Шемети. Це були люди щирого українського патріотизму, Гетьманат вважали за щось стале, що могло забезпечити Україні державну певність. Але ми, члени Центр[альної] Ради, бачили всю штучність і непевність цієї державності, що ґрунтувалася на чужій допомозі» [17, с. 211]. Ці міркування корелюються зі спогадами Миколи Ковалевського, який хоча загалом скептично оцінював наміри німецького політичного й військового командування щодо України: «Німці зовсім не розуміли української дійсності… Ми і німці розмовляли різними мовами не тільки в сенсі лінґвістичному, а і в сенсі понять і категорій суспільного і політичного життя. Німці ніяк не могли пристосуватися до демократизму українців», однак відзначив: «Перші тижні німецької окупації були ніби-то спокійні. Українське населення приглядалося до того, що роблять і як поводяться німці, а німецьке командування приглядалося собі до українських обставин» [7, с. 470, 469].

Натомість у оприлюднених у другій половині 1920-х рр. мемуарах представника молодшого покоління чернігівців Романа Бжеського Характерника (Характерника) «Згадки з минулого» (1916–1921 рр.)» ставлення до німців виглядає цілком толерантним. Автор належав до Братства самостійників і найлютішим ворогом українців уважав росіян, до речі, всіх, без розрізнення партійних кольорів. Він

стисло описав свої пригоди, коли вирушив через лінію фронту до Гомеля просити військової допомоги у німців для того, щоб «перешкодити москалям евакуювати військове майно і награбоване добро» [1, с. 127]. У неоприлюдненій частині мемуарів пізнішої доби (умовно названих «Детройтські зошити») [2, с. 209] подібних сюжетів значно більше, але вони стосуються в основному Києва, де тоді жив і працював Р. Бжеський. Його оцінки гетьманського режиму набагато жорсткіші. Так, мемуарист вважав, що організатори перевороту «перед революцією ніколи не виступали як українці, і в культурному українському житті жодної участі не брали. Подібно ставилися до українського руху (за винятком одиниць, які відограваали ролю статистів) і після революції. Отже, коли вони "вибрали гетьмана", а не якогось "регента" Романових, то, певно, лише тому, що мусіли на домогання німців маскувати характер перевороту, а при тому їхні керовники добре знали, що "душа" того "гетьмана" лишиться московською»*. Досить скептично поставився автор і до культурної політики П. Скоропадського: «Коли б не наявність німецьких військ, то, безперечно, б ми мали ще й цілком явне переслідування української культури, а так частина [підкреслено автором. – Т. Д.] наміченого до перевороту все ж реалізується. Це дає змогу пізнійше демагогам і людям, що слабо орієнтуються в тому, що діялося, приписувати Скоропадському той розвиток культурного життя, який в дійсності був частковою реалізацією наміченого, якій сприяв відносний спокій і присутність німців, які не давали змоги "розперезатися"».

Найяскравішою й найбільш контроверсійною сторінкою в історії українсько-німецьких стосунків стали селянські повстання й участь німецьких окупаційних військ у їх придушенні.

У ставленні чернігівських селян до окупаційної армії менше всього проявилося «національне почуття», про яке писала інтелігентка М. Черносвітова. Здається, Олжас Сулейменов сказав, що прості люди – завжди прагматики, якщо вони навіть слова такого не чули. Селяни під проводом колишніх солдат, які дезертирували з фронту, ще наприкінці 1917 р. швидко поділили між собою поміщицькі землі й майно, заходилися відбирати й власність заможніших односельців. Аналізуючи причини впливу більшовиків на російську армію, Михайло Могилянський писав: «Обмануті маси, малосвідомі і знедолені, культурно-безпомічні, неспроможні були виробити ніякої протидії заразі більшовизму. […] Про них з повним правом можна стверджувати, що вони не відають, що творять. Зате добре "відали" і "відають" всі наслідки зруйнування армії більшовизмом його "ідейні" керівники. І тому тут важко відрізнити роботу "ідейних фанатиків" […] від роботи агентів німецького генштабу» [13]. Гасло більшовиків: «Грабуй награбоване», ніде правди діти, прийшлося до смаку багатьом селянам. Щоправда, тоді мало хто з них думав, що вістря цього заклику може бути спрямоване й проти них самих. Зрівняльні настрої пустили глибоке коріння. У Конотопському повіті дописувач «Черниговской земской газеты» зафіксував типові розмови, що точилися навіть серед сільських дівчат. «У тебе, Усте, повна скриня полотна, а у нас з Мотрею да Христею нічого нема… Ось, давай, поділимо…» [21]. Поява німців налякала селян, бо вони боялися відповідальності за скоєний переділ і грабунки. А військовий переворот, вчинений

* Ця і наступна цитата взяті з рукописного тексту Р. Бжеського.

П. Скоропадським, остаточно утвердив селянські маси в думці про неминучу помсту з боку поміщиків та заможних селян. До появи ж нової влади вони поставилися достатньо байдуже. Це, до речі, відзначала й німецька військова адміністрація. В донесенні Берліну від 21 травня 1918 р. йшлося про настрої селян Полтавщини й Чернігівщини: «Шкода, що ми не ухойдокали всіх буржуїв до приходу німців». Тут же йдеться про те, що в Ічні якраз на свято трійці селяни вбили поміщика з дітьми [9, с. 167]. Німецький консул в Одесі доповідав 20 травня 1918 р., що селяни на півдні розчаровані й розлючені відмовою гетьмана віддати землю без викупу. Вони «хочуть тільки одного – отримати землю. […] Новоросійському селянину байдуже, керують ним з Петербурга, Москви чи Києва, головне – отримати землю і відновити порядок» [9, с. 92–93]. Звичайно, упорядники цієї вкрай тенденційної добірки, укладаючи документи, «керувалися постулатом із сталінського Короткого курсу ВКП(б): контрреволюційний переворот П. Скоропадського, його маріонетковий, буржуазно-поміщицький уряд, утримуваний на німецьких багнетах» [18, с. 189], але вищенаведені оцінки німецьких урядовців підтверджуються багатьма іншими джерелами.

Спираючись на матеріали досліджень сучасного краєзнавця із села Роїще (неподалік Чернігова) О. Ляшева, можна достатньо повно відтворити хід подій одного з численних селянських повстань в губернії, про яке згадував у своїх споминах і Р. Бжеський [2, с. 216].

Розпропаговані більшовиками солдати, повернувшись в рідні села Чернігівського повіту, ще наприкінці 1917 р. об'єдналися, створили ревкоми й заходилися встановлювати «нові порядки»: ділити поміщицькі землі, відрізати земельні «надлишки» у заможних селян («куркулів»), відбирати худобу, реманент, зерно на посів. Один з керівників Денис Кулик (1888–?), на початку 1920-х рр. – слідчий Чернігівського губчека, згодом, ймовірно, завзятий активіст колективізації, описав у підготовлених, очевидно, у 1930-ті роки «автобіографії та спогадах», як колишні солдати створили й озброїли загін, пограбувавши склади казарменної дільниці у Чернігові. Крім зброї і набоїв, вони вивезли звідтіля продовольство, амуніцію. Так утворився потужний загін із колишніх солдатів багатьох сусідніх з с. Роїщем населених пунктів. Йому пощастило відбити напад невеликого німецького загону на с. Довжик [10, с. 104–106]. Довжицький епізод надовго став своєрідним взірцем для опису «звірств» окупантів та «героїзму» червоних партизан. В «Історії міст і сіл Української РСР. Чернігівська область» зазначено: «Під час кайзерівської окупації в Довжику був створений партизанський загін. 17 березня 1918 р. каратели вчинили розправу над селянами – по-звірячому вбили 5 осіб. Тут відбувся бій партизан із загарбниками. Партизанський загін вигнав окупантів з села» [6, с. 709].

О. Ляшев висвітлює історію боротьби тогочасних чернігівських партизанів без зайвого пафосу, але значно докладніше й переконливіше. Дійсно довкола Роїща, як центру більшовицьких сил, об'єдналися повстанці, які представляли понад 30 сільських ревкомів (близько 40 сіл). У загоні (командир П. Кобець) нараховувалося до 1500 чоловік, але на озброєнні в них були тільки рушниці. Під час березневого наступу німців під Довжиком окупантів примусили відступити, але коли останні

значно більшими силами у квітні знову атакували непокірні села – цього разу Роїще – повстанці відступили й сховалися у лісі. Про епізод приборкання «ревкомівців» сухо поінформувала чернігівська преса: «7 квітня в с. Роїще (25 верст від Чернігова) здійснено роззброєння населення: ексцесів не було» [23]. Цей же маневр повсталі повторили у травні: бо нічого не могли протиставити німецьким гарматам і кулеметам. Цікаво, що червоні партизани пояснювали свою «негероїчну» поведінку просто й відверто: боялися, що німці спалять село [12, с. 48–49]. У це легко повірити, бо ж практично всі вони як уродженці краю мали в селі родини, садиби, майно. Навряд, щоб ці факти можна було трактувати, як більшовизацію селян. Більш переконливою виглядає викладена вище точка зору: одягнуті в солдатські шинелі селяни боролися за привласнення землі, а не за її соціалізацію. Не варто скидати також з рахунку й ту обставину, що серед роїщанських мешканців далеко не всі керувалися гаслами «Відібрати й поділити», «Грабуй награбоване». Так, уродженець цього ж села Михайло Зінченко (1893–1965), повернувшись із війни, організував вибори делегатів на Всеукраїнський з'їзд хліборобів, «на якому він хотів клопотати перед Центральною Радою про збереження дрібної приватної власності на землю». Було обрано 4 делегати, цікаво, що всі, крім ініціатора виборів, були значно старшими селянами: 1870–1875 рр. народження [11, с. 3]. До жовтня 1920 р. М. Зінченко навчався у Київському політехнічному інституті, потім служив у армії УНР, опинився у вигнанні, завершив навчання у Празі [8, с. 260–261].

Повстання селян у Ніжинському повіті добре описане в сучасній історіографії. Керівники місцевої більшовицької організації координували свої дії з наступом військ Муравйова на Київ, їхня демагогічна риторика призвела до того, що козаки куреня імені Т. Шевченка заявили про свій нейтралітет і не надали допомоги крутянцям. Улітку 1918 р. створений у відповідності з рішеннями І з'їзду КП(б)У Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК), орієнтуючись на пробільшовицькі загони Чернігівщини й Північної Полтавщини, вирішив розпочати масове повстання в Україні. Сигналом до його початку мало послужити захоплення червоними партизанами міста Ніжина. Командувати повстанцями призначили «червоного полковника», більшовика Миколу Кропив'янського (1889–1948). Повстання розпочалося досить успішно. Повсталі захопили села Млин, Мильники, Плоске та інші. Метою виступу було оволодіння Ніжином. Незважаючи на хоробрість і військовий талант командира, виконати поставлене завдання він не зміг. Німці добре організували оборону міста й залізничного вузла [15, с. 364]. Згодом, уже в роки «Великого терору», соціальне походження М. Кропив'янського (він народився в сім'ї заможного селянина) та, мабуть, і невдалий штурм Ніжина йому поставили у вину як «ворогові народу» [5, с. 662–676]. Попри свої заслуги перед радянською владою організатор повстання став одним із багатьох «червоних партизанів», яким висунули звинувачення у тероризмі, «експлуатації бідняків» і т. п. Для чекістів М. Кропив'янський був «найбільш значущою і яскравою фігурою у справі "червоних партизанів", йому готувалася роль керівника чергової міфічної "повстанської організації"», яка нібито збиралася підняти антирадянське повстання у 1937 р. [5, с. 670].

Як бачимо, амплітуда ставлення до німецької окупації була досить широкою. Хотілося б ще привернути увагу до одного цікавого, але маловідомого джерела, зміст якого безпосередньо стосується нашої теми. Це видрукувана в друкарні Чернігівського губернського земства невелика збірка публікацій «Наше слово». Її підготували члени «Чернігівської громади українських соціялістів-федералістів» [16] У збірнику вміщені: «Переднє слово», 5 різного обсягу публікацій, підписаних псевдонімами, криптонімами або й зовсім анонімних і список (неповний) членів «Чернігівської губернської громади партії», що складається із 18 прізвищ та стислих біографічних даних. Оприлюднення останнього можливо означає, що чернігівські есефи, хоча й критикували політику гетьмана, але не виступали проти нього як радикально налаштована політична, здатна на збройний виступ сила, а тим паче не хотіли, щоб їх так оцінювали гетьманські урядовці та представники німецької окупаційної влади, тобто воліли воювати з відкритим забороло́м. Нам пощастило ідентифікувати тільки одного з авторів – під псевдонімом «Черниговець» писав Ілля Шраг (1847–1919), котрий очолював місцеву громаду есефів [4, с. 165–174]. Крім ставлення до військового перевороту 29 квітня, у збірнику розглядалися питання, пов'язані з теоретичними засадами соціалістичної теорії, декларувалося ставлення цієї партії до проблеми повної соціалізації землі та не менш актуальної мети – створення української православної церкви. В останній статті «Українське селянство і наші чергові обов'язки перед ним» дано оцінку Берестейського миру: «Але Центральна Рада, заключивши мир у Берестю з центральними державами, звернулася до германського народу з проханням допомогти українським козакам вигнати з України банди большевиков-насильників, щоб таким чином Українська Республіка змогла виконати берестейські умови миру. Германський уряд, прислухаючися до голосу свого народу, який прихильно поставився до прохання Центральної Ради, дав цю допомогу, заявивши на увесь світ через свого канцлера Гертлінга, що німецькі війська йдуть на Україну тільки допомогти українському уряду встановити лад та спокій в Українській Республіці, але не будуть втручаться у внутрішнє життя української держави» [16, с. 22–23]. Анонімний автор визнавав, що нинішній уряд провадить політику «реставрації», що викликало вже «частковий стихійний рух українського селянства», але застерігав від розрізнених вступів [16, с. 23], натомість пропонуючи альтернативу як більшовицьким гаслам збройної боротьби, так і перейнятим захистом класових інтересів хліборобів-демократів та хліборобів-власників у вигляді «Всеукраїнського селянського союзу». Його під керівництвом української інтелігенції мають закласти ті групи селянства, котрі «твердо стоять на принципі власності на землю, знаходяться під впливом ідеї української державности і чекають тих політичних партій, які зорганізували б їх під прапором оборони української державности, української культури та демократичної земельної реформи на принципі власности на землю» [16, с. 24]. Як бачимо, розбіжність у політичних планах гетьманської держави й есефів полягала насамперед у тому, що останні були противниками проросійської орієнтації.

Підсумовуючи, зазначимо, що таке розмаїття оцінок, суджень, підходів, викликане часто-густо прямо протилежними інтересами й намірами, робили вельми

проблематичним досягнення цілей як проголошених гетьманом, так і перебування німецько-австрійських військ в Україні: «Гетьман Скоропадський прагнув певної консервації, стабілізації європейських цінностей власності, права і порядку, але досяг (якщо досяг) їх ненадовго; уенерівці натомість жадали справжньої Революції – і отримали її в усіх значеннях, ставши черговими зі "з'їдених" нею своїх дітей. Адже потужність і популізм більшовицької революції були масштабнішими, і в радикалізмі уенерівці програли. Доба несамовитого популізму часів Революції [...] ставила часом питання, не хто буде більше державником, а хто – більшим демагогом» [3; 20, с. 10–11].

Список використаних джерел

1. Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924–1934 років) / упоряд.: В. Бойко, Т. Демченко. К.: Темпора, 2016. 427 с.

2. Бойко В. Відображення регіональної історії Української революції в «Детройтських зошитах» Романа Бжеського. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)*: Матеріали Міжнародної наук. конф. (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. В. Верстюк (відп. ред.) та ін. Київ; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 208–217.

3. Галушко К. «Гідра» української контрреволюції: 100 років правої альтернативи України. *Дзеркало тижня*. 2018. 28 квітня – 11 травня. С. 14.

4. Демченко Т. Ілля Шраг на чолі чернігівської громади Української партії соціалістів-федералістів (1917–1918 рр.). *Розумовські зустрічі*: Збірник наукових праць. Чернігів, 2016. № 3. С. 165–174.

5. Ємельянов В. Доля Миколи Кропив'янського (в контексті справи «червоних партизанів»). *Реабілітовані історією*: у 27 т. Чернігівська обл. / упоряд. О.Б. Коваленко та ін. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. Кн. 1. С. 662–676.

6. История городов и сел Украинской ССР: в 26-ти т. Черниговская область. К.: Главная ред. УСЭ, 1983. 816 с.: илл.

7. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.

8. Коваль Р., Моренець В. «Подєбрадський полк» Армії УНР. К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 2015. Т.1. 376 с.: іл. (Серія «Видатні українці». Кн. 5).

9. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. М.: ОГИЗ; Гос. изд-во «История гражданской войны», 1936. 208 с.

10. Ляшев О.В. Козаки та селяни с. Роїще Роїської сотні Чернігівського полку. Чернігів: «ПВК «Десна», 2013. Кн. 1. 120 с.

11. Ляшев О. Роїщани в Українській революції. Михайло Зінченко. Чернігів: Десна, 2018. 8 с.

12. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис). Чернігів, 2002. 144 с.: іл.

13. Могилянский М. Большевизм и армия. *Черниговский край*. 1917. 9 декабря. С. 1.

14. N. (Черносвитова М.) «Мы» и «они» Из личных воспоминаний. *«На чужой стороне»: Историко-литературные сборники* / под ред. С. П. Мельгунова и др. Берлин: Ватага; Прага: Пламя, 1924. [Том VIII]. С. 55–97.

15. Нариси Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О.Д. Бойко, В.Ф. Верстюк (керівник) та інші. К., 2011. Кн. 1. 386 с.

16. Наше слово. 1918 рік. Чернігів: Типографія Губернського Земства, 1918. 29 с.

17. Русова С. Мої спомини. Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. 281 с.

18. Тимченко Р. Прихід гетьмана П. Скоропадського до влади в українській історіографії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.* Збірн. наук. ст. / гол. ред. В.Ф. Верстюк. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 11. С. 186–216.

19. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік, Г. Касьянов та ін. К.: Ніка-Центр, 2015. 512 с.

20. Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років / автор. кол.: Галушко К., Терещенко Ю., Гирич І. та ін. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2018. 335 с.

21. Черниговская земская газета. 1918. 14 октября (28 сентября). С. 6.

22. Черниговский край. 1918. 20 (7) марта. С. 4.

23. Черниговский край. 1918. 9 апреля (27 марта). С. 2.

References

1. Bzhes'kyy R. Prelyudiya postupu (vistnykivs'kyy dorobok 1924–1934 rokiv) / uporyad.: V. Boyko, T. Demchenko. K.: Tempora, 2016. 427 p.

2. Boyko V. Vidobrazhennya rehional'noyi istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi v «Detroyts'kykh zoshytakh» Romana Bzhes'koho. *Revolyutsiya, derzhavnist', natsiya: Ukrayina na shlyakhu samostverdzhennya (1917–1921 rr.):* Materialy Mizhnarodnoyi nauk. konf. (m. Kyiv, 1–2 chervnya 2017 r.) / uporyad. V. Verstyuk (vidp. red.) ta in. Kyyiv; Chernihiv: Sivers'kyy tsentr pislyadyplomnoyi osvity, 2017. P. 208–217.

3. Halushko K. «Hidra» ukrayins'koyi kontrrevolyutsiyi: 100 rokiv pravoyi al'ternatyvy Ukrayiny. *Dzerkalo tyzhnya*. 2018. 28 kvitnya – 11 travnya. P. 14.

4. Demchenko T. Illya Shrah na choli chernihivs'koho hromady Ukrayins'koyi partiyi sotsialistiv-federalistiv (1917–1918 rr.). *Rozumovs'ki zustrichi*: Zbirnyk naukovykh prats'. Chernihiv, 2016. № 3. P. 165–174.

5. Yemel'yanov V. Dolya Mykoly Kropyv"yans'koho (v konteksti spravy "chervonykh partyzaniv"). *Reabilitovani istoriyeyu*: u 27 t. Chernihivs'ka obl. / uporyad. O.B. Kovalenko ta in. Chernihiv: "RVK "Desnyans'ka pravda", 2008. Kn. 1. P. 662–676.

6. Ystoryya horodov y sel Ukraynskoy SSR: v 26-ty t. Chernyhovskaya oblast'. K.: Hlavnaya red. USE, 1983. 816 p.: yll.

7. Kovalevs'kyy M. Pry dzherelakh borot'by: Spomyny, vrazhennya, refleksiyi. Insbruk: Nakladom Mariyi Kovalevs'koyi, 1960. 717 p.

8. Koval' R., Morenets' V. "Podyebrads'kyy polk" Armiyi UNR. K.: Istorychnyy klub "Kholodnyy Yar"; "Ukrayins'kyy priorytet", 2015. T.1. 376 s.: il. (Seriya "Vydatni ukrayintsi". Kn. 5).

9. Krakh hermanskoy okkupatsyy na Ukrayne (po dokumentam okkupantov) / pod. red. M. Hor'koho, Y. Myntsa, R. Eydemana. M.: OHYZ; Hos. yzd-vo "Ystoryya hrazhdanskoy voyny", 1936. 208 p.

10. Lyashev O.V. Kozaky ta selyany s. Royishche Royis'koyi sotni Chernihivs'koho polku. Chernihiv: "PVK "Desna", 2013. Kn. 1. 120 p.

11. Lyashev O. Royishchany v Ukrayins'kiy revolyutsiyi. Mykhaylo Zinchenko. Chernihiv: Desna, 2018. 8 p.

12. Lyashev O. Royishche – selo, sotenne mistechko (istoryko-etnohrafichnyy narys). Chernihiv, 2002. 144 p.: il.

13. Mohylyanskyy M. Bol'shevyzm y armyya. Chernyhovskyy kray. 1917. 9 dekabrya. P. 1.

14. N. (Chernosvytova M.) "My" y "ony" Yz lychnykh vospomynanyy. *"Na chuzhoy storone": Ystoryko-lyteraturnye sbornyky* / pod red. S. P. Mel'hunova y dr. Berlyn: Vataha; Praha: Plamya, 1924. [Tom VIII]. P. 55–97.

15. Narysy Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv: U dvokh kn. / Avt. kol.: O.D. Boyko, V.F. Verstyuk (kerivnyk) ta inshi. – K., 2011. – Kn. 1. – 386 p.

16. Nashe slovo. 1918 rik. Chernihiv: Typohrafiya Huberns'koho Zemstva, 1918. 29 p.

17. Rusova S. Moyi spomyny. L'viv: Vydavnycha kooperatyva "Khortytsya", 1937. 281 p.

18. Tymchenko R. Prykhid het'mana P. Skoropads'koho do vlady v ukrayins'kiy istoriohrafiyi. *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv*. Zbirn. nauk. st. / hol. red. V.F. Verstyuk. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2015. Vyp. 11. P. 186–216.

19. Ukrayina mizh samovyznachennyam ta okupatsiyeyu: 1917–1922 roky / V. Dornik, H. Kas'yanov ta in. K.: Nika-Tsentr, 2015. 512 p.

20. Ukrayins'ka Derzhava – zhorstki uroky. Pavlo Skoropads'kyy. Pohlyad cherez 100 rokiv / avtor. kol.: Halushko K., Tereshchenko Yu., Hyrych I. ta in. Kharkiv: Knyzhkovyy klub "Klub simeynoho dozvillya", 2018. 335 p.

21. Chernyhovskaya zemskaya hazeta. 1918. 14 oktyabrya (28 sentyabrya). P. 6.

22. Chernyhovskyy kray. 1918. 20 (7) marta. P. 4.

23. Chernyhovskyy kray. 1918. 9 aprelya (27 marta). P. 2.

УДК 94(477:51): 355(430) «1918»

Ірина Еткіна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Україна, м. Чернігів)

УЧАСТЬ НІМЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА У ЗАХИСТІ ПІВНІЧНИХ КОРДОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ВІД БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ У 1918 Р.

Стаття присвячена питанню участі німецького війська у захисті північних кордонів Української Держави на Чернігівщині у 1918 р. Стаття ставить за мету на основі архівних матеріалів, періодики революційної доби та спогадів більшовиків довести процес гібридного втручання більшовицької Росії на території півночі Чернігівської губернії, виявити роль німецьких військ у цьому протистоянні. Порівняльно-історичний аналіз сутнісного змісту джерел дозволив дійти висновків. Незважаючи на підписання угод, російські більшовики перетворили регіон півночі Чернігівщини на плацдарм для ідеологічного та військового наступу на Україну. РСФРР спонсорувала тероризм на території України, перекидаючи на Чернігівщину бойовиків та зброю для організації повстань проти німецьких військ та Гетьманату П. Скоропадського. Німецькі війська впродовж 1918 р. тримали північний кордон Української Держави на Чернігівщині, не дозволяючи більшовикам просуватися за межі «нейтральної зони».

Ключові слова: *Українська Держава, більшовицька Росія, німецькі війська, «нейтральна зона», гібридне втручання.*

Iryna Etkina,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
Taras Shevchenko "Chernihiv Collegium"
National University (Ukraine, Chernihiv)

Participation of the German army in protection of northern borders of the Ukrainian State from Bolshevist Russia on Chernihiv region in 1918

The article is devoted to a question of the participation of the German army in the protection of northern borders of the Ukrainian state on Chernihiv region in 1918. Article sets as the purpose on the basis of archival materials, the periodical presses of a revolutionary era and memoirs of the Bolsheviks to finish the process of a hybrid intervention of Bolshevist Russia in the territory the North of the Chernihiv province and to reveal a role of the German troops in this opposition. The comparative-historical analysis of intrinsic maintenance of sources has allowed drawing conclusions. Despite signing of agreements the Russian Bolsheviks had turned the North of Chernihiv region into the base for ideological and military offensive at

Ukraine. The Russian Soviet Federative Socialist Republic was sponsoring terrorism on the territory of Ukraine, they were transferring fighters and weapon in Chernihiv region for the organization of revolts against the German troops and Hetmanat Petra Skoropadskoho. The German troops held northern border of the Ukrainian State on Chernihiv region during 1918, without allowing Bolsheviks to move ahead out of limits of "a neutral zone".

Key words: *the Ukrainian State, Bolshevist Russia, the German troops, "a neutral zone", hybrid interventions.*

Питання державних кордонів – завжди одне з ключових в історії кожної країни. Для сучасної України воно набуває особливого значення у зв'язку з необхідністю захищати власні кордони та повертати тимчасово окуповані території. Як сьогодні, так і в 1918 р., Україна намагається знайти європейських союзників у своїй боротьбі з гібридним впливом північного сусіда, на той час головним союзником стала Німеччина. Оскільки за століття від часів українських національно-визвольних змагань алгоритм захоплення сусідніх територій Росією практично не змінився, порушена тема набуває не лише наукової, а й практичної актуальності.

Окремі аспекти цього питання знаходили висвітлення в українських розвідках [1, 2, 3, 23]. Дана стаття ставить за мету на основі знайдених нами матеріалів Державного архіву Чернігівської області, періодики революційної доби та спогадів більшовиків, що боролися проти Української Держави та німецьких військ, висвітлити процес гібридного втручання більшовиків Росії на території півночі Чернігівської губернії, виявити роль німецьких військ у цьому протистоянні.

Територія Чернігівської губернії на 1914 р. займала площу 52 398 км^2 (10,2% українських губерній), посідаючи за цим показником друге місце серед 9-ти губерній після Харківської. В Чернігівській губернії у 1917 р. нараховувалося 15 повітів (187 волостей): Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Ніжинський, Новозибківський, Новгород-Сіверський, Остерський, Сосницький, Стародубський, Суразький та Чернігівський [16].

У 1917 р. в контексті Української революції постало питання про кордони української автономної республіки, після IV Універсалу – незалежної держави. Північні кордони Чернігівської губернії й повинні були стати державним кордоном із Росією. Спроби невійськовим дипломатичним шляхом встановити ці кордони у 1917 р. досліджував В. Бойко. Він дійшов висновків, що інструкцію Тимчасового Уряду Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р. про відокремлення від Чернігівщини чотирьох північних повітів: Стародубського, Суразького, Новозибківського, Мглинського як неукраїнських поставили під сумнів і делегати-селяни Першого Українського губернського з'їзду у червні 1917 р., і органи повітових земств та міських дум. Останні стали значно прихильнішими до ідеї приєднання до України (як автономного утворення) наприкінці року після більшовицького перевороту, під тиском громадськості ухвалюючи рішення взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів [2, с.11]. Інтуїтивно відчуваючи відмінність між російським та українським політичними процесами, населення північних пові-

тів Чернігівщини схилилися до останнього, в останню чергу мотивуючись національною «самоідентифікацією». Але ж Всеросіські Установчі Збори були розігнані, Українські – не збиралися, тож у подальшому вирішення цієї проблеми переходило в площину військового конфлікту.

Перше пришестя більшовиків до губернії було недовгим, але вкрай невдалим. Звільняти Україну від більшовиків за рішенням Берестейської угоди між УНР та державами Четверного союзу прийшли війська Німеччини та Австро-Угорщини. 3 березня 1918 р., підписавши у Бресті мирну угоду з Центральними державами, РРФСР визнала суверенність України. Знову постала проблема державних кордонів. Тимчасово за угодою 4 травня 1918 р. за участі представників німецького командування роль кордону між Україною і Росією відігравала демаркаційна смуга («нейтральна зона»). Її південна межа проходила територією Чернігівської губернії через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів. Але ця лінія не могла стати постійним кордоном. Українська делегація пропонувала взяти за основу етнічний принцип визначення кордонів. Х. Раковський (представляв позицію більшовицької Росії) його відкидав і пропонував проводити плебісцит у кожному окремому населеному пункті.

Кореспондент газети «Чернігівська земля» так характеризував цю територію: «більшовізія, таємнича країною прифронтової смуги, край спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, область найбільш відчайдушної каторжної потолочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада. Демаркаційна лінія поблизу Новгорода-Сіверського – це щось на кшталт вольного Дону старої Русі, котрий всотує в себе і розлючених бунтарів, і вбивць, що нещодавно затопили Новгород-Сіверський в єврейській крові, та різний люд, що зірвався з шибениці» [9, с. 4]. В цій характеристиці влучно виділяється ключове слово «наполовину». Адже підписання офіційних угод за посередництва Німеччини не завадило більшовикам прибрати північні території Чернігівщини до своїх рук, наділивши її адміністративно-територіальним устроєм за загальним зразком Радянської Росії.

Практично це означало, що Чернігівських губерній стало дві: одна на основній території Чернігівщини, що увійшла до Гетьманату П. Скоропадського, до неї додатково були приєднані частини Гомельського, Путивльського та Рильського повітів (перший – Могильовської губернії, два інші – Курської). У більшовицькій частині опинились 43 волості Чернігівської губернії, що практично входили до складу Радянської Росії. В нашому розпорядженні є фінансовий документ – кошторис видатків волосних земельних відділів Чернігівської губернії на друге півріччя 1918 р. [6, арк.61–62] За ним наводимо територіальний устрій Чернігівської губернії у складі Радянської Росії (мовою оригіналу).

«Мглинский уезд (7 волостей): 1)Балыкская; 2) Костеничская; 3) Мглинская; 4) Нивлянская; 5) Павловская; 6) Романовская; 7) Шумаровская.

Стародубский уезд (8 волостей): 1) Гриневская; 2) Гарцевская; 3) Кистерская; 4) Лыщичская; 5) Погарская; 6) Чаусовская; 7) Юдиновская; 8) Яцковская.

Суражский уезд (12 волостей): 1) Душатинская; 2) Лялическая; 3) Новодроковская; 4) Кулажская; 5) Струвско-Будская; 6) Гордеевская; 7) Уношевская;

8) Лотоковская; 9) Заборская; 10) Поповогорская; 11) Голубовская; 12) Петровскобудская.

Середино-Будский уезд (6 волостей): 1) Ивотская; 2) Хильчанская; 3) Чернатская; 4) Дмитровская; 5) Протопоповская; 6) Гремячская.

Почепский уезд (10 волостей): 1) Почепская; 2) Васьковская; 3) Краснорожеская; 4) Ивайтенковская; 5) Котляковская; 6) Старосельская; 7) Воробеинская; 8) Краснослободская; 9) Кульневская; 10) Алексеевская».

Порівняння даного документу з даними перепису 1917 р.[16] дозволяє виявити:

- Мглинський повіт повністю опинився у складі «другої» Чернігівської області та був поділений на Мглинський та Почепський;
- там же опинилися 8 з 12 волостей Стародубського повіту, 12 з 14 волостей Суразького, 6 з 12 волостей Новгород-Сіверського повіту у вигляді Середино-Будського повіту.

Прибрати всю цю територію до своїх рук більшовикам вдалося не відразу. Завідуючий повітового земельного відділу Суразького виконкому у своїй доповіді скаржився, що впродовж декількох місяців заважала працювати «роздвоєність в сенсі приєднання до України чи до Великоросії», внаслідок чого комітети змінялися відділами, відділи комітетами, і все це відбувалося стихійно, існувала постійна загроза наступу німецьких військ, «з огляду на прикордонне становище, у нас був великий наплив військових частин вкрай підозрілої якості, в результаті чого залишилися банди, котрі і по сей день іноді наводять порядки по-своєму, громлячи і розділяючи все». Далі доповідач уточнював, що в повіті орудували Романівські та Демидівські банди [6, арк. 2]. Однак ці складні обставини не завадили більшовикам створити всі місцеві органи влади за зразком Радянської Росії: з'їзди рад, в тому числі повітові, Чернігівський губвиконком у м. Почепі, повітові виконкоми, їх земельні відділи для впровадження більшовицької земельної політики, які налагодили зв'язок з комісаріатом землеробства РСФРР. З Москви, з Пречистенського бульвару 6, приходили телеграфні накази (зі штемпелями, що засвідчували приналежність місцевих органів влади до Російської Федерації) з ідеями, що «було б добре, якби приєднати всі інші повіти Чернігівської губернії, і утворити єдину адміністративну одиницю для спільних робіт» [6, арк.9]. З більшовицької точки зору кордони завжди можна було легко пересунути, зважаючи на наближення світової революції. Сьогодні такі дії більшовиків цілком попадають під визначення «гібридна війна» з УНР, пізніше з Українською Державою гетьмана П. Скоропадського.

А ось кошторису на ліквідацію банд радянська влада не виділила. Набіги банд із кримінального елементу, що тероризували місцеве населення, жорстокі тортури та вбивства землевласників, проповідь фізичного винищення «буржуїв» [11, с. 1], утворення комітетів бідноти з різних покидьків, що під гаслом «соціалізації» грабували селян до чобіт і останньої сорочки включно [20, с. 6] – все це стало буднями «другої» Чернігівської губернії. В с. Івоті, що знаходилося на більшовицькій території губернії селяни створили загін самооборони для захисту від нескінченної реквізиції. Однак загін був перебитий, збільшовичені банди розправлялися з

мирним населенням [17, с. 3]. 6 серпня на українській частині губернії, у Стародубі, відбулася нарада у коменданта 47-ї ландверної дивізії генерал-майора Ейнерта, в якій брали участь повітові старости Суразького, Новозибківського, Новгород-Сіверського повітів та помічник стародубського повітового старости. Наголосили на необхідності закрити кордон із нейтральною зоною, щоб обмежити вивіз продовольчих продуктів і припинити проникнення злочинних елементів із більшовицьких банд [7, арк. 412–414]. Німецька влада стягувала у Чернігівську губернію додаткові війська, в тому числі 41-й резервний корпус (зі штабом у Гомелі) та 26-й резервний корпус (зі штабом у Києві), планувала створити 10 комендатур [8, арк. 12]. Банди мало не щодня робили набіги на територію Української Держави, тероризуючи населення, внаслідок чого частина селян змушена була тікати до повітових міст.

Антикомуністичні повстання населення на півночі Чернігівщини мали місце вже у перші місяці по приходу більшовиків. 31 березня 1918 р. відбулося потужне антибільшовицьке повстання у Мглині з гаслом приєднання до України. 16 квітня подібне антибільшовицьке повстання спалахнуло у Суражі, але обидва були придушені загонами більшовиків [18, с. 11–12]. Частина жителів північних повітів насильно мобілізувалася більшовиками, а коли їх захоплювали в полон німецькі війська, заявляли, що зовсім не бажали воювати проти України. Представники інших північних повітів Чернігівської губернії зверталися і до німецького командування, і до Гетьмана з вимогою приєднання до Української Держави. Староста Рильського повіту скаржився, що німці не надавали допомоги проти збільшовичених банд, які грабували українську частину повіту (3 з 16 волостей повіту знаходились під владою більшовиків). Селяни в такій ситуації відмовлялись виконувати накази про поновлення власності поміщиків і видачу зброї [7, арк. 106–107].

Скориставшись ситуацією, більшовицька влада почала готувати населення півночі Чернігівської губернії до «плебісциту». Для цього з Москви до Мглина було прислано 40 агітаторів, що дискредитували владу Української Держави. І зрештою московська комісія під загрозою арештів і розстрілів змушувала перелякане населення північних повітів заповнювати анкети за приєднання до Радянської Росії [14, с. 6–8]. Все це відбувалося під час мирних переговорів Радянської Росії з Українською Державою гетьмана П. Скоропадського за участі німецької сторони.

У спогадах, написаних через сорок років після тих подій, начальник штабу першої української радянської дивізії С.І. Петриковський (Петренко) відверто визнає: «Перевага «нейтральної зони» полягала в тому, що наша діяльність тут не давала німцям офіційних підстав для обвинувачення Радянського уряду у порушенні умов Брестського миру». Більшовик пригадує випадок, що стався на його очах. Німці, переслідуючи більшовицьку банду, що зайняла Ямпіль і блокувала Хутір Михайлівський, підійшли до кордону з РСФРР. При цьому російські прикордонники вогню не відкривали, хоча один із них був поранений. Так звані «повстанці» склали зброю та інтернувалися на території більшовицької Росії. Німецький офіцер намагався протестувати проти дії цієї та інших банд. Більшовицький командир відпарирував, заявивши, що загони йдуть із української території, в чому той зараз має можли-

вість наочно переконатися, і висловив протест німецькому командуванню у зв'язку з порушенням кордонів РСФРР «бандами», які виходять із території України [12, с. 160].

С.І. Петриковський окреслює напрями боротьби більшовиків проти держави гетьмана П. Скоропадського та німецьких військ на території «нейтральної зони»: транспортування людей, літератури, грошей, зброї на територію України, яку вони визнали незалежною за умовами Брестського договору, формування і навчання «повстанських» загонів (сьогоднішніми словами загонів сепаратистів). Крім того, більшовики організували перехід кордону поза німецьким пропускним пунктом у Середино-Буді (більшовицька назва – Зерново), де була організована перевірка документів та вантажу. Але бажаючі оминути німецький контроль під охороною більшовицьких військ з'являлися на території України в районі Шостки і навіть Конотопа. Подекуди цензуровані спогади все ж видають справжню ситуацію на півночі Чернігівщини – Петриковський визнає, що у цій діяльності місцеве населення не було ініціатором, «сторонні люди» виявилися більш активними, вони горіли бажанням йти визволяти Україну» [12, с. 162]. Варто здогадатися, хто стоїть за словами «сторонні люди». Безперечно, це російські більшовики. Сьогоднішнім аналогом цих слів можна вважати «зелених чоловічків» чи «іхтамнєтов».

У липні 1918 р. напади більшовицьких партизанських загонів на німецькі гарнізони та їх солдатів, варту і гетьманські загони стають дедалі частішими. Подібні загони були організовані в усіх селах «нейтральної зони». Хоча автор спогадів визнає, що вони були придатні лише для оборони свого району. Також він скаржився на агентуру Центральної Ради, яка закликала місцевих людей йти у «вільні загони», агітувала проти «москалів». Петриковський пригадує провокаційний виступ командира артвзводу Таращанського полку, який намагався підняти людей проти більшовиків, але був тут же розстріляний [12, с. 165]. Інший учасник цих подій, Романченко Ю.А., чиї спогади були надруковані у 1929 р., і були значно менше піддані цензурі, цей випадок згадував детальніше: більшовики змусили місцевих селян вийти зі свого району, де всі наскоки на німецькі війська закінчувалися невдало, на новий плацдарм: Грем'яч – Андрейковичі – Стародуб. Під час переходу начальник батареї Балашов (з с. Красючки) почав нарікати на вихід з рідних місць, за що Кропив'янський його розстріляв на місці [13, с. 225].

Серпневе повстання 1918 р., епіцентром якого став Ніжинський повіт, також фінансувалося та організовувалося російськими більшовиками з півночі Чернігівщини. Петриковський хизувався: «Ми направляли зброю, гроші і людей, хоч інформацію мали від них досить мізерну». Німецька влада в розклеєних об'явах давала за голову організатора повстання більшовика М.Г. Кропив'янського 50 тис. крб. Повстання було невдалим. Петриковський оцінює кількість німецьких військ, що оточили повсталих, у 10 тис. [12, с. 167–169]. Преса повідомляла, що більшовиками живцем закопано в землю вісьмох заможних селян с. Дроздівки і спалено с. Мильники через небажання місцевих жителів підтримати повстання [21, с. 4–5]. Впродовж двох тижнів повсталі намагалися вирватися з оточення. Частина повсталих була розпущена, частина поверталася назад лісами невеликими групами до «ней-

тральної зони». На початку вересня 1918 р. було прийняте рішення ЦК КП(б)У про сформування в «нейтральній зоні» двох дивізій: Сураж – Унеча – Новгород-Сіверський – Глухів на чолі з начдивом М. Кропив'янським та Глухів – Коренєво – Бєлєніхіно з начдивом В. Ауссем [12, с. 171].

Варто підкреслити, що, незважаючи на всі організаційні заходи та активність більшовиків, у цих та інших спогадах учасників подій немає згадки про жодний виграний у німецьких військ бій аж до самої евакуації. Максимум, що вдавалося зробити більшовикам – пограбувати та налякати мешканців прикордонних сіл на українському боці Чернігівської губернії.

Щирі та наївні спогади Ю.А. Романченка (секретаря Дмитрівського ревкому) дають нам цікаву інформацію по ситуацію у «нейтральній зоні» у 1918 р. Автор був свідком подій у Новгород-Сіверському повіті, половина якого опинилася за демаркаційною лінією під контролем більшовиків. Більшовики створили т.зв. «партизанські загони» в с. Антонівці, Дмитрівці, Олтарях. Організував загони Довнар-Запольський, який для цього і прибув у «нейтральну зону». Збільшовичені селяни залюбки виконували наказ повстанкому № 28, який дозволяв використовувати «все доходности с мест». Ревком тут же розпочав продаж дощок торговця Острика і т.д. Не дивно, що це призвело до скандалів із ворогами радянської влади. Зброю Дмитрівському загону видав особисто Боженко у руки автора спогадів, було організоване навчання бойовиків. Загін розпочав «сторожувати» у селі: всіх не місцевих приводили до ревкому, який вирішував, кого відпустити, а кого відрядити у «штаб Духоніна» [13, с.217–218]. Як бачимо, більшовики демонстрували повну зневагу не лише до власності, а й до життя людини.

Якось у селі почастішали випадки пограбувань. Загін почав чатувати на грабіжників, але все не міг їх спіймати. Один селянин, у якого в лісі забрано 20 крб. керенками і мішок з борошном, незважаючи на залякування, звернувся до ревкому, поскаржився на Єгора та Хведоса (самі себе видали), і тут же побачив їх серед членів загону. Вирок для своїх: по 10 шомполів привселюдно [13, с. 219].

Слухаючи від збільшовичених біженців із української сторони про «жахи німецької окупації», партизани збиралися на тім боці Десни, за словами автора, «погуляти». У середині липня 1918 р. наважилися захопити Новгород-Сіверський. Крім загонів Дмитрівки, Антонівки, Олтарів по дорозі приєднався загін с. Бірина з 900 осіб та «чортова» бригада Т.В. Черняка. Цікаво, що селяни с. Олтарів їхали за загоном підводами, щоб після здобуття партизанами міста можна було трохи «поживиться» (лексика автора спогадів). Хоча серед селян були сумніви й хитання, чи слід вдаватися до такої афери. Довнар-Запольський всіх надихнув на нічний переїзд через Десну паромом. Однак партизани почали тікати серед ночі разом зі зброєю. Ю.А. Романченка залишили на лівому березі Десни, щоб розвертав дезертирів і боягузів. Німецькі війська були обізнані про наближення збільшовичених банд із «нейтральної зони» і прийняли бій. Під дощем і білим туманом вони почали оточувати бойовиків. Незважаючи на особисту хоробрість Довнар-Запольського, його «невитримані і панічні» партизани почали тікати. Їх єдиний кулемет замовк. Під тиском народу перекинувся паром, всі стали тонути. Здійнявся крик та галас.

Партизани лаялися, що командир їх підвів. Через Десну якось переправилися, там створили групу для роззброєння, бо селяни намагалися втекти зі зброєю. Поширилися чутки, що німці чинять розправу над сім'ями партизанів у нейтральній смузі, але розвідники заспокоїли загін. Після цього нападу на німецьке військо більшість селян покинула загони та повернулися у рідні села, залишилося лише ядро з с. Бірина. В цей же час німецькі війська відбили наступ на Шостенський пороховий завод партизан сіл Антонівки, Івоти, Вовни, які сподівалися підняти на повстання робітників заводу [13, с. 220–222].

У вересні 1918 р. біля с. Погребки Новгород-Сіверського повіту більшовицька банда напала на пароплав, що йшов з Новгорода-Сіверська на Макошин. Рульового поранили, капітана вбили. Серед пасажирів виникла страшенна паніка. Сміливці кинулися у воду й попливли до українського берега Десни. Більшовики захопили пароплав, привели його до берега, там повідпускали селян та робітників, а інших, визнавши буржуями, відправили до штабу у Зерново (Середино-Буда). Офіцерів при допиті катували, пасажири чули їх крики та стогін, знущалися і над священиком. Подальша доля затриманих була невідомою. Ймовірно їх розстріляли [22, с. 4].

Більшовики вдалися до примусової мобілізації та реквізиції коней. У «куркулів» та тих, хто пішов служити гетьману, реквізували харчові продукти. Досить швидко мобілізовані почали проситися додому. Пояснювали своє бажання як могли: «Ми любимо більшовиків, але не комуністів, бо вони жидівські захисники. Комісари всі з жидів». Невдовзі приїхав сам Ю. П'ятаков, намагаючись пояснити селянам необхідність класової боротьби та наявність громадянської війни в Україні [13, с. 223–224].

Німецькі війська вкрай рідко переходили демаркаційну лінію. Такий випадок стався після того, як німці намагалися отримати у фонд поставок продовольчої продукції худобу с. Рогівці. Але селяни перегнали корів через Десну у «нейтральну зону». Німці не змогли отримати корів, але здійнялася перестрілка з більшовицькими загонами. Врешті німецька сторона покинула цю територію. Всякий раз німецьке командування нагадувало уряду РСФРР, що він підтримує більшовицькі банди на території демаркаційної лінії, та погрожували військовими діями.

Черговий невдалий наскок більшовиків на німецько-гайдамацький загін в х. Михайлівському та с. Ямполі був здійснений у вересні 1918 р. Скоро територія Середино-Будського повіту (частина колишнього Новгород-Сіверського) з шести волостей не могла прогодувати більшовицьких партизанів, до яких приєднувалися частина розбитих ніжинців, пластунці, таращанці. Заворушення почалися серед селян с. Лютої Вулиці, Стегайлівки, Лісної волості. Ю. Романченко чесно навів їхні гасла: «Об'єднуйтеся проти Ревка, бо він вас об'їсть», «Не трогайте німців, бо вони зруйнують ваші халупи». [13, с. 224–225]

Після переходу на новий плацдарм на півночі, а не північному сході Чернігівщини, відбувся бій біля с. Андрейковичі. «Куркулі» (читаємо: «заможні селяни, які не підтримували більшовиків») при відступі більшовицького загону зіпсували міст, через що ті змушені були покинути бомбомет та іншу зброю. Невдалим був наступ більшовицьких загонів і на Стародуб. Врешті командири усвідомили, що

таке військо нездатне для боротьби проти німців та дозволили демобілізацію [13, с. 225–226].

Часом німецьких військ не вистачало для захисту північного кордону. Гетьман П. Скоропадський згадував, що відправив на північ Чернігівщини на допомогу німецьким військам полк на чолі з П. Болбочаном. За свідченням німців цей полк бився зовсім непогано [15, с. 296].

Через дії більшовицьких загонів подекуди дійсно страждали селянські халупи. Німці дощенту спалили 415 помешкань у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту після того, як більшовицький загін на чолі з Т.В. Черняком, який був мешканцем цього села і з нього набрав свою «чортову» дивізію, на початку серпня 1918 р. відкрив кулеметний вогонь по тих будинках, де були розквартировані німецькі солдати. Селянам заборонили відбудовуватися та збирати врожай, були заарештовані кілька жителів, з них шість осіб розстріляні [21, с. 4–5; 13, с. 221]. За таким же сценарієм розгортались події в с. П'ятовськ Стародубського повіту: більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене [22, с. 7]. Дуже типову реакцію на більшовицьке повстання продемонстрували селяни с. Ковчин Чернігівського повіту: шість озброєних людей примусили церковного сторожа дзвонити у дзвони, щоб скликати селян на сход. Темна селянська маса, яка нездатна розібратися у всіх політичних змінах, а до того ще й залякана останніми подіями, на всі пропозиції та запитання уперто мовчала. Схід мав дуже сумний вигляд. Промови «представників армії спасіння», що підбурювали селян на повстання, ґрунтувались лише на одному: «нам Московія все дасть». Але ця трагікомедія продовжувалася недовго, бо стали наближатися німецькі війська [19, с.4].

Після всіх цих подій російська делегація під час мирних переговорів за посередництва Німеччини звинувачувала Українську Державу у невиконанні попередніх домовленостей про перемир'я від 12 червня 1918 р. Українська мирна делегація подала факти невиконання російськими більшовиками договорів не лише з Україною, але й з Німеччиною, одним із прикладів чого став обстріл Новгород-Сіверського [22, с. 4].

Про конфлікт між німецьким командуванням та урядом РСФРР через напади більшовицьких загонів із нейтральної смуги писав у своїх спогадах комбриг І.С. Локатош. Найбільшими операціями він вважав наступ загонів Примакова на Новгород-Сіверський та таращанського загону на чолі з Боженком на Стародуб. Чим закінчувалися ці великі операції, учасник подій волів не згадувати [10, с. 249].

В день капітуляції німецьких військ на західному фронті 11 листопада 1918 р. ухвалена постанова РНК Росії «в десятиденний строк розпочати наступ на підтримку робітників і селян України, які повстали проти гетьмана.» Командувачем Українським революційним штабом призначено В. Антонова-Овсієнка. Більшовик Я. Епштейн, який працював в Україні, казав: «В самій Україні… ми не розпоряджаємося будь-якими силами… Зокрема на Чернігівщині. Нема чого розраховувати без перекинення Червоної Армії не тільки на успіх революційного повстання в Україні, але навіть на його виникнення.» В. Антонов-Овсієнко вимагав від Реввійськради Росії регулярних частин Червоної армії, оскільки партизанські загони Чернігівщи-

ни «напіванархістські групи». А в радянській історіографії десятиліттями стверджувалося, що наступ на Україну в листопаді 1918 р. здійснювали дивізії українських повстанців, сформованих в нейтральній смузі на Чернігівщині [4, с. 51].

Коли у Німеччині розпочалася революція, Богунський полк намагався організувати «братання», тим самим розкласти та деморалізувати німецьких солдат. До німців посилали делегації, постачали їм більшовицьку літературу німецькою мовою, де закликали солдатів не слухати офіцерів, кинути зброю та повернутися додому. Делегація богунців поставила ультиматум німецькій раді солдатських депутатів: 1) жодної підтримки гайдамакам; 2) залишити в цілості зброю та склепи; 3) впродовж трьох днів виїхати з України, не висаджуючи у повітря мости та залізниці. Німці ультиматум проігнорували, а коли залишали с. Лищиці, висадили міст і спільно з українськими військами закріпилися у Клинцях. Богунці запевняли німецькі війська, ще не хочуть воювати з ними, а битимуть тільки гайдамаків. Два батальйони богунців пройшли німецькі застави, тоді німці ударили їм у тил, розпочався бій, внаслідок якого більшовики з втратами відступили на старі позиції. Вже у листопаді 1918 р. таращанський полк, використовуючи замішання серед німців, зробив напад на Стародуб, відтіснивши німецькі війська і закріпився у ньому. У подальшому більшовики псували залізниці, щоб змусити німців виконувати нав'язані ними вимоги нейтралітету [10, с. 251–254].

Отже, перші перемоги більшовицьких військ над німецькими можна датувати лише з кінця листопада 1918 р., коли головним завданням німецьких військ стала евакуація з України, на цей момент їм вже протистояли регулярні війська російської Червоної Армії. Але при спробі більшовиків роззброїти німецькі війська у листопаді-грудні 1918 р. відбувалися сутички. Так, більшовики біля с. Низківка перешкоджали німецьким ешелонам просуватися до Гомеля, вимагаючи здати всю зброю. Між ними сталася сутичка. Але вночі більшовики у кількох пунктах розібрали залізничну колію, і декілька ешелонів пішли під насип. Загинуло багато німецьких військових. Серед більшовиків також були втрати. Німецькі військові не погоджувалися на роззброєння, у збірних вагонах їх відвезли до Гомеля, де поневіряння та переговори з більшовиками продовжувалися [10, с. 258].

В.Г. Биструков згадував бій біля с. Дроздовиця на Городнянщині між більшовицьким загоном та українським загоном на чолі з Іваном Рембаловичем, що стався 5 грудня 1918 р. Незадовго до цього більшовицька делегація прибула до розташування німецьких військ та отримала від них обіцянку нейтралітету. Але в Дроздовицькому бою два німецьких кулеметники билися разом з українськими військами та загинули разом з десятьма українськими офіцерами. Німецькі кулемети дісталися у якості трофеїв більшовикам. Більшовицький ревком після цього вивів основні свої війська з Дроздовиці та відправив двох представників до німецької влади у Городню. Вони були запрошені на засідання німецької ради солдатських депутатів, де також були присутні офіцери УНР. Більшовицькі делегати відмовилися розмовляти з українськими офіцерами, посилаючись на відсутність повноважень, ухилилися від прямої відповіді на питання про визнання влади УНР. Але арештувати їх не дозволила німецька рада, надавши охорону до Дроздовиці. Чутки

про можливий напад більшовиків на Городню нервував і владу, і населення. Тому 8 грудня до Дроздовиці прийшла делегація з представника земської управи, міської думи та п'ятьох німців разом з комендантом. Німці вважали участь німецьких кулеметників у бою проти проросійських більшовиків непорозумінням, але намагалися повернути свої кулемети. Більшовики їх не віддали, але добилися від німецької делегації обіцянки нейтралітету.

15–16 грудня 1918 р. більшовицькі сили, що сунули з півночі, наблизилися до Городні. Тривали переговори більшовиків з німецькою владою, яка обіцяла не перешкоджати зайняттю міста. Паралельно велися переговори більшовиків з владою УНР з вимогою про термінову здачу Городні без бою. Після такої пропозиції комендант міста Пашкевич арештував делегацію більшовиків, назвавши її бандитською. Але втрутилися німецькі представники, звільнили більшовицьких переговірників та надали їм свою охорону. Під час бою за місто німці дотримувалися нейтралітету, викинувши на своїй комендатурі білий прапор. Через 2 години після взяття міста більшовиками німецькі війська звідти евакуювалися [5, с. 122–130].

Таким чином, гібридна війна, яку путінський режим веде з Україною, починаючи з 2014 р., є далеко не першою в нашій історії. Події на півночі Чернігівщини у 1918 р. вкрай подібні до сучасних подій на Донбасі. Більшовики на переговорах за участі німецької сторони визнали незалежну Україну та її кордони, окреслили демаркаційну лінію, і… ввели туди своїх «сторонніх людей», свої органи влади та порядки. До так званих партизанів або повстанців набрали кримінальні елементи і повели в наступ на українську територію, а коли ті після першого зіткнення з німецькими військами повтікали, почали примусову мобілізацію. Дозвіл своїх російських кураторів на відверте мародерство або на використання «всех доходностей с мест» назвали реквізицією, експропріацією чи ще якимись ідеологічно розфарбованими словами. Всіх місцевих мешканців, хто не хотів терпіти такої наруги над собою, і повставали, назвали буржуями та розстрілювали. Як бачимо зі спогадів самих більшовиків, розстріл інакодумців та навіть своїх мав місце за найменше нарікання. Але навіть за такого жорстокого режиму на півночі Чернігівщини знаходилися сміливці, що псували більшовикам мости або йшли воювати за Гетьманат П. Скоропадського. Російські більшовики спонсорували в Україні тероризм, намагаючись підняти тут повстання, але називали це громадянською війною. Російські більшовики не визнавали, що банди на території «нейтральної зони» організовуються їхнім коштом, і очолюються їхніми ватажками, натомість звинувачували Українську Державу у зриві перемир'я. Методи російських плебісцитів на захоплених територіях під дулами автоматів із тих часів мало змінилися. Оскільки всі були обізнані з ситуацією у «більшовизії» на півночі губернії, більшовицькі повстання на основній території губернії не мали масової підтримки села, яке змирилося з втратою землі, захопленої у 1917 р., поверненням майна та відшкодуванням збитків поміщикам, але воліло уникнути анархії та «революційної доцільності» .

Але існує і велика відмінність між тими подіями та сучасними. Тоді Українській Державі допомагали війська Німеччини та Австро-Угорщини. Вони не були безкорисливими, а, отже, не були миротворцями. Тим не менш, німецькі війська впродовж

усього 1918 р. тримали північний кордон Української Держави на Чернігівщині, не дозволяючи більшовикам просуватися за межі «нейтральної зони», хоча ті мали наміри захопити всю Чернігівську губернію і не тільки її. Німецькі війська були потужним стримуючим фактором для більшовиків. Це дозволило продовжити процеси українського державотворення і відносно спокійного життя у 1918 р. Після підписання перемир'я у Першій світовій війні та початку революції в Німеччині німецька влада намагалася дотримуватися нейтралітету в період підготовки евакуації своїх військ з України. Але нейтралітет вдавався лише частково, оскільки німецькі війська на місцях все ж співчували українській стороні, і головне – більшовики ніколи не виконували взятих на себе зобов'язань, намагаючись обдурити іншу сторону переговорів.

На жаль історією було відпущено занадто мало часу співпраці України та Німеччини сто років тому. Але її уроки дуже важливі сьогодні для усвідомлення як політиками, так і громадськістю обох країн. Українцям задля швидшого просування європейським шляхом розвитку, до чого спонукала Німеччина і тоді, і сьогодні. Європейським країнам і, зокрема Німеччині, задля розуміння, що російський імперський експансіонізм треба стримувати в Україні, що є найкращою запорукою стабільності в Європі.

Список використаних джерел

1. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. 168 с.

2. Бойко В. Приєднання північних повітів Чернігівщини до УНР. *Сіверянський літопис*. 1996. № 5. С. 8–13.

3. Бойко О.Д. Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.) К.: Інститут історії України, 2007. 62 с.

4. Брицький П, Юрійчук Є. Шаблонний стереотип в історії. Штрихи до портрету командувача Лівобережного фронту УНР полковника Петра Болбочана. *Пам'ять століть*. 2004. № 5. С. 30–79.

5. Быструков В.Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. *Летопись революции*. 1925. № 4. С. 104–131.

6. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-503. Оп. 7. Спр. 1.

7. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 90 а. Спр. 5.

8. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 90 а. Спр. 70.

9. Занин Д. В плену у большевиков. *Черниговская земля*. 1918. 3 октября. С. 4.

10. Локатош І.С. Стародуб – Чернігів – Київ: Спогади про 1918–1919. *Літопис революції*. 1930. № 5 (44). С. 248–273.

11. Новости – Чернигов. 1918. 21 мая.

12. Петриковський С.І. (Петренко) В нейтральній зоні влітку 1918 р. *Спогади про І з'їзд КП(б)У України*. К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1958. С. 159–172.

13. Романченко Ю.А. З партизанського руху в нейтральній зоні. *Летопись революции*. 1929. № 5–6. С. 217–226.

14. Сергійчук В. Стародубщина завжди горнулась до матері України. *Сіверянський літопис*. 1996. № 3. С. 6–8.

15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.; Філадельфія, 1995. 493 с.

16. Список селеній и городов Черниговской губерніи по уездам и волостям. Чернигов, 1919. 67 с.

17. Черниговская земля. 1918. 22 октября.

18. Черниговская земская газета. 1918. 20–27 апреля.

19. Черниговская земская газета. 1918. 23 августа.

20. Черниговская земская газета. 1918. 30 августа.

21. Черниговская земская газета. 1918. 6 сентября.

22. Черниговская земская газета. 1918. 5 октября.

23. Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення…»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації . *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 230–255.

References

1. Boyechko V. Kordony Ukrayiny: istorychna retrospektyva ta suchasnyy stan. K.: Osnovy, 1994. 168 s.

2. Boyko V. Pryyednannya pivnichnykh povitiv Chernihivshchyny do UNR. *Siveryans'kyy litopys*. 1996. № 5. P. 8–13.

3. Boyko O.D. Formuvannya terytoriyi Ukrayins'koyi nezalezhnoyi derzhavy v chasy Ukrayins'koyi revolyutsiyi (1917 – 1921 rr.) K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2007. 62 p.

4. Bryts'kyy P, Yuriychuk Ye. Shablonnyy stereotyp v istoriyi. Shtrykhy do portretu komanduvacha Livoberezhnoho frontu UNR polkovnyka Petra Bolbochana. *Pam»yat' stolit'*. 2004. № 5. P. 30–79.

5. Bystrukov V.H. Horodnyanshchyna v 1917–1918 hh. *Letopys' revolyutsyy*. 1925. № 4. P. 104–131.

6. DAChO (Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti). F. R-503. Op. 7. Spr. 1.

7. DAChO. F. 127. Op. 90 a. Spr. 5.

8. DAChO. F. 127. Op. 90 a. Spr. 70.

9. Zanyn D. V plenu u bol'shevykov. Chernyhovskaya zemlya. 1918. 3 oktyabrya. P. 4.

10. Lokatosh I.S. Starodub – Chernihiv – Kyyiv: Spohady pro 1918–1919. *Litopys revolyutsiyi*. 1930. № 5 (44). P. 248–273.

11. Novosty – Chernyhov. 1918. 21 maya.

12. Petrykovs'kyy S.I. (Petrenko) V neytral'niy zoni vlitku 1918 r. Spohady pro I z'yizd KP(b)U Ukrayiny. K.: Derzh. vyd-vo polit. literatury URSR, 1958. P. 159–172.

13. Romanchenko Yu.A. Z partyzans'koho rukhu v neytral'niy zoni. *Letopys' revolyutsyy*. 1929. № 5–6. P. 217–226.

14. Serhiychuk V. Starodubshchyna zavzhdy hornulas' do materi Ukrayiny. *Siveryans'kyy litopys*. 1996. № 3. P. 6–8.

15. Skoropads'kyy P. Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918. K.; Filadel'fiya, 1995. 493 p.

16. Spysok seleniy y horodov Chernyhovskoy huberniy po uezdam y volostyam. Chernyhov, 1919. 67 p.

17. Chernyhovskaya zemlya. 1918. 22 oktyabrya.

18. Chernyhovskaya zemskaya hazeta. 1918. 20–27 aprelya.

19. Chernyhovskaya zemskaya hazeta. 1918. 23 avhusta.

20. Chernyhovskaya zemskaya hazeta. 1918. 30 avhusta.

21. Chernyhovskaya zemskaya hazeta. 1918. 6 sentyabrya.
22. Chernyhovskaya zemskaya hazeta. 1918. 5 oktyabrya.
23. Chukhlib T. "Starodubshchyna chekaye na povernennya…": istorychni, istoriohrafichni ta politychni problemy ukrayins'koho subrehionu Rosiys'koyi Federatsiyi. *Siveryans'kyy litopys*. 2014. № 5. P. 230–255.

УДК 94(476) "1918/1919"

Валентина Метлицька,
кандидат історичних наук,
Білоруська археографічна комісія
(Республіка Білорусь, м Гомель)

ТИМЧАСОВА НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ І ЇЇ ВПЛИВ НА ДОЛЮ СХІДНОГО БІЛОРУСЬКОГО ПОЛІССЯ (БЕРЕЗЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 РР.)

Стаття присвячена подіям фінального етапу Першої світової війни в Східному Поліссі Білорусі, епіцентром яких стала боротьба за регіон між новоствореними державами, перш за все – Українською Державою та Радянською Росією. Німецька окупація регіону в березні 1918 р. була результатом зриву Брестського радянсько-німецького переговорного процесу, а з іншого боку – умовою приєднання Східного Полісся до України. Тимчасова німецька окупація майже на рік відсунула утвердження більшовицької диктатури на Східному Поліссі, але, не дивлячись на міжнародні домовленості, не стала гарантом захисту української державності від радянської експансії з північного сходу. Розкрито обставини тимчасової німецької окупації, її вплив на політичну ситуацію в регіоні. Висвітлені методи та спроби більшовиків використовувати ситуацію окупації для досягнення власних геополітичних цілей.

Ключові слова: *Перша світова війна, Східне Полісся, Брестська договір, приєднані до Української Держави повіти, тимчасова німецька окупація, українська адміністрація, більшовицький ревком, радянська дипломатична делегація, евакуація німецьких військ.*

Valentina Metlitskaya,
Candidate of Historical Sciences,
Belarusian archeographical commission
(Republic of Belarus, Gomel)

Temporary german occupation and its influence on the fate Eastern Belarussian Polesie (march 1918 – january 1919)

The article is devoted to the events of the final stage of World War II in Eastern Polesie Belarus, the epicenter of which was the fight for the region between the newly formed states – Ukrainian powers and Soviet Russia. The German occupation of the region in March 1918 was the result of failure of Brest the Soviet-German negotiations, and on the other side of the table the conditions of accession to the Eastern Ukraine Polissia. For a year, the temporary German occupation pushed back the approval of the Bolshevik dictatorship in Eastern Polissia, but, despite international agreements, did not become a guarantor of the

protection of Ukrainian statehood from Soviet expansion from the north-east. Disclosed the circumstances of the temporary german occupation and its impact on the political situation in the region, shows the attempts and methods of the Bolsheviks used the situation of occupation in order to achieve their own geopolitical purposes.

Key words: *First World War, Eastern Polesie, Brest Treaty, affiliated to the Ukrainian Powers, temporary German occupation, Ukrainian administration, Bolshevik Revolutionary Committee, Soviet diplomatic delegation, evacuation of German troops.*

Валянціна Мятліцкая,
кандыдат гістарычных навук,
Беларуская археаграфічная камісія
(Рэспубліка Беларусь, м. Гомель)

Часовая нямецкая акупацыя і яе ўплыў на лёс Усходняга Беларускага Палесся (сакавік 1918 – студзень 1919 гг.)

Пастаноўка праблемы: завяршаючы этап Першай сусветнай вайны супаў з распадам Расійскай Імперыі і дзяржаватворчымі працэсамі на яе ўскраінах. Новаўтвораныя Белауская Народная Рэспубліка, Украінская Дзяржава і Савецкая Расія заявілі свае прэтэнзіі на ўсходнюю частку Беларускага Палесся, якая мела стрэтэгічнае геапалітычнае становішча. Брэсцкія дамоўленасці і часовая нямецкая акупацыя рэгіёна ў 1918 г. ўскладнілі барацьбу за яго новых дзяржаўных суб'ектаў. Лёс Усходняга беларускага Палесся быў вырашаны гвалтоўнымі метадамі бальшавіцкай палітыкі.

Тэма пакуль не набыла спецыяльнага разгляду ў гістарыяграфіі. за выключэннем аспекта савецка-украінскага супрацьстаяння ў рэгіёне, разгледжанага украінскім аўтарам М. Кавальчуком у яго манаграфіі [1]. Рэгіянальны дакументальна-факталагічны матэрыял, звязаны з часам нямецкай акупацыі 1918 г. змяшчае таксама навукова-папулярнае выданне за аўтарствам гомелькага журналіста І. Такоевай [2]. Аснову для напісання артыкула склалі архіўна-дакументальныя матэрыялы. Праблема ўяўляе інтэрэс як для беларускай, так і для украінскай гістарыяграфіі і патрабуе далейшай распрацоўкі.

Мэты артыкула: раскрыць абставіны часовай нямецкай акупацыі і яе ўплыў на палітычную сітуацыю Усходняга Палесся, паказаць спробы і метады бальшавікоў у выкарыстанні сітуацыі акупацыі для вырашэння ўласных геапалітычных задач.

З кастрычніка 1915 г. і да пачатку 1918 г. тэрыторыя Беларусі была падзелена расійска-нямецкім фронтам па лініі Дзвінск – Паставы – Баранавічы – Пінск. Пасля зрыву 18 лютага 1918 г. савецка-нямецкіх перамоў у Брэсце пачалося імклівае прасоўванне германскіх войск па ўсёй лініі фронту. На ўсходне-палескім кірунку рухаўся кантынгент 41-га рэзервовага корпуса.

У 20-х чыслах лютага 1918 г., нягледзячы на ранейшыя заявы аб правакацыйнасці чутак пра нямецкае наступленне, бальшавіцкія структуры на месцах: гарадскія і павятовыя рэўкамы, сваеты і іх выканкамы, Гомельскі павятова-гарадскі (Палескі) камітэт РКП (б), інш. тэрмінова эвакуіраваліся на ўсход – у Мсціслаўль, Бранск і Маскву. Пакідаючы Гомель і Рэчыцу, гарадскія «Саўдэпы» афіцыйна даручылі «часовую ўладу» гарадскім думам і ўправам, якія пакуль не паспелі ліквідаваць [6, с. 65].

Нямецкае наступленне не мела перашкод. Камандуючы Усходнім фронтам вермахта генерал Макс Гофман пазней занатаваў у сваіх мемуарах: «Мне да сяго часу не даводзілася бачыць такой бязглуздай вайны. Мы вялі яе практычна з цягнікоў і аўтамабіляў. Пасадзіў на цягнік жменьку пяхоты з кулямётамі і гарматай і едзеш да наступнай станцыі. Бярэш вакзал, арыштоўваеш бальшавікоў, сажаеш на цягнік яшчэ салдат і едзеш далей…" [Такоева 2, с. 11].

Так, спроба Рэчыцкага выканкама кінуць на чыгуначную ветку Хойнікі – Васілевічы тэрмінова сфарміраванны атрад чырвонаармецаў-дабраахвотнікаў скончылася нічым. Нямецкія эшалоны нават не адказалі на яго стрэлы, пасля чаго камандзіры выехалі ў Гомель для далейшай эвакуацыі, а сам атрад разыйшоўся [Реч муз 3, арк. 26]. Інфармацыю пацвяржаюць і савецкія данясенні: тэлеграма ад 4 сакавіка з штаба Заходняга фронта ва Унечы у Петраградзе паведамляла: «Пры абароне Жлобіна фронт пакінулі 60 Сібірскі, Пашахонскі палкі, каманда размеркавальнага пункта, Трэці Карэнны парк, каманда паветраплавальная парку, Рэчыцкая Чырвоная гвардыя, Веткаўская батарэя. 26. 02 у час бою сышла Першая Рэвалюцыйная батарэя, латышы запатрабавалі паравоз і з'ехалі ў Гомель… У выніку засталося каля 100 штыкоў, забяспечаных прадуктамі прыблізна на 10 дзён». [НАРБ 4, спр. 666, арк. 3–4].

1 сакавіка праз Гомель прайшлі адступаючыя з тэрыторыі Украіны часткі Р. Берзіна, што суправаджалася рабаўніцтвам, сутычкамі з яўрэйскай самаабаронай, ўзрывамі. Але падвячоркам таго ж дня ў горад увайшлі часткі 35 нямецкай дывізіі рэзерву пад камандаваннем генерала Вагнера, якія 25 лютага паспелі заняць Рэчыцу.

Па сведчанням розных крыніц насельніцтва і хрысціянскае, і яўрэйскае сустракала кайзераўскіх вайскоўцаў «агульнай радасцю» і дзякавала за вызваленне ад бальшавізму [5], [6, спр. 89, арк. 11–12].

У першыя дні сакавіка 1918 г. нямецкая армія спынілася на ўсход ад лініі Себеж – Полацк – Сянно – Магілёў – Рагачоў – Жлобін. Па лініі Калінкавічы – Гомель размясціліся аддзелы 216-й палявой брыгады 35 дывізіі, задачай якой быў кантроль занятай тэрыторыі і, а найперш, чыгуначных камунікацый Лібава-Роменскай і Палескай дарог. Па лініі ракі Уза – Чыстыя лужы – Яроміна – Ларышча – Крупец – Валковічы былі пастаўлены пяхотныя і егерскі батальён з 19-га, 61-га і 429-га пяхотных палкоў, бронетанкавы батальён 19-га палка, 284 полк палявой артылерыі, дзве батарэі 30-га пяхотнага артылерыйскага батальёна, рэзервная сапёрная каманда, 97-я калона боезапасаў, 927-й конны абоз, а таксама разведвальны артылерыйскі дывізіён 19-га палка 216 брыгады [7]. Усяго ў Гомелі былі пакінуты каля 3 тыс. жаўнераў. Праз пэўны час Маёра Вагнера змяніў дэ Бекк. Размежаванне акупаванай і савецкай тэрыторый усталявалася па рацэ і станцыі Уза ў 15 км ад Гомеля.

Да 17 сакавіка штаб 35 дывізіі знаходзіўся ў Гомелі. Ён размясціўся ў палацы І. Паскевіч, але неўзабаве быў перамешчаны ў Мазыр.

Адной з важных палітычных мэтаў нямецкага акупацыйнага рэжыму было забеспячэнне падпісанай 22 студзеня (9 лютага) 1918 паміж Украінскай Народнай Рэспублікай і краінамі германскага блока пагаднення аб перадачы Украіне Мазырскага, Рэчыцкага і Гомельскага паветаў, якія заставаліся ў складзе УНР, а затым Украінскай Дзяржавы П. Скарападскага амаль год.

Адметна тое, што кантынгент 35 дывізіі, які заняў рэгіён не быў падначалены кіеўскаму штабу германскай групы армій «Киев» генерала Г. Эйхгорна, а заставаўся ў складзе 10 арміі са штабам у Мінску, якая мела часовы акупацыйны статус, адпаведна падпісанаму 3 сакавіка Брэсцкаму міру. Гэта абставіна застаецца недаследаваннай.

У сувязі з гэтымі падзеямі структура ўлады на месцах на працягу 1918 – пачатку 1919 гг. была своеасаблівым кангламерат разнапалітычных суб'ектаў.

Рэальныя паўнамоцтвы належалі нямецкім акупацыйным структурам, якія ўзялі на сябе жандарскія і гаспадарча-мабілізацыйныя функцыі. Германскія камендатуры адсочвалі недапушчэнне антынямецкай акцый, строгі рэжым працы чыгуначных вузлоў і прамысловых прадпрыемстваў. Яны ж захоўвалі кантроль над палітычнымі працэсамі ў мэтах забеспячэння стабільнасці ў месцах знаходжання ўласных войскаў, а пры неабходнасці здзяйснялі карна-паціфікацыйныя акцыі. Так, у жніўні 1918 г. ў Гомелі быў затрыманы вядомы анархіст Міхаіл Баброў з таварышам, у якіх былі выяўленыя 4 рэвальвера, «ручныя бомбы» і падробленыя пашпарты. Абодва былі перададзеныя германскай камендатуры і ваенна-палявому суду. У верасні ў Рэчыцкім павеце быў раскрыта змова аб падрыхтоўцы да ўзброенага паўстання. Частку змоўшчыкаў ўдалося арыштаваць, астатнія схаваліся ў лясах. За нявыдачу іх немцамі накладзена кантрыбуцыя на вёску Граново – ўся хатняя жывёла, вёску Капань – 1 тыс. руб, і сяло Борхаў – 50 коней і 500 тыс. руб. Да часу поўнай выплаты былі ўзятыя 20 закладнікаў [8, спр. 1, арк. 59 адв., 84 адв.]

Асноўны нямецкі вайсковы кантынгент дыслацыраваўся менавіта ў гарадскіх населеных пунктах, у некаторых выпадках групы жаўнераў пасылаліся для аховы памешчыцкіх маёнткаў і прадпрыемстваў, але камандванне адмаўлялася ўтрымліваць іх у сельскай мясцовасці працяглы час. Незадаволенасць і нават канфлікты з вясковым насельніцтвам выклікалі рэквізіцыі прадуктаў і фуражу па цэнах, якія ўстанаўліваліся толькі з боку немцаў, а таксама захады па вяртанню раскрадзенай сялянамі маёмасці уладальнікаў маёнткаў [8, спр. 78, арк. 24 адв.]

Акупацыйныя структуры амаль не ўмешваліся ў грамадзянскае жыццё занятых тэрыторый. У рэгіёне адкрыта дзейнічаў ўвесь спектр палітычных сіл – ад праманархічных да лева-сацыялістычных, здзяйсняліся палітычныя акцыі (напрыклад, мітынг памяці і пахаванне ў Гомелі чырвонаармейцаў, якія загінулі ў сутычках з германскімі войскамі, святкаванне Першамая).

Украінская ўлада была прадстаўлена на далучаных тэрыторыях спачатку губернскімі і павятовыя камісары УНР, затым старастамі і аддзяленнымі дзяржаўных камісій Украінскай дзяржавы. Старастам былі падначалены гарадскія думы і ўправы. Пры ўрадзе П. Скарападскага з іх былі выдалены рэвалюцыйна-радыкальныя галосныя, што расцэньвалася левым асяродкам як «наступленне на заваёвы дэмакратыі» [9, спр. 43. арк. 3, 3 адв.].

Ствараліся таксама мясцовыя аддзелы дзяржаўнай варты і павятовыя рэзервовыя конныя сотні. Ваенізаваныя структуры ўзначалілі былыя афіцэры і дробныя дваране з мясцовых. Аселае ў Гомелі ў выніку распада франтоў шматлікае царскае афіцэрства стварыла таксама асобную «Афіцэрскую сотню» [8, спр. 78. Л. 25], якая, верагодна, мела самастойны статус, але выказвала лаяльнасць ўраду

П. Скарападскага і мела з ім кантакты. Можна меркаваць, што ўзначаліў гэта фарміраванне генерал расійскай арміі Іваноў. З лета 1918 г. у Гомелі распачала дзейнасць Украінская мытня, прызначэннем якой быў кантроль грузапатокаў паміж Украінай і акупаванай часткай Беларусі (найперш, штабам 10-й германскай арміі ў Мінску). Але галоўнай мэтай мытні з'яўлялася забеспячэнне дзяржаўнай задачы спынення вывазу харчавання на падрасійскую тэрыторыю [10].

Варта адзначыць, што дэмаркацыйная мяжа паміж акупаванай нямецкай і савецкай тэрыторыямі была даволі ўмоўнай. Апошні нямецкі гарнізон стаяў на чыгуначным раз'ездзе каля населенага пункта і станцыі Касцюкоўка у 10 км ад Гомеля. Але тут, па сведчанні гомельскага рэўкамаўца Давіда Цырліна, рух не спынялася ні ў адзін, ні ў другі бок. Карысталіся «празрыстасцю» у першую чаргу «спекулянты», якія масава вывозілі з поднемецкой зоны прадукты і іншыя тавары да самой Масквы. [11, спр. 43, арк. 36]. Актыўна выкарыстоўвалі сітуацыю таксама левыя элементы, якія працягвалі напаўпадпольную актыўнасць, для кантактаў з Бранскам, дзе знаходзіўся штаб Заходняга рэвалюцыйнага фронту па барацьбе з контррэвалюцыяй і яго камандуючы А.Г. Берзін.

Тым часам з лета 1918 г. урадам П. Скарападскага былі распачаты рэальныя крокі да ўкраінізацыі далучаных беларускіх паветаў: ва ўстановах, а таксама на чыгуначным вузле ўведзілася ўкраінскамоўнае справаводства. Украінскі бок не хаваў сваёй зацікаўленасці ва Ўсходнім Палессі з-за яго ваенна-стратэгічнай вартасці. Аднак рэгіён з важнымі рачнымі шляхамі і чыгункамі меў таксама найважнейшае гандлёва-эканамічнае значэнне.

Аднак галоўным фактарам падзей і працэсаў у рэгіёне з'яўляліся не намеры мясцовых альбо украінскіх палітычных суб'ектаў, а планы Савецкай Расіі.

РСФСР разглядала Усходняе Палессе як своеасаблівы палігон для рэалізацыі ўласных ідэйна-стратэгічных і практычна-палітычных мэтаў. Не выпадкова, што ў «гомельскіх справах» 1918–1919 гг. непасрэдны ўдзел прымалі такія ключавыя персоны бальшавіцкага кіраўніцтва, як Я. Агранскі, Я. Бош, Я. Свярдлоў, Л. Троцкі ды і сам У. Ленін.

Галоўнай бальшавіцкай мэтай было выкарыстанне геапалітычнага і транспартнага патэнцыяла Усходняга палесся для барацьбы за Украіну.

Па-другое, прысутны на Палессі нямецкі кантынгент разглядаўся саветамі ў якасці «кнота» для распальвання пралетарскай рэвалюцыі ў Германіі і далей у Еўропе.

Улічваючы відавочныя крызісныя з'явы ў германскай арміі, савецкае кіраўніцтва песціла спадзяванне на перанясенне ў яе працэсаў раскладання і рэвалюцыянізацыі, якія ў 1917 г. ператварылі расійскіх франтавікоў ў галоўную сацыяльную апору бальшавізму.

Значныя намаганні і сродкі выдаткоўваліся на інспірацыю сярод нямецкіх ваеннаслужачых пацыфісцкіх і рэвалюцыйных настрояў. Для вядзення агітацыі з Масквы праз дэмаркацыйную лінію ў Гомель былі перакінуты члены лева-інтэрнацыяналісцкай групы «Спартак», актыўна ўвозілася сацыялістычная літаратура ў нямецкім перакладзе. Агітацыя, аднак, прынесла расчараванне: «Стаўленне да

парадку і добрасумленнасць нямецкіх салдат – прастадушных бюргераў – было настолькі моцным, што стварала вельмі адмоўнае ўражанне», – прызнаваўся адзін з агітатараў [11, спр. 43, арк. 37]. Другі адзначаў, што наладзіць дыялог аказалася амаль не магчыма: салдаты даволі ахвотна ійшлі на пабытовыя размовы, распавядалі пра свае сем'і, расказвалі пра ўласныя страты, раненні, пра імкненне хутчэй вярнуцца да родных, але на палітычныя пытанні яны адказвалі глухім маўчаннем. Па выніках кантактаў гомельскі бальшавік зазначыў: «адно я вынес – нямецкія салдаты не настолькі развітыя, як мы сабе ўяўлялі: такое ж самае наразуменне мэтаў вайны, как і наш салдат не разумеў да рэвалюцыі, тая ж сама тупасць…». Сваё знаходжанне салдаты адкрыта тлумачылі задачай абараніць ад бальшавікоў Украіну, а не ваяваць [6, спр. 69, арк. 24–27].

Ваенна-палітычная сітуацыя ў рэгіёне рэзка змянілася пасля падпісання 27 жніўня германа-савецкага пратакола аб эвакуацыі нямецкіх войскаў з тэрыторыі на ўсход ад ракі Бярэзіна. Чаканні нямецкіх вайскоўцаў пра канец вайны набылі новую якасць пасля лістападаўскай рэвалюцыі ў Германіі і дэнансацыі 13 лістапада РСФСР Брэсцкага мірнага дагавора. Адначасова ў акупацыйных вайсковых адзінках ўлада перайшла да створаных на расійска-рэвалюцыйны ўзор салдацкіх саветаў. У сярэдзіне снежня 1918 г. у Мазыры з'явіўся Вялікі савет 35-й дывізіі і яго выканкам, якому падпарадкоўваліся салдацкія рады вайсковых адзінак, у тым ліку савет гомельскага гарнізона («карпусны»).

Аднак да расчаравання бальшавікоў у нямецкіх салдацкіх утварэннях пераважалі прыхільнікі памяркоўнага сацыяліста Ф. Шэйдэмана, на той момант – канцлера Веймарскай рэспублікі, а не камуністы-"спартакаўцы". Такім чынам, нямецкія саветы рэпрэзентавалі не рэваюцыйны энтузіязм, а афіцыйны дэмакратычна-рэфарматарскі курс германскай дзяржавы. Бліжэйшай і галоўнай мэтай гэтыя ўтварэнні бачылі хутчэйшую эвакуацыю, у тым ліку па лініі Прыпяці і Палескай чыгункі. Пры гэтым і веймарскі ўрад, і салдацкія саветы на месцы па-ранейшаму заставаліся на пазіцыі прызнання самастойнай Украіны і разглядалі лёс беларускага Палесся ў кантэксце ўнутрыўкраінскіх дзяржаўна-палітычных перспектыў.

Перспектыва хуткага і напезбежнага вызвалення Палесся ад нямецкай прысутнасці абвастрыла пытанне аб яго дзяржаўнай прыналежнасці.

Створаная ў сакавіку 1918 г. Беларуская народная Рэспубліка, якая дэкларавала населеную беларусамі частку Палесся сваёй дзяржаўнай тэрыторыяй, так і не здолела палітычна ўмацавацца і набыць міжнародна прызнанне. Да восені 1918 г. яна практычна была выведзена з барацьбы за рэгіён.

На захаванне сваёй паўночнбай граніцы ў новых міжнародных рэаліях спадзявалася Украінская Дзяржава.

Але галоўным актарам становіцца Савецкая Расія. Ужо з лета 1918 г. з-за дэмаркацыйнай лініі пачалася практычная падрыхтоўка Гомельшчыны ў якасці плацдарма для барацьбы за Украіну. Па даручэнні ЦК РКП(б) Палескі камітэт РКП(б) быў ўліты ў толькі што створаную ў Таганрогу Кампартыю Украіны, чый ЦК знаходзіўся ў Маскве. Менавіта праз гэтую структуру ішло фінансаванне, забеспячэнне кадрамі і зброяй баявых і дыверсійных груп у прыгранічнай зоне.

Пазбаўлены абмежаванняў Брэсцкага міру, урад бальшавікоў адкрыта аб'явіў курс на вызваленне Украіны, Беларусі і Прыбалтыкі не толькі ад нямецкіх войскаў, але і мясцовых «буржуазных нацыяналістаў».

Бальшавікоў прыспешваў крызіс рэжыму П. Скарападскім і прасоўванне з поўдня армій Дзянікіна і Краснова. Да ранейшага тэзы: «Гомельшчына ёсць вароты ўкраінскай жытніцы ў сталіцы Расійскай Савецкай рэспублікі» дадаецца тэза аб тэрміновай неабходнасці Усходняга Палесся, а найперш Гомеля, для пропуску на Украіну Чырвонай арміі.

З пачатку снежня 1918 г. пачынаецца як дыпламатычны, так і сілавы ціск на акупацыйныя структуры з мэтай паскарэння іх эвакуацыі. План дзеянняў быў распрацаваны ў Народным камісарыяце замежных спраў РСФСР пад галоўным кураторствам Г. Чычэрына.

Аператыўнае кіраўніцтва яго выкананнем ўскладалася на штаб Заходняй арміі і непасрэдна на члена яе РВС А.М. Пыжева, а палітычнае даручалася Магілёўскаму губкаму РКП (б) у асобе яго нядаўняга старшыні, а ў гэты перыяд – губкамісара па замежных справах Д. Гурэвіча [11, спр. 43, арк. 8].

6 снежня ў Гомель для перамоваў з германскім саветам аб магчымасцях паскарэння эвакуацыі прыбыў эмісар Рэўваенсавета РСФСР «доктар» Пераль мутэр (на жаль, нейкіх канкрэтных звестак аб гэтай персоне нам адшукаць не ўдалося). Эсмісар выклаў прэзідыуму Вялікага салдацкага савета прапановы савецкага ўрада: заклік да «нямецкіх братоў аб'яднацца з бальшавікамі і змагацца разам плячом да пляча», і патрабаванне захоўваць нейтралітэт адносна палітычнай барацьбы на Украіне.

Першая прапанова дыпламатычна адхілена старшынёй нямецкага савета капралам Кабеніусам, які «Мы з задавальненнем дапамаглі б вам, але нашай масай кіруе толькі адна думка – дадому і толькі да дадому ...» [11, спр. 53, арк. 43].

Пазіцыі адносна Украіны супадалі – абодва бакі патрабавалі нейтралітэту, але іх матывацыя апынулася процілеглай. Сэнсам бальшавіцкай прапановы было няўмяшальніцтва акупацыйнага катынгента ў працэс прасоўвання на Украіну Чырвонай арміі і створанага ў Курску ўкраінскага савецкага рэўкама. Наадварот, нямецкі савет адстойваў «безгвалтоўнасць працэсу барацьбы ўнутрыўкраінскія палітычных сіл» [2, арк. 53–55], хоць у гэты час барацьба паміж нізрынутым рэжымам гетманата і новастворанай Украінскай Дырэкторыяй насіла ўжо зусім не мірны характар.

Перамовы ў Гомелі скончыліся захаваннем поўнай ініцыятывы з боку за нямецкага Савета: «банды бальшавікоў» засцерагаліся ад любых спроб перайсці дэмаркацыйную лінію і наблізіцца да нямецкіх аддзелаў; любая спроба ўзброенага дзеяння ацэньвалася як антынямецкая. Савецкая дэлегацыя і мясцовыя левыя былі папярэджаны пра намер жорстка душыць любыя спробы ўнесці дэстабілізацыю ў шэрагі акупацыйных войскаў [11, спр. 53, арк. 44].

Д. Гурэвіч быў вымушаны папярэдзіць тэлеграмай спачатку Пыжава і Магілёўскі губкі, а затым і непасрэдна Г. Чычэрына: «З Гомельскім саветам дамовіцца не атрымалася ... большасцю 273 супраць 238 была прынятая рэзалюцыя шейдэманаўцаў аб недапушчальнасці кантактаў з бальшавікамі і беспарадкаў, якія пашкодзяць салдатам эвакуявацца ў Нямеччыну» [11, спр. 43. арк. 14].

Пераможшы яскравы дыпламатрычны пройгрыш, Масква зрабіла стаўку на ваенна-палітычны ціск.

У Гомель тэрмінова перакідваюцца баявікі, зброя і фінансы, ствараецца падпольны штаб з камуністаў, анархістаў і эсэраў, фармуюцца партызанска-дыверсійныя групы. Па шматлікіх сведчаннях, зброя ўвозілася амаль адкрыта і масава, а таксама куплялася ў саміх «акупантаў». Член гомельскага рэўкама Іван Хімаков сведчыў, што ён і яго паплечнікі рэгулярна наведваліся ў Узу, дзе атрымлівалі інструкцыі ад ваенных і партыйных эмісараў з Бранска і Масквы, а таксама «ўвозілі цягніком і на конях вінтоўкі, кулямёты і нават гарматы» [11, спр. 43. арк. 32].

У пачатку снежня на станцыю Уза была перакінутая з-пад Оршы чырвонаармейская рота «таварыша Чыжыкава». Яна была створана былым матросам Чарноморскага флоту Логвінам Чыжыкавым, які пасля ліквідацыі Паўднёвага фронту прабіваўся ад Адэсы да Петраграда і на гэтым шляху паспеў ператварыўся ў чырвонага камандзіра, а яго атрад набыў рэпутацыю аднаго з самых баявых і надзейных [11, спр. 43, арк. 36]. Для падмацавання Чыжыкава прыбыў з Масквы добра ўзброены атрад пераважна з маскоўскіх чэкістаў і кітайскіх інтэрнацыяналістаў, сабраны старшынёй Гомельскай ЧК Іванам Ланге [2, с. 55].

Між тым афіцыйнае адхіленне 14 снежня ад улады П. Скарападскім і перамога ў Кіеве сацыялістычных сіл адкрывалі патэнцыйную перспектыву магчымага ўмацавання ўкраінскай дзяржаўнасці, што надзвычай турбавала бальшавіцкае кіраўніцтва і прымусіла яго фарсіраваць падзеі ва Усходнім Палессі.

Была ўзятая спроба новых перамоў з германскімі акупацыйнымі структурамі, прычым рыхтавалася яна настолькі хутка, што паўнамоцтвы прадстаўляць савецкі бок былі нададзены постацям зусім ня ўрадавага ўзроўню: старшынёй дэлегацыі стаў Д. Гурэвіч, а ўвайшлі ў яе толькі што прызначаны начальнік «боеучастка Гомель – Лунінец» Абрамовіч і камандзір трэцяй роты 151-га чырвонаармейскай палка Зяблов.

Гурэвіч ледзь паспеў паведаміць у Магілёўскі губкам: «У выніку перамены абставінаў на Украіне намі тэрмінова былі прызначаныя перамовы з дывізійным савет у Мазыры і карпусным ў Гомелі для неадкладнага вырашэння пытання нашага ўступлення ў тэрыторіі Украіны» [11, спр. 34, арк. 14].

Перамовы пачаліся ўжо 14 снежня ў Мазыры. Тэлеграмы-справаздачы Гурэвіча ў Магілёўскі Губкам раскрывае іх акалічнасці: «... Перамовы тягнуліся 4–5 гадзін. Наша дэлегацыя заявіла, што міжнародная абстаноўка, якая склалася, ставіць Савецкую Расію перад задачай неадкладнай акупацыі Украіны з поўначы на поўдзень і заняцця ў першую чаргу лініі Калінкавічы – Мазыр – Гомель – Лунінец».

Пры гэтым савецкі бок не прамінуў зноў заклікаць «нямецкіх братоў» ісці з ёй «рука аб руку», а для большага пераканання перададала «некалькі пудоў нямецкай камуністычнай літаратура». [11, спр. 34, арк. 36].

17 снежня перамовы працягнуліся на новым узроўні: у Мазыр прыбыла ўрадавая савецкая дэлегацыя на чале з упаўнаважаным СНК РСФСР Д. Мануільскім і нядаўнім савецкім генеральным консулам у Берліне В. Мянжынскім. Дэлегацыя настойліва пацвердзіла «неабходнасць неадкладнага акупіраваным савецкімі вой-

скамі прылеглых абласцей былой Украіны». Ход і вынікі перамоў прадэманстравалі страту германскай бокам пазіцый гаранта ўкраінскай дзяржаўнасці і яе межаў пасля падзення ўлады П. Скарападскім, хоць Палескі рэгіён па-ранейшаму не выключаўся са сферы ўплыву Украіны.

Бакі даволі хутка дамовіліся аб тым, што ўчастак дарогі Калінкавічы – Мазыр – Лунінец неадкладна перадаецца пад сумеснае нямецка-савецкае карыстанне, а канчатковай датай вываду нямецкага гарнізона з Гомеля было прызначана 20 снежня. Пры гэтым нямецкі бок рашуча патрабаваў для забеспячэння поўнай і арганізаванай эвакуацыі германскіх фарміраванняў захоўваць палітычны status quo ў рэгіёне і недапускаць намераў гвалтоўнага захопу ўлады любымі палітычнымі сіламі да канчатковага вываду [11, спр. 34, арк. 26].

Вялікі дывізійны і гомельскі гарнизоннный нямецкія саветы цалкам падтрымалі стварэнне ў Гомелі шляхам выбараў новай уладнай структуры, фармальна падначаленай Кіеву – Гомельскай Дырэкторыі. Створаны з радыкальных элементаў гарадскі рэўкам быў папярэджаны аб недапушчальнасці дэструктыўных дзеянняў і быў вымушаны першапачаткова дзейнічаць напаўпадпольна [12, с. 235]. Гэта было дэманстрацыяй з боку нямецкіх салдацкіх саветаў як прыхільнасці да негвалтоўных палітычных працэсаў, так і падтрымкі новай постгетманскай улады на Украіне – Кіеўскай Дырэкторыі.

Аднак, натхнёныя вынікамі перамоваў і блізкай перамогай, прабальшавіцкія сілы Гомеля палічылі апошні пункт мазырскіх дамоўленасцей і папярэджанні немцаў фармальнасцю.

18 снежня пры вяртанні з Мазыра савецкая дэлегацыя наладзіла ў гарадскім тэатры Гомеля мітынг і сход прабальшавіцкіх элементаў. Разам з делегацыяй прыехалі вядомыя дзеячы міжнароднага камуністычнага руху Хрысціян Ракоўскі і Жак Садуль. Прысутнасць і выступы апошніх павінны былі пераканаць мясцовых левых і насельніцтва ў непазбежнасці перамогі савецкай улады не толькі ў Гомелі, але і ў сусветным маштабе. Мітынг прыняў рэзалюцыю рыхтаваць Гомель уваходу Чырвонай арміі, да перадачы ўлады ў рукі рэўкама, а самога горада і павета – у склад РСФСР. Непасрэдна з мітынгу на стратэгічна важныя аб'екты горада, у тым ліку на чыгуначны вузел, былі адпраўлены ўзброеныя каравулы, якія паспелі ўзяць пад арышт частку персанала.

Аднак ужо назаўтра сітуацыя ў горадзе і чыгунцы была ўзятая пад поўны нямецкі кантроль, савецкая дэлегацыя па патрабаванні гомельскага нямецкага савета неадкладна пакінула горад. Камітэт чыгуначнікаў, а таксама каля 50 актыўных сяброў і прыхільнікаў рэўкама былі арыштаваныя [11, спр. 43, арк. 37].

Тым не менш, адцягненне нямецкіх сіл на барацьбу з рэўкама замарудзіла арганізацыю нямецкай эвакуацыі і яе тэрмін быў парушаны – 20 снежня чыгуначны вузел усё яшчэ быў запоўнены ваеннымі цягнікамі.

24 снежня, калі авангардныя аддзелы Заходняга фронту Чырвонай арміі ўзялі пад свой кантроль частку чыгункі ад Гомеля да Жлобіна, арыштаваныя члены гомельскага рэўкама былі вызвалены нямецкай камендатурай. Выконваючы загады Магілёўскага губкама РКП (б) і камандавання Заходняга фронту рэйкам абвясціў

з 26 снежня агульнагарадскую забастоўку, у якую актыўнай агітацыяй і прамымі пагрозамі былі ўцягнутыя чыгуначнікі Лібава-Роменскай і Палескіх станцый, а таксама рабочыя некаторых заводаў. Тым самым праца гомельскага чыгуначнага вузла была паралізаваная і эвакуацыя нямецкіх частак спынілася зусім.

Праз тыдзень забастоўка і вымусіла германскую бок пайсці на саступкі. У першыя дні студзеня перамовы былі адноўлены. Іх вынікам стала рашэнне аб перадачы ўлады ў Гомелі і павеце рэўкаму, а Гомельская Дырэкторыя і гарадская дума былі прымушаны да спыннення паўнамоцтваў.

Яшчэ да поўнага ачышчэння горада Нямецкі салдацкі савет прадаў па нявялікім кошце прадстаўнікам бальшавікоў значную колькасць зброі і нават батарэі» [11, спр. 43, арк. 68]. 14 студзеня 1919 г. апошні цягнік з германскімі часткамі пакінуў станцыю Гомель, у той жа дзень у горад увайшлі чырвонаармейскія фарміравання ў авангардзе з ротай Л. Чыжыкава. Нягледзячы на пратэсты рэўкама, разам з немцамі ў спецыяльным цягніку пад іх аховай пакінулі рэгіён многія прадстаўнікі мясцовай эліты, напрыклад, сям'я апошняга магілёўскага губернатара Нолькена, дырэктара знакамітай у імперыі Добрушскай папяровай фабрыкі А. Стульгінскага, двох братоў будучага савецкага акадэміка Я. Патона, інш.

Затое некаторыя левыя элементы з нямецкіх салдацкіх саветаў і частак не вярнуліся ў фатерлянд. Разам з дасланымі з Масквы «спартаковцев» яны склалі атрад «нямецкіх інтэрнацыяналістаў» прыкладна ў 70 чалавек [14, в. 105, л. 14], які стаў у 1919 г. апорай Гомельскай ЧК і актыўна дзейнічаў пры абароне гатэля «Савой» падчас Стракапытаўскі паўстання ў сакавіку 1919 г.

Такім чынам, у 1918 г. Усходняе Палессе апынулася ў эпіцэнтры па-сапраўднаму гістарычных падзей, звязаных з заканчэннем Першай сусветнай вайны і барацьбы народаў за дзяржаўнае самавызначэнне. Этнічна-беларуская па насельніцтву, тэрыторыя не магла быць замацавана за Беларускай Народнай Рэспублікай з-за поўнай палітычнай слабасці апошняй. У сілу геапалітычнага становішча і транспартнага патэнцыялу рэгіён пераўтварыўся ў зону жорсткага працістаяння маладой украінскай дзяржаўнасці і Савецкай Расіі. Часовая нямецкая акупацыя амаль на год адсунула зацвярджэнне бальшавіцкай дыктатуры на Усходнім Палессі, але, не гледзячы на міжнародныя дамоўленасці, не стала таксама гарантам абароны украінскай дзяржаўнасці ад савецкай экспансіі з паўночнага ўсходу. Сітуацыя ў рэгіёне і ўзаемаадносіны з акупацыйным кантынгентам яскрава працэманстравалі сілавыя метады дасягнення бальшавікамі іх геапалітычных мэтаў і знявагу да самавызначэння былых "ускраінных" народаў імперыі. Новастворaная неўзабаве пасля нямецкай акупацыі Гомельская губерня была адразу ўключана ў склад РСФСР і толькі ў 1924–1926 гг. Пасля доўгіх намаганняў беларускіх палітычных сіл па частках была перададзена Беларускай савецкай рэспубліцы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Ковальчук Михайло. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Київ: вид. дім "Стилос", 2015. Т. 1. 608 с.

2. Такоева И.Т. Гомельская губерния. Как все начиналось: неизвестные страницы. Гомель: Ред. газ. «Гомельская правда». 288 с.

3. Фонды Рэчыцкага краязнаўчага музея. Спр. 46.

4. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 60. Воп. 3.

5.Черниговский край. 1918 г. 9 марта (24 февраля);

6. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (ДАГом). Ф. 3531. Воп. 1.

7. Generallandesarchiv Karlsruhe. 456 F. 45, № 67, s. 83. Fernspruch im Brief 26.10.1918 an 167. Infanterie-Brigade.

8. Цэнтральны Дзяржаўны архіў вышэйшых органаў кіравання Украіны (ЦДАВО Украіны). Ф. 1216. Воп. 2. Спр. 1.

9. ЦДАВО. Ф. 2607. Оп. 1.

10. Лебедзева В.М. Украінская мытня на беларускім Палессі ў 1918 г. *Даследаванні ў сферы мытнай справы. Навуковыя працы кафедры мытнай справы факультэтата міжнародных адносін Беларускага дзяржаўнага універсітэта*. Мінск: БДУ, 2016. Вып. 4. С. 146–155.

11. Дзяржаўны архіў грамадскх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (ДагаГом). Ф. 52. Оп. 1.

12. Лебедева В.М. Гомельская городская Директория (1918–1919 гг.): Политические и государственные ориентации. *Беларусь и соседи:* материалы международной научной конференции 2 сентября 2006 года. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2006. С. 235–254.

References

1. Kovalchuk Mikhajlo. Bitva dvokh revolucij. Percha vijna Ukrainskoj Narodnoj Respubliki z Radianskoj Rosieju. 1917–1918 rr. Kyiv: vyd. dim "Stilos", 2015. T.1. 608 s.

2. Takoeva I.T. Gomelskaja gubernija. Kak vse nachinalos: neizvestnye stranicy. Gomel: Red. Gaz. "Gomelskaja prawda". 288 p.

3. Fondy Rechickogo krajaznawchaga muzeja. Spr. 46.

4. Nacyjanalny archiw Pespubliki Belarus (NARB). F. 60. Vop. 3. Spr. 666.

5 Chernigovskij kraj. 1918 r. 9 marta (24 fevrala);

6. Dziarczawny archiw Gomelskaj voblasci (DaGom). Ф. 3531. Vop. 1. Spr. 69. Ark. 11–12.

7. Generallandesarchiv Karlsruhe. 456 F. 45. № 67, s. 83. Fernspruch im Brief 26.10.1918 an 167. Infanterie-Brigade.

8. Centralny dziarczawny archiw vyshejshyh organaw kiravannia Ukrainy (CDAVO Ukrainy). F. 1216. Vop. 2.

9. CDAVO Ukrainy. F. 2607. Vop. 1.

10. Lebedzeva V.M. Ukrainskaja mytnia na belaruskim Palessi w 1918 g. *Dasledavanni w sfery mytnaj spravy. Navukovyja pracy kafedry mytnaj spravy fakulteta micznarodnyh adnosin Belaruskaga Dziarczawnaga universiteta*. Vyp. 4. Minsk: BDU, 2016. P. 146–155.

11. Dziarczawny archiw gramadzkih a'bjadnanniaw Gomelskaj voblasci (DagaGom). F. 52. Vop. 1.

12. Lebedeva V.M. Gomelskaja gorodskaja Direktorija (1918–1919 гг.): Politicheskie i gosudarstvennye orientacii. *Belarus i sosedi*: materialy meczdunarodnoj nauchnoj konferencii 2 sentiabria 2006 goda. Gomel: GGU im. F. Skoriny, 2006. P. 235–254.

V. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

УДК: 93:433: 327 (477.82)

Леонід Чупрій,
доктор політичних наук, кандидат філософських наук,
професор Національного авіаційного університету
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ У СВІТЛІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються українсько-німецькі відносини у світлі геополітичних доктрин українських діячів початку ХХ ст. Зазначається, що провідні українські мислителі того часу Дмитро Донцов, Микола Міхновський, Зеновій Пеленський, Михайло Грушевський, Степан Рудницький, Степан Томашівський та інші акцентували увагу на стратегічному геополітичному положенні України між азійською і європейською цивілізацією та необхідності уникнення російського впливу. Вони наголошували на важливості чіткого визначення геополітичної стратегії України, яка повинна бути спрямованою на європейські країни і на геополітичну лінію Південь – Північ, оскільки вона є віссю українських земель. Водночас ними критично оцінювався можливий союз з Росією та підкреслювалася важливість всіма можливими засобами послаблювати її геополітичні впливи з огляду на шовіністичні та імперіалістичні устремління.

Ключові слова: *українсько-німецькі відносини, геополітичні стратегії, Міжмор'я, європейська, азійська цивілізації, регіональна безпека.*

Leonid Chupriy,
Doctor of Political Sciences, Candidate of Philosophy,
Professor at the National Aviation University
(Ukraine, Kyiv)

Ukrainian-German relations in the light of geopolitical ideas of Ukrainian leaders of the beginning of XX century

The article analyzes the Ukrainian-German relations in the light of the geopolitical doctrines of Ukrainian leaders of the twentieth century. It is noted that the leading figures of the Ukrainian liberation movement of the early – mid twentieth century, pointed out the strategic geopolitical position of Ukraine between Asian and European civilizations and the necessity of its separation from Russian influence. Summing up, it should be noted that the majority of Ukrainian politicians and thinkers of the time, in particular, Dmytro Dontsov, Mykola Mikhnovsky, Zinovy Pelinski, Stepan Rudnitsky, Stepan Tomaszewski and others stressed the importance of clarifying the geopolitical strategy of Ukraine, which should be aimed at European countries and geopolitical line South – North, since it is the axis of Ukrainian lands. They also critically evaluate possible Alliance with Russia and stressed the need for all possible means to weaken the geopolitical influence of Moscow, pointing to her chauvinistic and imperialist aspirations.

Key words: *Ukrainian-German relations, geopolitical strategy, Intermarum, European, Asian civilization, regional security.*

У 2018 р. відзначається 100-річчя україно-німецьких відносин. (27 січня) 9 лютого 2018 р. Україна підписала Брестський мир із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією. Трохи пізніше, 9 березня, німецький дипломат Філіпп Мумм фон Шварценштайн отримав повноваження на тимчасове ведення дипломатичних справ Німеччини в Українській Народній Республіці. З боку України Олександр Севрюк став першим послом у Берліні, пізніше його змінив Федір Штейнгель. Таким чином Україна зробила перші кроки на міжнародній арені та встановила свої перші дипломатичні відносини й отримала шанс на міжнародне визнання.

Аналізуючи перемовини у Брест-Литовську, слід зазначити, що саме німецька делегація в значній мірі сприяла тому, що в Україні був прийнятий IV універсал, який проголосив незалежність України. Під час консультацій керівник більшовицької делегації Л. Троцький почав вимагати відсторонити українську делегацію на чолі з В. Голубовичем від переговорів, тому що, на його думку, вона не представляє всю Україну, бо на той час був створений український більшовицький уряд в Харкові. Українська делегація доповіла про це в Київ і (9) 22 січня 1918 р. був проголошений IV універсал, Україна стала незалежним суб'єктом міжнародних відносин.

За умовами Брестського договору Українська Народна Республіка (УНР) отримувала військову допомогу для зміцнення державності, а натомість повинна була постачати до кайзерівської Німеччини та Австро-Угорщини продовольство та різну сировину. Німеччина та Австро-Угорщини пішли на певні поступки УНР і давали згоду на передачу їй Холмщини з Підляшшям і на виділення західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії в окремий коронний край. Австрійський історик Вольфрам Дорнік відзначав, що цей договір був вигідний обом сторонам, так як продовольство було життєво нобхідним як Німеччині, так і Астро-Угорщині, бо навіть у Відні вже третю зиму поспіль панував голод, значна частина Австрії відчувала дефіцит забезпечення продовольством і лише в Угорщині ситуація була дещо ліпшою. Україна ж отримувала звільнення від більшовиків.

Наприкінці лютого – на початку березня 1918 р. 450 тисяч німецьких та австро-угорських солдатів ввійшли в Україну. Німецьке військо спочатку поводило себе коректно, у Києві був встановлений порядок і спокій, зникли грабунки й насильства. Але Уряд УНР на чолі з В. Голубовичем не виконував у повному обсязі свої зобов'язання щодо постачання мільйонів пудів збіжжя, яєць, живності та іншого продовольства у Німеччину та Астро-Угорщину. Поступово наростала конфронтація союзників – німців і австрійців з урядом Всеволода Голубовича. Крім того, на початку 1918 р. гальмувався засів української землі, адже Третім універсалом УНР, ухваленим у листопаді 1917 р., зокрема, було скасоване приватне право власності на землю – її передали трудящим, при цьому жодного механізму розподілу паїв не передбачалося. За умов загострення відносин між німецьким командуванням і урядом УНР німці почали шукати іншого політика, який би був для них прийнятнішим. Вони підтримали П. Скоропадського, якого 29 квітня 2018 р. на Хліборобському конгресі проголосили гетьманом України.

Господарник і досвідчений керівник Павло Скоропадський повністю влаштовував німців. Він відновив приватну власність на землю, підтримав великих землевласників і забезпечував постачання сировини та продовольства до Німеччини і Австрії. Але гострих соціальних питань гетьман так і не зміг вирішити, більшість селянства і робітників його не підтримували. Крім того, правління його було досить нетривалим і закінчилося після того, як німецькі і австро-угорські війська залишили Україну. Але в цілому більшість істориків гетьманат Скоропадського характеризують як період стабільності, культурного і економічного відновлення, що на той час було значним досягненням. Так за його правління була відкрита Українська Академія наук. Президентом УАН був обраний В. Вернадський. В Українській державі відкривалися гімназії та вищі навчальні заклади, були організовані Національна бібліотека, Національний архів, Національна галерея мистецтв, Національний історичний музей, Український національний театр під керівництвом П. Саксаганського, «Молодий театр» Л. Курбаса, Державний симфонічний оркестр, Українська державна капела тощо. Але гетьман Скоропадський так і не зміг утримати української державності, так як орієнтувався на країни Троїстого союзу, які бачили Україну тільки як плацдарм боротьби з більшовицькою Росією. Так німецький дослідник Петер Ліб цитує кайзера Вільгельма: «Київ має бути впорядковуючим елементом переродження Росії» [8]. На думку кайзера, зазначає німецький історик, майбутнє об`єднання України з Росією було неминучим після повалення більшовиків. Схоже бачення було і у зовнішньополітичному відомстві у Берліні – тут говорили про плани «українізації Росії». «Саме з Києва мала вестися робота на повалення більшовиків у Росії», – розповідає Петер Ліб» [8].

Країни Антанти також не прагнули налагодити відносини з гетьманатом, так як не бачили Україну незалежною державою. Вони хотіли відродження цілісної монархічної Росії, тому активно підтримували Білий рух. В цьому контексті важливо проаналізувати геополітичні погляди провідних українських діячів, а саме яким вони бачили майбутнє України.

Досліджуючи геополітичні погляди провідних українських діячів початку ХХ ст. варто констатувати, що більшість із них вказували на стратегічне геополітичне положення України між азійською та європейською цивілізаціями і на важливість її геополітичної орієнтації на Європу, зокрема – на Німеччину. Так Дмитро Донцов, Микола Міхновський, Зеновій Пеленський, Степан Рудницький, Степан Томашівський, Юрій Липа та інші наголошували на важливості чіткого визначення геополітичної стратегії України, критично оцінювали можливий союз із Росією і вказували на важливість всіма можливими засобами послаблювати геополітичні впливи Москви, вказуючи на її шовіністичні та імперіалістичні прагнення.

Теоретичним підґрунтям аналізу геополітичних орієнтацій України стали праці вітчизняних і закордонних вчених: Н. Арбатової, А. Дацюка, О. Багана, К. Бака, Л. Вардомського, Р. Грінберга, В. Дергачова, А. Зленка, В. Іщука, О. Каліщук, В. Копійки, Н. Короми, Р. Ларссона, Є. Ленського, В. Манджоли, Ю. Матвієвського, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, А. Русначенка, І. Тишкевич, Г. Стародубець, Т. Татаренко, П. Циганкова, Г. Шелест, Т. Шинкаренко, Г. Яворської та ін.

Нагадаємо, що й сьогодні російські політики та деякі науковці заперечують існування незалежної Української держави, акцентуючи увагу на тому, що її виникнення було випадковим. Головний ідеолог «російського міра» А. Дугін зазначає: «Існування України в нинішніх кордонах і з сучасним статусом «суверенної держави» рівнозначне завданню жахливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівноцінне вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України не припустиме. (…) Ця територія повинна бути поділена на кілька поясів, відповідно до геополітичних та етнокультурних реальностей» [4, с. 67]. «Суверенітет України є настільки негативним явищем для російської геополітики, що, в принципі, легко може спровокувати збройний конфлікт. (…) ...факт існування «суверенної України» є, на геополітичному рівні, оголошенням Росії геополітичної війни» [4, с. 69]. Виходячи з цих геополітичних парадигм, Російська Федерація всі зусилля спрямовує на те, щоб залишити Україну в орбіті своїх впливів і досягнути домінування в Центральній та Східній Європі. В цьому контексті ще З. Бжезинський зазначав, що Російська Федерація без України не зможе стати імперією. Відтак міжнародне співтовариство за жодних умов не повинно дозволити Росії досягнути домінування в Центральній та Східній Європі.

Якщо аналізувати геополітичні доктрини українських діячів початку ХХ ст., то одне з чільних місць серед них займають погляди М. Міхновського, який у своїй роботі «Самостійна Україна» (1900 р.) визначав Україну як природньо-просторову реальність, межі якої збігаються з природніми межами української території. Природні та політичні кордони від Карпатських до Кавказьких гір окреслені як історичні рубежі творення української нації та держави. На цій підставі основним завданням українства у ХХ ст., на думку автора, мало бути відновлення української держави, знищеної внаслідок військово-політичного тиску Російської імперії та об'єднання у ній всіх етнічних теренів.

У цій праці визначені такі програмові положення стосовно реалізації українцями власних державницьких інтересів: трактування української нації у становищі загарбаної в Російській імперії; визнання державної незалежності України національним ідеалом міжнародних і міжнаціональних відносин у відновленій державі та громадянської злагоди в суспільстві; засудження політичних і культурних репресій російської імперської влади проти української нації [7, с. 34].

Ґрунтовніше геополітичну проблематику досліджував Д. Донцов у своїх розвідках «Міжнародне положення України і Росія» (1918) і «Українська державна думка і Європа» (1918). Ці твори на довгий час визначили геополітичний ідеал українського вольового націоналізму – створити надпотужну українську державу над Чорним морем із континентальним міжнародним значенням для всієї Європи.

В своїй праці «Міжнародне положення України і Росія» Д. Донцов поставив питання про потребу реконструкції геополітичного простору Середньо-Східної Європи.

На початку ХХ ст. Д. Донцов аналізує можливість розпаду Росії після Першої світової війни і прогнозує відновлення Української держави. Цьому, на його думку, буде сприяти налагодження зв'язків українських державницьких сил із країнами

Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, які були зацікавлені в остаточному розвалі Російської імперії.

Д. Донцов у своїй праці активно досліджував ідеї К. Маркса, який у своїх дослідженнях змальовував євразійський характер Росії і вбачав у ній імперську загрозу, описуючи її, як «жандарма Європи» і «тюрму народів». Маркс вважав, що Росія, поглинувши Литву, Білорусь і Україну, неодмінно загрожуватиме цілій Середній Європі, а згодом і Західній Європі. Підтримуючи думки Маркса, Д. Донцов відзначав, що Росія завжди буде прагнути захопити Україну і повний контроль Москви над Україною дає їй абсолютну перевагу над Середньою Європою, тому боротьба за Україну буде точитися завжди [2, с. 380].

В даному контексті Д. Донцов стверджував: «Федерація Росії з Україною – така сама нісенітниця, як федерація Англії з Ірландією, або Пруссії з Великопольщею. Петербург нестерпів би ніякого, хоч лише автономного, державного новотвору на найважливішім шляху своєї експансії – в Києві.

У іншій своїй праці «Українська державна думка і Європа» Д. Донцов досліджував геополітичні перспективи розбудови української держави. Він вважав, що створення сильної української держави буде «важним чинником европейської рівноваги» [2, с. 383], адже зніме перевагу Росії над Середньою Європою через її абсолютне панування над рівнинним простором між Дніпром і Балтикою, її домінування у Північному Причорномор'ї. Дослідник був переконаний, що Україна у міцному союзі із сусідніми середньоєвропейськими державами від Естонії до Грузії, від Польщі до Румунії стане надійною основою стабільності та геополітичної рівноваги для всієї Європи. Д. Донцов пояснював на прикладах з минулого, як і чому всі попередні занепади України призводили до дестабілізації всієї Середньо-Східної Європи і наскільки з цього скористалася Росія, щоб створити свою імперію-наддержаву й постійно загрожувати Європі.

Д. Донцов у своїй роботі «Підстави нашої політики» чітко визначив зміст переможної української геополітичної ідеї: «У цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні своєї власної державності і культурі – цілої культури Заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою всієї нашої політичної програми. І насправді, від долі України в цій боротьбі залежала перемога одного з обох принципів на континенті: європейського або московського…». [3, с. 28]. Дослідник також відзначав: «Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськости, тільки такій нації приділяється спеціяльна клітина на шахівниці світової історії. Лише ясно сформульований національний ідеал робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воль всередині нації, які без нього шукають інших центрів тяжіння» [3, с. 95]. На його думку, тільки та нація має велику перспективу, яка зуміє вписатися своїми державницькими устремліннями в глобальні геополітичні устремління свого макрорегіону і цілого континенту.

Д. Донцов вважав, що таким органічним макрорегіоном для України є простір Середньої Європи «від Адрії до Дону і від Балтики до Середземного моря» [3, с. 96]. Д. Донцов пояснював: «Як для Ірландії боротьба з Великою Британією, як

для сербів і болгар аж до 1912 р. боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Він диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціяльною історичною ролею, яку судилося нам грати» [3, с. 96].

В подальшому ключові напрями геополітичної стратегії українського націоналізму були представлені З. Пеленським на І Конгресі українських націоналістів у 1929 р. У своїй доповіді про міжнародну політику ОУН він визначив три основні напрямки зовнішньої активності ОУН і майбутньої української держави: галицько-балканський, каспіє-кавказький і білорусько-балтійський. Тобто, українська держава повинна була посилювати свої впливи в зоні Середньо-Східної Європи з тим, щоб стати стратегічно важливою країною. З. Пеленський відзначав: «Тільки відтіснення Росії від Кавказу і від Балтики примусить її повернутись остаточно обличчям до Сходу і в той спосіб звільнить Україну раз і назавжди від свого натиску…» [9, с. 272].

Дещо відмінними від геополітичних стратегій націоналістів були політичні ідеї М. Грушевського. У період революційних подій М. Грушевський спочатку був федералістом і писав про федерацію європейських народів, де український буде одним із рівноправних суб'єктів. Він також наївно сподівався на створення можливого федеративного союзу України з Росією, відтак відзначав, що не потрібно перейматись проблемою політичної незалежності. Але пізніше після захоплення Києва більшовиками М. Грушевський змінив свої погляди і почав акцентувати увагу на прагненні України до відновлення державності, поширенні її громадянства на все населення країни, зміцненні єдності країни навколо загальнонародних символів. Видатний історик визнавав, що в основі ідейного спрямування революційних дій народних мас не можуть бути ідеали державного домінування і українського імперіалізму, а насамперед ідеали демократичного устрою для всього народу та утвердження України в єдиній світовій федерації держав, як країни з унікальною географічною, економічною й культурною специфікою.

М. Грушевський активно підтримував і сприяв розробці геополітичного проекту балто-чорноморської вісі. У своїй роботі «На порозі Нової України» він констатував: «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, а географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море...». «Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї» [1, с. 148]. М. Грушевський розумів об'єктивну цивілізаційну приналежність України до Заходу, закликав орієнтуватися на західні країни. Разом з тим він писав: «Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й ріжнорідних культурних і політичних взаємин» [1, с. 154]. Учений доводив, що географічні особливості України, а саме – водні артерії, «ведуть до комунікаційного центру» Чорного моря, шляхи сполучення, «коли б вони будувалися нами в орієнтуванні нашими інтересами» [1, с. 155], теж мали б бути спрямованими до нього.

Серед українських дослідників прихильниками європейської орієнтації України та ідей «Міжмор'я» слід назвати С. Рудницького, С. Томашівського і Ю. Липу

[5]. Зокрема С. Рудницький у «Короткій географії України» розглядав Чорне море з точки зору геополітичних орієнтацій України. Дослідник наголошував на специфіці географічного положення нашої країни, яка має широкий вихід до Чорного моря, яке, у свою чергу, пов'язане протоками Босфор і Дарданелли з Середземномор'ям і далі – з Малою Азією і Африкою [10, с. 107]. У іншій праці «Українська справа зі становища політичної географії» С. Рудницький обґрунтував значення Чорного моря для розвитку нашої країни в історичному розрізі й накреслив можливі сценарії розвитку України, передбачаючи налагодження сполучення через мореплавні канали між Чорним, Балтійським морем і Каспієм. Учений-географ зазначав: «В безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політично-географічної ролі України вже в найближчій будучині» [10, с. 107].

С. Томашівський у зазначеному контексті також акцентував увагу на історичних наслідках розташування України в центрі Європи, що зумовлювало постійну боротьбу інших країн за її території та її нерозривний зв'язок з Чорним морем. Зокрема С. Томашівський писав: «Тільки в географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж усієї історії. Більша частина України як і певна частина Східної Європи була зв'язана своєю водною сіткою з Чорним морем і мусила ділити його долю» [12, с. 17].

Подібні ідеї також підтримував український економіко-географ Антін Синявський. Зокрема, у своїй статті «УССР та Близький Схід в світлі геополітики. Проблема торговельних зв'язків» учений простежував зовнішньополітичні орієнтації України стосовно країн Близького Сходу, особливо Туреччини. А. Синявський детально вивчав географічне становище України в динаміці історичного розвитку, але вже з урахуванням тогочасних реалій, розкриваючи значення території нашої держави як транзитної, а також достатньо індустріально розвиненої країни регіону [11, с. 194, 195]. Дослідник зазначав: «Україна є також частиною людськості й також частиною території земної кулі, що може скласти певний економічний комплекс з країнами Близького Сходу на засадах найбільш доцільного розподілу праці й обміну продукцією» [11, с. 196]. Певні перспективи для українсько-турецької торгівлі він, зокрема, вбачав, як вказується в праці, «в зв'язку з енергійною політикою нової Турції до скорішої інтенсифікації й індустріалізації» [11, с. 198].

Підсумовуючи, варто зазначити, що на початку XX ст. Україна здобула державність і активно співпрацювала з країнами Троїстого союзу, які допомогли подолати більшовицьку агресію. Геополітичні реалії тих часів відображалися в працях провідних діячів українського визвольного руху, які акцентували увагу на стратегічному геополітичному положенні України між азійською і європейською цивілізацією. Вони наголошували на важливості чіткого визначення геополітичної стратегії України, яка повинна бути спрямованою на європейські країни і на геополітичну лінію Південь-Північ, тому що вона є віссю українських земель. Більшість українських діячів критично оцінювали можливий союз із Росією й наголошували на важливості всіма можливими засобами послаблювати її геополітичні впливи.

Список використаних джерел

1. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. 155 с.
2. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. *Український націоналізм: історія та ідеї.* Науковий збірник / за ред. О. Багана. Дрогобич: Посвіт, 2009. Вип. 1. С. 366–387.
3. Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. 210 с.
4. Дугин А.Г. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: «Артогея», 1997. 600 с.
5. Корома Н. Місце України у формуванні Балто-Чорноморського регіону: від ідеї до реального співробітництва*. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Географія. 2007. № 54. С. 55–57.
6. Липа Ю. Призначення України. Львів: Просвіта, 1992. 270 с.; Міхновський М.І. Самостійна Україна. К.: Діокор, 2002. 80 с.
7. Міхновський М.І. Самостійна Україна. К.: Діокор, 2002. 80 с.
8. Павло Скоропадський: гетьман під крилом Берліна. URL: http://europe.newsru.ua/article /43580597
9. Пеленський З. Міжнародна політика України. *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.:* Документи і матеріали / упоряд. В. Муравський. Львів, 2006. 420 с.
10. Рудницький С. Коротка географія України. Антропогеографія України. Л., 1914. Ч. 2. 224 с.
11. Синявський А.С. Вибрані праці. К.: Наук. думка, 1993. 384 с.
12. Томашівський С. Українська історія: Нарис І. Старинні і середні віки. Львів: Вчора і нині. 1919. 150 с.

References

1. Velykyy ukrayinets': Materialy z zhyttya ta diyal'nocti M.C. Hrushevc'koho. K.: Vecelka, 1992. 155 p.
2. Dontsov D. Mizhnaporne polozhennya Ukrayiny i Rociya. Ukrayinc'kyy natsionalizm: ictoriya ta ideyi. Naukovyy zbirnyk / za red. O. Bahana. Drohobych: Pocvit, 2009. Vyp. 1. P. 366–387.
3. Dontsov D. Pidctavy nashoyi polityky. N'yu-York: OOChCU, 1957. 210 c.
4. Duhyn A.H. Ocnovy heopolytyky: Heopolytycheckoe budushchee Roccyy. M.: "Aptohey", 1997. 600 p.
5. Kopoma N. Mictse Ukrayiny u formuvanni Balto-Chornomorc'koho rehionu: vid ideyi do peal'noho cpivrobitnytstva. Vicnyk Kyyivc'koho natsional'noho univercytetu imeni Taraca Shevchenka. Heohrafiya. 2007. № 54. P. 55–57.
6. Lypa Yu. Pryznachennya Ukpayiny. L'viv: Procvita, 1992. 270 p.; Mikhnovc'kyy M.I. Camoctiyna Ukrayina. K.: Diokop, 2002. 80 p.
7. Mikhnovc'kyy M.I. Camoctiyna Ukpayina. K.: Diokor, 2002. 80 p.
8. Pavlo Skoropads'kyy: het'man pid krylom Berlina. Available at: http://europe.newsru.ua/article /43580597
9. Pelenc'kyy Z. Mizhnarodna polityka Ukrayiny. Konhrpec Ukrayinc'kykh Natsionalictiv 1929 p.: Dokumenty i matepialy / uporyad. V. Muravc'kyy. L'viv, 2006. 420 p.
10. Rudnyts'kyy C. Korotka heohrafiya Ukrayiny. Antropoheohrafiya Ukrayiny. L., 1914. Ch. 2. 224 p.
11. Cynyavc'kyy A.C. Vybrani pratsi. K.: Nauk. dumka, 1993. 384 p.
12. Tomashivc'kyy C. Ukrayinc'ka ictoriya: Naryc I. Ctarynni i ceredni viky. L'viv: Vchora i nyni. 1919. 150 p.

УДК 94(430:477 “1920/1922”)

Олег Купчик,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Україна, м. Київ)

ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ ЩОДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК 1920-Х РОКІВ)

Визначено політико-економічні інтереси Німеччини в радянській Україні на початку 1920-х років. Зазначено, що український раднарком ставив питання не про офіційне визнання держави, а про визнання уряду, бо Німеччина визнала Україну відповідно до Брестського мирного договору ще у 1918 році. Розкрито тривалі політичні переговори. З’ясовано, що німці уникали офіційного визнання українського раднаркому. Тому сторони спочатку уклали 23 квітня 1921 р. угоду про обмін військовополоненими й цивільними інтернованими. Пізніше домовились про обмін торговельними представництвами. Німцям обіцяно промислові концесії, в тому числі на розробку родовищ залізної руди. Прикметно, що під час радянсько-німецьких переговорів у Раппало, член делегації голова українського раднаркому Х. Раковський запропонував, щоб договір уклала також радянська Україна, але російський раднарком припинив цю ініціативу. Переговори продовжено, але укладенню політичного договору ледь не завадила вимога УСРР повернути 410 млн. марок золотом, заборговані німцями ще Українській Державі П. Скоропадського за постачання продовольства. Німці апелювали, у наслідку російський раднарком припинив цю ініціативу УСРР і політичний договір зрештою укладено 5 листопада 1922 р. Але відповідно до договору взаємні фінансові претензії підлягали вирішенню «після їх додаткового вивчення».

Ключові слова: *договір, офіційне визнання, переговори, повноважне представництво, повноважний представник, угода.*

Oleh Kupchyk,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Associate Professor of the Department of New
and Newest History of Foreign Countries,
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Ukraine, Kyiv)

Policy of Germany in relation to Soviet Ukraine (beginning of 1920’s)

Political and economic interests of Germany in Soviet Ukraine at the beginning of 1920th years are certain. That Government of Ukrainian SSR set a question not about official confession of the state, and about confession of government, because Germany acknowledged Ukraine according to a Brest peaceful agreement yet in 1918’s it is marked. The protracted political negotiations are exposed. That Germans avoided official confession of Government of Ukrainian SSR it is found out.

Therefore sides at first made on April, 23 1921's agreement about an exchange the internee of a prisoner war and civil. Later they agreed about an exchange by trade missions. To Germans industrial concessions, in that number for development of deposits of iron-stone are promised. Notably, that during the Soviet-German negotiations in Rappalo, the member of delegation and the chairman of Government of Ukrainian SSR Kh. Rakovskyi offered that a treaty was concluded by Soviet Ukraine also, but Government of Soviet Russian halted this initiative. Negotiations are continued, but to the conclusion of political treaty the requirement OUSRR to turn a 410 million of brands gold did not prevent barely, run into debt by Germans to yet the Ukrainian State of P. Skoropadskyi for the supply of food. Germans appealed, in investigation Government of Soviet Russian halted this initiative of Ukrainian SRR and political agreement in the end it is concluded on November, 5 1922's. But according to an agreement mutual financial claims were subject to the decision «after their additional study».

Key words: *agreement, official declaration, negotiations, embassy, ambassador, treaty.*

В політиці держав Західної Європи щодо радянських республік на початку 1920-х років окреме місце обійняла УСРР. Особливий інтерес до неї обумовили вигоди від торгово-економічної співпраці. Запорукою її ефективності мала стати наявність в українців чималих покладів корисних копалин, промислової сировини, сільськогосподарської продукції, людських ресурсів. Це зумовило поступки західноєвропейських держав у політичних переговорах з українським раднаркомом.

Особливу увагу налагодженню офіційних відносин з УСРР приділила Німеччина. Більше того, протягом 1919–1920 рр. український раднарком неодноразово звертався до німецького уряду [9, арк. 2] з пропозицією встановити офіційні відносини. Він аргументував: оскільки Німеччина відповідно до Брестської угоди 1918 р. офіційно визнала Україну у вигляді УНР, розвивала відносини з Українською Державою П. Скоропадського, то слід домовлятись не про встановлення дипломатичних відносин, а їх відновлення (ставилось питання не про визнання держави, а визнання уряду – **авт.**). На думку українського раднаркому, те що раніше Україну представляли національні уряди, а тепер – раднарком, не мало завадити налагодженню офіційних відносин між Німеччиною і УСРР [19].

У свою чергу, радянське керівництво було переконане, що їх позитивному діалогу мала сприяти зацікавленість німецьких фінансово-промислових кіл в українському, зокрема у галузі цукрового виробництва, залізничного транспорту і металургійної промисловості, ринку збуту промислових товарів [16]. Очевидно, що уряд Німеччини врахував попередній досвід німецько-українських відносин, а саме період правління в Україні урядів УНР Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР.

Прикметно, що проблема налагодження офіційних відносин між Німеччиною і УСРР на початку 1920-х рр. вже ставала предметом наукових досліджень. Щоправда про неї лише згадав радянський учений І.М. Кулінич [13]. Її коротко описали сучасні українські історики Ю. Нетреба [15, с. 32–69] та І. Дацків [12, с. 530–531]. Ґрунтовно дослідив встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною автор цієї статті О.Р. Купчик [14]. Проте нині маємо завданням висвітлити

політику Німеччини щодо УСРР в зазначений період у взаємозв'язках її міжнародного становища та політико-економічних інтересів в Україні?

Як відомо з листа Х. Раковського наркому закордонних справ РСФРР Г. Чичеріну (23 листопада 1920 р.), німці погодились провести неофіційні консультації. За згодою українського раднаркому їх у Берліні проводив представник російського НКЗС В. Копп [11, арк. 114]

Під час консультацій у листопаді 1920 – лютому 1921 рр. німці висунули вимогу, щоб угода розпочиналась словами «представники німецького та українського радянського урядів підписали договір», а не словами «український радянський і німецький уряди уклали цей договір», як пропонували радянські дипломати. Німці також пропонували провести переговори про укладення угоди про обмін військовополоненими і біженцями. На їх думку, підписання цієї угоди мало стати основою для політичних переговорів.

Вже 16 лютого 1921 р. В. Копп передав німецькому уряду наступні пропозиції українського раднаркому, а саме: 1) створити при управлінні «Уповноваженого РСФРР з репатріації військовополонених у Німеччині» український відділ, з правом останнього безпосередніх відносин з німецьким урядом; 2) ліквідувати посольство УНР у Берліні; 3) включити до угоди «таємну статтю» про німецьке зобов'язання визнати раднарком відразу після затвердження останнім Ризького мирного договору [5, арк. 25]. Але й ці пропозиції німецька сторона відхилила, лише погодилась надати українському відділу при російському бюро із репатріації право екстериторіальності [11, арк. 120-126].

7 березня 1921 р. В. Копп інформував український раднарком, що німці зупинились на проекті договору, за яким: 1) угода «укладається від імені уповноважених урядів», а не самих урядів, 2) установами для виконання російсько-німецької угоди «Про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих» (19 квітня 1920 р.) мали бути російське представництво в Берліні й німецьке представництво в Москві. Німецькому уряду дозволялось мати відділення в Україні. Зважаючи, що військовополонені-громадяни УСРР уже повернулися додому за російсько-німецьким договором і за допомогою російського бюро, німці заснувати управління «Уповноваженого УСРР із справ репатріації в Німеччині», не погодились.

Цього ж дня Х. Раковський відповів В. Коппу, що українські військовополонені уже повернулись додому, а німецькі ще перебувають в УСРР, тому остання укладе з Німеччиною невигідний договір, бо німецький уряд матиме свого представника у Харкові, а УСРР в Берліні – не матиме. Голова українського раднаркому писав російському дипломату: «Він (представник – авт.) може називатися як завгодно – представником Червоного хреста України, важливо одне, щоб він там був» [11, арк. 133, 204].

Подальшу поступливість німців обумовило укладення 18 березня 1921 р. урядом Польщі Ризького договору з УСРР. Тоді ж консультації у Москві з німцями від УСРР паралельно проводив М. Левицький [2, арк. 2]. 23 квітня 1921 р. між Німеччиною і УСРР укладено угоду «Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими». Від УСРР її підписав В. Копп, від Німеччини М. Шлезінгер [1, арк. 14]. Угода регулювала відносини в сфері обміну населенням. Відповідно до неї

«Уповноважений Німеччини із справ репатріації в РСФРР» отримав право засновувати свої відділи в Україні, а саме Харкові, Одесі й Києві. У свою чергу, при «Бюро РСФРР із справ репатріації в Німеччині» засновувався український відділ [20].

8 червня 1921 р. завідувачем німецького відділу із справ репатріації в УСРР (Харкові) призначено Е. Зассе [3, арк. 29; 7, арк. 4, 40]. 28 серпня ц.р. завідувачем українського відділу при російському бюро став В. Ауссем. Цей відділ проводив експертизу українських справ, приймав від українських емігрантів заяви на повернення додому, перевіряв документи й надавав НКЗС УСРР необхідну інформацію для прийняття по кожній особі рішення [3, арк. 8].

Прибуття В. Ауссема до Німеччини радянське керівництво оцінило як черговий крок на шляху до підписання політичного договору [2, арк. 20]. Вже 13 вересня ц.р. він поставив перед німецьким урядом питання про заснування торговельного представництва УСРР. Проте, німці заперечили, зазначивши, що не підписано німецько-українську торговельну угоду, а «Тимчасовий договір» Німеччини з РСФРР (6 травня 1921 р.) на Україну не поширено [3, арк. 16].

У листі до Х. Раковського (14 жовтня 1921 р.) В. Ауссем відмову німецького уряду визнати УСРР пояснив його небажанням ускладнювати відносини з Францією. Повідомляв про плани того повернути в Україну гетьмана П. Скоропадського. Аби натиснути, він пропонував, щоб до підписання торговельної угоди німецьким промисловцям не надавати в Україні концесій.

9 грудня 1921 р. В. Ауссем телеграфував до голови українського раднаркому, що справа підписання українсько-німецького торговельного чи політичного договору затягується до безкінечності. Дипломат радив не приймати німецьких дипломатичних паспортів, позбавити німецькі репатріаційні установи в Україні права екстериторіальності.

Проте, економічний аспект змусив німецький уряд піти на поступки. У грудні 1921 р. в Москві відбувались переговори про надання німецьким промисловцям концесій криворізької руди. В. Ауссем з цього приводу писав, щоб переговори проходили від імені УСРР, бо інакше робота радянських дипломатів в Берліні не матиме ефекту [3, арк. 15–16, 18, 28зв.].

На початку лютого 1922 р. до Берліна прибув Х. Раковський. Під час переговорів з німецьким міністром закордонних справ В. Ратенау він не ставив питання політичного договору, а наголосив про важливість розвитку економічної співпраці [21]. Вже 2 лютого Х. Раковський повідомив про можливість укладення економічної угоди. 8 квітня 1922 р. В. Ауссем і З. Гай підписали у Берліні «Протокол про обмін торговельними місіями». Торговельним представником УСРР у Німеччині призначено Ю. Новаковського. Торгпредом Німеччини в УСРР став Гаушильд [4, арк. 32, 52]. Сторони домовились, що саму торговельну угоду підпишуть згодом [4, арк. 32, 52].

Під час російсько-німецьких переговорів у м. Раппало член радянської делегації Х. Раковський запропонував, щоб УСРР також взяла участь в договорі [3, арк. 120–126], проте російський раднарком тоді заперечив. Лише після того, коли 26 квітня 1922 р. було укладено російсько-німецький «Раппальський договір», росіяни запропонували німцям поширити його на УСРР і закавказькі країни.

В травні 1922 р. німецький МЗС повідомив український НКЗС про встановлення між ними дипломатичного кур'єрського зв'язку [18].

Каменем спотикання ледь не стала заява В. Ауссема, щоб Німеччина повернула УСРР заборговані ще «Гетьманату» П. Скоропадського за поставлені продовольчі товари 410 млн. марок золотом. Гроші переводились німцями на рахунок у німецькому державному банку. Продовольство було поставлене, але, коли настав час отримати гроші, влада П. Скоропадського, а потім Директорії УНР пали, і влада перейшла до раднаркому [14, с. 96].

Уряд УНР в екзилі вимагав у німецького уряду повернути ці гроші. Ще 10 жовтня 1920 р. той повідомив посла УНР М. Порша, що готовий сплатити гроші. Впродовж 1918–1919 рр. Х. Раковський опротестовував ці наміри німців [3, арк. 15]. В червні 1922 р. український раднарком знову порушив питання грошей. У відповідь німецький уряд заявив, що ця вимога не відповідає Раппальському договору, який скасовував взаємні фінансові претензії сторін і перервав переговори з раднаркомом. Без сумніву, вимогу В. Ауссем висунув за вказівкою Х. Раковського. До Берліна терміново виїхав російський нарком закордонних справ Г. Чичерін, який припинив цю українську ініціативу.

Переговори відновились в липні 1922 р. і проходили паралельно в Берліні [10, арк. 8, 43] й Харкові [17]. Тривали вони до жовтня 1922 р. Через хворобу В. Ауссема, в Берліні їх проводив секретар місії Н. Калюжний і в.о. повпреда УСРР у Німеччині і водночас повпред в Чехословаччині М. Левицький. У Харкові від німців переговори проводив З. Гай [8, арк.3]. Прагнучи їх пришвидшити, радянські дипломати поширили за кордоном чутку про візит до України прем'єр-міністра Франції Е. Ерріо [4, арк. 89].

Укладення політичного договору було важливим також з точки зору подальшого закордонного представництва СРСР, оскільки відповідно до Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р. Німеччина визнала УНР, а згідно з Брестським мирним договором РСФРР від 3 березня ц.р. визнала РСФРР без території України. Опісля ж укладення договору з УСРР всі німецькі договори з національними урядами України анулювались, посольство УНР підлягало ліквідації. У свою чергу, український раднарком набував право заснувати у Берліні власне повпредство, а згодом передати представництво посольству СРСР.

Переговори тривали до 5 листопада 1922 р., коли в Берліні було укладено «Угоду про поширення дії Раппальського договору на радянські Україну, Білорусію, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекий Схід». Від УСРР її підписав В. Ауссем, від інших республік – російський повпред М. Крестинський, від Німеччини – завідувач східного відділу МЗС А. Мальцан. Договір складався зі вступу і 9 статей. За ним УСРР визнавалась незалежною державою (ст. 1), взаємні фінансові претензії мали вирішуватися після їх додаткового вивчення (ст. 2), сторони обмінювались дипломатичними представництвами (ст. 4), дипломати мали утримуватися від агітації і пропаганди, спрямованої проти уряду країни акредитації (ст. 7) [3, арк. 21].

Відповідно до договору український раднарком 9 грудня 1922 р. повпредом призначив В. Ауссема [10, арк. 48]. ВУЦВК затвердив договір 14 грудня. Німецький уряд передав право представництва послу в РСФРР, який на початку 1923 р. призначив генеральним консулом в УСРР З. Гая [6, арк.3]. Посольство УНР ліквідували.

Таким чином, протягом 1920–1921 рр. німецький уряд заперечував можливість офіційного визнання УСРР. Тому спочатку сторони підписали репатріаційну угоду й угоду про обмін торговельними представниками. Пропозицію Х. Раковського про участь УСРР в «Раппальському мирному договорі» в квітні 1922 р. відхилив російський раднарком. Укладенню 5 листопада ц.р. «Угоди про поширення дії Раппальського договору» ледь не завадила вимога українського раднаркому про повернення німцями заборгованих національним урядам України 410 млн. марок золотом. Відповідно до ст. 2 «Угоди», взаємні фінансові претензії мали вирішуватися після їх додаткового вивчення. У свою чергу, фінансова й торговельно-економічна співпраця між УСРР та Німеччиною на початку 1920-х років – тема вже наступного наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Договора и соглашения РСФСР и УССР с различными странами (12 февраля 1920 – 9 февраля 1921 гг.). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4: Наркомат закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.). Оп. 1. Спр. 627.

2. Договор между Украиной и Германией (5 мая – 27 декабря 1921 г.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. – Спр. 655.

3. Доклады и шифрованные телеграммы Полномочного представителя УССР в Германии о проведенной работе (1 августа 1921 – 12 февраля 1922 гг.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549.

4. Информационные сводки, доклады, статьи и письма представителя посольства УССР в Польше (16 февраля 1922 – 30 января 1923 гг.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 591.

5. Информационные сводки о Германии. Сообщения группы коммунистов Украины о их деятельности в Германии (декабрь 1921 – октябрь 1922 гг.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 550.

6. Обзорные статьи о внешней политике УССР, список международных договоров, заключенных правительством УССР на 1 мая 1923 г. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 700.

7. Переписка и разговоры по прямому проводу с представителем НКИД УССР в Москве (31 мая – 13 августа 1921 г.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 640.

8. Переписка с Уполномоченным НКИД УССР в Киеве о взаимоотношениях с представителями иностранных государств в Киеве и их деятельности (20 апреля – 25 августа 1922 г.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 575.

9. Подборка постановлений Правительства УССР и дипломатических документов о внешней политике УСРР (1919–1921 гг.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 626.

10. Положение о Протокольной части НКИД УССР, копии удостоверений, мандаты, полномочия, выданные НКИД УССР (5 апреля 1921 г.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 616.

11. Справки, переписка и другие материалы о взаимоотношениях УССР с Австрией, Арменией, Болгарией, Германией, Грецией, Грузией, Китаем, Латвией, Литвой, Турцией и Эстонией (25 февраля 1920 – 11 апреля 1921 гг.). ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 628.

12. Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії: монографія. Тернопіль: Крок, 2013. 620 с.

13. Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К.: Наукова думка, 1969. 276°с.

14. Купчик О. Р., Пижик А. М. Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною (1920–1922 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Історія. К., 2006. № 87–88. С. 95–98.

15. Нетреба Ю.Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. 204 с.

16. Перспективи українсько-німецького економічного співробітництва. *Вісти ВУЦВК.* 1922. 11 червня.

17. Прибуття представника Німеччини. *Вісти ВУЦВК.* 1922. 1 червня.

18. Радянсько-німецька угода. *Вісти ВУЦВК*. 1922. 21 квітня.

19. Справи дипломатичні. *Вісти ВУЦВК*. 1921. 28 січня.

20. Угода між Україною та Німеччиною. *Вісти ВУЦВК.* 1921. 5 травня.

21. Україна і Німеччина. *Вісти ВУЦВК.* 1922. 18 лютого.

References

1. Dohovora y sohlashenyya RSFSR y USSR s razlychnymy stranamy (12 fevralya 1920 – 9 fevralya 1921 hh.). Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyx orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali CDAVO Ukrayiny). F. 4: Narkomat zakordonnyx sprav USRR (1919–1923 rr.). Op. 1. Spr. 627.

2. Dohovor mezhdu Ukraynoj y Hermanyej (5 maya – 27 dekabrya 1921 h.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 655.

3. Doklady y shyfrovannye telehrammy Polnomochnoho predstavytelya USSR v Hermanyy o provedennoj robote (1 avhusta 1921 – 12 fevralya 1922 hh.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 549.

4. Ynformacyonnye svodky, doklady, stat'y y pys'ma predstavytelya posol'stva USSR v Pol'she (16 fevralya 1922 – 30 yanvarya 1923 hh.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 591.

5. Ynformacyonnye svodky o Hermanyy. Soobshhenyya hruppy kommunystov Ukrayny o yh deyatel'nosty v Hermanyy (dekabr' 1921 – oktyabr' 1922 hh.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 550.

6. Obzornye stat'y o vneshnej polytyke USSR, spysok mezhdunarodnyh dohovorov, zaklyuchennyh pravytel'stvom USSR na 1 maya 1923 h. CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 700.

7. Perepyska y razhovory po pryamomu provodu s predstavytelem NKYD USSR v Moskve (31 maya – 13 avhusta 1921 h.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 640.

8. Perepyska s Upolnomochennym NKYD USSR v Kyeve o vzaymootnoshenyyah s predstavytelyamy ynostrannyh hosudarstv v Kyeve y yh deyatel'nosty (20 aprelya – 25 avhusta 1922 h.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 575.

9. Podborka postanovlenyj Pravytel'stva USSR y dyplomatycheskyh dokumentov o vneshnej polytyke USRR (1919–1921 hh.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 626.

10. Polozhenye o Protokol'noj chasty NKYD USSR, kopyy udostoverenyj, mandaty, polnomochyya, vydannye NKYD USSR (5 aprelya 1921 h.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 616.

11. Spravky, perepyska y druhye materyaly o vzaymootnoshenyyah USSR s Avstryej, Armenyej, Bolharyej, Hermanyej, Hrecyej, Hruzyej, Kytaem, Latvyej, Lytvoj, Turcyej y Estonyej (25 fevralya 1920 – 11 aprelya 1921 hh.). CDAVO Ukrayiny. F. 4. Op. 1. Spr. 628.

12. Dackiv I.B. Ukrayins'ka dyplomatiya (1917–1923 rr.) u konteksti svitovoyi istoriyi: monohrafiya. Ternopil': Krok, 2013. 620 p.

13. Kulinych I.M. Ukrayins'ko-nimec'ki istorychni zv'yazky. K.: Naukova dumka, 1969. 276°p.

14. Kupchyk O.R., Pyzhyk A.M. Vstanovlennya dyplomatychnyx vidnosyn mizh USRR i Nimechchynoyu (1920–1922 rr.). *Visnyk Kyyivs'koho nacional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*. K., 2006. № 87–88. P. 95–98.

15. Netreba Yu.B. Protystoyannya dyplomatychnyh predstavnyctv USRR ta UNR v Nimechchyni (1921–1922). K.: Instytut ukrayins'koyi arxeohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny. 204 p.

16. Perspektyvy ukrayins'ko-nimec'koho ekonomichnoho spivrobitnyctva. *Visty VUCVK*. 1922. 11 June.

17. Prybuttya predstavnyka Nimechchyny. *Visty VUCVK*. 1922. 1 June.

18. Radyans'ko-nimec'ka uhoda. *Visty VUCVK*. 1922. 21 April.

19. Spravy dyplomatychni. *Visty VUCVK*. 1921. 28 January.

20. Uhoda mizh Ukrayinoyu ta Nimechchynoyu. *Visty VUCVK*. 1921. 5 May.

21. Ukrayina i Nimechchyna. *Visty VUCVK*. 1922. 18 February.

УДК 94:930:37.013.44

Валерій Левченко,
кандидат історичних наук, доцент,
Одеський національний морський університет
(Україна, м. Одеса)

КОНЦЕПЦІЇ НІМЕЦЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА СИСТЕМИ ОСВІТИ ЧАСІВ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ 1920-Х РР. ПРОФЕСОРА А. Г. ГОТАЛОВА-ГОТЛІБА

У статті на основі аналізу широкого кола джерел висвітлено один з аспектів наукової діяльності історика Артемія Григоровича Готалова-Готліба (1866–1960). Намічено основні етапи вивчення його наукової спадщини, розкрито основні підходи до наукової діяльності вченого. Зроблено висновок про відсутність в історіографії праці, в якій було б комплексно вивчено багатосторонню наукову діяльність історика. Проведено класифікацію та аналіз джерельної бази дослідження, основу якої складають документальні джерела. Висвітлено становлення та еволюція історико-педагогічних поглядів науковця. З'ясовано особливості його теоретичних та концептуальних поглядів. Вказано, що наукова діяльність вченого справила значний вплив на розгортання досліджень історії системи освіти Веймарської республіки. Важливий вплив на розбудову нової української системи

освіти у 1920-х рр. та вітчизняної педагогічної науки відіграли популяризовані вченим ідеї реформаторської педагогіки.

Ключові слова: *А. Г. Готалов-Готліб, історіографія, історія педагогіки, педагогічна теорія, система освіти, Веймарська республіка, одеська школа істориків педагогіки.*

Valeriy Levchenko,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Odessa National Maritime University (Ukraine, Odessa)

The concept of the german pedagogical theory and the system of education of the times of the Weemar republic in the historiographical practice of the 1920s Professor A. G. Gotalov-Gotlib

There is highlighted one of the aspects of the scientific activity of the historian Artemii Grigorovich Gotalov-Gotlib (1866–1960) on the basis of analysis of a wide range of sources in the article. The main stages of the study of his scientific heritage are outlined, the basic approaches to the scientific activity of the scientist are revealed. The conclusion is made of the absence of work in the historiography, in which the historian would have comprehensively studied the multilateral scientific activity. The classification and analysis of the source base of the study, which is based on documentary sources, is carried out. The formation and evolution of the historical and pedagogical views of the scientist are highlighted. The peculiarities of his theoretical and conceptual views are revealed. It is pointed out that the scientific activity of the scientist had a significant impact on the development of studies of the history of the education system in the Weimar Republic. An important influence on the development of the new Ukrainian education system in the 1920's and on the domestic pedagogical science was played by the popular ideas of reformist pedagogy.

Key words: *A.G. Gotalov-Gotlib, historiography, the history of pedagogy, pedagogical theory, the system of education, the Weimar Republic, the Odessa school of historians of pedagogy.*

Міждержавні відносини України та Німеччини у 1918–1924 рр. мали багатовимірний простір – у політичній, економічній, соціокультурній та інших площинах. Взаємини між країнами у геополітичному обширі, як й всесвітні події, розвиваються у першу чергу в результаті дії політичних та економічних векторів, але значною мірою породжуються і зав'язуються соціокультурними відносинами, співпрацею між групами інтелектуалів. Все це, у свою чергу, залежить від рівня гуманітарної рефлексії, відкритості інтелектуалів до пошуку консенсусу, якості їх соціального залучення, готовності виходити за межі внутрішніх академічних інституцій на міжнародний рівень комунікативних зв'язків тощо.

Новий масштаб, формат і вектори міжнародних відносин на геополітичній мапі світу ХХ ст. почали формуватися й розвиватися 1918 р. на місці імперій, які розпалися того року внаслідок сходження нанівець подій Першої світової війни. У результаті цього виникли Австрійська, Німецька, Російська, Угорська й Українська республіки. Дослідження успіху або провалу республіканського ладу, пошуки

національної характерології, переформатування імперського імпульсу задали нові рамки для інтелектуальної роботи сучасників в Австрії, Німеччині, Україні та інших державах світу. Ліві й праві, революційні й консервативні розвороти у творах істориків, філософів, педагогів, соціологів, культурологів та інших фахівців беруть витік з цього, одного з найважливіших років XX ст. – 1918.

Після Першої світової війни першочерговим завданням педагогічної науки стала розробка моделі виховання та освіти нової людини, формування її особистості. Тому одним із стратегічних напрямів у діяльності інтелектуалів на теренах України у цей час було реформування системи освіти з метою демократизації, гуманізації та інтеграції до світового науково-освітнього простору. Значну роль у цьому процесі відігравали дослідження представників історико-педагогічної науки, присвячені з'ясуванню методологічних та процесуальних засад використання зарубіжного реформаційного досвіду, фахова підготовка українських учителів передбачала обов'язкове ознайомлення з теоретичним та практичним досвідом реформаторської педагогіки. Навчальні програми того періоду містили самостійні та інтегративні курси, теоретичною основою яких стали ідеї й погляди провідних педагогів-реформаторів країн Західної Європи, у першу чергу Німеччини (П. Барта, А. Гергета, Р. Зейделя, Г. Кершенштейнера, П. Наторпа та ін.), в інтерпретації радянських вчених-педагогів.

В історії української системи освіти й педагогічної думки перші спроби трансформації було здійснено 1918 р. Спочатку 14–17 квітня 1918 р. за часів УНР відбувся з'їзд представників вишів Наддніпрянської України, який мав на меті представити владі й суспільству альтернативну позицію в питанні доцільності реформування існуючої системи вищої школи. Згодом, наприкінці квітня 1918 р. за розпорядженням міністра народної освіти М. П. Василенка була створена комісія для розробки нового статуту державних університетів, яку очолив відомий вчений В. І. Вернадський. Унаслідок її роботи Харківський, Київський і Новоросійський університети 30 липня 1918 р. було оголошено державними університетами України. За часів уряду гетьмана П. П. Скоропадського структура, навчальні плани і штати діючих класичних університетів відповідно політиці їх націоналізації вагомих змін не зазнали, але було відкрито понад двадцять україномовних вищих навчальних закладів [24; 29–30; 45]. Мережа закладів народної освіти за часів гетьманського уряду була розширена за рахунок відкриття близько 150 нових україномовних гімназій. У цілому за правління П.П. Скоропадського здійснювалася виважена цілеспрямована політика щодо національно-культурного відродження України, пріоритетом якої було створення та підтримка україномовних освітніх навчальних закладів.

Найбільш активні радикальні перетворення в історії української освіти й педагогічної думки почали проводитися 1920 р. та тривали впродовж 1920-х – 1930-х рр. за часів УСРР. Цей історичний період характеризувався розвитком теорії й практики зарубіжної реформаторської педагогіки, що стала основою інноваційних зрушень у системі освіти багатьох європейських і північноамериканських країн, зокрема в УСРР. Завдяки діяльності видатних українських освітніх діячів, до яких безумовно відносимо А.Г. Готалова-Готліба, ідеї реформаторської педаго-

гіки стали важливою теоретичною засадою розбудови нової української системи освіти, чинником розвитку вітчизняної педагогічної науки. Історико-педагогічна рефлексія вітчизняного реформаторського досвіду на сучасному етапі дозволить більш глибоко й системно аналізувати освітні проблеми сучасності, сприятиме формуванню виважених концептуальних підходів до інноваційного розвитку системи освіти і педагогічної науки в Україні у XXI ст.

Багато інноваційних ідей сучасності спираються на модернізаційний досвід 1920-х рр., коли в УСРР, під впливом прогресивних ідей провідних педагогів європейських і північноамериканських країн, почався період, який характеризувався реформаторськими та інноваційними процесами у системі освіти та педагогічної науки, а саме: трудова школа, соціалізація життя дитини, комплексна система навчання та виховання, бригадно-лабораторна організація навчання, зв'язок школи і виховання з життям тощо. Прогресивна педагогіка 1920-х рр. базувалася на основі раціоналізаторських і творчих ідей.

Духовно-моральне виховання Німеччини другої половини XIX – першої половини XX ст. було предметом наукових пошуків багатьох вітчизняних дослідників, зокрема А.Г. Готалова-Готліба. Проте, незважаючи на інтерес науковців різних країн до педагогічної думки Німеччини зазначеного періоду, й до сьогодні залишаються недостатньо проаналізованими концепції духовно-морального виховання педагогів-реформаторів, діячів Бременської наукової школи, засновників різних типів нових шкіл у Німеччині, зокрема за часів Веймарської республіки.

Інноваційні підходи до оновлення змісту освіти активно розробляв в цей період видатний український науковець, історик, педагог, психолог, педолог, філософ, методист, керівник-організатор освіти А.Г. Готалов-Готліб. В українській науковій літературі, незважаючи на поодинокі згадки щодо постаті вченого в контексті реформування системи освіти в УСРР у 1920-ті рр. [27; 43–44; 46–48], на сьогодні відсутня праця, в якій було б комплексно вивчено багатосторонню наукову діяльність одеського історика, зокрема його досліджень у галузі німецької педагогічної думки та системи освіти.

Зі всієї плеяди українських освітян-реформаторів 1920-х рр., серед яких виділяються персони Г.Ф. Гринька, Є.Г. Кагарова, А.С. Макаренка, О.Ф. Музиченка, Я.П. Ряппа та багатьох інших, акцентуємо увагу на постаті А. Г. Готалова-Готліба на підставі двох характерних йому властивостей. Перша – його захоплення ідеями реформаторської педагогіки тривало від 1900 р., коли за рахунок державного фінансування для вивчення системи освіти в західноєвропейських країнах уперше він відбув у відрядження на Всесвітню виставку в Парижі, де читав лекції для педагогів із Російської імперії про народну освіту в Англії, Німеччині, Франції і США та отримав на цій ниві чималий досвід [31, с. 69]. Результатом цього закордонного відрядження стала перша наукова публікація А. Г. Готалова-Готліба щодо вивчення питання підготовки вчителів середніх навчальних закладів у Німеччині [22]. Перебуваючи у перших двох десятиріччях XX ст. у численних закордонних відрядженнях в країнах Європи (Австрії, Німеччині, Італії, Франції, Швейцарії), він захопився вивченням системи європейської освіти та відобразив її у своїх багатьох працях.

Друга особливість А. Г. Готалова-Готліба полягала у тому, що він був не тільки теоретиком у галузі освіти і педагогіки, а й діючим практиком-адміністратором і викладачем-методистом. У той час, коли Є. Г. Кагаров відмічав, що початок 1920-х рр. був для освіти та методики викладання «гарячковим пошуком нових шляхів, якимось шалено стихійним захопленням новими методами шкільної роботи. Сторінки педагогічних праць і спеціальних педагогічних видань кишать (рояться) технічними термінами, які позначають те чи інше методичне нововведення, і початкуючий педагог часто не в силах розібратися у цій масі методичного матеріалу, в цих багаточисельних проблемах, точках зору і напрямів, що висуваються сучасним життям і школою» [26, с. 5]. А. Г. Готалов-Готліб був доволі ґрунтовно теоретично і практично обізнаний із новітніми течіями у розвитку педагогіки й системи освіти у провідних світових країнах, зокрема Німеччині. Наприклад, він був добре знайомий з ідеями німецького педагога Ф. Фрьобеля – творця ідей та практики суспільного дошкільного виховання, який започаткував підготовку вихователів дошкільних закладів, так званих «дитячих садівниць», тобто засновника ідеї дитячого садка. Теоретичним і практичним аспектам ідеї заснування Ф. Фрьобелем дитячих садків А. Г. Готалов-Готліб присвятив окремий нарис «К истории возникновения первых фребелевских детских садов», який залишився неопублікованим та зберігається в іменному фонді Відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (ВРКР НБ ОНУ імені І. І. Мечникова) [37]. Ретельне вивчення інтелектуального надбання німецьких педагогів-новаторів дозволило А. Г. Готалову-Готлібу стати одним із провідних учасників організації та першим керівником у серпні – листопаді 1920 р. першого в Одесі, в УСРР та загалом у Східній Європі Першого дитячого містечка (згодом отримало назву Комінтерна) [25, с. 341]. У співавторстві з колегами 1922 р. А.Г. Готалов-Готліб опублікував історичний нарис Першого дитячого містечка, який містив у собі докладний опис виникнення, розвитку і діяльності цього дитячого навчального закладу [4]. Ці та інші риси наукової діяльності А. Г. Готалова-Готліба у царині педагогіки дали йому можливість стати у 1920-х рр. одним із лідерів одеської школи істориків педагогіки, діяльність якої мала велике значення для дослідження історії світової педагогічної думки.

Ознайомлення з передовим зарубіжним досвідом у процесі чисельних наукових закордонних відряджень на початку ХХ ст. стало предметом уваги українського компаративіста професора А. Г. Готалова-Готліба в його подальших наукових студіях. Вивчення практики роботи зарубіжних закладів підготовки вчителів давало змогу одеському історику педагогіки узагальнювати й використовувати їх багатий і різноплановий досвід відповідно до нових цільових, змістових та методичних орієнтирів у системі освіті УСРР. Педагогічна наука того часу уважно стежила і вивчала нові освітні ідеї західної реформатської педагогіки «нового виховання» О. Вільмана, Д. Дьюї, Г. Кершенштейнера, А. Лая, Є. Меймана, Г. Спенсера, Е. Шенкендорфа та ін. На сторінках тогочасних радянських педагогічних видань були представлені майже всі наукові інноваційні праці педагогів-реформаторів Західної Європи та Північної Америки. Результати дослідження ідей реформаторської педа-

гогіки А. Г. Готалов-Готліб узагальнював у наукових статтях, монографіях, хрестоматіях, навчальних програмах і текстах лекційних курсів.

Впродовж 1920-х рр. у багатьох провідних наукових серіальних виданнях УСРР А. Г. Готалов-Готліб опублікував понад 30 наукових праць на тему досвіду реформаторської педагогіки у різних країнах світу, серед яких у період від 1922 до 1928 рр. 12 статей було присвячено освітній системі та тенденціям розвитку педагогічної науки у Німеччині часів Веймарської республіки. У цьому плані лідером став журнал «Шлях освіти» («Путь просвещения» – у 1923–1926 рр. виходив під українською і російською назвами), науково-педагогічний місячник, друкований орган НКО УСРР (головний редактор Я. П. Ряппо), в якому з 12 наукових публікацій А. Г. Готалова-Готліба – 8 статей (3 статті вийшли у двох випусках) були присвячені зазначеній тематиці [5; 7–12; 18]. Дві статті історик опублікував у «Записках Одеського інституту народної освіти» [14–15], виданні провідного вишу Одеси та загалом Південної України [28], в якому він викладав у 1921–1930 рр. У журналі «Наша школа» – щомісячному виданні Одеського губернського відділу народної освіти, з 12 опублікованих наукових праць А. Г. Готалова-Готліба одна стаття мала відношення до німецької тематики [6]. Ще одну статтю [13] він опублікував у журналі «Радянська освіта» – громадсько-педагогічному щомісячнику, друкованому органі НКО УСРР і Укрбюро ЦК Робітників освіти (головний редактор О. Я. Шумський). У всіх цих публікаціях А. Г. Готалов-Готліб давав у цілому позитивну характеристику освітньої системи та тенденцій розвитку педагогічної науки у Веймарській республіці з побажанням радянським педагогам «...всебічного ознайомлення з постановкою справи...» у її системі освіти.

У 1925 р. у співавторстві з німецьким педагогом-гербартіанцем А. Гергетом А. Г. Готалов-Готліб видав російською та українською мовами дві однакові за змістом книжки «Современные педагогические течения» [2] і «Хрестоматія сучасних педагогічних течій» [3]. Ця фундаментальна праця складалася з двох частин. Перша частина містила переклад чотирьох розділів з книги А. Гергета «Найголовніші течії в сучасній педагогіці», виданої 1921–1922 рр. у деяких країнах Західної Європи. Друга частина являла собою велику працю А. Г. Готалова-Готліба «Сучасні педагогічні течії в соціологічному освітленні», у якій на підґрунті марксистського сприйняття педагогічних теорій він зробив спробу висвітлити сучасні педагогічні течії з точки зору радянської педагогіки. Подібна завзята наукова діяльність А. Г. Готалова-Готліба на ниві педагогіки та тісні контакти з керівництвом НКО УСРР (у першу чергу з Я. П. Ряппо) дали йому можливість стати у середині 1920-х рр. одним із лідерів серед істориків педагогіки Одеси та загалом УСРР.

У 1930-х рр. на зазначену тему А. Г. Готалов-Готліб опублікував тільки три статті [19–21]. Зменшення кількості публікацій на магістральну тематику досліджень вченого було пов'язано зі зміною характеру політичних відносин СРСР з Німеччиною. Поступове втручанням радянської влади у справи науки призвело до упокорення та підпорядкування її партійному контролю, що негативно відбилося на об'єктивному вивченні українськими вченими, зокрема А. Г. Готаловим-Готлібом, німецької системи освіти і педагогіки.

Однією з популярних і результативних форм діяльності українських освітніх діячів у 1920-х рр., що уможливлювала безпосередні наукові контакти з представниками світового руху реформаторської педагогіки та активно підтримувалась НКО УСРР, були закордонні наукові подорожі. Найбільш поширеними формами вивчення зарубіжного досвіду ставали відвідання наукових центрів, експериментальних навчальних закладів та народних шкіл, участь у педагогічних тижнях, конференціях, з'їздах, консультації з провідними представниками реформаторської педагогіки і педагогами-практиками. Нові знання та досвід, здобуті в результаті закордонних відряджень, слугували основою для власної наукової творчості та спонукали до практичної інноваційної діяльності.

Унаслідок такої політики НКО УСРР восени 1925 р. А. Г. Готалову-Готлібу було доручено Державним науково-методологічним комітетом при НКО УСРР (ДНМК при НКО УСРР, голова Я. П. Ряппо) наукове відрядження до Німеччини на два місяці за власний рахунок із метою участі у конференції німецьких педагогів та вивчення системи освіти й ознайомлення з новими досягненнями у педагогічній науці в західноєвропейських країнах [23]. Завданням його подорожі, як він згодом вказував, було «вияснити, що являє собою в даний момент німецька школа, як вплинула революція на шкільну практику, в чому полягає зрух у цій царині, як і за яких умов працює новий учитель, як провадиться трудове та колективне виховання, в які форми відлилася нова шкільна книжка, як організовано нові педагогічні інститути, де підготовляється новий учитель, що дають масовій школі психо-технічні лабораторії, як організовано новітні школи робітничої молоді та новітні типи загальноосвітньої середньої школи, що виникли за останні роки, як відбивається на освіті політична реакція тощо» [17, с. 3].

Після повернення з відрядження історик підготував детальний звіт на 44 аркушах, який залишився неопублікованим та зберігається в іменному фонді А. Г. Готалова-Готліба ВРКР НБ ОНУ імені І. І. Мечникова: «Отчет члена Украинского ГНМК проф. А. Г. Готалова-Готлиба о его правительственной 2-х месячной заграничной командировке осенью 1925 года в Германию и Чехословакию для изучения состояния просветительных учреждений различных типов и для установления связи с демократическим учительством» [40]. Основні завдання відрядження він описав так: «Выполняя свое основное задание, которое заключалось в собирании по библиотекам материалов, характеризующих современную организацию и систему просвещения в культурных странах (Англии, Франции, С. Штатах, Германии, Италии и т. д.), я имел возможность параллельно вести и другую работу: важно было выяснить, что представляет собою в данный момент немецкая школа, как повлияла революция на школьную практику, в чем заключается сдвиг в этой области, как и в каких условиях работает новый учитель, как проводится трудовое и коллективное воспитания, в какие формы отлилась новая учебная книга, как организованы новые педагогические институты, в которых подготовляется новый учитель, что дают массовой школе психотехнические лаборатории, как организованы новейшие школы рабочей молодежи и новейшие типы общеобразовательной средней школы, возникшие в последние годы, как отзывается на просвещении политическая реакция и пр.» [40, арк. 3–4.].

Результати наукового відрядження А. Г. Готалов-Готліб опублікував у низці наукових статей та двох книжках, опублікованих 1927 р. накладом по 3 000 екземплярів кожну – «Нові школи в Німеччині (з особистих спостережень)» [17] і «Школа робітничої молоді в Німеччині (за особистими спостереженнями)» [16]. Обидві книжки ДНМК при НКО УСРР по секції професійної освіти дозволив до вжитку як посібник для педвузів, а другу ще до вжитку як посібник для викладачів ФЗУ. Від цієї подорожі А. Г. Готалов-Готліб також отримав дивіденди й в плані підвищення свого професійного статусу. У 1926 р. його було обрано членом ДНМК при НКО УСРР, у складі якого він пробув до 1930 р. Головним завданням ДНМК при НКО УСРР було «здійснення в усіх учбово-виховних закладах народної освіти єдиного методу навчання й виховання, обґрунтованого на засадах марксистської педагогіки й методології» [32]. Саме в контексті цього завдання, яке базувалося на домінуючій методології радянської науки, й здійснювалися усі дослідження А. Г. Готалова-Готліба у галузі педагогіки та системи освіти у 1920-х рр., що дало йому можливість стати одним з провідних українських науковців у цих напрямах.

Плідна наукова діяльність А. Г. Готалова-Готліба отримала своє відображення не тільки у надрукованих працях, а й у багатьох неопублікованих студіях, які зберігаються в іменному фонді науковця у ВРКР НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. На сьогодні нами виявлено вісім рукописів історика щодо зазначеної теми у даній статті: «Философские, социологические и педагогические воззрения П. Барта» (1926) [33], «История философско-педагогических теорий и культурно-педагогических партийных программ в капиталистических странах в первой четверти 20-го века. Часть первая: Германия и Австрия» (1930) [34], «Университеты на Западе. История и современное состояние» [35], «Современная педагогика. Трудовая школа» [36], «Философско-педагогические теории в Германии в XX веке (до 1933 г.)» [38], «Центры научно-исследовательской работы в области педагогики Германии» [39], «Формы группировок учащихся для дидактических целей в школах С. Штатов Америки и Германии в связи с современным педагогическим движением» (1929) [41], «История педагогической теории и практики в новейшее время в связи с социально-экономическими условиями эпохи. Материалы по Барту и др. (Пособие к лекциям)» (1929) [42].

Незважаючи на певну ідеологічну заангажованість висновків праць А. Г. Готалова-Готліба, виданих у другій половині 1920-х рр., у своїх дослідженнях він описував, як складне суспільно-політичне та соціально-економічне становище Німеччини унаслідок поразки у Першій світовій війні, революційних подій 1918 р. та встановлення Веймарської республіки вплинуло на реформу німецької системи освіти. У період Веймарської республіки педагогами-реформаторами були розроблені та скориговані ідеї трудового, морального, естетичного і фізичного виховання, а також шкільного самоврядування, розроблялася психоаналітична педагогіка. Педагоги-реформатори Веймарської республіки зробили чималий внесок у розробку організації навчальної, ігрової діяльності та спілкування учнів. Їх заслугою стало те, що вони стимулювали розвиток і застосування у масовій народній школі індивідуальних, діалогових, групових, взаємних форм навчання з нетрадиційним часом уроку, практику здвоєних

уроків, безперервних занять без змін із наданням учням права залишати клас відповідно до їх бажанням і потреб. Результати проведеного дослідження дозволили встановити А. Г. Готалову-Готлібу, що соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні перетворення, стрімкі темпи науково-технічного прогресу Німеччини як високо розвинутої світової держави у розглянутий період сприяли розвитку і вдосконаленню теорії та практики навчання і виховання в країні. Таким чином, виникла необхідність вдосконалення освіти на всіх її щаблях, поліпшення якості підготовки молодого покоління до праці в сфері промислового виробництва, перебудови виховання для подальшої індустріалізації країни і переорієнтації педагогічних теорій у напрямі розвитку гуманістичних ідей в галузі освіти і виховання. Саме ці орієнтири і пріоритети А.Г. Готалов-Готліб намагався привнести та прищепити українській системі освіти у період її модернізації у 1920-х рр.

У своїх дослідженнях А.Г. Готалов-Готліб використовував метод і форму порівняльно-педагогічних досліджень, такі, як: аналітичний огляд шкільної практики і педагогічної теорії країн Європи і Північної Америки за допомогою генетичного методу та педагогічної ретроспективи, логіко-порівняльного аналізу практичного досвіду виховання в європейських країнах та УСРР, реферування педагогічних робіт відомих західноєвропейських педагогів, у першу чергу німців П. Барта [1], Г. Винекена, В. Гельпаха, А. Гергета [2–3], П. Гехейба, Г. Кершенштейнера, Г. Литца та ін., перекладів і анотування робіт представників реформаторської педагогіки.

Свідченням високого рівня осмислення А. Г. Готаловим-Готлібом ідей реформаторської педагогіки у 1920-х рр. стала його приналежність до нового теоретичного напряму в вітчизняній педагогічній науці – педагогічної типології, предметом вивчення якої стали течії реформаторської педагогіки у провідних західноєвропейських країнах.

Таким чином, у 1920-х рр. українські науковці-педагоги мали досить тісні інтелектуальні зв'язки з культурним середовищем Веймарської республіки. Унаслідок цього було стерто кордони між різними політичними таборами українців і німців та відбувалося налагодження комунікативних відносин у сфері культури. Одночасно у 1920-х рр. Німеччина стала для українських науковців одним із найбільших центрів вивчення педагогіки. Важливою сполучною ланкою між німецькими інтелектуальними колами та українською науковою елітою був професор А.Г. Готалов-Готліб, який мав тісні контакти з керівництвом НКО УСРР (Г.Ф. Гринько, Я.П. Ряппо та ін.). У 1920-х рр. А.Г. Готалов-Готліб був прихильником зміцнення інтелектуальних зв'язків із Німеччиною, зокрема у царині педагогіки та системи освіти, незалежно від її соціально-політичної орієнтації. У результаті цього 1920-ті рр. стали періодом активної професійної діяльності А.Г. Готалова-Готліба у царині впровадження німецької педагогічної теорії та системи освіти часів Веймарської республіки в українську систему освіту. Різноманітні проблеми педагогіки та системи освіти Німеччини у 1920-х рр. знайшли відображення у понад 30 наукових публікаціях А.Г. Готалова-Готліба. Він детально аналізував основні положення авторських педагогічних концепцій, теорій зарубіжної школи і розглядав радянську систему освіти й педагогіку 1920-х рр. як частини світової та однієї з прогресивних у світі, а загальною тенденцією його праць було

запозичення радянською педагогікою прогресивного досвіду провідних країн світу та включення її в контекст розвитку світового педагогічного процесу.

Список використаних джерел

1. Барт П. История социально-педагогической идеи / перевод с немецкого С.О. Лозинского; под редакцией и с предисловием А. Г. Готалова-Готлиба. Одесса: Гос. изд-во Украины, 1923. 32 с.

2. Гергет А., Готалов-Готлиб А. Г. Современные педагогические течения. Х.: Госиздат Украины, 1925. VIII, 250 с.

3. Гергет А., Готалов-Готліб А. Хрестоматія сучасних педагогічних течій. К.: Держвидав України, 1925. 250 с.

4. Готалов-Готлиб А.Г., Домбровский В.А., Третьяков Д.К. Исторический очерк возникновения и развития Городка. *Первый детский городок имени Коминтерна*. *Одесса*. Одесса: Народный комиссариат просвещения Украины, 1922. С. 1–43.

5. Готалов-Готлиб А.Г. Школьные вопросы у побежденных (национализм и интернационализм в воспитании). *Путь Просвещения.* 1922. № 7–8. С. 116–131.

6. Готалов-Готлиб А.Г. Итоги германской школьной реформы. *Наша школа*. 1923. № 1. С. 41–43.

7. Готалов-Готлиб А.Г. Кризис университета и вопрос о подготовке учительства (Германия). Путь просвещения. 1923. № 2. С. 37–61.

8. Готалов-Готлиб А.Г. Педагогическое образование на Западе. *Путь Просвещения*. 1924. № 11–12. С. 167–190.

9. Готалов-Готлиб А. Г. Система повышения квалификации учительства в Германии. *Путь Просвещения*. 1925. № 7–8. С. 175–197.

10. Готалов-Готлиб А.Г. Новые педагогические институты в Саксонии. *Путь просвещения*. 1926. №№ 2–3. С. 123–132; № 5–6. С. 91–132.

11. Готалов-Готлиб А.Г. Обновленная саксонская народная школа. *Путь Просвещения*. 1926. № 7–8. С. 116–138.

12. Готалов-Готлиб А.Г. Опытные школы в Саксонии. *Путь Просвещения*. 1926. № 8–9. С. 137–158; № 10. С. 90–98.

13. Готалов-Готліб А. Баварський комплексник-краєзнавець. *Радянська освіта.* 1926. № 4. С. 65–70.

14. Готалов-Готліб А.Г. «Школа робітничої молоді в Німеччині» (За особистими спостереженнями). *Записки Одеського інституту народної освіти*. 1927. Т. І. С. 282–302.

15. Готалов-Готліб А.Г. Педагогічна енциклопедія проф. Роллофа. *Записки Одеського інституту народної освіти*. 1927. Т. І. С. 387–393.

16. Готалов-Готліб А. Школа робітничої молоді в Німеччині (за особистими спостереженнями). Одеса: Державне видавництво України, 1927. 24 с.

17. Готалов-Готліб А.Г. Нові школи в Німеччині (з особистих спостережень). Одеса: Державне видавництво України. 1927. 172 с.

18. Готалов-Готліб А.Г. Системи народньої освіти Німеччини, Сполучених Штатів Північної Америки, Франції та Англії. *Шлях освіти*. 1928. № 8–9. С. 39–71; № 10. С. 21–40.

19. Готалов-Готлиб А.Г. Методическая работа в индустриальных техникумах Германии. *За промышленные кадры*. 1933. № 11. С. 81–86.

20. Готалов-Готлиб А.Г. Педагогическое образование в Германии. *Педагогическое образование*. 1934. № 6. С. 82–95; 1935, № 1. С. 113–119, № 2. С. 73–81.

21. Готалов-Готлиб А.Г. Практика и теория дошкольного воспитания в первой половине XVIII века. *Советская педагогика*. 1940. № 8. С. 61–82.

22. Готлиб А. К вопросу о подготовке преподавателей средних учебных заведений. Система подготовки в Германии. *Русская школа*. 1901. № 7–8. С. 208–230; № 9. С. 122–149.

23. Державний архів Одеської області. Ф. Р-969. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 23–27.

24. Завальнюк О.М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 112–121.

25. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.

26. Кагаров Е.Г. Метод проектов в трудовой школе. Л.: Брокгауз-Ефрон, 1926. 88 с.

27. Коваленко О. Погляди А.Г. Готалова-Готліба на розвиток системи народної освіти в Україні (1920–1924 рр.). *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія: Збірник наукових праць* / редкол. В.П. Коцур [та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 21. С. 107–111.

28. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / відп. ред. В.М. Хмарський; наук. ред. Т.М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.

29. Левченко В.В. Одеський вищий міжнародний інститут – перший спеціальний приватний дипломатичний вищий навчальний заклад у світі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 26: Міжвідомчий збірник наукових праць* / відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. С. 343–367.

30. Левченко В.В. Українська революція 1917–1921 років – історичний рубіж у долях вчених-істориків Одеси. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica: зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж.* / редкол.: В.І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ, 2017. Вип. 15. С. 122–141.

31. Левченко В.В. Новые штрихи к просопографическому портрету одесского ученого-историка А.Г. Готалова-Готлиба. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2018. Т. 23, вип. 1 (19). С. 57–84.

32. Матеріали Державного науково-методологічного комітету. Харків, 1925. № 1. С. 5.

33. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 7. Од. зб. № 126. Арк. 575–596.

34. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 8. Од. зб. № 127. Арк. 1–138.

35. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 9. Од. зб. № 137. Арк. 455–554.

36. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 10. Од. зб. № 142. Арк. 356–471.

37. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 10. Од. зб. № 144. Арк. 563–599.

38. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 20. Од. зб. № 203. Арк. 435–463.

39. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 20. Од. зб. № 203. Арк. 554–571.

40. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 22. Од. зб. № 213. Арк. 1–46.

41. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 22. Од. зб. № 218. Арк. 987–1037.

42. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А.Г. Готалова-Готліба. Карт. № 23. Од. зб. № 220. Арк. 393–489.

43. Новицька О. Стан досліджень з історії педагогіки в Україні у ранній радянський період. *Історико*-педагогічний *альманах*. 2011. Вип. 1. С. 12–15.

44. Осьмук Н.Г. Ідеї реформаторської педагогіки в дослідженнях українських освітніх діячів 20-х – початку 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Суми, 2011. 20 с.

45. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. К.: Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. 127 с.

46. Пахомова Т. Форми підвищення кваліфікації педагогічних працівників у 20-ті рр. ХХ століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2009. Вип. 30. С. 245–254.

47. Ревуцька С.А. Духовно-моральне виховання у реформаторській педагогіці Німеччини у 2 пол. XIX – I пол. XX ст. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка».* 2012. Вип. 21. С. 371–377.

48. Штокало М. Прогрессивные педагогические идеи ученых Одесского университета (конец XIX – начало XX в.). *Проблеми особистості у сучасній науці: результати та перспективи дослідження: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців*. Одеса, 2005. С. 155–156.

References

1. Bart P. Ystoryya sotsyal'no-pedahohycheskoy ydey / perevod s nemetskoho S.O. Lozynskoho; pod redaktsyey y s predyslovyem A. H. Hotalova-Hotlyba. Odessa: Hos. yzdvo Ukrayny, 1923. 32 p.

2. Herhet A., Hotalov-Hotlyb A.H. Sovremennye pedahohycheskye techenyya. Kh.: Hosyzdat Ukrayny, 1925. VIII, 250 p.

3. Herhet A., Hotalov-Hotlib A. Khrestomatiya suchasnykh pedahohichnykh techiy. K.: Derzhvydav Ukrayiny, 1925. 250 p.

4. Hotalov-Hotlyb A.H., Dombrovskyy V.A., Tret'yakov D.K. Ystorycheskyy ocherk voznyknovenyya y razvytyya Horodka. *Pervyy detskyy horodok ymeny Komynterna. Odessa*. Odessa: Narodnyy komyssaryat prosveshchenyya Ukrayny, 1922. P. 1–43.

5. Hotalov-Hotlyb A.H. Shkol'nye voprosy u pobezhdennykh (natsyonalyzm y ynternatsyonalyzm v vospytanyy). *Put' Prosveshchenyya*. 1922. № 7–8. P. 116–131.

6. Hotalov-Hotlyb A.H. Ytohy hermanskoy shkol'noy reformy. *Nasha shkola*. 1923. № 1. P. 41–43.

7. Hotalov-Hotlyb A.H. Kryzys unyversyteta y vopros o podhotovke uchytel'stva (Hermanyya). *Put' prosveshchenyya*. 1923. № 2. P. 37–61.

8. Hotalov-Hotlyb A.H. Pedahohycheskoe obrazovanye na Zapade. *Put' Prosveshchenyya.* 1924. № 11–12. P. 167–190.

9. Hotalov-Hotlyb A. H. Systema povyshenyya kvalyfykatsyy uchytel'stva v Hermanyy. *Put' Prosveshchenyya*. 1925. № 7–8. P. 175–197.

10. Hotalov-Hotlyb A.H. Novye pedahohycheskye ynstytuty v Saksonyy. *Put' prosveshchenyya*. 1926. №№ 2–3. P. 123–132; № 5–6. P. 91–132.

11. Hotalov-Hotlyb A.H. Obnovlennaya saksonskaya narodnaya shkola. Puť Prosveshchenyya. 1926. № 7–8. P. 116–138.

12. Hotalov-Hotlyb A.H. Орытные shkolы v Saksonyy. *Put' Prosveshchenyya*. 1926. № 8–9. P. 137–158; № 10. P. 90–98.

13. Hotalov-Hotlib A. Bavars'kyy kompleksnyk-krayeznavets'. *Radyans'ka osvita*. 1926. № 4. P. 65–70.

14. Hotalov-Hotlib A.H. "Shkola robitnychoyi molodi v Nimechchyni" (Za osobystymy sposterezhennyamy). *Zapysky Odes'koho instytutu narodnoyi osvity*. 1927. T. I. P. 282–302.

15. Hotalov-Hotlib A.H. Pedahohichna entsyklopediya prof. Rollofa. *Zapysky Odes'koho instytutu narodnoyi osvity*. 1927. T. I. P. 387–393.

16. Hotalov-Hotlib A. Shkola robitnychoyi molodi v Nimechchyni (za osobystymy sposterezhennyamy). Odesa: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1927. 24 p.

17. Hotalov-Hotlib A.H. Novi shkoly v Nimechchyni (z osobystykh sposterezhen'). Odesa: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny. 1927. 172 p.

18. Hotalov-Hotlib A.H. Systemy narodn'oyi osvity Nimechchyny, Spoluchenykh Shtativ Pivnichnoyi Ameryky, Frantsiyi ta Anhliyi. *Shlyakh osvity*. 1928. № 8–9. P. 39–71; № 10. P. 21–40.

19. Hotalov-Hotlyb A.H. Metodycheskaya rabota v yndustryal'nykh tekhnykumakh Hermanyy. *Za promyshlennye kadry*. 1933. № 11. P. 81–86.

20. Hotalov-Hotlyb A.H. Pedahohycheskoe obrazovanye v Hermanyy. *Pedahohycheskoe obrazovanye*. 1934. № 6. P. 82–95; 1935, № 1. P. 113–119, № 2. P. 73–81.

21. Hotalov-Hotlyb A.H. Praktyka y teoryya doshkol'noho vospytanyya v pervoy polovyne XVIII veka. *Sovetskaya pedahohyka*. 1940. № 8. P. 61–82.

22. Hotlyb A. K voprosu o podhotovke prepodavateley srednykh uchebnykh zavedenyy. Systema podhotovky v Hermanyy. *Russkaya shkola*. 1901. № 7–8. P. 208–230; № 9. P. 122–149.

23. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti. F. R-969. Op. 6. Spr. 25. Ark. 23–27.

24. Zaval'nyuk O.M. Ukrayins'ke naukove tovarystvo i tvorennya natsional'noyi universytets'koyi osvity (1917–1920 rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 2008. № 5. P. 112–121.

25. Istoriya Odesy / Kolektyv avtoriv. Holov. red. V.N. Stanko. Odesa: Druk, 2002. 560 p.

26. Kaharov E.H. Metod proektov v trudovoy shkole. L.: Brok·hauz-Efron, 1926. 88 p.

27. Kovalenko O. Pohlyady A.H. Hotalova-Hotliba na rozvytok systemy narodnoyi osvity v Ukrayini (1920–1924 rr.). *Humanitarnyy visnyk Derzhavnoho vyshchoho navchal'noho zakladu «Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Hryhoriya Skovorody». Pedahohika. Psykholohiya. Filosofiya: Zbirnyk naukovykh prats'* / redkol. V.P. Kotsur [ta in.]. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 2011. Vyp. 21. P. 107–111.

28. Levchenko V.V. Istoriya Odes'koho instytutu narodnoyi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyy dosvid nevdaloho eksperymentu / vidp. red. V.M. Khmars'kyy; nauk. red. T.M. Popova. Odesa: TES, 2010. 428 p.

29. Levchenko V.V. Odes'kyy vyshchyy mizhnarodnyy instytut – pershyy spetsial'nyy pryvatnyy dyplomatychnyy vyshchyy navchal'nyy zaklad u sviti. *Mizhnarodni zv'yazky Ukrayiny: naukovi poshuky i znakhidky. Vyp. 26: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'* / vidp. red. S.V. Vidnyans'kyy. Kyyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2017. P. 343–367.

30. Levchenko V.V. Ukrayins'ka revolyutsiya 1917–1921 rokiv – istorychnyy rubizh u dolyakh vchenykh-istorykiv Odesy. *Ukrayins'ka biohrafistyka = Biographistica Ukrainica: zb. nauk. pr. In-tu biohr. doslidzh.* / redkol.: V.I. Popyk (holov. red.) ta in. Kyyiv, 2017. Vyp. 15. P. 122–141.

31. Levchenko V.V. Novыe shtrykhy k prosopohrafycheskomu portretu odesskoho uchenoho-ystoryka A.H. Hotalova-Hotlyba. Visnyk Odes'koyi natsional'noho universytetu. Seriya: Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznavstvo, knyhoznavstvo. 2018. T. 23, vyp. 1 (19). P. 57–84.

32. Materialy Derzhavnoho naukovo-metodolohichnoho komitetu. Kharkiv, 1925. № 1. P. 5.

33. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 7. Od. zb. № 126. Ark. 575–596.

34. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 8. Od. zb. № 127. Ark. 1–138.

35. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 9. Od. zb. № 137. Ark. 455–554.

36. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 10. Od. zb. № 142. Ark. 356–471.

37. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 10. Od. zb. № 144. Ark. 563–599.

38. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 20. Od. zb.№ 203. Ark. 435–463.

39. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 20. Od. zb. № 203. Ark. 554–571.

40. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 22. Od. zb. № 213. Ark. 1–46.

41. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 22. Od. zb. № 218. Ark. 987–1037.

42. NB ONU imeni I. I. Mechnykova. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv. Arkhiv A.H. Hotalova-Hotliba. Kart. № 23. Od. zb. № 220. Ark. 393–489.

43. Novyts'ka O. Stan doslidzhen' z istoriyi pedahohiky v Ukrayini u ranniy radyans'kyy period. Istoryko-pedahohichnyy al'manakh. 2011. Vyp. 1. P. 12–15.

44. Os'muk N.H. Ideyi reformators'koyi pedahohiky v doslidzhennyakh ukrayins'kykh osvitnikh diyachiv 20-kh – pochatku 30-kh rokiv XX stolittya: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. Sumy, 2011. 20 p.

45. Posternak S. Iz istoriyi osvitn'oho rukhu na Ukrayini za chasy revolyutsiyi 1917–1919 rr. K.: Vseukr. koop. vyd-vo Soyuz, 1920. 127 p.

46. Pakhomova T. Formy pidvyshchennya kvalifikatsiyi pedahohichnykh pratsivnykiv u 20-ti rr. XX stolittya. *Psykholoho-pedahohichni problemy sil's'koyi shkoly*. 2009. Vyp. 30. P. 245–254.

47. Revuts'ka S.A. Dukhovno-moral'ne vykhovannya u reformators'kiy pedahohitsi Nimechchyny u 2 pol. XIX – I pol. XX st. *Naukovi zapysky. Seriya "Psykholohiya i pedahohika"*. 2012. Vyp. 21. P. 371–377.

48. Shtokalo M. Prohressyvnye pedahohycheskye ydey uchenykh Odesskoho unyversyteta (konets XIX – nachalo XX v.). *Problemy osobystosti u suchasniy nautsi: rezul'taty ta perspektyvy doslidzhennya: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. studentiv ta molodykh naukovtsiv*. Odesa, 2005. P. 155–156.

УДК 94(477):929

Вероніка Димінська,
магістрант Європейського Університету Віадріна
(ФРН, Франкфурт-на-Одері)

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ПЕРШІ РОКИ В ЕМІГРАЦІЇ

Стаття присвячена реконструкції життя та діяльності Павла Скоропадського у перші роки після від'їзду з України у грудні 1918 р. Детально розглядається перебування гетьмана у Берліні та Швейцарії у 1919–1921 рр. Увагу приділено контактам з українською еміграцією у Берліні та Відні, німецькими політиками. Також розглядаються трансформація політичних поглядів Скоропадського від ідеї федеративної Росії до незалежної України, зацікавлення співпрацею з Великобританією, пошук точок перетину з Німеччиною щодо східноєвропейської політики. Важливу роль у цьому контексті відіграє поєднання з німцями на ґрунті антипольських настроїв у 1920 р. Також розглядається співпраця з українськими монархістами в Австрії та Німеччині, яка визначила політичну орієнтацію Скоропадського у міжвоєнний період. Під час дослідження використано документи посольства УНР у Берліні та Міністерства закордонних справ Німеччини.

Ключові слова: *Павло Скоропадський, українська еміграція, гетьманський рух, Німеччина, українці у Берліні.*

Veronika Dyminska,
MasterStudent, Viadrina European University
(Germany, Frankfurt an der Oder)

Pavlo Skoropadskyj: the first years of emigration

The article is devoted to the reconstruction of life and activity of Pavlo Skoropadskyj in the first years after leaving Ukraine in December 1918, precisely in Berlin and Switzerland in 1919-1921. Author pays attention to the contacts with Ukrainian emigration in Berlin and Vienna, German politicians, the transformation of Skoropadskyj's political views from the idea of federal Russia to independent Ukraine, interest in cooperation with the United Kingdom, the search of the common ground with Germany in Eastern European politics. An important role in this context played the cooperation with Germans 1920 based on the anti-Polish politics. Also the cooperation with the Ukrainian monarchists in Austria and Germany is considered, which determined the political orientation of Skoropadskyj in the interwar period. Especially important for the research were documents of the Ukrainian embassy in Berlin and the Ministry of Foreign Affairs of Germany.

Key words: *Pavlo Skoropadskyj, Ukrainian emigration, Hetman's movement, Germany, Ukrainians in Berlin.*

Після падіння Гетьманату та від'їзду з України наприкінці 1918 року Павло Скоропадський остаточно не зникнув з української політичної сцени. Незважаючи на те, що в умовах еміграції діяльність набула іншого характеру, гетьман не припинив підтримувати політичні відносини як зі своїми іноземними партнерами, так і з колишніми колегами і підлеглими з урядового апарату Української Держави. Під час свого перебування за кордоном, переважно у Берліні, Скоропадський став одним із головних лідерів української еміграційної громади для земляків та німецьких партнерів. У міжвоєнний період відбулась трансформація його політичних поглядів, від ідеї федеративної Росії до незалежної України. Таким чином загальна орієнтація на суверенну Україну залишилася основної метою його діяльності.

Особливо цікавими у цьому контексті є перші роки Скоропадського в еміграції. Перед переворотом у квітні 1918 року майбутній гетьман стверджував, що йде на захоплення влади із почуттям відповідальності й офіцерської честі: «Що буде, те й буде, але піду чесно. Зможу допомогти країні – буду щасливий, не впораюсь – душа у мене чиста: особистих цілей у мене нема» [2, с. 135–136]. Після зречення влади Скоропадський опинився у зовсім нових умовах: він став політиком у вигнанні, цілковито змінилася міжнародна політична ситуація у Європі, його німецькі союзники більше не надавали так само широкої допомоги, а усю Східну і Центральну Європу, зокрема й Німеччину, охопив революційний процес. Менше з тим, Скоропадському за два роки вдалося подолати внутрішню депресію та розгубленість і повернутися до політики.

Еміграційний період життя Павла Скоропадського залишається одним із найменш досліджених у біографії цього історичного діяча. Різними аспектами діяльності Скоропадського у Берліні займалися такі українські науковці, як Тетяна Осташко, Юрій Терещенко, Володимир Потульницький тощо, серед німецьких

дослідників варто виділити Франка Гольчевського. Проте початковий період еміграції Скоропадського досі залишається мало вивченими. Таким чином, завдання цієї статті полягає у реконструкції діяльності гетьмана у перші роки після від'їзду з України. Метою статті є біографічне дослідження життя і діяльності Павла Скоропадського у Німеччині та Швейцарії у період з 1919 по 1921 рік.

Актуальність теми полягає передусім у важливості дослідження української еміграції у Європі у міжвоєнний період, зокрема у Німеччині та її столиці, у загальному контексті розвитку української політичної думки. Павло Скоропадський був одним із провідних діячів та організаторів хвилі українських емігрантів, які були змушені полишити територію України у результаті Першої світової війни та подій 1917–1921 рр. До цієї групи належали не лише політичні емігранти з кола прихильників гетьмана, але також військові, військовополонені з німецьких таборів, митці тощо. Отже, дослідження життя та діяльності Павла Скоропадського є актуальним не лише для створення життєпису цієї особистості, але у першу чергу для дослідження історії української еміграції загалом.

Як відомо, 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський під тиском обставин зрікся влади у зайнятому військами Директорії Києві. У столиці гетьман перебував до останнього моменту. Він був категорично проти передчасної втечі й відмовився від пропозиції німців у грудні 1918 р. таємно вивезти його літаком до Одеси [2, с. 331]. Наступні кілька днів після падіння Гетьманату Скоропадський провів у Києві, де успішно переховувався у своїх знайомих.

Остаточний від'їзд Скоропадського його дочка Олена Отт-Скоропадська пізніше описувала як «пригодницьку втечу» [10, с. 371]. У Міністерстві закордонних справ Німеччини про місце розташування Скоропадського теж не здогадувалися – 29 грудня 1918 р. таємний радник Рудольф Надольний повідомляв лише, що «гетьман зник» [5, с. 142]. Сам Скоропадський згадував, що з території України виїхав із відступаючими німецькими військами з фіктивними документами рядового мушкетера ландверу Фрідріха Авґуста Благау, слюсаря з Ельзасу, який насправді загинув у 1918 р. за часів Гетьманату [1, с. 61]. До Німеччини Скоропадський виїхав німецьким поїздом з пораненими, сам забинтований так, щоб його ніхто не впізнав [9, с. 379]. Колишній гетьман і генерал російської армії назавжди полишав свою Батьківщину як німецький рядовий, таким чином символічно зрікаючись своїх військових здобутків. У Німеччині він опинився в останні дні грудня 1918 р. Відтоді у житті Скоропадського почався період політичної еміграції, на Батьківщину він вже більше ніколи не повернувся.

Проте розвиток подій в Україні не залишав Скоропадського байдужим, а тому у перший час після приїзду до Берліна він шукав можливості повернутися до України. Відомо, що з цією метою гетьман написав звернення до французького Міністерства закордонних справ з питанням про допомогу йому у поверненні до України через Францію. Втім, французи відхилили його прохання через загальну орієнтацію на російські монархістські кола і заперечення майбутньої незалежності України [9, с. 375]. Через відсутність в Антанти зацікавлення у політичній співпраці зі Скоропадським він остаточно вирішив залишитися у Німеччині.

7 січня 1919 р. Берліну через Фінляндію дісталася його дружина Олександра Скоропадська, яка на той час була вагітна. Їй вдалося врятувати і вивезти певну частину сімейних заощаджень, ювелірних прикрас, які стали пізніше важливим засобом фінансового забезпечення родини. Подружжя Скоропадських оселилося у Берліні, у пансіоні в районі Фріденау, недалеко від популярних серед російської та української еміграції Шарлоттенбурга, Вільмерсдорфа і Шенеберга [10, с. 371].

Вірному Німеччині гетьману було присуджено високу генеральську пенсію від німецького уряду, яка стала його основним стабільним джерелом доходу [1, с. 26]. Також німецьке міністерство закордонних справ у Берліні видало йому дипломатичний закордонний паспорт на фіктивне прізвище, щоб він міг безперешкодно подорожувати. У травні 1919 р. Скоропадський хотів здійснити з ним поїздку до Гельсінкі. Проте у німецького посла у Стокгольмі, де Скоропадський збирався продовжити термін дії паспорта, цей документ викликав обурення. На його думку, для такої відомої та політично активної особистості, про чий приїзд і від'їзд зазвичай повідомляють у газетах, низько ховатися за псевдонімом. Міністерство у Берліні натомість заступилося за гетьмана і пояснило свої дії тим, що Скоропадський має переховуватися через переслідування з боку політичних ворогів. Також воно клопотало про в'їзд до Фінляндії з цим документом. Офіційною метою поїздки була участь у з'їзді антибільшовицьких сил у Гельсінкі [9, с. 375].

Під час свого перебування у Берліні Скоропадський займався передусім написанням спогадів. На відміну від щоденників, які він вів у різні періоди життя, часи Гетьманату він описав пізніше, вже на еміграції. Звісно, це не була активна політична діяльність у звичному розумінні, проте вона мала велике значення. Це була рефлексія щодо подій 1918 р., процес переосмислення помилок і власних політичних поглядів, логічне підбиття підсумку Гетьманату і початок певної трансформації політичної особистості. Спогади про події з другої половини 1917 і до грудня 1918 р. Скоропадський писав з січня по травень 1919 р. у Берліні. Спогади є дуже цінним джерелом та одним з небагатьох зразків опублікованої і загальнодоступної мемуарної спадщини Скоропадського.

На початку еміграційного періоду гетьман переживав політичне розчарування й апатію. Еміграція стала для нього вимушеним вигнанням – після більшовицької революції він втратив свої здобутки як російський генерал, спроба створення Української Держави після майже семи з половиною місяців теж зазнала поразки. Скоропадський переживав певну кризу внутрішнього стану, розчарувався у своїх політичних ідеалах й довго переосмислював причини своєї поразки в Україні і нерозуміння українцями ідей Гетьманату [1, с. 26]. Розгубленість підсилювала й політична ситуація у Німеччині, яка щойно пережила революцію і програла війну. Скоропадський також побоювався популярності соціалістичних ідей, які активно поширювались на початку 1919 р. у різних регіонах Німеччини.

Для загального розуміння ситуації і відносин Скоропадського з німецьким урядом необхідно також розглянути політичну ситуацію у Німеччині. Незважаючи на поразку у Першій світовій війні і необхідність консолідувати свої дії з Антантою, Німеччина у 1919 р. продовжувала розглядати Східну Європу як сферу свого політичного впливу в майбутньому. Цікавим у цьому контексті є секретний документ

Міністерства закордонних справ Німеччини стосовно зовнішньої політики щодо східноєвропейських держав, датований 15 квітня 1919 р. Основні завдання німецької політики у Східній Європі, зазначені у документі – це захист від більшовизму, створення дружніх відносин із потенційними союзниками, створення економічної зони впливу у Східній Європі, захист від надто могутньої Росії та захист від ворожої Польщі. Окремо виділяються Росія, Польща і буферні держави, до яких мала б належати й Україна [5, с. 412].

Станом на 1919 р. ставлення німців до більшовиків було вкрай негативним. Їх прихід до влади залишався невизнаним, оскільки на думку Німеччини був короткочасним явищем. Натомість важливою була розбудова добросусідських відносин з іншою Росією. Німеччина не була зацікавлена у реставрації монархії, але готова була підтримати створення нової демократичної Росії, з якою вона мала б дружні політичні й міцні економічні зв'язки. З цією метою виникла необхідність знайти контакти з російськими особистостями та групами схожого політичного спрямування і підтримувати їхню політичну діяльність. Забезпечення підтримкою сил, які виступали проти більшовиків, мало відбуватися у прихований спосіб [5, с. 413-414]. Перші кроки у цьому напрямку було зроблено одразу після завершення війни. Ще наприкінці грудня 1918 р. Надольний звітував у Берліні про встановлення контактів із російськими демократами і монархістами [5, с. 141].

Створення буферних держав для Німеччини залишалося після закінчення Першої світової війни надалі вигідним для власного безпечного майбутнього та економічного розвитку. З цією метою розглядалися варіанти створення можливих буферних держав у Східній Європі, від Балтійського до Чорного моря, на Кавказі, у Фінляндії. Повністю реалізувати цю ідею вдалося лише у Фінляндії, у всіх інших державах німецька військова політика довгостроково зазнала поразки [5, с. 413-414]. Менше з тим, німецька східна політика щодо буферних держав змінилася у післявоєнних умовах. Якщо під час війни її метою було убезпечення східного кордону Німеччини шляхом послаблення і роздроблення Росії, після війни виникла необхідність зважати на зацікавлення і плани Антанти у регіоні. Відтепер провадити політику буферних держав належало лише у згоді з країнами Антанти та не всупереч ідеям російської політичної еміграції [5, с. 141]. Погляди країн Антанти щодо України у свою чергу теж були різними: якщо Сполучені Штати й Італія не заперечували незалежності України, то Велика Британія була зацікавлена у відбудові федеративної Росії, а Франція наполягала на форматі Росії як централізованої держави [5, с. 107].

Скоропадський одночасно належав до двох категорій. З одного боку, він був прихильником демократичної Росії, з іншого, міг бути надалі задіяним у відбудові незалежної України. Таким чином, підтримування контактів зі Скоропадським було актуальним у двох напрямках.

У 1919 р. Скоропадський розпочав зі свого боку перемовини з німецьким урядом. Згідно з секретним повідомленням таємного радника Міністерства закордонних справ Німеччини Ріхарда Меєра від 10 липня 1919 р., гетьман зустрічався з ним у Берліні, щоб обговорити політику Німеччини щодо Росії і свою роль у ній. Це була остання зустріч Скоропадського з представниками Німеччини перед від'їздом до

Швейцарії, під час якої гетьман хотів отримати гарантії німецької підтримки для нього, а також обговорити план дій на випадок вірогідних контактів з російськими монархістами та представниками Антанти у Німеччині.

За словами Скоропадського, відновлення нормального становища ані в Україні, ані в Росії своїми силами було б неможливим. Єдиний варіант – створення федеративної Росії з майже усіх територій колишньої імперії, з потужним політичним центром, але культурною та економічною автономією окремих держав. Майбутнє України він на той момент бачив у складі такої Росії. Незважаючи на те, що відверта підтримка російських демократів була для Німеччини неможливою, Скоропадський вирішив дізнатися, чи Німеччина надалі розглядає його як кандидатуру для співпраці в українському питанні. Щодо майбутніх спільних дій Німеччини і Антанти у рамках східноєвропейської політики гетьман назвав Велику Британію, на його погляд, найкращим партнером. Щоправда, на думку Меєра, не варто було орієнтуватися на англійців, оскільки їм з економічної точки зору цікавий лише Кавказ та Балтика, а не відновлена сильна Росія. Натомість важливішим він назвав варіант співпраці зі Сполученими Штатами. Крім цього, Скоропадський повідомив про існування групи з близько 10 вірних йому людей. Діяльність цієї організації Скоропадський фінансував до того моменту з власних коштів, проте хотів би дізнатись, чи німецький уряд вважає її доречною і чи може хоча б частково допомогти з її фінансуванням. Відповідь німців була такою, що вони готові були підтримувати гетьмана, проте не були зацікавлені у створенні й підтримці окремої політичної організації. Ті ж відомості було передано й ад'ютанту гетьмана Гнату Зеленевському, який на той час залишався у Берліні [6, с. 160–161].

5 липня 1919 р. у Берліні народилася дочка Олена, остання дитина гетьмана. Невдовзі після її народження, а саме 15 липня 1919 р., подружжя Скоропадських виїхало до Швейцарії. Там вони мали зустрітися зі старшими дітьми. Марія, Єлизавета, Петро і Данило Скоропадські виїхали з України наприкінці 1918 р. у супроводі довіреної особи, Володимира Пешехонова, і довго діставалися західної Європи. У травні 1919 р. вони опинилися у Римі. Місцем зустрічі усієї родини влітку 1919 р. стала Швейцарія, де Скоропадські пізніше й оселилися. На Женевському озері, у Лозанні та Ла Росіаз біля Веве, вони прожили приблизно два з половиною роки [10, с. 371], хоча спершу й думали, що затримаються лише на два місяці. Своє перебування Скоропадські фінансували за допомогою власних заощаджень, які вдалося вивезти під час втечі. В першу чергу йдеться про коштовності, які Скоропадському довелося декларувати на швейцарській митниці [9, с. 380].

У Швейцарії Павло Скоропадський, здавалося б, остаточно відійшов від політики і полишив політичні амбіції. Натомість стиль його життя відповідав статусу відставного генерала: Скоропадський писав щоденник, захопився читанням французької літератури, зустрічався зі знайомими військовими білої армії. Він насолоджувався часом у сімейному колі, поруч із дітьми, яких не бачив майже півроку. Про те, що гетьману особливо не вистачало спокою і родинного затишку, він також писав й у своїх спогадах. Тому тиша і відчуження були для нього приємним відпочинком від політичної активності.

Проте спокійне життя тривало недовго. Хоча Скоропадському й вдалося сховатися у швейцарському екзилі від своїх ворогів – ані Директорія, ані більшовики ним не цікавились – розшукувати останнього гетьмана почали його союзники, а саме колишні українські колеги й однодумці та впливові німецькі політики і військові.

З листопада 1919 р. зі Скоропадським намагались контактувати В'ячеслав Липинський та Сергій Шемет, палкі прихильники і колишні діячі Гетьманату. У грудні 1920 р. у Відні Липинський заснував Український союз хліборобів-державників, політичну організацію, котра мала на меті згуртувати українських консерваторів в еміграції та сприяти реставрації Гетьманату в Україні у формі спадкової монархії. Протягом 1920–1921 рр. Липинський прагнув залучити до діяльності свого Союзу не лише Скоропадського, але й Вільгельма Габсбурга, та розглядав обидві кандидатури на посаду голови руху. Першим на пропозицію відгукнувся Вільгельм, з яким Липинський вів перемовини у Відні. Ерцгерцогу сподобалась пропозиція, і 1920 р. він навіть увійшов до Генеральної Ради Союзу, проте невдовзі залишив його через недемократичні погляди і надто чітку ієрархію. Залишалося остаточно переконати Скоропадського продовжити політичну діяльність в еміграції й очолити їхнє угруповання. Він довго вагався, але врешті погодився на співпрацю з Липинським, і 6 листопада 1921 р. став членом Союзу Хліборобів-Державників і його Ради Присяжних [1, с. 25–26]. Установчий з'їзд за участі прихильників гетьманського руху з різних країн відбувся у червні 1922 р. в австрійському місті Райхенау. Врешті-решт, очолили союз двоє – Скоропадський у ролі гетьмана, а Липинський як теоретик гетьманської ідеології. Разом вони співпрацювали до 1928 р., поки між ними не виникли розбіжності. Для Скоропадського цей період супроводжувався глибинними змінами у політичних поглядах, цілковитим відходом від теми федерації з Росією й прийняттям ідеї незалежної гетьманської України.

Згідно з таємними документами посольства УНР у Берліні, Скоропадський відвідував Берлін у березні 1920 р. з метою відновлення контактів зі старими знайомими і започаткування нової співпраці. Він зустрічався з німцями та українцями в еміграції, наприклад, зі своїм колишнім ад'ютантом Гнатом Зеленевським, контактував з українськими монархістами у Відні, поляками, англійцями та представниками Антанти. Від берлінського осередку Українського вільного козацтва Скоропадський прийняв пропозицію стати його отаманом [4, с. 329]. У жовтні 1920 р. у Берліні відбувся з'їзд прихильників гетьманського руху [4, с. 391–392]. Водночас відбулися зустрічі гетьманців із представниками політичних і фінансових кіл Берліна [4, с. 335].

Також Скоропадський був причетний до організації агітації серед близько 10 тисяч українських військовополонених, які знаходилися у таборах поблизу Берліна. З цією метою у 1920–1923 рр. видавався часопис «Українське слово», до створення якого причетні Дмитро Дорошенко і Богдан Лепкий. Редактором газети гетьманського спрямування був Зенон Кузеля [4, с. 398–399]. Часопис публікувало видання «Українське слово», засноване Гнатом Зеленевським, бюро знаходилося у

берлінському районі Шенеберг за адресою Гауптштрассе 11. Крім газети, до 1926 р. там було видано більше 70 наукових книжок на українську тематику [8, с. 23].

З німецьких джерел відомо, що у травні 1920 р. члени Союзу хліборобів-державників вирішили поновити зв'язки з німцями на ґрунті антипольської політики. В'ячеслав Липинський, Сергій Шемет й Олександр Скоропис-Йолтуховський відвідали на прохання Скоропадського Берлін, де зустрілися з Віпертом фон Блюхером, щоб повідомити йому про своє обурення співпрацею Симона Петлюри з Юзефом Пілсудським, назвавши її національною зрадою. На думку гетьманців, німцям варто було відмовитися від будь-якої підтримки для Директорії, оскільки український народ не підтримує дій Петлюри, а сама Директорія «вже кілька тижнів як перестала існувати». Такий погляд німцям насправді сподобався, оскільки вони теж були налаштовані щодо Польщі вкрай негативно. Втім, той факт, що гетьманський рух не занепав, а продовжував розвивати політичну діяльність, приємно здивував німців [9, с. 401].

Негативна політика Німеччини щодо Польщі була зумовлена тим, що Польща сприймалася як новий союзник Франції. На противагу Польщі, Німеччина була зацікавлена у створенні буферних держав, таких, як Україна і Литва, як національних держав народів, що раніше були поневолені Польщею [5, с. 412–414]. Державний секретар дипломатичної служби граф фон Брокдорфф-Рантцау писав, що створення держави, яка була б природнім ворогом Польщі, є в німецьких інтересах [5, с. 164]. Водночас легально визнаною Німеччиною владою в Україні була Директорія [5, с. 439].

Важливу роль у політичній діяльності Скоропадського під час його перебування у Швейцарії відігравав Володимир Степанківський, який на той час також жив у Лозанні. Степанківський став посередником між гетьманом, Німеччиною та Великою Британією. З записів таємного радника Віперта фон Блюхера відомо, що влітку 1920 р. Скоропадський за посередництвом Степанківського вів перемовини з англійцями щодо ймовірної участі в англійському проекті в Україні. Скоропадський зі свого боку висловив згоду на співпрацю лише за умови схвалення її німецьким урядом, проте на це англійці також були готові [7, с. 482]. Також з документів посольства УНР у Берліні відомо, що на прохання Скоропадського Степанківський у 1920 р. їздив до Лондона задля встановлення міцних зв'язків з британським урядом [4, с. 394]. Суть проекту полягала у тому, щоб спільна армія англійців, німців і українців дісталася України через Чорне море, де об'єдналася б з українським сільським населенням та німецькими колоністами. Спільні дії мав також підтримати Петро Врангель [7, с. 482]. Пропонувалося задіяти як колишніх російських військових, налаштованих негативно щодо більшовизму, так і німецькі добровольчі корпуси. Хоча британці запропонували використати ці дві сили на польському і литовському фронті, українці хотіли запросити німецьких військових на захист німецьких колоністів в Україні як новостворений українсько-німецький добровольчий корпус [7, с. 219]. Німеччина у свою чергу висловила побоювання щодо активних військових дій, тому що таким чином показала б більшовикам, що порушила щодо них нейтралітет. У зв'язку з цим німці були зацікавленні лише у торгівлі та

економічній співпраці у рамках неофіційного німецько-англійського синдикату [7, с. 482]. Як відомо, реалізація цього плану не відбулася.

Ведення активної міжнародної політичної діяльності зі Швейцарії було неможливим, у зв'язку з цим виникла необхідність переїзду до великого міста. Міцні зв'язки з Німеччиною змусили Скоропадського подумати про повернення до Берліна, варіанти переїзду до інших великих міст були відкинуті здебільшого через розбіжність поглядів із місцевими еміграційними колами. Так, наприклад, у липні 1921 р. гетьман повідомляв Липинському про свої плани оселитися у Мюнхені, але на заваді цьому став палкий інтерес російських монархістів, чиїм осередком була столиця Баварії, до втягування Скоропадського у ведення спільних політичних дій [3, с. 473].

Однак була ще одна причина, аби обрати постійним місцем проживання Берлін. Не менш зацікавленими у поверненні Павла Скоропадського до активного політичного життя були його німецькі знайомі з впливових консервативних політичних і військових кіл. У першу чергу стосувалося це давніх приятелів Скоропадського: генерал-лейтенанта Вільгельма Гренера, колишнього начальника штабу німецьких військ в Україні, а з 1920 р. німецького міністра транспорту, полковника Вернера фон Альвенслебена, барона Мумма фон Шварценштайн та інших. З прихильністю ставився до гетьмана також Пауль фон Гінденбург. Хоча на початку 1920-их рр. вони частково були в опозиції до влади, вони надалі мали великий вплив на німецьку політику.

На пропозицію Вільгельма Гренера Скоропадські у жовтні 1921 р. остаточно повернулися до Берліна [1, с. 62]. Завдяки частині збереженого сімейного капіталу – як згадувала Олена Отт-Скоропадська, «на гроші, здобуті від продажу великої низки маминих перлів» [10, с. 371], вони купили будинок і земельну ділянку на околиці Берліна у престижному районі Ванзеє, розташованому між Берліном і Потсдамом. Обраний дружиною гетьмана будинок на вулиці Альзенштрассе 17 було розширено до триповерхового. Подружжя Скоропадських нарешті мало змогу облаштувати його за своїм смаком, вони тішилися, що нарешті живуть у власному, а не орендованому, домі. Там Скоропадські майже з нуля створювали свій маленький світ, продовжували традиції розвитку культури. Під час свого перебування у будинку у Ванзеє художниця Ольга Мордвінова, близька подруга Скоропадських, створила копії частини родинної мистецької колекції – відомих гетьманських портретів, які не вдалося врятувати у 1917 р. [3, Т. 2, с. 476]. Дочка Єлизавета свої перші скульптурні роботи створювала також у Ванзеє. Скоропадські жили у цьому будинку усією родиною. У Берліні росли і навчалися їхні діти: Данило вчився у Вищій технічній школі у районі Шарлоттенбург, Єлизавета – в Берлінській художній академії, там минуло й усе дитинство Олени. На жаль, будинок до наших часів не зберігся – сьогодні на його місці розташований тенісний корт. У цьому будинку у Ванзеє Павло Скоропадський прожив більше 20 років, до остаточного від'їзду з Берліна у 1945 р. Будинок Скоропадських часто відвідували друзі й однодумці гетьмана, там знаходилася і штаб-квартира гетьманського руху.

Повернення Скоропадського до Берліна дуже негативно сприйняли у посольстві УНР. Дипломатичний представник Роман Смаль-Стоцький клопотав у німець-

кому міністерстві закордонних справ про те, що найкращим партнером для німців в українському питанні залишається Українська Народна Республіка, і просив позбавити Скоропадського підтримки [9, с. 410]. Втім, вищі політичні кола Німеччини надалі вважали співпрацю з гетьманом успішною і пріоритетною, хоча й не забороняли посольству УНР провадити свою діяльність [9, с. 414].

Становище українських емігрантів та ставлення Німеччини до України сильно змінилася після того, як набув чинності Рапалльський договір 1922 р. Згідно з ним, Німеччина визнавала Україну як частину Радянського Союзу, а тому Україна як держава зникала з німецької політики. До 1 березня 1923 р. українські емігранти у Берліні могли отримати у посольстві радянської України новий паспорт, інші ж втрачали своє громадянство. Таким чином помітних ускладнень зазнавало життя емігрантів, а українське питання ставало закритим. За відсутності української держави та її громадян Україна як самостійна держава зникала з політичної арени і відтоді існувала лише у формі політичних ідей та національних угруповань [9, с. 419–420].

Від моменту втечі з України наприкінці 1918 р. до повернення до Берліна восени 1921 р. Скоропадський пережив багато змін у своєму житті. Хоча спершу він спробував відійти від політики, обставини змусили його знову повернутися, перетворитися на активного діяча в екзилі, в опозиції, змінити свої політичні орієнтири і переосмислити Гетьманат. Загалом період життя Павла Скоропадського після еміграції до Німеччини у 1919 р. залишається менш дослідженим, хоча й не менш цікавим, ніж період Гетьманату. В еміграції відбулася глибинна трансформація Скоропадського як політичної особистості – від прихильника федеративної Росії до затятого прибічника незалежної України. На жаль, до України він вже ніколи не повернувся, а свою діяльність був змушений провадити лише за кордоном. Втім, гетьманський рух відіграв важливу роль у розвитку і згуртуванні української еміграції у різних країнах світу, не лише у Німеччині.

Список використаних джерел

1. Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського. Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 рр. Харків: Акта, 2014. 312 с.

2. Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / упорядник І. Гирич. Київ: Наш формат, 2016. 480 с.

3. Скоропадські. Родинний альбом / упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Художньо-документальне видання. Київ: Темпора, 2014. Книга 1: 504 с., іл.; Книга 2: 496 с., іл.

4. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / упорядники: В. Даниленко, Н. Кривець. Київ: Смолоскип, 2012. 592 с., іл.

5. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Band A, 1: 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. 516 s.

6. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Band A, 2: 7. Mai bis 31. Dezember 1919. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 524 s.

7. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Band A, 3: 1. Januar bis 30. September 1920. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 690 s.

8. Chevrekouko M.; Kusnezowa, L.: Ukrainer in Berlin. Berlin: Der Beauftragte des Senats für Integration und Flüchtlinge, 2004. 87 s.

9. Golczewski F.: Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München; Wien; Zürich: Verlag Ferdinand Schöning, 2010. 1085 s.

10. Ott-Skoropadsky O.; Haj-Nyžnyk, P.: Pavlo Skoropads'kyj – kurze Chronik seines Lebens. In: Rosenfeld, G. (Hg.): Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. S. 365–374.

References

1. Potulnyckyj V.A. Dyplomatija Pavla Skoropadskoho. Vijskovo-dyplomatyčni stosunky hetmana z ostrivnymy monarchijamy u 1926–1943 rr. Charkiv: Akta, 2014. 312 p.

2. Skoropadskyj P.P. Spohady: kinec 1917 – hruden 1918 / uporjadnyk I. Hyryč. Kyiv: Naš format, 2016. 480 p.

3. Skoropadski. Rodynnyj albom. / uporiadnyky: T. Ostaško, Ju. Tereščenko. Chudožno-dokumentalne vydannja. – Kyiv: Tempora, 2014. Knyha 1: 504 p., il.; Knyha 2: 496 p., il.

4. Ukrajinski dyplomatyčni predstavnyctva v Nimeččyni (1918–1922): Dokumenty i materialy / uporiadnyky: V. Danylenko, N. Kryvec. Kyiv: Smoloskyp, 2012. 592 p., il.

5. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Band A,1: 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. 516 s.

6. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Band A,2: 7. Mai bis 31. Dezember 1919. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 524 s.

7. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Band A,3: 1. Januar bis 30. September 1920. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 690 s.

8. Chevrekouko, M.; Kusnezowa, L.: Ukrainer in Berlin. Berlin: Der Beauftragte des Senats für Integration und Flüchtlinge, 2004. 87 s.

9. Golczewski, F.: Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München; Wien; Zürich: Verlag Ferdinand Schöning, 2010. 1085 s.

10. Ott-Skoropadsky, O.; Haj-Nyžnyk, P.: Pavlo Skoropads'kyj – kurze Chronik seines Lebens. In: Rosenfeld, G. (Hg.): Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. S. 365–374.

УДК 94 (477)

Валентина Піскун,
доктор історичних наук, професор,
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України (Україна, м. Київ)

ГРИГОРІЙ ПЕТРЕНКО НА ДИПЛОМАТИЧНІЙ СЛУЖБІ В НІМЕЧЧИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ДЕЛА № 53726»)

В статті аналізується низка документів зі звинувачення Петренка Григорія Григоровича (1890–1951), журналіста, дипломата. Найбільш інформативним документом є його Автобіографія (рукопис). Г. Петренко з жовтня 1918 по лютий 1920 р. був секретарем Української місії для військовополонених в Німеччині. З березня по серпень 1920 р. працював у посольстві УНР в Берліні – завідувач консульським відділом. З листопада 1921 по серпень 1923 р. працював редактором у Повноважному представництві УСРР. У 1923 р. повернувся в УСРР, де працював з 1924 по 1927 рр. завідувачем Прес-бюро Наркомату іноземних справ. Заарештований у Харкові 29 листопада 1927 р. і 28 травня 1928 р. засуджений військовим трибуналом у Москві до 10 років концтаборів. Помер в 1951 р. на засланні в Чарджоу, Туркменська РСР. Уточнено деякі біографічні дані.

***Ключові слова**: Григорій Григорович Петренко, біографія, журналіст, дипломат, консул УНР в Берліні, завідувач Прес-бюро НКЗС УСРР, репресії.*

Valentyna Piskun,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Ukrainian Institute of Archaeography and Source Studies MS Grushevsky
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)

Hryhoriy Petrenko at the diplomatic service in Germany (based on "Case № 53726»)

The article analyzes a number of documents regarding accusation of Petrenko Hryhoriy Hrygorovych (1890–1951), a journalist and a diplomat. The most informative document is his autobiography (manuscript). H. Petrenko from October 1918 to February 1920 he was a secretary of the Ukrainian mission for prisoners of war in Germany. From March to August 1920 he worked as Head of the Consular Section at the UNR Embassy in Berlin. From November 1921 to August 1923 he worked as an editor in the Plenipotentiary Representation of the Ukrainian SSR. In 1923 he returned to the Ukrainian SSR, where he worked from 1924 to 1927 as the Head of the press-office of the People's Commissariat of Foreign Affairs. Arrested in Kharkiv on November 29, 1927, he was sentenced to 10 years in concentration camps by the military tribunal in Moscow on May 28, 1928. He died in exile in Chardzhou, Turkmen SSR in 1951. Some biographical data have been specified.

***Key words:** Petrenko Hryhoriy Hrygorovych, biography, journalist, diplomat, Consular Section at the UNR Embassy in Berlin, Head of the press-office of the People's Commissariat of Foreign Affairs in the Ukrainian SSR, repressions.*

Доля конкретної людини у сув'язі часу, а надто в переломні для країни періоди, є для історика цікавою як така. Визначальною подією, що вплинула на життєвий шлях Григорія Григоровича Петренка, як і для його однолітків, стала Перша світова війна. Вона зруйнувала узвичаєний ритм життя, кардинально змінила ціннісні орієнтації та політизувала й поляризувала суспільство, а своєю чергою революція в Росії, здетонована довготривалими військовими діями, вплинула на свідомісні та поведінкові орієнтації людини.

В українській історіографії побіжну інформацію про Григорія Петренка зустрічаємо в працях Н. Кривець, яка згадує його у зв'язку з висвітленням діяльності консульського відділу Посольства УНР у Берліні, очолюваного ним. Коротко констатує, що він допомагав громадянам повернутися на батьківшину, надавав допомогу біженцям, військовополоненим, студентам [3, с. 221]. Досліджуючи історію таборів для військовополонених у Німеччині, зокрема табір Раштат, І. Срібняк пише, що «31 серпня 1918 р. відбулися перші збори Раштатського відділу Комітету культурної помочі українцям у Німеччині, який перебрав на себе ведення всієї культурно-організаційної роботи в таборі. До складу відділу в Раштаті увійшли референти таборових інституцій (вибрані відповідними організаціями або призначені В. Сімовичем), у т. ч. В. Сімович (голова), Григорій Петренко (заступник), Олександр Скитський (секретар)…» [5, с. 4]. Дослідниця І. Матяш на сторінках монографії про консульську службу також згадує Г. Петренка в кількох епізодах. Зокрема, під час розгляду діяльності посольства УНР в Берліні. Наголошує, що «в процесі коригування структури і персонального складу посольства в штаті консульського відділу відбувалися зміни. Його керівником був також після припинення діяльності Військово-санітарної місії УНР у Німеччині її звідувач інформаційно-статистичного відділу Г. Петренко, працівниками – В. Пожидаєв, М. Слива…». А також згадує його як заступника Управління уповноваженого НКЗС УСРР під час стажування слухачів консульського факультету [4, с. 233, 289]. Йдеться про Г. Петренка і в збірнику документів «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали» [7, с. 395].

Загалом постать Г. Петренка, його шлях до дипломатичної служби УНР, а потім УСРР ще не були в полі зору дослідників. Вперше біографічні дані про нього були оприлюднені у примітках до «Спогадів» Надії Суровцової, які підготувала до друку Леся Лук'янова [6]. Проте скупі фрази про те, що Г. Петренко працював «з березня по серпень 1920 р. українським послом і зав. консульським відділом», а «з 1921 р. – у повпредстві УСРР в Німеччині» не пояснюють всіх життєвих обставин, в яких він опинявся. До того ж біографічні дані потребують деяких уточнень.

Знайомство Н.В. Суровцової і Г.Г. Петренка відбулося в Харкові, в редакції газети «Вісті», коли вона в 1925 р. повернулася з еміграції в Україну. Ось як вона про це пише: «саме там (тобто в редакції газети – *В.П.*) я познайомилася з Грицем Петренком, що відав пресою в Наркомінсправі України» [6, с. 164]. Відтоді, і аж до арешту обох, їхні стежки у Харкові постійно перетиналися. Це була не лише робота в Наркоматі закордонних справ, а й різні зустрічі з послами, переважно польським Скшинським та німецьким Граапом, відвідування театрів, музичних концертів,

поїздка на відпочинок в Гагри, пропагандистська робота серед молоді тощо. Тобто, коло знайомств обох – це тодішня українська комуністична еліта; спосіб життя, крім роботи, вечірки, після яких вони писали звіти у відповідні інстанції; обоє, знаючи іноземні мови, займалися перекладами дозволених партією творів, і друкували пропагандистські статті про радянський спосіб життя.

Мета, що ставиться в цій статті, полягає у висвітленні шляху Григорія Петренка до дипломатичної служби у період Української революції, спосіб життя та коло знайомств і, зрештою – розглядається його доля як однієї із жертв комуністичного режиму.

У державному архіві Харківської області у Ф. 6452, опис 4, справа 1087 зберігаються матеріали «Дела № 53726» зі звинувачення Петренка Григорія Григоровича, Суровцової Надії Віталіївни. 9/XII –1927 – 28 травня 1928». Серед документів: Ордер на арешт і обшук 6 грудня 1927 р. Петренка Григорія Григоровича, Анкета № 6807, Автобіографія (рукопис, що його написано дрібним убористим шрифтом і передрук на друкарській машинці), матеріали допиту арештованого і Виробнича характеристика Олицької-Суровцової Н.В. Всі документи викладені російською мовою. Що поєднувало цих двох людей? Передовсім те, що обоє працювали свого часу в структурах УНР, перебували в еміграції, повіривши в комуністичну ідею, вступили до лав комуністичних партій Німеччини – Григорій Петренко та Австрії – Надія Суровцова, були журналістами і перекладачами.

Наскільки близькими були Н. Суровцова і Г. Петренко можна роздумувати й робити висновки хоча б із того факту, що Надія Віталіївна лише йому розповіла про те, що її викликали в ДПУ і пропонували стати сексотом, доповідати про діяльність Ю. Коцюбинського, М. Левицького, В. Ауссема. У Спогадах вона пише: «… розмовляла про цю подію з Грицем Петренком. Він вислухав – і теж не зробив жодних кроків» [6, с. 202], тобто не передав інформацію вище зазначеним особам. Але ж відомо, що вона давала підписку про нерозголошення інформації. Крім того, Суровцова також повідомляє, що «Працювати я мусила ще з тої причини, що після смерті батька мама мала переїхати до мене, і я вирішила придбати разом з Грицем Петренком величеньку квартиру в будинку «Слово», що будувався на новому майдані, і де разом мали жити письменники. Там жили б з нами сестри Петренка та моя мама» [6, с. 204]. Проте ці плани не втілилися в життя – їх обох було заарештовано, і зустрілися вони в останнє уже у в'язниці.

Із анкети, заповненої після арешту Г. Петренка, дізнаємося, що за національністю він українець, громадянин СРСР. Мав чотирьох сестер, якими опікувався: найстаршій Парасці було 27 років, вона навчалася у Київському музичному інституті; Насті – 18 років, Прісці – 16 і Надії – 11. За професією – журналіст, член КП(б)У з 1 вересня 1920 р.

Найбільш інформативним документом є Автобіографія Григорія Петренка, вочевидь написана його рукою. Саме з неї дізнаємося про шлях його сходження на дипломатичну службу.

Народився Г.Г. Петренко 23 січня 1890 р. в селі Хоружівка Роменського повіту Полтавської губернії. Батько, селянин того ж села, незабаром перебрався до

с. Миколаївки Путивльського повіту Курської губернії, де орендував 100 десятин землі. Освіту Григорій здобув, закінчивши в 1904 р. Роменське духовне училище, гімназію в м. Рильську в 1910 р. і того ж року вступив до Петербурзького університету на фізико-математичний факультет. Проте у 1912 р. був відрахований через несплату за навчання. Під час навчання записався в гурток українознавства, але перебував там недовго, оскільки після страйку в січні 1911 р. всі гуртки були закриті. Восени того ж року його призвали на військову службу в 6-й піхотний полк, який дислокувався у Новогеоргієвській фортеці. Під час військової служби закінчив «учебную команду», тобто військовий вишкіл, проте в строю був мало. Також під час перебування на службі іноді їздив до Варшави, де були знайомі писарі в штабі 23 корпусу, і відвідував, головним чином, вистави українського театру Гайдамаки, який там гастролював.

Після початку Першої світової війни полк, в якому ніс службу Г. Петренко, перевели у Східну Прусію. На той час він уже мав звання молодшого унтер-офіцера. А згодом потрапив у полон. Ось як він описує: «В кінці серпня (по н.ст. 29–30) я потрапив спочатку в табір військовополонених в Лаубані. В травні 1915 партію полонених в тому числі й мене відправили на роботу в Познанську провінцію поблизу Стеншово, в маєток на меліоративну роботу. Ставлення місцевого польського населення до російських військовополонених було доброзичливим так як пруські поляки очікували від російської армії позбавлення від пруського володарювання. Там я познайомився з родиною дрібного поміщика Ржиського, яка допомагала військовополоненим продуктами і навіть потроху білизною. Тут же я вивчив польську мову, читаючи польські газети» [2, арк. 14]. В майбутньому це допомагало йому, в тому числі, й в дипломатичній роботі.

Згодом Г. Петренка відправили в табір Стржалково, де він перебував до кінця 1917 р. В таборі брав участь в організації Комітету допомоги військовополоненим і був його головою, працював в табірній пошті. Дізнавшись випадково із газети про можливість переїзду в український табір, в кінці 1917 р. перевівся в табір Раштат. Як відомо, в цьому таборі велася значна українська культурно-просвітня робота під орудою «Союзу визволення України» і Г. Петренко брав у ній активну участь. Працював редактором у табірній газеті «Розсвіт». Як зазначає сам автор, – «в таборі була своєрідна республіка. Члени СВУ Козловський і Жук прибули в табір з метою агітації за формування українських полків «синьожупанників», загалом було сформовано три полки, об'єднані в одну дивізію». Пише й про те, що «після гетьманського перевороту ставлення німців до військовополонених погіршилось. Про це я повідомляв гетьманському послу Штейнгелю і представникам СВУ, але безрезультатно. Прибула спеціальна комісія на чолі з якимось Новохацьким – я був перекладачем. Коли стало відомо про підготовку перевороту проти гетьмана, члени комісії під керівництвом доктора Воєвідки вимагали від Новохацького послати кур'єра до Києва, а окремо мені і співробітнику Роменському були дані усні інструкції і листи стосовно зміщення Новохацького. Я приїхав до Києва одночасно зі вступом в нього Директорії. Упродовж двох тижнів перебували в Києві, нам вдалося отримати наказ про зміщення Новохацького і призначення на його місце Воєвідки, а також

отримати асигновочний переказ на мільйон карбованців для військовополонених, що в перерахунку вийшло більше мільйона марок. Я був призначений секретарем місії. Довелося вести переговори про відправлення українських військовополонених і з німецькою владою, і з французькою місією, і з англійською. Ми відстоювали точку зору відправлення військовополонених на батьківщину просто як військовополонених, безвідносно того, яка влада в даний час в тій чи іншій частині української території» [2, арк.15].

У травні-червні 1919 р. Г. Петренко їздив у Данію, де також перебували українські військовополонені, з метою з`ясування їхньої кількості та становища. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. УНР чинила військовий спротив на декількох фронтах. Українська армія потребувала навчених боєздатних частин, і в місію почали поступати розпорядження про вербування солдат для української армії. У зв'язку з цим між представниками місії і двома її членами розгорнувся конфлікт, внаслідок якого доктора Воєвідку було зміщено, і замість нього призначено Трезвінського. Це стало приводом до того, що Г. Петренко, незгідний з політикою місії щодо військовополонених, вийшов із її складу. Саме тоді посол УНР в Берліні Микола Порш і запропонував Г. Петренку працювати в посольстві. Останній погодився і до серпня 1920 р. працював завідувачем консульським відділом*. На той час обстановка в посольстві в Берліні була дуже складною. Як свідчать документи, посол Микола Порш не поділяв політику уряду УНР щодо підписання договору з Польщею і фактично від травня 1920 р. самоусунувся від роботи, а 26 серпня подав у відставку. Більше того, звернувся до УСРР з заявою про набуття українського громадянства, про що і розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 5 січня 1922 р. [8, спр. 40, арк. 1], 30 січня 1923 р. [8, спр. 40, арк. 13 звор.]. Виконуючий обов'язки Посла УНР, радник Роман Смаль-Стоцький у серпні 1920 р. надіслав кілька узагальнювальних документів щодо поточної політичної ситуації. Зокрема, 2 серпня 1920 р. він писав Міністру закордонних справ УНР Андрію Ніковському: «1 липня був у Берліні [Християн] Раковський і відтримав велику нараду із румунськими комуністами, яких центр є на Семигороді.

7) Уряд вислав деяких військових для закупки зброї. Посольство УНР оказало їм всяку поміч, але заразом їм заявило, що із політичних причин німецький уряд ба навіть приватні фірми ніколи не згодяться на продажу. Причини слідуючі:

а) німці розгром Польщі вітають, бо це в їх інтересі. Українців уважають за їх союзників, тому підпомагати їм не можуть.

б) [Віктор] Копп застановив би сейчас відтранспортування німецьких полонених, а це викликало би велике обурення в народі.

в) Німецькі приватні фірми сподіються поробити із большевиками великі діла.

г) Ліві партії зробили би Правительству зараз державну кризу, коли би дозволило вивіз зброї.

д) Ліві партії і промисловці йдуть навіть так далеко, що заявляють, що їм треба стреміти до цілковитої ліквідації Польщі зі згляду на конечність спільного кордону Німеччини і Росії.

---

* У Примітках до Н.В. Суровцова «Спогади». К.,1996 на С. 408 помилково зазначено, що Г. Петренко працював «з березня до серпня 1920 укр. послом і зав. консульським відділом».

Із тих всіх причин німецьке правительство оголосило святочно 16 липня нейтралітет у польсько-російській війні.

8) За кордоном провадяться слідуючі акції, котрих серйозність поки що провірити тяжко:

а) директори [Федір] Швець і [Андрій] Макаренко повідомили Посольство, що відома ухвала кабінету, затверджена Головним Отаманом, відносно ануляції їх повновластей, є незаконна. Заразом уперто ходять слухи, що ними вислані до [Володимира] Винниченка декілька людей довір'я для пертрактацій. Вся антипольська опозиція починається групувати.

б) Заразом пляную̆ться ужиття військових формацій у Чехо-Словакії для обсадження Галичини. При цім розмірковують і німецьку військову допомогу.

в) Деякі діячі заявляють, що українські партії на Україні, які тепер завзято борються разом із большевиками проти поляків, задумують потім створену армію ужити для поставлення ультиматума большевикам відносно цілковитого суверенітету радянської України. У цю акцію замотані серйозні люди. Є й переговори із одною чужою державою відносно фінансування.

9) Радянський представник України [Юрій] Мазуренко сидить від місяця в Ризі, де був арештований. На слідуючих тижнях очікують його в Берліні.

10) Галицька Україна іменувала своїм послом д[окто]ра Євгена Левицького, який прибув у Берлін і обійняв урядування.

Маю честь попрохати о відповідні інструкції відносно всіх наведених точок» [С. 727–728]. Чутки про призначення В. Винниченка послом були «запущені» скоріш за все самими більшовиками. 31 травня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання «О Винниченко» і ухвалили: «Запропонувати ЦК РКП призначити Винниченка нашим послом за кордоном. Тов. Раковському переговорити з Москвою» [спр. 7, арк. 22]. В. Винниченко ще не раз фігуруватиме в рішеннях Політбюро ЦК КП(б)У. І вже після його відомої поїздки в Україну і відмови від співробітництва з УСРР 23 жовтня 1920 р. було ухвалено таке рішення Політбюро: «Делегувати через Коппа в Берлін тов. Барана для зв'язку з комуністичними групами, а також для протидії можливій агітації Винниченка проти нашої партії» [8, арк. 33].

Як відомо, в другій половині 1920 р. ситуація в Україні була доволі складною. Червона армія за сприяння українських більшовиків захопила значну частину України; у політичних середовищах провадились дискусії про підтримку більшовиків, і визнання їхньої влади в Україні. Подібні дискусії торкнулися й українських військовополонених та емігрантів. 14 серпня Р. Смаль-Стоцький повідомляв А. Ніковському: «Працюючи на німецькому ґрунті, Посольство УНР відчуває потребу попрохати Вас, Вельмишановний пане Міністре, нових інструкцій щодо політики УНР. Бо ситуація дуже зміняється тактично. Основне питання є то саме: світова революція чи світова стабілізація або реакція. Ми є під час останніх трьох літ весь час революціонерами у контрреволюції а контрреволюціонерами у революції. Теперішня критична ситуація вимагає основного вирішення сюди або туди.

Коли з'ясувати все те, що і з німецького ґрунту виглядає доконечним для врятування української справи, то треба слідуюче зазначити:

а) передумовою всякої успішної закордонної політики є консолідація українських урядів. Треба доконечно порозуміння із Галичиною, треба доконечно мати свої зв'язки до совітської України й змагатися створити один національний фронт і тим самим фактом міжнародної політики.

Це множество українських урядів: [Симона] Петлюри, [Євгена] Петрушевича, [Семена] Вітика, [Андрія] Макаренка і [Федора] Швеця, українських комуністів, гетьманців, з яких кожен має своїх висланців, творять за кордоном у головах політиків «вавилонское столпотворение». Це руйнує престиж України цілком.

б) треба рішити, як ідем із Францією (стабілізацією й реакцією), то треба негайно союз із [Петром] Врангелем, кубанцями, терцями, донцями, треба енергійного посла в Румунію ([Микола] Василько), треба негайно порозуміння із [Євгеном] Петрушевичем і Галичиною й заразом дальше дотримуватися польсько-українського договору. (Але на задні колеса завше дивитися, щоб Врангелівщини новий гетьман не вилупив).

в) а як ідем із світовою революцією (радянською Україною), то треба негайно із відповідною нотою відкликати офіціяльне посольство із Франції, треба зажадати посередництва Англії й, вихіснувавши дипльоматично ці кроки, шукати підстави для плятформи із радянською Україною для прокламування війни Румунії, щоби відбити частину Бессарабії й Буковини. Для цієї ціли можна ужити й посередництва німців і лівих партій за кордоном.

Мені кажеться, що треба зробити тактичний ход із радянською Україною, уможливити поворот інтелігенції у край, ужити війну проти Румунії для формування армії, яку потім ослаблений московський большевизм буде могти із України прогнати. А потім наше мужицьке населення собі само спроможеться на той устрій, який найгарніще відповідає його інтересам й який, по деяким вісткам, вже й тепер на Україні зарисовується. Коли ні, так вижидать» [1, с. 737–738]. Владі УНР потрібні були надзвичайні матеріальні ресурси, організаційні заходи та військова сила, щоб утримувати ситуацію. Проте такі дипломати, як М. Порш і Г. Петренко обрали інакший шлях – співробітництво з більшовиками. 23 червня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення: «Приступити до організації груп української еміграції, котрі стоять на платформі радянської влади, взявши за приклад зміновіхівців і надати їм можливість мати свої видання.

2) Отримати від представників цих груп документи, що компрометують петлюрівщину, і якщо після цього вони не зможуть залишатися за кордоном, дозволити їм в'їзд в Україну» [8, спр. 29, арк. 99].

Як пише Г. Петренко в автобіографії, що саме під час роботи в посольстві він ще більше переконувався в неможливості і нахабності існування уряду УНР з його закордонними представництвами. Переконався, що «Україна може бути лише радянська, тоді ж я зрозумів і міжнародний характер Жовтневої революції… Група українських колишніх соціал-демократів, яка до цього часу не брала участі в будь-якій партійній роботі, але стала на радянську платформу, розпочала протидію вербуванню військовополонених. Встановили контакт з російською секцією при Компартії Німеччини (секцією керував Маслов), проведена в багатьох

таборах роз'яснювальна робота, організовані колективні заяви військовополонених українців про визнання ними лише Радянського уряду і його представника т. Коппа, який був тоді представником радянської комісії у справах військовополонених в Німеччині. До цієї групи долучився з самого початку і я і в серпні 1920 р. був скорочений із посольства» [2, арк. 16]. Тоді ж Петренко вступив до компартії Німеччини і продовжив прорадянську агітаційно-пропагандистську роботу уже в іншій якості. На той час він мав широке коло знайомств. Із березня 1921 по березень 1922 р. працював в німецькому економічному журналі, де був редактором Слов'янського відділу і запровадив відділи радянських республік Росії й України та висвітлював їхнє економічне становище на основі радянської преси. Коли в листопаді 1921 р. прибув у Берлін український радянський повноважний представник т. Ауссем, останній запросив Петренка на роботу в інформаційну службу представництва. Спочатку той працював за сумісництвом, а з березня 1922 р. остаточно перейшов у Повпредство. Після злиття Повпредств УСРР і РСФСР в Повпредство СРСР, в січні 1923 р., Г. Петренко виїхав до Харкова. До Берліна ще одного разу їздив як дипкур'єр. З вересня 1923 р. працював керуючим справами у Зовнішторзі. А з січня 1924 р. за запрошенням Шліхтера працював завідувачем пресбюро Уповноваженого НКЗС.

Зрозуміло, що зазначену автобіографію Г. Петренко писав наприкінці 1927 р. й після арешту, тому слід відповідним чином оцінювати подібний документ і інформацію, яка в ньому повідомлялась. «Тоді переконався, що Україна може бути тільки радянська, тоді ж я зрозумів і міжнародний характер Жовтневої революції» [2, арк. 11].

Про особисте життя Г. Петренко повідомляє таке: перебуваючи в таборі, познайомився з полькою із України Теклею Горецькою. Вона жила в Берліні з 1913 р., куди приїхала навчатися музиці. Знайомство продовжувалося до самого від'їзду з Берліна. «Я з нею жив один час як з дружиною, і запропонував прийняти радянське громадянство, щоб жити зі мною на Україні». Проте вона відмовилася і він сам повернувся до УСРР.

В УСРР він прожив чотири роки в Харкові і з 1924 по 1927 р. завідував Прес бюро НКЗС, тобто мав доступ до секретних матеріалів. Заарештований Контррозвідкою ГПУ УСРР 29 листопада 1927 р. і звинувачений у зв'язках із польським консулом. Справу Г. Петренка розглядали в Москві. Проте низка документів, протоколи допиту засвідчують, що найбільше слідчих цікавили його зв'язки і інформативність про діяльність КПЗУ, її агентура в європейських країнах. Під грифом «цілком таємно. Особисто» зампреду ГПУ тов. Карлсону заступник уповноваженого народнього комісаріату закордонних справ УСРР І. Ю. Кулик 16 грудня 1927 р. писав пояснювальну записку: «Познайомившись із частиною матеріалів допиту Г.Г. Петренка в ОГПУ СССР, вважаю за необхідне зробити такі зауваження: 1. Петренко повідомив мене лише про одну свою зустріч із Зарембою Скшинським, яка відбулася після переходу Петренка у «Вісті». До того ж він обіцяв дати мені запис бесіди, але обіцянку не виконав. Не пам'ятаю точно як виклав свою бесіду Петренко, але в тому викладі не було нічого такого, що було варте уваги.

Можливо, що Петренко і Суровцова вважали за потрібне повідомляти нашому Управлінню лише про ті свої зустрічі з іноземцями, які відбувалися при посторонніх. Хоча, з іншого боку, ніяких свідчень про спеціально шкідливі нам зустрічі Петренка і Суровцової з іноземцями у нас не було.

На прохання Євгеньєва повідомляю Вам про факт, що був невдовзі після того як було виявлено шовіністичний ухил в ЦК КПЗУ. В диплом пошті нам було через Варшаву надіслано пакет, адресований особисто т. Максимовичу. В пакеті (що його прислали Максимовичу і зберігається у нас) виявився чехословацький закордонний паспорт з візами. Ця обставина видалась мені доволі неординарною, оскільки Максимович, на той час уже приїхав із Данцига до Харкова за іншим паспортом» [2, арк.38–39]. На допиті 23 грудня 1927 р. Г. Петренко заявив, що його помилкою було те, що він не заявив про свої підозри в ГПУ. На іншому повідомив: «Пошту КПЗУ за відсутності Максимовича отримував я і передавав її т. Леонтовичу (Нюніку). Окремих конвертів, адресованих ЗБД КПЗУ, я ніколи не розкривав» [2, арк. 43] Наголошував також, що в роботі КПЗУ участі не брав і був знайомий лише з декотрими людьми. Адрес ЦК КПЗУ також не знав, а із членів ЦК знав Васильєва і Ернеста. «Суровцова в роботі КПЗУ участі не брала, але знала багатьох працівників Леонтовича, Коссака. Спочатку Суровцовій не довіряв, але потім упевнився в її відданості нам» [2, арк. 44].

Слідство у справі Петренка Г. і Суровцової Н. тривало до 28 травня 1928 р. Г. Петренко був засуджений у Москві до 10 років концтаборів, відбував на Соловках, потім в Ярославському політ ізоляторі. Помер на засланні в Чарджоу (Туркменська РСР) в 1951 р.

Сумний шлях людини, яка своєю працею досягла певних успіхів навіть у добу лихоліть. Перейшовши на службу до більшовиків, Григорій Петренко так і не став своїм серед своїх. І навіть написавши відречення від своєї попередньої служби в УНР, пояснивши свій вибір на користь підтримки більшовиків, він так і не зміг довести свою невинуватість перед партією. Думається, що слова й роздуми, написані в Автобіографії, відповідали його переконанням, а не були написані відповідно до ситуації, відтак, – передаю їх мовою оригіналу. «Факт неоднократного изгнания Петлюры из Украины послужил для меня доказательством полной иллюзорности националистической идеи, я понял, что украинский народ каждый раз, выступая против украинских националистических правительств, не борется с большевиками и тем самым подчеркивает свою с ними солидарность» [2, арк. 16].

Двісті сорок чотири сторінки справи з обвинувачення Г. Петренка насвітлюють нам шлях людини, вихідця із української селянської родини, який подолав випробовування війною, чужиною, намагався прислужитися українській справі, волею обставин став дипломатом, проте безпощадна більшовицька машина у 38 років зламала його долю.

Список використаних джерел

1.Архів УНР. Міністерство закордонних справ: Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / упоряд. вст. ст.: Валентин Кавунник. Едмонтон – Київ, 2016. 796 с.

2.Державний архів Харківської області. Ф. 6452. Оп. 4. Спр. 1087. Арк. 1–244.

3. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 221.

4. Матяш І.Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.

5. Срібняк І. Створення та діяльність Комітету Культурної помочі українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.). *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2017. № 1(4). С. 4.

6. Суровцова Н. Спогади. К.: Ви-во ім. Олени Теліги, 1996. С. 408.

7. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / упорядники: Даниленко В.М., Кривець Н.В. К.: «Смолоскип», 2012. 592 с.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. І. Оп. 6. Спр. 7. Спр. 29; Оп. 7. Спр. 40.

Referenes

1. Arkhiv UNR. Ministerstvo zakordonnykh sprav: Dyplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919–1921) / uporiad. vst. st.: Valentyn Kavunnyk. Edmonton – Kyiv, 2016. 796 p.

2. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 6452. Op. 4. Spr. 1087. Ark. 1–244.

3. Kryvets N.V. Ukrainsko-nimetski vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika, 1918–1933 rr. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. P. 221.

4. Matiash I.B. Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 482 p.

5. Sribniak I. Stvorennia ta diialnist Komitetu Kulturnoi pomochi ukraintsiam u Nimechchyni u tabori Rashtat (druha polovyna 1918 r.). *Kyivski istorychni studii. Naukovyi zhurnal*. 2017. № 1(4). P. 4.

6. Surovtsova N. Spohady. K.: Vy-vo im. Oleny Telihy, 1996. P. 408.

7. Ukrainski dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918 – 1922): dokumenty i materialy / uporiadnyky: Danylenko V.M., Kryvets N.V. K.: "Smoloskyp", 2012. 592 p.

8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. I. Op. 6. Spr. 7. Spr. 29; Op. 7. Spr. 40.

УДК [94 : 355.40 : 327] (477+430)

Олександр Тригуб,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Україна, м. Миколаїв)

«СПРАВА ВЕРМАНА»: ЧЕКІСТСЬКИЙ МІФ ЧИ ПРОФЕСІОНАЛІЗМ НІМЕЦЬКОЇ РОЗВІДКИ?

Не дивлячись на величезний прорив у розсекреченні архівних матеріалів спецслужб, які дали можливість по новому подивитися на безліч моментів радянської історії, все ще залишається велика кількість проблемних і дискусійних питань. Такі питання виникають і по відношенню до масово репресованих, а згодом масово реабілітованих осіб. Одним із таких проблемних питань у контексті українсько-німецьких відносин є справа німецької шпигунської мережі на Півдні України під умовною назвою «Справа Вермана» (1933 рік). Фігурантів даної справи на початку 1990-х років було реабілітовано як на загальносоюзному (Російська Федерація), так і на українському рівнях. Але більш ретельний погляд на дану кримінальну справу дає підстави сумніватися у вірності рішення про реабілітацію та запевняє у зворотному – дійсному існуванні розгалуженої системи німецької розвідки у суднобудівній галузі радянської України.

Ключові слова: *Верман, шпигунство, українсько-німецькі відносини, репресії, суднобудування.*

Oleksander Trygub,
doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of International Relations and Foreign Policy,
Petro Mohyla Black Sea National University
(Ukraine, Mykolaiv)

«The Verman's Case»: Chekist myth or professional of German intelligence?

Despite the huge breakthrough in the declassification of archival materials of the special services, which made it possible to take a fresh look at the many moments of Soviet history, there are still a lot of problematic and controversial issues. Such questions also arise with respect to massively repressed, and then massively rehabilitated individuals. One of such problematic issues in the context of the Ukrainian-German relations is the case of the German spy network in the South of Ukraine under the conditional name «The Verman's Case» (1933). The figures of this case in the early 1990s were rehabilitated both in the Russian Federation and Ukraine. But a more scrupulous look at this criminal case gives reason to doubt the loyalty of the decision on rehabilitation and assures the opposite – the true existence of an extensive system of German intelligence in the shipbuilding industry of Soviet Ukraine.

Key words: *Verman, espionage, German-Ukrainian relations, repression, shipbuilding.*

В історії України до сьогодні можна знайти велику кількість маловідомих аспектів, недосліджених сторінок і проблемних питань. Однією із таких «білих плям» є діяльність розвідників іноземних держав, оскільки практично усі, як сфальсифіковані органами ОДПУ-НКВС, так і справжні агенти, були реабілітовані протягом 1989–2000-х років. На наш погляд, у низці випадків це були поспішні рішення, оскільки шпигунство підкріплювалося матеріалами КРО, але ці матеріали не перевірялися прокуратурою у зв'язку з великими обсягами реабілітації. Отже багато питань залишаються відкритими, у тому числі і відома в Миколаєві «Справа Вермана». Розглянемо дану справу детальніше.

У всі часи таємні служби здійснювали великий вплив на хід історії. Але відомо зовсім небагато випадків, коли їх робота заслуговувала офіційного визнання. Документи секретних розвідувальних служб безстроково зберігаються в архівах, і зміст більшості з них не стане відомим світу до тих пір, поки існує держава або, принаймні, не зміниться суспільний лад. Наприклад, в архівах Великобританії до цих пір знаходяться під замком папери, датовані XVI–XVII ст. Можливо, їх оприлюднення змусило б переписати деякі розділи британської історії. Подібний стан речей з таємними архівами в інших країнах. У цьому відношенні Росія, яка зберігає більшу частину документів з історії радянського часу, у тому числі і дипломатичного характеру, не є винятком.

Відкриття архівів колишнього КДБ дало можливість по новому поглянути на багато сторінок нашої історії, у тому числі і діяльність іноземних розвідувальних органів.

15 жовтня 1933 р. на ім'я Сталіна за підписом заступника голови ОДПУ Я. Агранова була направлена доповідна записка по справі ліквідованої ДПУ УСРР німецької диверсійно-розвідувальної організації.

В ній йшлося про те, що органами ДПУ УСР розкрита і частково ліквідована в містах Маріуполі і Миколаєві диверсійно-розвідувальна організація німецької націонал-соціалістичної партії, яка діяла під прикриттям фірми «Контроль-К°». Осередки та резидентури цієї організації були розкриті в оборонних цехах заводів ім. Ілліча і «Азовсталі» (Маріуполь), ім. Марті, «ім. 61», «Плуг і Молот» (Миколаїв), в Маріупольському, Бердянському, Миколаївському, Херсонському і Одеському портах й в частинах 15-ї дивізії (44-й стр. полк, 15-й артполк).

Організацією керував представник фірми «Контроль-К°» в Україні Вайнцеттль Йосип (колишній австрійський офіцер, австрійський підданий). Головними резидентами Вайнцеттля по диверсійно-розвідувальній роботі були:

1. Кришайт Ріхард – член австрійської націонал-соціалістичної партії, інженер-конструктор заводу «Плуг і Молот», австрійський підданий;

2. Карлл Густав, колишній офіцер німецької армії, інженер-конструктор заводу ім. Марті, німецький підданий;

3. Штурм Альфред, прибалтійський німець, громадянин СРСР, представник контори «Контроль-К°» в м. Миколаєві (заарештований і зізнався).

До організації були залучені завідуючі хімічною лабораторією заводу Ілліча інженери Ставровський і Гохфанг, інженер заводу «Азовсталь» Нільсен, консуль-

тант заводу ім. А. Марті – Фогель, інженер-механік Насонов, інженер Гуммерт, технік Шредер та ін. [10, с. 74-75].

У ході слідства було встановлено, що німецькій розвідці були передані детальні дані по оборонній промисловості і Червоній Армії, у тому числі: рецепти танкової спецсталі марок «ММ» та «МІ»; дані про роботу експрес-лабораторії заводу Ілліча; дані про броньові і снарядні цехи зав. Ілліча; дані про оборонні цехи «Азовсталі»; інформацію про підводні човни, торпедоносці та інші воєнні кораблі, що будувалися на заводах ім. Марті та ім. 61; дані про стан і озброєння частин 15-ї стрілецької дивізії та Маріупольського гарнізону.

По справі було заарештовано 28 чоловік [10, с. 75].

Слідство по справі «Контроль-К°» було завершене у 1934 р. Діяльність цієї фірми на території СРСР у цьому ж році була ліквідована. Рішенням Судової Трійки при Колегії ДПУ УСР особи, які проходили по справі, були засуджені на різні строки позбавлення волі, а деякі з них – до розстрілу. Зокрема, до вищої міри покарання були засуджені Шеффер, Гуммерт, Горовенко, Івановський, Плохой [10, с. 75].

І тут ми підтримуємо думку російського дослідника О.Б. Мозохіна, який дуже здивований, що всі учасники групи були реабілітовані, оскільки у висновку органів юстиції говориться, що вони підпадають під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню до жертв політичних репресій, що мали місце в період 30-40-х та початку 1950-х рр.», адже у справі є достатньо доказів про причетність службовців «Контроль-К°» до шпигунської діяльності [12, с. 23].

У Миколаївському держархіві зберігається низка справ (Віктора Вермана, Бруно Лінке, Віктор Лінке тощо), які проходили по агентурній розробці «Спєци». Серед них найбільшою є 6-томна справа «Верман та ін.» [3-8]. Ким же був Віктор Верман, який фігурує одним з перших у зазначеній справі?

Верман Віктор Едуардович, 1885 р. народження, уродженець м. Калагати Оренбурзької губ., за національністю німець, німецькопідданий, за походженням особистий дворянин, за професією – конструктор морських машин [14, арк. 90]. Згідно кримінальної справи головний фігурант народився у Херсоні в 1883 р. у сім'ї капітана торговельного флоту. Після навчання отримав посаду кресляра у технічній конторі заводу «Наваль» у Миколаєві. У вересні 1903 р. виїхав до Німеччини для проходження воєнної служби як німецько-підданий [3; 9–11].

У 1905 р. Верман повернувся до Миколаєва і за сприяння німецького консула Ф. Фрішена і його племінника австро-угорського консула Г. Віндшейда був прийнятий у відділ морських машин заводу «Наваль». У тому, що головний інженер заводу «Наваль» Еггерс не відмовив прохачам, не було нічого дивного. Адже це було підприємство, в якому основна роль належала іноземному капіталу, і серед працівників, у тому числі в керівництві, була значна кількість іноземців.

У показаннях на допиті Верман наводить наступні факти:

«Разом зі мною у цьому відділі працювали інженери: Мор – унтер-офіцер німецького флоту і Ган – офіцер запасу німецького флоту – німецько-піддані.

Обидва вони, як я дізнався згодом, прибули з Німеччини у 1903 р. і працювали на заводі «Наваль», займалися шпигунством, здійснювали зв'язок з німецькою розвідкою через Віндшейда (у матеріалах слідчої справи австро-угорський консул іменується Вінтшайтом, що є помилкою. Ця ж помилка перейшла до праці С.С. Макарчука та Ю.В. Котляра [9, с. 153–159], які, на жаль, не ознайомилися з нашою статтею, що вийшла на рік раніше [15]. – *О.Т.*).

Останній, як мені потім стало відомо, був резидентом Німецького Генерального штабу, і до моменту втечі до Німеччини – початок війни 1914 р., проводив велику розвідувальну роботу на Півдні Росії. З 1906–1907 рр. Віндшейд був призначений австрійським віце-консулом у Миколаєві.

Працюючи у технічній конторі відділу морських машин, я близько зійшовся з інженерами Мором і Ганом, про яких я говорив вище, і обидва вони стали мене обробляти і поступово залучати до шпигунської роботи на користь Німеччини.

Початок моєї шпигунської діяльності відноситься до періоду 1907 р., коли я став постачати матеріалами розвідувального характеру інженера Мора, а з його від'їздом до Німеччини разом з Ганом у 1908 р. – безпосередньо Віндшейду. Бували випадки, що матеріали я передавав Віндшейду через працюючого зі мною в одному відділі інженера Ліпмана – німецько-підданого, про якого я забув згадати вище як про активного розвідника, який прибув із Німеччини разом з Мором і Ганом у 1902–1903 рр.» [11, с. 128–129].

Загалом шпигунська організація охоплювала Миколаїв, Катеринослав, Одесу, Херсон, Севастополь, Олександрівськ. У приморських містах Г. Віндшейда насамперед цікавила інформація про будівництво військових суден, як надводних, так і підводних, їх конструкція, озброєння, тоннаж, швидкості тощо [6, арк. 268]. Серед завербованих були В.Е. Верман, Лінке Бруно, інженер А.Ф. Шеффер та інженер-електрик О.В. Сгібнєв (Миколаїв), офіцер Блюм та інженер Міллєр (Одеса), крупний власник Гофман, офіцер Т.А. Полудьонний, фабрикант Байль (Херсон), інженер Візер і конструктор Севастопольського адміралтейства І. Карпов (Севастополь) і низка інших осіб [6, арк. 269–270]. Особливо слід зупинитися на даних про розвідувальну мережу у Севастополі. Саме з цією шпигунською групою деякі дослідники пов'язують вибух, що стався у 1916 р. на лінкорі «Императрица Мария» [2; 16].

Про зв'язок шпигунської мережі із германським консулом Ф. Фрішеном на допиті відзначає й А.Ф. Шеффер: «Верман повідомив мені, що пан Фрішен, що проживав тоді у Миколаєві і виконував обов'язки германського консула у Миколаєві, доручив йому збирати на заводі «Наваль» низку свідчень, що відносяться, головним чином, до військового суднобудування і виробництва снарядів, а також до питань завантаження окремих цехів, комерційної і фінансової діяльності заводу…» [6, арк. 4–7]. Керуючу шпигунську роль консула Ф. Фрішена підтвердив на своєму допиті й електрик О.В. Сгібнєв: «Впритул до початку імперіалістичної війни протягом 1912–1914 рр. я передавав Верману відомості в усній формі про будівництво лінійних кораблів типу «дредноут»… Зазначені відомості Верманом передавались германському консулу в Миколаєві Фрішену» [6, арк. 100–101].

Наведені В. Верманом відомості підтверджуються матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України, проте не повністю. По-перше, В. Верман був завербований німецькою розвідкою не в 1907 р., а у 1908; по-друге, його та інших німців-інженерів завербував офіцер німецької розвідки Мюр, який прибув із Німеччини під виглядом представника однієї із фірм. Щоправда, під час допиту В. Верман згадує прізвище Мора. Можливо, це одна й та сама особа. Вербування Мюр здійснив за допомогою лютеранського пастора – близького знайомого В. Вермана та його рідних. З пастором Мюр отримав зв'язок за рекомендацією Союзу євангелістів Німеччини. Під час вербування використовувалися паннімецькі настрої та релігійні почуття В. Вермана [9, с. 154].

2 серпня 1914 р. В.Е. Верман, згідно указу від 28 липня 1914 р., за яким належало «затримати підданих ворожих держав, які перебувають на дійсній військовій службі, так і тих, що підлягають призову, в якості військовополонених», що стосувалося і дипломатичних представників, був заарештований і разом з іншими німецько-підданими висланий під Оренбург, де і залишився на проживанні у Сейтовському посаді Каргала. У грудні 1917 р. він тікає з місця висилки і з'являється у Миколаєві у березні 1918 р., коли місто було окуповане німцями та відновлює свою співпрацю з німецькою розвідкою, але вже самостійно.

Таким чином можна констатувати, що напередодні Першої світової війни на Півдні України при участі та під керівництвом дипломатичних представників Німеччини й Австро-Угорщини Ф.І. Фрішена, А. Фішера, Г. Віндшейда та В. Фішера була створена розгалужена шпигунська мережа, яка ставила своїм завданням збір інформації по військових об'єктах Російської імперії, здобуття новітніх воєнних технологій та іншої необхідної інформації.

Але на цьому історія з Віктором Верманом не закінчилася, але пов'язана вже з радянським періодом міжвоєнного часу.

Спробуємо попередньо охарактеризувати справу Віктора Вермана за оперативним оглядом справи № 16498, що був здійснений 14 лютого 1958 р. старшим слідчим відділу УКДБ при РМ УРСР по Миколаївській області ст. лейтенантом Зіміріним. Вибір саме такого підходу дає надію на те, що слідчому були доступні додаткові матеріали (контрольно-наглядові та агентурно-оперативні дані, матеріали зовнішнього та внутрішнього спостереження, аналітичні записки тощо. Це підтверджує і наявність у справі оперативної довідки на В. Вермана, яка була складена 5 квітня 1936 р.), які не обмежувалися кримінальною справою, що доступна сьогоднішньому дослідникові.

Після встановлення радянської влади у Миколаєві В. Верман працював на різних підприємствах. Зокрема у 1922–1923 рр. він служив у миколаївській конторі «Американської адміністрації допомоги» (АРА), згодом став креслярем на заводі імені «Андре Марті», звідки був звільнений у 1927 р., але через деякий час за допомоги німця Бруно Лінке, який працював на заводі, вдруге прийшов на завод на відповідальну посаду, яка була пов'язана з військовим суднобудуванням. Пізніше з'ясувалося, що Б. Лінке резидент німецької розвідки, який після провалу резидентури виїхав до Німеччини.

У 1928 р. В. Верман несподівано звільнився з заводу і перейшов на роботу до трампарку, де працював до свого арешту органами НКВС у 1933 р. На думку спецслужб «у Миколаєві Верман здійснював роль негласного довіреного німецького консульства в Одесі, очолюючи усю місцеву німецьку колонію, турбуючись про захист інтересів німців. …Займався активною шпигунською та диверсійною роботою за завданням німецької розвідки, маскуючи свій постійний зв'язок з приїжджими до Миколаєва представниками німецького Консульства та німецької розвідки, під виглядом проведення роботи як голова комісії з відновлення пам'ятників німецьких солдат, що загинули у м. Миколаєві у період окупації (мається на увазі німецько-австрійська окупація 1918 р. – *О.Т.*)» [14].

Про тісний зв'язок В. Вермана з німецьким консульством зазначається і в іншому документі: «Під час святкування 80-річчя Гінденбурга[14*] Німецьке консульство направило Верману відозву закордонних німецьких союзів з проханням зібрати пожертви і популяризувати ідею фонду. Систематично підтримував зв'язок з німецьким консульством в м. Одесі, як поштою, так і шляхом особистих відвідувань консульства… У 1931 р. Верман письмово повідомив німецькому консульству в м. Одесі про проживання у м. Миколаєві гр-ки Берг і в тому ж році звертався до Наркомвнусправ СРСР з проханням прискорити питання про прийняття у радянське громадянство його брата Вермана Еміля, що проживав у Гамбурзі. Під час зміни консулів виїжджав до Одеси і відвідував консульство. У квітні 1927 р. під час перебування у м. Миколаєві німецького консула Дістмана та торгового експерта Гана декілька разів зустрічався з ними» [13, арк. 92–93].

22 вересня 1933 р. за агентурною розробкою «Спєци» був заарештований службовець концесійної фірми «Контроль-К°» у Миколаєві Альфред Штурм, а 24 вересня – Отто Фогель, колишній начальник котельного цеху, пізніше – консультант з котлобудування та цистернобудування заводу імені А. Марті у Миколаєві. Обидва обвинувачувалися у контрреволюційній шпигунській діяльності на користь Німеччини. Попереднє слідство проводив Особливий відділ Одеського облвідділу ДПУ.

Уже після перших допитів починають вимальовуватися контури розгалуженої німецької шпигунсько-диверсійної організації. На допиті 24 вересня 1933 р. А. Штурм називає прізвища учасників цієї організації – Карла Густава, Кришая (Кришайта) Ріхарда, Вайнцеттля Йосипа, вказує на коло їх інтересів і зв'язків. Далі у тому ж протоколі допиту він зазначив: «…Вайнцеттль прямо заявив мені про те, що його цікавлять дані про наявність у військових частинах РСЧА новітніх удосконалених озброєнь, і зокрема, в моєму полку» (в якому Штурм як військовозобов'язаний повинен був проходити щорічні збори. – *Авт.*). …Я заявив про свою згоду виконати доручення Вайнцеттля і, таким чином, фактично була здійснена підготовлювана Вайнцеттлем вербовка мене для проведення мною розвідувальної діяльності».

У наступних допитах А. Штурм зізнається, що з метою виконання завдання Вайнцеттля ним був завербований помічник командира батальйону 44-го стрі-

* Мається на увазі Пауль фон Гінденбург (2.10.1847–2.08.1934) – німецький військовий і державний діяч, генерад-фельдмаршал, рейхспрезидент. Відповідно святкування 80-річного ювілею припадає на 2 жовтня 1927 р.

лецького полку Ємельянов Леонід. Згодом були названі прізвища капітана італійського пароплава «Андалузія» Персіча (можливий канал передачі інформації через капітанів іноземних суден), інженера Фогеля, ксьондза Миколаївського католицького костелу Зиско, і, нарешті, одну з ключових фігур досліджуваної справи – німецького підданого Вермана.

Як вказує український дослідник С. Макарчук, подальші арешти набувають характеру ланцюгової реакції. Схема організації, яку вимальовують співробітники ДПУ, набуває все більшої чіткості, поступово встановлюються роль і місце кожного з її учасників [10, с. 77–78].

27 жовтня 1933 р. був заарештований начальник відділу техніко-економічного планування заводу ім. А. Марті А. Шеффер. Під час допитів він зізнався, що його шпигунська діяльність на користь Німеччини розпочалась з 1911 р., коли завод «Наваль» (в подальшому – ім. А. Марті) приступив до виконання малої воєнної суднобудівної програми. До того ж часу відноситься його знайомство з В. Верманом, який працював на тому ж підприємстві. Після неодноразових бесід стосовно збору та передачі відомостей по суднобудуванню А. Шеффер дав В. Верману свою згоду [9, с. 155]. До цього ж часу відносить й вербування іншої ключової особи в справі – старший електрик-конструктор заводу імені А. Марті Олександр Сгібнєв.

Заарештований у вересні Отто Фогель підтвердив зв'язок розвідки з німецькими дипломатами, вказавши на Німецьке консульство в Одесі як центр німецької розвідки. Показання інших осіб, які проходили по справі, засвідчували, що саме секретар (за іншими даними – віце-консул) з економічних питань Карл Іванович Ганн став центром збору розвідувальної інформації та організатором і координатором всієї розвідувальної та диверсійної діяльності на Півдні України. Його настанови щодо вербування осіб німецької національності полягали у використанні їх невдоволення політикою Радянської влади, своїм матеріальним становищем та, перш за все, національно-патріотичними почуттями. «Кожен німець, де б він не знаходився, – зазначав у своїх розмовах Ганн, – повинен бути і залишатися патріотом своєї країни – Німеччини» [10, с. 78]. Це підтверджується й агентурною справою «Особняк», що зберігається у Галузевому держархіві СБУ [1].

У липні 1923 р. К. Ган заявив В. Верманові, що йому було доручено зв'язатись з ним для продовження шпигунської роботи, підпорядкувавши в організаційному відношенні В. Вермана собі. Хоча, за словами останнього, він час від часу через окремих посланців передавав інформацію в «Ост-Абтайлунг» (підвідділ розвідки Третього Райху у країнах Східної Європи) паралельно з К. Ганом.

На виконання поставлених завдань В. Верман завербував або відновив роботу наступних агентів:

– Шеффера Артура Фрідріховича – начальника планово-економічного відділу заводу ім. А. Марті, доручивши йому зібрати шпигунські матеріали по військовому надводному і підводному суднобудуванню. За передані матеріали А. Шеффер отримав від В. Вермана понад 3000 крб. винагороди.

– Козловського Павла Володимировича – начальника кошторисно-калькуляційного відділу заводу ім. А. Марті. За шпигунські дані отримав близько 2000 крб.

– Сгібнєва Олександра Васильовича – старшого електрика-конструктора заводу ім. А. Марті. Передав В. Верману відомості по електродвигунах і акумуляторах на підводних човнах, по броні, за що отримав 1500 крб. винагороди.

– Фогеля Отто Олександровича – колишнього начальника котельного цеху заводу ім. А. Марті. За відомості по підводних човнах отримав до 3000 крб.

– Єлисєєва – конструктора заводу ім. А. Марті, який передав В. Верману інформацію по роботі спеццехів та копію мобілізаційного плану заводу. Винагорода – близько 3000 крб.

– Шикова Василя Миколайовича – начальника виробничого відділу заводу «Крестінтерн», який надав інформацію про виробничі програми заводу, копію мобілізаційного плану. Отримав від В. Вермана 1500 крб.

– Канасєвича Івана Казимировича – помічника начальника Миколаївського міського порту – надав інформацію про стан водного каналу, виробничу програму порту. Отримав 2000 крб. винагороди.

– Байля Вільгельма Юлійовича – перекладача, який повідомив В. Вермана про концентрацію військ та воєнне будівництво на Далекому Сході.

– Фокіна Дмитра Леонідовича – технічного керівника Миколаївського водопроводу; інженерів Берга і Шпехта; майстра заводу ім. А. Марті Шнайдера Максиміліана; робочого водопроводу Голубова; Меллер Белу Андріївну – перекладача радіостанції – які постачали В. Верману шпигунські матеріали зі своїх підприємств; німців-колоністів Глазера Флоріана, Шлоссера і Бетингера, що висвітлювали за його завданнями політичне і економічне становище німецьких колоній [9, с. 160].

У свідченнях на допиті 10 грудня 1933 р. А. Шеффер розповів: «З 1925 по 1932 рр. я передав В. Верману наступні матеріали, які стосувались суднобудування і загального завантаження заводу ім. А. Марті:

1. Основні розміри, як-то: довжина, ширина, осадка, висота надводного борту, водотоннажність, швидкість наступних однотипних суден комерційного флоту:

а) малих нафтовозів вантажопідйомністю в 2150 тонн (№№ 188 і 189);

б) середніх нафтовозів вантажопідйомністю в 7500 тонн (№№ 195, 196, 205, 206);

в) великих нафтовозів вантажопідйомністю в 10000 тонн (№№ 185, 190, 191, 204 і 209);

г) суховантажів для Чорного моря вантажопідйомністю в 3000 тонн (№№ 197-200; 210-213);

д) лісовозів вантажопідйомністю в 5500 тонн (номерів точно не пам'ятаю, якщо не помиляюсь №№ 217, 218);

є) суден для Далекого Сходу – 2 шт. (№№ 207 і 208);

ж) вугільників для Азовського моря (4 шт., номерів не пам'ятаю).

2. Основні розміри, водотоннажність, швидкість, озброєння по наступних однотипних суднах воєнного флоту:

а) великі підводні човни І-ї серії №№ 192, 193, 194 і ІІ-ї серії №№ 201, 202 і 203;

б) сторожові судна І-ї серії №№ 186 і 187 та ІІ-ї серії №№ 220 і 221;

в) конвоїр підводних човнів № 222;

г) торпедоносці №№ 223 і 224;

д) підводні човни малого типу (30 шт.) № 265.

3. Щоквартальні відомості про ступінь технічної готовності по всім суднах, перерахованих в пунктах 1 і 2.

4. Щорічні відомості за період часу з 1926 по 1932 р. про випуск продукції, з перерахуванням найменувань і річної кількості.

5. Щорічні відомості за той же період часу про кількість потрібних основних металів для виконання програми, як-то: залізо, сталь, чавун, феросплави, мідь, олово, цинк, алюміній, свинець і т. д.» [10, с. 80–81].

У матеріалах вказувалося, що А. Шеффер передав протягом 1925–1933 рр. німецькій розвідці через В. Вермана таємні відомості з виробничої програми заводу імені А. Марті та ступеню виконання цієї програми по окремим об'єктам. По військовому суднобудуванню: дані про розміри, швидкості, тоннаж та озброєння крейсерів «Червона Україна», «Красный Кавказ», ескадрених міноносцях «Петровский», «Шаумян» і «Незаможник», про будівництво підводних човнів типу 265 і торпедоносців № 223-224. По комерційному суднобудуванню про основні розміри та вантажопідйомність нафтовозів і виписки з виробничої програми по роках. Також, маючи широкі можливості за службовими справами відвідувати інші суднобудівні заводи СРСР, А. Шеффер з 1931 р. також збирав і передавав В. Верману матеріали по воєнному та комерційному суднобудуванню заводів:

1. «Северная верфь» – Ленінград.

2. Балтійський – Ленінград.

3. Сормовський суднобудівний завод – Нижній Новгород.

4. Дальзавод – Владивосток.

5. Морський суднобудівний завод – Севастополь.

Відомості, що надавав В. Верману А. Шеффер, складалися з виробничих програм вказаних заводів, які характеризували типи кораблів, їх кількість, об'єкти роботи і терміни здачі [4, арк. 288-289]. Протягом 1931 р. А. Шеффер тричі відвідав у Ленінграді німецьке консульство, де передавав секретареві консульства пакети від В. Вермана. У двох випадках секретар консульства передавав зворотні пакети для В. Вермана [9, с. 153–154].

О. Сгібнєв надав протягом 1926–1930 рр. у письмовій формі наступні матеріали:

1. Про головні елементи нововведених у стрій нафтоналивних суден типу «Эмбонефть» та ін. вертикальні мотори, пов'язані з насосами, що призначалися для навантаження та розвантаження судна.

2. Про встановлені на підводних човнах електромотори з вказівкою їх технічних характеристик; про потужність акумуляторів підводних човнів та їх кількість.

Пізніше, з переходом на завод «61», О. Сгібнєв передав дані про кількість броні, що надходила на завод з вказівкою її товщини та призначення; ескізний план електростанції заводу тощо. Усі ці матеріали були передані секретареві консульства К. Гану [4, арк. 290–291].

Отто Фогель протягом 1930–1933 рр. передав В. Верману усно й у письмовій формі наступні матеріали:

1. Про будівництво на заводі імені А. Марті підводних човнів типу «малютка» з вказівкою їх тоннажності, радіусу дії, потужності моторів та акумуляторів, мінного й артилерійського озброєння;

2. Про гармати особливого призначення з вказівкою калібру, максимальної дальності польоту та призначення цих гармат;

3. Про будівництво ланкоширських котлів з вказівкою технічних характеристик [4, арк. 291].

Від Бруно Лінке В. Верман отримав відомості про внутрішні та зовнішні замовлення заводів, про реконструкцію та капітальне будівництво комерційного порту [4, арк. 292].

Усі вищезазначені агенти отримували від В. Вермана різні суми за передані матеріали.

В. Верман був заарештований органами ДПУ 15 листопада 1933 р. У слідчій справі підкреслювалося, що у всіх пред'явлених йому звинуваченнях В. Верман зізнався. Як вказують миколаївські дослідники С. Макарчук та Ю. Котляр: ні в кого з тих, хто більш-менш знайомий з методами фабрикації гучних справ органами держбезпеки у часи тоталітаризму, подібні «зізнання» не викликають подиву. Тут виникає інше питання – чи могли правлячі кола Німеччини, ще не покінчивши з наслідками Версальської системи договорів, ще не вийшовши з економічної кризи і тільки-но розпочавши відновлення збройних сил, вдаватись до подібних диверсійних авантюр? Слід врахувати і факт економічної та воєнно-технічної співпраці та певної взаємозалежності СРСР і Німеччини у цих сферах. Вважаємо, що навіть з урахуванням приходу до влади нацистів політичне керівництво Німеччини навряд чи ризикнуло б піти у той час шляхом відкритих провокацій проти СРСР. Проте, з іншого боку – німецька розвідка могла використовувати досвід професійного шпигуна В. Вермана у власних цілях. Про його значну кваліфікацію свідчать факти участі в організації втечі з місця висилки німецьких військовополонених (під м. Оренбургом) через перський кордон у грудні 1917 р. та діяльність після повернення до Миколаєва. Вже те, що за десять років перед арештом (1923–1933 рр.) В. Верман змінив вісім місць роботи красномовно характеризує цю особистість [9, с. 163].

Під час засідань робочої групи з підготовки видання «Реабілітовані історією. Миколаївська область» її члени (куди входить і автор) неодноразово обговорювали «Справу Вермана» й однозначно прийшли до висновку, що її фігуранти реабілітовані завчасно, оскільки наявні дані свідчать про дійсне існування розвиненої шпигунської мережі у суднобудівній галузі Миколаєва.

Ці умовиводи підтверджує й один з оперативних працівників, які брали участь в розслідуванні пожежі на заводі ім. А. Марті, яким був Олександр Лукін. У нього з В. Верманом встановилися своєрідні стосунки. Під час допитів О. Лукін якось обмовився, що відповідно до закону останньому загрожує страта. Той лише посміхнувся і якось поблажливо відповів: «Шановний, Олександре Олександровичу, розвідників такого масштабу, як я, не розстрілюють!» Так і сталося! Рішенням Колегії

ОДПУ від 3 березня 1934 р. іноземний підданий Верман Віктор Едуардович був висланий за межі Радянського Союзу [9, с. 163]. Ймовірніше за все його обміняли на радянського розвідника, як трапилося із захопленим радянськими спецслужбами у 1935 р. польським резидентом Стефаном Касперським. На нашу думку могла бути й інша причина – небажання псувати відносини із важливим союзником СРСР.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів. *Південний захід. Одесика*: історико-краєзнавчий науковий альманах. 2016. Вип. 20. С. 179–199.

2. Бар-Бирюков О. Катастрофа, затерявшаяся во времени…*Читальный зал Мирта*. URL: http://myrt.ru/news/history/261-katastrofa-zaterjavshajasja-vo.html

3. Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО), Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6584.

4. ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6585.

5. ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6586.

6. ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6587.

7. ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6588.

8. ДАМО. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 6589.

9. Котляр Ю.В., Макарчук С.С. Справа інженера Вермана (1908–1933 рр.). *Реабілітовані історією*: Миколаївська область. Т. 6. Київ: Світогляд, 2013. С. 153–167.

10. Макарчук С.С. Літерна справа «Контроль-К°». *Реабілітовані історією*: Миколаївська область. Т. 5. Київ-Миколаїв, 2010. С. 74–97.

11. Макарчук С.С. Літерна справа «Контроль-К°»: спроба аналізу в контексті радянсько-німецьких відносин. *Гілея*: науковий вісник. 2010. Вип. 30. С. 114–137.

12. Мозохин О. Дело «Контроль-К°». *Военно-исторический архив*. 2002. № 7. С. 22–48.

13. Протокол осмотра архивного дела оперативной проверки № 16498, 14 февраля 1958 г. *ДАМО*. Ф. Р-5859, Оп. 2. Спр. 2949. Арк. 92–97.

14. Справка на Вермана В.Э. 5 апреля 1936 г. *ДАМО*. Ф. Р-5859. Оп. 2. Спр. 2949, арк. 90–91.

15. Тригуб О.П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку ХХ ст.). *Гілея*: науковий вісник: 2012. Вип. 67 (№ 12). С. 48–53.

16. Черепков А., Шишкин А. Постарайтесь убрать «Марию». *Тайные страницы истории*. Москва: ЗАО «ЛГ Информэйшн Групп», ООО «Издательство АСТ», 2000. С. 127–138.

Reference

1. Bazhan O. Pohlyad z Odesy. Suspil'no-politychne ta ekonomichne zhyttya na Pivdni Ukrayiny u pershiy polovyni 1930-kh rokiv ochyma nimets'kykh dyplomativ. *Pivdennyy zakhid. Odesyka:* istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh. 2016. Vyp. 20. P. 179–199.

2. Bar-Byryukov O. Katastrofa, zateryavshayasya vo vremeny…*Chytal'nyy zal Myrta*. Available at: http://myrt.ru/news/history/261-katastrofa-zaterjavshajasja-vo.html

3. Derzharkhiv Mykolayivs'koyi oblasti (dali – DAMO), F. R-5859. Op. 2. Spr. 6584.
4. DAMO. F. R-5859. Op. 2. Spr. 6585.
5. DAMO. F. R-5859. Op. 2. Spr. 6586.
6. DAMO. F. R-5859. Op. 2. Spr. 6587.
7. DAMO. F. R-5859. Op. 2. Spr. 6588
8. DAMO. F. R-5859. Op. 2. Spr. 6589.
9. Kotlyar Yu.V., Makarchuk S.S. Sprava inzhenera Vermana (1908–1933 rr.). *Reabilitovani istoriyeyu*: Mykolayivs'ka oblast'. T. 6. Kyiv: Svitohlyad, 2013. P. 153–167.
10. Makarchuk S.S. Literna sprava "Kontrol'-Ko". Reabilitovani istoriyeyu: Mykolayivs'ka oblast'. T. 5. Kyiv-Mykolayiv, 2010. P. 74–97.
11. Makarchuk S.S. Literna sprava "Kontrol'-Ko": sproba analizu v konteksti radyans'ko-nimets'kykh vidnosyn. *Hileya:* naukovyy visnyk. 2010. Vyp. 30. P. 114–137.
12. Mozokhyn O. Delo "Kontrol'-K°". Voenno-ystorycheskyy arkhyv. 2002. № 7. P. 22–48.
13. Protokol osmotra arkhyvnoho dela operatyvnoy proverky № 16498, 14 fevralya 1958 h. DAMO. F. R-5859, Op. 2. Spr. 2949. Ark. 92–97.
14. Spravka na Vermana V.E. 5 aprelya 1936 h. DAMO. F. R-5859. Op. 2. Spr. 2949, ark. 90–91.
15. Tryhub O.P. "Pochesni shpyhuny" (rozvidnyts'ka diyal'nist' inozemnykh konsuliv na Pivdni Ukrayiny na pochatku XX st.). *Hileya*: naukovyy visnyk: 2012. Vyp. 67 (№ 12). O. 48–53.
16. Cherepkov A., Shyshkyn A. Postaraytes' ubrat' "Maryyu". Taynye stranytsy ystoryy. Moskva: ZAO "LH Ynformeyshn Hrupp", OOO "Yzdatel'stvo AST", 2000. P. 127–138.

УДК: 327 (477):(430)

Ігор Тодоров,
доктор історичних наук, професор,
Ужгородський національний університет
(Україна, м. Ужгород)

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

В статті розглянуті геополітичні аспекти українсько-німецьких взаємин. Виявлені історичні витоки геополітичної взаємодії України та Німеччини. Німеччина завжди відігравали особливу роль в долі України. 100 років тому саме Німеччина сприяла зміцненню державності України. Набуття Україною незалежності в 1991 р. відновило передумови для розвитку німецько-українських відносин. Розглянуто стан українсько-німецьких стосунків у сучасній геополітичній ситуації та з`ясовано характер можливого розвитку взаємодії Україна та ФРН. Росія демонстративно кинула виклик демократичній ліберальній системі цінностей. Німеччина об'єктивно опинилася на передньому краї протистояння Росії із Заходом. ФРН стала на шлях підтримки національної незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України. За сучасних критичних обставин, спричинених збройною

агресією Росії, реальним шляхом зміцнення безпеки Європи є подальше співробітництво України з Німеччиною як за допомогою існуючих механізмів ЄС та НАТО, так і через двосторонню співпрацю.

Ключові слова: *геополітика, українсько-німецькі відносини, російська агресія, європейська безпека, ЄС, НАТО, гібридна війна.*

Ihor Todorov,
doctor of historical sciences, professor,
Uzhhorod National University
(Ukraine, Uzhhorod)

A geopolitical dimension of Ukrainian-German relations

The article deals with the geopolitical aspects of Ukrainian-German relations. The historical background of geopolitical interaction between Ukraine and Germany is revealed. Germany has always played a special role in the fate of Ukraine. 100 years ago, it was Germany that contributed to strengthening Ukraine's statehood. Ukraine's independence gained in 1991 updated the prerequisites for further development of German-Ukrainian relations. The status of Ukrainian-German relations in the current geopolitical situation is considered and the nature of the possible development of interaction between Ukraine and Germany is outlined. Russia demonstratively challenged the democratic liberal system of values. Germany objectively found itself at the forefront of the confrontation between Russia and the West. The Federal Republic of Germany began to support the national independence, sovereignty and territorial integrity of Ukraine. Under the current critical circumstances caused by Russian armed aggression, the real way to strengthen Europe's security is to promote Ukraine's cooperation with Germany, both through the existing mechanisms of the EU and NATO, and through bilateral cooperation.

Key words: *geopolitics, Ukrainian-German relations, Russian aggression, European security, EU, NATO, hybrid war.*

Актуальність дослідження зумовлена сучасними геополітичними викликами міжнародній безпеці, пошуком адекватних відповідей на зміну ситуації в Європі. Німеччина – найбільша за населенням та економікою країна Європи. Україна є найбільшою за територією європейською країною. Наші держави приречені на геополітичну взаємодію.

Питання студіювання геополітичного виміру відносин між Україною та Німеччиною в умовах новітньої російської агресії мають неабияке наукове і практичне значення. Наукові розвідки в цій царині поки є відносно нечисельними. Окремі аспекти проблеми досліджували П. Гай-Нижник [17], О. Гільченко [3], В. Горбулін [5; 20], В. Крушинський [10], Ю. Радковець [16], О. Соскін [21], Г. Старостенко [22] та інші. Проте досліджень саме у визначеному контексті поки не було.

Мета статті полягає у розгляді геополітичних аспектів українсько-німецьких взаємин. Реалізація поставленої мети зумовила постановку таких завдань: виявити історичні витоки геополітичної взаємодії України та Німеччини, дослідити стан українсько-німецьких стосунків у сучасній геополітичній ситуації та з`ясувати характер можливого розвитку взаємодії Україна та ФРН в контексті новітніх геополітичних викликів.

Виконання відповідних завдань базувалося на основі аналізу правових, історичних, медійних та інших джерел.

Німеччина і німецький світ завжди відігравали особливу роль в історії України. Україна для Німеччини могла бути своєрідною противагою Росії у Східній Європі й стримуючим чинником експансії Москви. Це цілком відповідало інтересам відродження України як незалежної та суверенної держави. Німеччина проводила курс на підтримку та реалізацію української національної ідеї. Геополітичні реалії початку XX ст. детермінували значну увагу Німеччини до українського питання. Цьому сприяли і безпосередня економічна зацікавленість, і зростання суперечностей у їхніх відносинах з Росією.

П. Рорбах, автор роботи «Неросійські народи Росії і ми», ще наприкінці XIX ст. виступав за унезалежнення неросійських народів Російської імперії. Україна потенційно розглядалася головним форпостом у Східній Європі проти експансії Росії на Захід [8, с. 14–15]. Керівництво Німеччини спиралося на власні політичні сили, що виступали за незалежність усіх «неросійських сил» Російської імперії. Так, підтримка більшовиків Німеччиною на фоні різкого загострення загальнополітичних і економічних проблем у Росії сприяли падінню царського режиму і наступній більшовицькій революції в Російській імперії у жовтні (листопаді) 1917 р. Внаслідок цього розпалася царська Росія й на її території виник ряд незалежних держав, зокрема Українська Народна Республіка. Відомо, що відразу після укладання Берестейського договору німецький посол у Києві фон Мумм просив відрядити до України відомого прихильника «української ідеї» П.Рорбаха. Звернення до Німеччини по військову допомогу у боротьбі з більшовиками надійшло від українських делеґатів після підписання мирного договору, в умовах очевидної кризи київського уряду. В подальшому німецька адміністрація сприяла зміцненню державності України шляхом трансформації досить аморфної, без сильних лідерів і конкретних національних цілей, УНР у так званий Гетьманат на чолі з П.Скоропадським. Незважаючи на наявні проблеми, саме це керівництво стало першою, по-справжньому незалежною владою України, з усіма законодавчими і виконавчими органами і функціями. На лихо для України, в цей час революційні процеси охопили і саму Німеччину, що призвело до її поразки у Першій світовій війні та капітуляції перед країнами Антанти [16].

За часів Веймарської республіки німецький уряд прагнув до найліпших стосунків із Москвою. Черговий шанс стати незалежною з'явився в України під час Другої світової війни, знову ж таки за сприяння Німеччини. Втім сподівання були марними, відсутність німецької підтримки Карпатської України в березні 1939 р. призвело до її захоплення Угорщиною. Проте ще в березні 1941 р. однією з політичних цілей війни Німеччини проти СРСР (як превентивного акту запобігання сталінського вторгнення до Європи) було визначено створення незалежної Української держави. Втім дуже скоро цей підхід був відкинутий. За часів нацистської диктатури для Гітлера Україна не була самостійним об'єктом у політиці, а існувала лише як частка незрівнянно більшого об'єкта. У своїх розмовах за вечірнім столом, що стенографувалися, він казав: «Ми візьмемо південну частину України, перш за все

Крим, і зробимо її суто німецькою колонією. Буде неважко вигнати геть населення, яке тут є зараз...» [26, с. 507]. Всупереч настроям значної кількості жителів, які сприймали німецькі війська як визволителів від більшовиків, Гітлер відмовився надати політичну незалежність. І навіть більше, усі спроби створити національні органи влади на окупованих територіях жорстко придушувалися, а до активістів, незалежних від гітлерівського режиму національних рухів, вживалися масштабні репресії. У сукупності з переходом гітлерівського режиму до репресій і проти мирних жителів це призвело до виникнення абсолютно іншої ситуації – несприйняття гітлерівців більшістю українського населення.

Набуття Україною незалежності в 1991 році (після розпаду СРСР) відновило передумови для розвитку німецько-українських відносин. Німеччина однією з перших 26 грудня 1991 р. визнала незалежність України. 17 січня 1992 р. між двома державами були встановлені дипломатичні відносини, а 17 лютого першим послом іноземної держави в Україні став посол ФРН фон Бассевітц. Спільна декларація про основи взаємин між ФРН та Україною наочно продемонструвала нову концепцію політики ФРН стосовно України. «Федеративна Республіка Німеччина і Україна... пам'ятають злощасні етапи нещодавної європейської історії... і прагнуть зробити свій внесок заради миру в Європі і в усьому світі. Це відповідає глибинним потребам німецького і українського народів» [27, с. 339]. Індикатором стану двосторонніх відносин стали взаємні візити вищого керівництва, оскільки вже сам факт їх здійснення засвідчував наявність у політичного істеблішменту прагнення до зміцнення різнопланових зв'язків.

Підтримка Німеччини – визнаного лідера інтеграційних процесів на континенті – означала для України готовність Європи співпрацювати з нею як із перспективним, передбачуваним партнером, визнання її вагомим чинником політичної стабільності в європейському просторі. З 1998 р. було започатковано проведення щорічних політичних консультацій на вищому рівні. В грудні 2001 р. Федеральний канцлер Г. Шрьодер пообіцяв, що Німеччина буде «відвертим і щирим партнером» України на її шляху до Європи. Президент України Л. Кучма, у свою чергу, заявив про те, що він вважає дуже важливою підтримку Німеччиною прагнення України вступити в Європейський Союз. Природно, що серед країн Європейського Союзу Німеччині належить провідне місце у зовнішньоторговельному обороті України. Серед країн ЄС Німеччина посідає провідне місце за обсягами інвестицій [24].

З початку 2014 р. проблематика класичної геополітики, балансу сил, боротьби за території та сфери впливу знову стала актуальною. Підтвердженням цієї тези є російська анексія Криму та її інвазія в східну Україну. Ці події стали першою, з часів закінчення Другої світової війни, спробою силової зміни європейських кордонів такого масштабу. ФРН відповідно реагувала на це. На засіданні Європейської Ради 6 березня 2014 р. за наполяганням Берліна було прийнято рішення про запровадження трьох рівнів санкцій проти Росії.

Росія демонстративно кидає виклик системі цінностей, яка склалася за підсумками Другої світової, а також Холодної війни. Немає сумнівів, що від відповіді, яку отримає Росія на свою агресивну стратегію, в майбутньому залежатиме європей-

ська безпека. Російська агресія здійснюється комплексно і включає в себе інформаційно-пропагандистську складову, економічний і дипломатичний тиск, а військові операції проводяться приховано, з використанням незаконних збройних формувань. На разі гібридна зброя застосовується не лише проти України, але і проти країн Заходу і застосовується вдало. Постраждалі від гібридної агресії не готові визнати, що вони стали жертвами гібридної війни. Росія втручається у вибори в інших державах. Демократична модель держави обмежена у своїх можливостях реагувати на приховані загрози своїй безпеці – Росія перейшла у масштабний наступ, який щедро нею спонсорується. Відносно незначні видатки на таку діяльність мають вибуховий геополітичний ефект [5].

В Німеччині майже безкарно відбувається потужна пропагандистська діяльність РФ. Механізми реалізації є різними: власне проросійська дезінформація, спотворення фактів війни в Донбасі, створення проросійських організацій та відповідних сайтів новин, які висвітлюють новини у потрібному ракурсі. Основні меседжі пропаганди – це створення ворожого образу США та поширення дезінформації щодо «нацистської» влади в Україні та великої кількості неонацистських організацій. ФРН, як і всі країни Євросоюзу, надзвичайно уразливі до поширюваних Росією пропаганді та дезінформації й намагаютьсяні активізувати зусилля, щоб їм протистояти. Росія використовує різні канали і засоби, включаючи кібератаки і поширення фейкових новин.

Тому не дивно, що ілюзії відносно Росії зберігаються. До того ж існує вельми потужний економічний чинник. Німеччина зазнає найбільших втрат в експорті через санкції ЄС, запроваджені щодо Росії через її агресію в Україні. За дослідженням Інституту світової економіки в Кілі серед країн Заходу втрати Німеччини у торгівлі складають 40%, в той час, як інші великі геополітичні гравці, мають набагато менші втрати (Велика Британія – 7,9%, Франція – 4,1%, США – 0,6%) [13].

Ситуація навколо побудови газогону «Північний потік-2» (Nord Stream-2) у швидкому темпі виходить за межі економічних відносин, набуваючи геополітичного звучання. Власне, у цьому немає нічого дивного, адже Росія протягом тривалого часу використовує енергетичну зброю у сфері великої політики. Ще з початку 2000-х років Кремль намагається використати власні можливості у сфері експорту вуглеводнів для вирішення політичних завдань, прагнучи змусити Захід вести діалог із ним на рівних. Першою подібною спробою можна назвати ініціативу тристороннього газотранспортного консорціуму Росії, України та Німеччини, підтримка якої дозволила Г. Шрьодеру перебратися у крісло директора компанії Nord Stream після завершення його повноважень на посаді канцлера ФРН [1]. На відміну від енергетичного протистояння 2000-х років своє вирішальне слово у ситуацію з «Північним потоком-2» намагаються сказати Сполучені Штати. Не варто вважати їх філантропами та благодійниками, просто у контексті прагнення Росії посилити власний вплив у Вашингтоні мають наміри відповідати асиметрично та доволі жорстко. Президент України Петро Порошенко певен, що проект «Північний потік-2» – це «чисто геополітичний проект Кремля, який не має нічого спільного з економічними та приватними інтересами, а лише має на меті підірвати єдність Єв-

ропи». Як тільки російський газ наповнить труби газопроводу «Північний потік-2» в обхід України і Східної Європи, у Кремля більше не буде причин стримувати себе для подальшого наступу. У питанні «Північного потоку-2» у Європи є вибір: підтримати тих, хто підтримує її, або побудувати непотрібний газопровід, який з'єднує Європу з тими, хто відкрито її зневажає [7]. Не випадково, що в Річній національній програмі під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік серед пріоритетних завдань на поточний рік вказано на вживання заходів для припинення реалізації енергетичного проекту «Північний потік – 2» [14]. Будівництво газопроводу Nord Stream 2, що вдаряє в інтереси Польщі та України, зате Росії дозволить зберегти статус постачальника сировини до Європи, а з Німеччини зробить великий енергетичний хаб. Польський публіцист Збіґнєв Парафіянович звертає увагу, що попри відірвання від України Криму і частини Донбасу, втручання в Сирії на боці обвинуваченого у воєнних злочинах Башара аль-Асада, втручання у вибори в США і застосування хімічної зброї у Великій Британії – ізоляція російського президента здається фікцією [25].

В той же час чітка й послідовна політика ФРН, що проводиться федеральним канцлером А. Меркель, дозволяє зберігати єдність Європейського Союзу в питанні його відношення до режиму В. Путіна. Це формує найпотужніший чинник стримування експансії Москви на об'єднану Європу, а також створює передумови для врегулювання ситуації довколо України і відновлення її територіальної цілісності як однієї із складових зміцнення безпеки і відновлення стабільності в Європі.

Варто зазначити, що в сучасній геополітичній ситуації ціннісні мотиви продовжують боротьбу з суто меркантильними. До безсумнівних позитивів варто віднести те, що з початком російської агресії Німеччина й німецькі політики стали виділяти Україну як політичну й культурну самість. Але для того, щоб ця тенденція зберігалася, Україна має стати українською – стати політичною і культурною ідентичністю. Вона відповідальна за європейські цінності перед Європою, перед Заходом. Вона відповідає за це життями солдат, десятками тисяч смертей. [15].

Останнім часом в Німеччині деякі політики бачать Україну як проблему для Європи. Але насправді сьогодні Україна скоріше є частиною вирішення багатьох проблем, у тому числі у відносинах між Європою і Росією. Для того, щоб це усвідомити, Німеччині потрібно пережити ту ж «втрату», яку пережила і Україна – позбутися ілюзій щодо Росії. Насамперед варто перестати де-факто ставитися до Російської Федерації як до демократичної та цивілізованої держави, адже вона за визначенням не може вести очевидно демократичну політику. Не можна ставитися до Росії також як до цивілізованої держави з нецивілізованою, авторитарною владою. Російська Федерація реагує лише на конкретні прояви сили своїх опонентів, а не на декларації, дипломатичні демарші тощо. Західним партнерам варто врахувати, що Росія розглядає Україну як свого екзистенційного ворога, ставить під сумнів її право на існування як незалежної держави та переслідує остаточну мету – тотальне знищення України як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності.

Тепер готовність Німеччини до протидії серйозним збройним конфліктам чи прямій військовій агресії є вкрай низькою, адже безпекова політика базується

на застосуванні нормативних інструментів, тобто «м'якої сили». Вона може бути ефективною для підтримання стабільності, але цілком неприйнятна для нейтралізації жорстких викликів у сфері безпеки. Німеччина об'єктивно опинилася на передньому краї протистояння Росії з Заходом. Саме ця обставина і примусила ФРН стати на шлях підтримки національної незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України як вагомого чинника у стримуванні режиму В. Путіна. Проте на жаль, цей чинник не дістає повної та беззаперечної підтримки з боку німецького суспільства, включно з рядом політичних сил і окремих політиків ФРН. Так, основним союзником В. Путіна в Німеччині є енергетичне лобі на чолі з колишнім федеральним канцлером Ґ. Шредерем. Крім того, політику Росії відносно України підтримує ряд німецьких лівих партій. Щодо зняття санкцій наполягають і окремі політико-бізнесові кола (у тому числі представники великого бізнесу ФРН), які зацікавлені у відновленні з Росією нормальних торговельно-економічних стосунків. З аналогічними вимогами – на підтримку Росії й проти України – виступають проросійські та антиукраїнські ультраліві, націоналістичні і євроскептичні (ізоляціоністські) партії як у ФРН, так і в інших країнах Європейського Союзу. Показово, що до дев`ятнадцятого складу німецького парламенту вперше потрапила правопопулістька партія «Альтернатива для Німеччини» (отримала 12,6 %). Її електорат зосереджений переважно в східних землях (колишня НДР), де російські впливи є більш потужними [2]. Про певну суперечливість німецької політики свідчать виступи очільників ФРН. Федеральний президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр вважав, що анексія Криму всупереч міжнародному праву та дії Росії у Східній Україні серйозно ускладнюють стосунки з Росією. ФРН бажає кращих відносин з Росією. Але Росія сьогодні схиляється у визначенні свого майбутнього більше до відмежування від Заходу, аніж до співпраці з ним [18]. Міністр закордонних справ Німеччини Гайко Маас в травні 2018 р. теж вважав що санкції не є самоціллю. Але згадує чітку причину, а саме: анексія Криму всупереч міжнародному праву і дії Росії на Сході України. Водночас Маас наголосив, що і надалі критикуватиме Росію з окремих питань, однак водночас заявив про готовність до діалогу [4]. Міністр оборони Німеччини Урсула фон дер Ляєн певна, що Президент Путін не цінує слабкості. На її думку, у питанні санкцій проти РФ необхідно наполягати на виконанні Росією даних обіцянок. Лише після цього можна вести мову про пом'якшення санкційного тиску. Ключовою проблемою фон дер Ляєн визнала «образ ворога», що потрібен Кремлю, але не Заходу. У цій ситуації важливо зберегти готовність до діалогу з Москвою «з позиції єдності та сили» [12].

Донедавна Німеччина традиційно витрачала на оборону значно менше за своїх союзників. В умовах більшої самоізоляції США від світових справ, нарощування ними конфронтації навіть зі своїми традиційними союзниками, Німеччині нарешті довелося визнати, що Європі віднині доведеться покладатися лише на власні сили. З одного боку ФРН уперше з часів Другої світової війни вислала російських дипломатів без висунення підозр у шпигунстві. За останні роки Німеччина запровадила санкції проти РФ, постійно підвищує видатки на оборону і в складі контингенту НАТО розташувала сили бундесверу в Литві. Разом із тим ні-

мецька влада намагається продовжувати діалог із Росією, що останнім часом дедалі частіше «ненав'язливо» підкреслюється на всіх владних рівнях і в мас-медіа. А Меркель категорично відкидає всі спекуляції навколо повернення Росії до «Великої вісімки». Канцлерка називає речі своїми іменами, прохолодно характеризує відносини з Росією як «стратегічний інтерес» та наголошує на стійкості трансатлантичної дружби. Під час офіційного візиту президента України П. Порошенка до Берліна А. Меркель визнала, що цей проект є не лише економічним, а й приховує політичні фактори, його реалізація однаково продовжується. Проблемою для канцлерки є той факт, що офіційна позиція Німеччини істотно розходиться з громадською думкою. Згідно з квітневим опитуванням Forsa – одного з провідних соціологічних німецьких інститутів, 94% населення ФРН вважають важливими добрі відносини з Росією, а більш жорстку позицію щодо РФ назвали хибною 64% опитаних. Більш ніж три чверті опитаних вважають, що саме Д. Трамп становить відчутнішу загрозу миру у світі, ніж В. Путін [6]. В 2017 р. у Німеччині провели дослідження: яке сприйняття України переважає в німецькому суспільстві. Дослідження «Україна очима Німеччини: уявлення та сприйняття країни в перехідний період» ретельно фіксує широкий спектр думок експертів ФРН щодо становища в Україні, його описи, сприйняття, розуміння і недостатнього розуміння в сьогоднішній Німеччині. Коли зацікавлення українців Німеччиною завжди було високе, то в Німеччині зацікавлення Україною й інформацією про неї почали зростати лише недавно. Це дослідження України не є статистичним дослідженням ставлення німців до України, а глибоким якісним вивченням вражень, тлумачень, думок, поглядів, оцінок, стереотипів, знань і очікувань, які існують у Німеччині щодо України. Як свідчить дослідження, з 2014 р. над німецьким сприйняттям України тяжіють три негативних «К»: Krieg, Krise, Krim – тобто [військовий] конфлікт, криза, Крим. Два інших «К» з позитивними конотаціями – колись знаменита футбольна команда «Динамо-Київ» і прізвище Кличко [9].

Україні варто налаштовуватися на те, що як США, так і ЄС у зв'язку з внутрішньополітичними проблемами, російською агресією тощо виявляться недієздатними. Навіть якщо окремі політики і розуміють всю серйозність становища, їм навряд чи вдасться налаштувати свою політичну систему на серйозні дії, тому вони будуть діяти без найменшого ризику для себе, заперечуючи будь-які наслідки власної діяльності або бездіяльності. Україні по суті справи доводиться покладатися тільки на себе. Погоджувальна позиція Заходу щодо контролю Москви над Кримом і частиною Донбасу сприятиме подальшому підриву міжнародного права та основоположних принципів, що лежать в основі нинішнього європейського порядку, сформованого після холодної війни. Актуальні й майбутні міжнародні зміни не матимуть значного впливу на можливе врегулювання конфлікту між Росією та Україною в зв'язку з анексією Криму і статусом непідконтрольних київській владі територій на Донбасі. Нинішня ситуація складається таким чином. Україна виставляє вимоги щодо врегулювання, на які не йде Росія. Москва «наситилася», але не збирається переглядати забезпечений військовими засобами статус-кво. Тому вимоги Києва можуть бути досягнуті тільки шля-

хом війни. Бажана мета – повний контроль Києва над територією держави, за можливістю разом із Кримом – в будь-якому випадку може бути досягнута лише у віддаленій перспективі [19, с. 50–54].

З точки зору міжнародної безпеки Східна Європа – це зона, де немає ефективної системи вирішення військових, політичних та економічних конфліктів, їх попередження та підтримки мирного співіснування. Донбаська війна, що почалася в 2014 р. і продовжується досі, анексія Криму, а також російсько-грузинський конфлікт 2008 р. показали, що ні ОБСЄ, ні ООН, ні Рада Європи, ні СНД, ні будь-яка інша міжнародна організація не можуть надійно забезпечити недоторканність кордонів і світ в нашому регіоні або швидко припинити конфлікт, що розгорається [11].

Отже, геополітичний вимір українсько-німецьких взаємин має багато аспектів. Існує певне історичне підґрунтя геополітичної взаємодії України та Німеччини. Ця взамодія набуває в сучасній геостратегічній ситуації нового наповнення. Проте зберігається суперечливість між німецькими демократичними і ліберальними цінностними засадами, які обумовлюють підтримку України в умовах російської агресії та бажанням «зрозуміти Росію», зокрема завдяки меркантильним інтересам та впливу російської пропаганди. Водночас немає розумної альтернативи подальшому співробітництву Німеччини та України як за допомогою існуючих механізмів ЄС та НАТО, так і через двосторонню співпрацю.

Список використаних джерел

1. Велика геополітична труба. URL: https://tsn.ua/blogi/themes/politics/velika-geopolitichna-truba-1167843.html

2. Вибори в Німеччині: найголовніше про партії, які пройшли до Бундестагу URL: http://www.dw.com/uk/.

3. Гільченко О., Вєрют Д. Роль Німеччини в урегулюванні української кризи. *Грані.* Політологія. 2016. № 3 (131). С. 84–90.

4. Глава МЗС Німеччини: санкції залишатимуться, доки РФ не виконає зобов'язання URL: https://www.eurointegration.com.ua /news/2018/05/31/7082451/

5. Горбулін В. Втрачені й невтрачені ілюзії. Україна у глобальних вимірах сучасного світу. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2254046-vtraceni-j-nevtraceni-iluzii-ukraina-u-globalnih-vimirah-sucasnogo-svitu.html

6. Гуцал С. «Сімметрія асиметрії» Берліна. *Дзеркало тижня*. 2018. 15 червня.

7. Інвестиції у «Північний потік-2» – це підтримка розпаду Європи – Порошенко. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/political/ 506389.html.

8. Каменецький. І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична ґенеза. *Український історик*. 1968. № 4.

9. Krieg, Krise, Krim vs «Динамо–Київ» і Клички. *День*. 2018. 16 червня.

10. Крушинський В.Ю. Приймак Б.І. Ставлення Німеччини до європейських та євроатлантичних прагнень України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*. Випуск 131. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2017. С. 22–33.

11. Минаков М. Жертвы геополитического оптимизма. Возможен ли долговременный мир в Восточной Европе. Московский Центр Карнеги Россия. URL: https://carnegie.ru /commentary/76492

12. Міністерка оборони ФРН закликала до жорсткішого курсу щодо Росії. URL: https://www.dw.com/uka-43485621

13. Німеччина зазнає найбільших збитків через санкції проти РФ. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/14/7075046/

14. Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік. Указ Президента України № 89/2018. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: http://www.president.gov.ua/documents/892018-23882

15. Промова Євгена Бистрицького щодо історичної відповідальності «Німеччина та Україна в Європі: відповідальність за минуле – обов'язки на майбутнє» 13 липня 2017 р. URL: http://bystrytsky.org/vidpov17.htm.

16. Радковець Ю. Геополітичні основи німецької політики на українському напрямі: вчора і сьогодні. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/ukr-nem1/

17. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / упор. П. Гай-Нижник. К.: «МП Леся», 2016. 352 с.

18. Росія схиляється до відмежування від Заходу. Інтерв'ю з президентом Німеччини Франком-Вальтером Штайнмаєром. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/intervju-z-prezidentom-nimechchini-frankom-valterom-shtajnmajerom-2472471.html

19. Российско-украинский конфликт в контексте геополитических перемен. Материалы для трехсторонней экспертной встречи 27–28 февраля 2017 г., Берлин. Киев, 2017.

20. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІДС, 2017. 496 с.

21. Соскін О. Місце України в геополітичному європейському просторі. *Економічний часопис*. 1996. № 10–11.

22. Старостенко Г. Співробітництво України та ФРН у контексті європейської інтеграції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр. Вип. 34, частина ІІ. К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2002. С. 43-49; Старостенко Г. Розвиток українсько-німецьких відносин: політичний аспект співробітництва. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр. Вип. 42, частина ІІ. К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2003. С. 152–157.

23. Україна в стратегічних планах Німеччини. URL: http://litopys.org.ua/ukrxx/r13

24. Україна – Німеччина. Геополітика – Україна в міжнародних. URL: http://metodkabinet.in.ua /mejdunarodnaya-ekonomika/geopolitika-ukrayina-v-mijnarodnih-vidnosinah/ukrayina-nimechchina

25. Dziennik Gazeta Prawna. URL: http://www.radiozagranica.pl/8/115/Artykul/362380

26. Hitlers secret conversations, 1941–1944, New York, 1953. P. 507.

27. Klaus Kinkel «Deutschland in Europa». *Europa-Arhiv*, 1994. 12. S. 339.

References

1. Velyka heopolitychna truba. Available at: https://tsn.ua/blogi/themes/politics/velika-geopolitichna-truba-1167843.html

2. Vybory v Nimechchyni: naiholovnishe pro partii, yaki proishly do Bundestahu. Available at: http://www.dw.com/uk/.

3. Hilchenko O., Vieriut D. Rol Nimechchyny v urehuliuvanni ukrainskoi kryzy. *Hrani*. Politolohiia. 2016. № 3 (131). P. 84–90.

4. Hlava MZS Nimechchyny: sanktsii zalyshatymutsia, doky RF nevykonaiezoboviazannia Available at: https://www.eurointegration.com.ua /news/2018/05/31/7082451/

5. Horbulin V. Vtracheni y nevtracheni iliuzii. Ukraina u hlobalnykh vymirakh suchasnoho svitu. Available at: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2254046-vtraceni-j-nevtraceni-iluzii-ukraina-u-globalnih-vimirah-sucasnogo-svitu.html

6. Hutsal S. «Simmetriia asymetrii» Berlina. *Dzerkalo tyzhnia*. 2018. 15 chervnia.

7. Investytsii u «Pivnichnyi potik-2» – tse pidtrymka rozpadu Yevropy – Poroshenko. Available at: https://ua.interfax.com.ua/news/political/ 506389.html.

8. Kamenetskyi. I. Nimetska polityka suproty Ukrainy v 1918-mu rotsi ta yii istorychna heneza. *Ukrainskyi istoryk*. 1968. № 4.

9. Krieg, Krise, Krim vs "Dynamo-Kyiv" i Klychky // Den. 2018. 16 chervnia.

10. Krushynskyi V.Yu. Pryimak B.I. Stavlennia Nimechchyny do yevropeiskykh ta yevroatlantychnykh prahnen Ukrainy. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*: Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 131. K.: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Instytut mizhnarodnykh vidnosyn, 2017. S. 22–33.

11. Mynakov M. Zhertvy heopolytycheskoho optymyzma. Vozmozhen ly dolhovremennyi myr v Vostochnoi Evrope Moskovskyi Tsentr Karnehy Rossyia. Available at: https://carnegie.ru /commentary/76492

12. Ministerka oborony FRN zaklykala do zhorstkishoho kursu shchodo Rosii. Available at: https://www.dw.com/uk a-43485621

13. Nimechchyna zaznaie naibilshykh zbytkiv cherez sanktsii proty RF. Available at: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/14/7075046/.

14. Pro zatverdzhennia Richnoi natsionalnoi prohramy pid ehidoiu Komisii Ukraina – NATO na 2018 rik. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 89/2018. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. Available at: http://www.president.gov.ua/documents/892018-23882

15. Promova Yevhena Bystrytskoho shchodo istorychnoi vidpovidalnosti «Nimechchyna ta Ukraina v Yevropi: vidpovidalnist za mynule – oboviazky na maibutnie» 13 lypnia 2017 r. Available at: http://bystrytsky.org/vidpov17.htm.

16. Radkovets Yu. Heopolitychni osnovy nimetskoi polityky na ukrainskomu napriami: vchora i sohodni. Available at: http://bintel.com.ua/uk/article/ukr-nem1/

17. Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy ta vyklyky sohodennia: Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 2016 r.) / Upor. P. Hai-Nyzhnyk. K.: «MP Lesia», 2016. 352 p.

18. Rosiia skhyliaietsia do vidmezhuvannia vid Zakhodu. Interviu z prezydentom Nimechchyny Frankom-Valterom Shtainmaierom. Available at: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/intervju-z-prezidentom-nimechchini-frankom-valterom-shtajnmajerom-2472471.html

19. Rossyisko-ukraynskyi konflikt v kontekste heopolytycheskykh peremen. Materyaly dlia trekhstoronnei ekspertnoi vstrechy 27–28 fevralia 2017 h., Berlyn. Kyev, 2017.

20. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia. / za zah. red. V.P. Horbulina. K.: NIDS, 2017. 496 p.

21. Soskin O. Mistse Ukrainy v heopolitychnomu yevropeiskomu prostori. *Ekonomichnyi chasopys*. 1996. № 10–11.

22. Ctarostenko H. Spivrobitnytstvo Ukrainy ta FRN u konteksti yevropeiskoi intehratsii. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*: Zb. nauk. pr. Vyp. 34, chastyna II. K.: Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, 2002. P. 43-49; Starostenko H. Rozvytok ukrainsko-nimetskykh vidnosyn: politychnyi aspekt spivrobitnytstva. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*: Zb. nauk. pr. Vyp. 42, chastyna II. K.: Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, 2003. P.152–157.

23. Ukraina v stratehichnykh planakh Nimechchyny. Available at: http://litopys.org.ua/ukrxx/r13

24. Ukraina – Nimechchyna. Heopolityka – Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Available at: http://metodkabinet.in.ua/mejdunarodnaya-ekonomika/geopolitika-ukrayina-v-mijnarodnih-vidnosinah/ukrayina-nimechchina

25. Dziennik Gazeta Prawna. Available at: http://www.radiozagranica.pl/8/115/Artykul/362380

26. Hitlers secret conversations, 1941–1944, New York, 1953. P. 507.

27. Klaus Kinkel "Deutschland in Europa". Europa-Arhiv, 1994. 12. P. 339.

УДК 303.446.4-054.75 «19182

Петер Фельх,
доктор філософських наук,
Віденська євразійська мережева ініціатива
(Австрія, м. Відень)

З ГАЛИЧИНИ ТА КАРПАТ ДО СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА НАЗАД. АВСТРО-УГОРСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ В ТУРКЕСТАНІ 1915–1922 РР.

У матеріалі йдеться про дослідницький проект «Spurensuche Turkestan – В пошуках слідів австрійських полонених Першої світової війни в Середній Азії». Його метою є пошук та подальша систематизація відомостей про перебування австро-угорських та німецьких полонених у країнах Середньої Азії. Результати досліджень, проведених у співпраці з істориками як європейських, так і середньо-азіатських країн, передбачається оформити у вигляді документального фільму, публікацій та виставок, які будуть представлені широкій публіці, як в Австрії та інших країнах Середньої Європи, так і в країнах Середньої Азії. Таким чином і для нащадків та громадськості цих країн збережуться спогади про те, що пережили військовополонені у Середній Азії, як вони сприймали екзотичну для них природу та культуру. Водночас це сприятиме осмисленню окремих епізодів контактів між Австрією і Середньою Азією, яким до недавнього часу практично не приділялося уваги в історичних дослідженнях.

Ключові слова: *"Spurensuche Turkestan", "VENI – Vienna Eurasia Network Initiative", Перша світова війна, австро-угорські військовополонені, Середня Азія.*

Dr. Peter Felh,
Vienna Eurasia Network Initiative
(Austria, Vienna)

From Galichiina and Carpathy to Middle Asia and back.
Austro-Hungarian prisoners of war in Turkistan 1915 –1922.

The article refers to the research project "Spurensuche Turkestan – In Search of Traces of the Austrian Captives of the First World War in Central Asia". His goal is to search and further systematize information about the presence of Austro-Hungarian and German prisoners in Central Asia. The results of studies conducted in cooperation with historians from both European and Central Asian countries are to be presented in the form of a documentary film, publications and exhibitions that will be presented to the general public, both in Austria and other Central European countries, as well as in the countries of Central Asia. In this way, memories of the survivors of Central Asia prisoners of war, as they perceived the exotic nature and culture for them, would be saved for the descendants and the public of these countries. However, this will help to understand the individual episodes of contact between Austria and Central Asia, which until recently had little regard for historical research.

Key words: *"Spurensuche Turkestan", "VENI – Vienna Eurasia Network Initiative", First World War, Austro-Hungarian prisoners of war, Central Asia.*

В 2018 году отмечается столетняя годовщина конца Первой мировой войны. Эта годовщина дает повод вспомнить о более полмиллиона австро-венгерских и германских военнопленных, побывавших в плену до 1918–1921 гг. в Российской империи, судьба которых практически не освещалась в рамках многочисленных мемориальных мероприятий в Австрии и Германии.

С этой целью был запущен исследовательский проект, включающий в себя публикацию книги-альбома, проведение выставок и создание документального фильма о пребывании австрийских военнопленных в Туркестане в 1914–1920 гг. Его название **«Spurensuche Turkestan – В поисках следов австрийских пленных Первой мировой войны в Средней Азии»** [1].

Данный проект сфокусирован на поиск и систематизацию информации и многих тысячах австро-венгерских военнопленных, побывавших в указанный период в Русском Туркестане, то есть на территории ныне независимых государств Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан и Казахстан. В поле зрения попадают условия быта, трудовая деятельность, досуг, взаимоотношения с местными жителями и другие страницы повседневной жизни этих забытых пленных на чужбине [2; 3; 4].

Целью проекта является исследование и осмысление исторического эпизода контакта между Австрией и Средней Азией, которому до сих пор практически не уделялось внимание в исторической литературе.

Результаты исследований, проводимых в сотрудничестве с историками как европейских, так и средне-азиатских стран оформляются в виде документального фильма, публикаций и выставок, которые будут представлены широкой публике, как в Австрии и других странах Средней Европы, так и в странах Средней Азии. Одновременно будут сохранены для потомков и общественности наших стран

воспоминания о том, что пережили военнопленные в Средней Азии, как они воспринимали экзотическую для них природу и культуру.

Организационную базу проекта составляет венское объединение "VENI – Vienna Eurasia Network Initiative". Инициатором и координатором проекта является историк, доктор Петер Фельх, работавший много лет в указанном регионе и проделавший обширную исследовательскую работу в австрийских и шведских архивах и частных коллекциях. В рамках проекта он также совершил исследовательские поездки по местам бывших лагерей военноленных и установил контакты с историками, музеями и архивами в этих регионах [3; 4; 5; 6].

1. Значительная часть военнопленных и гражданских ссыльных в Туркестане имела происхождение из австрийских территорий Галичины, Буковины и Закарпатья.

2. Все военнопленные позже, оказавшиеся в Туркестане, попали в плен в боях за Карпаты и крепость Перемышль. Большей частью пешком они прошли сначала через Галичину до российской границы и затем были отправлены через перевалочный лагерь в Киеве и дальше в сторону Москвы, Пензы и Самары в 1914-ом и 1915-ом годах.

3. Большинство военнопленных, возвращаясь из Туркестана своим ходом, проходили через территорию Украины с 1918 по 1920 годы.

4. В связи с этим дорога, условия жизни, социальная и политическая ситуация в Украине в то время описываются в мемуарных публикациях военнопленных.

Эти факты не являются предметом данного проекта, но заслуживали бы отдельных исследований со стороны украинских историков.

Поскольку обширное исследование Туркестанского плена и роли военнопленных в истории Туркестана на базе Академии Австрии еще не начиналось, проект в данное время сосредотачивается на обнаружении, документировании и сохранении архивных, а также материальных и нематериальных следов, которые военнопленные оставили в воспоминаниях потомков и населения, в частном владении и коллекциях, а также на местах их плена, которые могут исчезнуть и потеряться.

Поэтому авторы проекта заинтересованы в сотрудничестве и обмене информацией с историками как Украины и Германии, так и других стран, затронутых этой тематикой.

Таким образом для дальнейшего развития проекта организаторы ищут:

- ученых, занимавшихся данной тематикой или заинтересованных работать над проектом (например, проводить исследовательскую работу в местных архивах);

- архивы, музеи и частные коллекции, располагающие документами (дневники, письма и т.д.), а также изобразительными материалами (фотографии и т.д.);

- потомков бывших военнопленных, в чьих семьях сохранились воспоминания или мемуарные объекты;

- музеи, другие культурные институты и СМИ, заинтересованные в презентации выставок, публикаций и документальных фильмов.

Список источников

1. SPURENSUCHE TURKESTAN Auf den Spuren österreichischer Kriegsgefangener des Ersten Weltkriegs in Zentralasien (Usbekistan, Kasachstan, Kirgisistan, Tadschikistan und Turkmenistan). URL: www.spurensuche-turkestan.org.

2. Абдурахманова Б. Следы Первой мировой войны в Худжанде. URL: http://news.tj/ru/newspaper /article/sledy-pervoi-mirovoi-voiny-v-khudzhande.

3. Ковалева Л. Австрийская дорога. URL: http://www.yujanka.kz/news/detail/3828.

4. Судьба солдат в неволе. URL: http://slovo.kg/?p=33920.

5. Кызыл-Кию вновь посетил координатор проекта о судьбе австрийских военнопленных Первой мировой войны П. Фельх. URL: http://jalal-abad.turmush.kg/ru/news:1411246 /?from=ru_turmush&place=newstoplast.

6. Памятник австро–венгерским военнопленным Первой мировой войны на Кокандском кладбище. URL: http://fikr.uz/blog/FarDU_/pamjatnik-avstro_vengerskim-voennoplennym-pervoj-mirovoj-vojny-na-kokandskom-kladbishe.html?lang=rus.

References

1. SPURENSUCHE TURKESTAN Auf den Spuren österreichischer Kriegsgefangener des Ersten Weltkriegs in Zentralasien (Usbekistan, Kasachstan, Kirgisistan, Tadschikistan und Turkmenistan). Available at: www.spurensuche-turkestan.org.

2. Abdurakhmanova B. Sledy Pervoy myrovoy voyny v Khudzhande. Available at: http://news.tj/ru/newspaper/article/sledy-pervoi-mirovoi-voiny-v-khudzhande.

3. Kovaleva L. Avstryyskaya doroha. Available at: http://www.yujanka.kz/news/detail/3828.

4. Sud'ba soldat v nevole. Available at: http://slovo.kg/?p=33920.

5. Kyzyl-Kyyu vnov' posetyl koordynator proekta o sud'be avstryyskykh voennoplennykh Pervoy myrovoy voyny P. Fel'kh. Available at: http://jalal-abad.turmush.kg/ru/news:1411246 /?from=ru_turmush&place=newstoplast.

6. Pamyatnyk avstro-venherskym voennoplennym Pervoy myrovoy voyny na Kokandskom kladbyshche. Available at: http://fikr.uz/blog/FarDU_/pamjatnik-avstro_vengerskim-voennoplennym-pervoj-mirovoj-vojny-na-kokandskom-kladbishe.html?lang=rus.

УДК 327.7(430): (477)

Дмитро Никоненко,
доктор історичних наук,
радник голови Чернігівської обласної ради
(Україна, м. Чернігів)

РЕАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ «МОЛОДІЖНОЇ ДИПЛОМАТІЇ» НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті зроблена спроба акцентованого ретроспективного аналізу розвитку взаємовідносин молодих службовців землі Північний Рейн-Вестфалія Німеччини і молодих службовців та посадових осіб місцевого самоврядування Чернігівської області. Хронологічно цей період охоплює понад четверть століття – з 1992 до 2018 року. Набуття певного управлінського досвіду представниками обох сторін відбувається у рамках щорічних тематичних молодіжних обмінів делегаціями посадовців. Щоразу вивчається досвід роботи місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування за певним напрямком діяльності, пов'язаним з практичною реалізацією на практиці в регіонах державної молодіжної політики. З урахуванням поточної політичної ситуації ця «молодіжна дипломатія» сприятиме поглибленню взаєморозуміння між нашими народами. Така співпраця матиме перспективу і в наступні роки.

Ключові слова: *молодіжна дипломатія, молодіжні обміни, молодіжна політика, місцеві органи влади, молоді службовці.*

Dmytro Nikonenko,
Doctor of Historical Sciences,
advisor to the chairman
Chernihiv Regional Council
(Ukraine, Chernihiv)

Realization of modern ukrainian-german "youth diplomacy" in Chernigivshchina

The article attempts an accentuated retrospective analysis of the development of the relations between the young employees of the land of North Rhine-Westphalia of Germany and young officials and local self-government officials of the Chernihiv region. Chronologically, this period covers more than a quarter of a century – from 1992 to 2018. The acquisition of certain managerial experience by representatives of both parties takes place within the framework of the annual thematic youth exchanges by delegation of officials. Every time the experience of local executive bodies and local self-government is studied in a certain area of activity related to practical implementation in practice in the regions of the state youth policy. Given the current political situation, this "youth diplomacy" will contribute to deepening mutual understanding between our peoples. Such cooperation will have a perspective in the following years.

Key words: *youth diplomacy, youth exchanges, youth policy, local authorities, youth workers.*

Встановлення контактів молодих службовців і посадових осіб місцевого самоврядування Чернігівщини з колегами із землі Північний Рейн-Вестфалія Німеччини своїм корінням сягає січня 1992 року [1].

Відтоді, як практичну частину наукової діяльності на постійні основі було розпочато білатеральний обмін молодими посадовцями з метою вивчення і тиражування практичного досвіду реалізації державної молодіжної політики України і Німеччини на регіональному рівні.

Владні федеральні інституції ФРН на початку 1990-х років після об'єднання німецької нації перемістились із Бонна до Берліна. В Україні у цей час відбувалось утвердження основ державності після розпаду Радянського Союзу.

В політико-історичному, соціально-економічному контексті у наших країнах відбувались дуже схожі процеси. До зусиль державної дипломатії України і ФРН, безперечно, варто було додати прямі молодіжні контакти молодих службовців і посадових осіб місцевого самоврядування Чернігівщини з колегами із землі Північний Рейн-Вестфалія Німеччини задля зміцнення і забезпечення багатовекторності прямих, а не опосередкованих стосунків між представниками молодого покоління.

Земля Північний Рейн-Вестфалія без особливого бажання втрачала столичний статус, а Чернігівщина прагнула стати на крок ближче до столиці України Києва.

Проте перші обміни делегаціями молодих службовців відбулися 1992 року, коли посадовці із Німеччини були представлені федеральним рівнем. Їх офіс розташовувався у Бонні на Томас-Манн-Штрасе, 49, головою спілки на громадських засадах була пані Ханнелоре Пфайль, старший радник Федерального міністерства фінансів ФРН. Тоді кількісний склад делегації з обох сторін обмежувався трьома особами. Німецькі колеги тісно співпрацювали з нашим посольством у Бонні. Делегацію з Чернігівщини приймав Надзвичайний і Повноважний посол України в ФРН Анатолій Пономаренко. На офіційному прийомі у навчальному центрі спілки в Кенігсвінтері (Tagungshaus «DBB Forum Siebengebirge») були присутні тоді ще радник посольства Павло Клімкін та нинішній народний депутат України Василь Амельченко зі Сновська [4, 9].

Спочатку тематика обміну досвідом роботи торкалась соціальної проблематики, оскільки Спілка молодих державних і комунальних службовців за офіційним статусом є профспілковою молодіжною організацією, материнською структурою котрої є Німецька спілка службовців.[10]

З нашої сторони партнером спочатку виступала громадська організація МоДеС (молоді державні службовці Чернігівщини), яка згодом стала обласною організацією Спілки молодих державних службовців України. Сьогодні ці взаємокорисні обміни молодими посадовцями підтримуються обласною радою і обласною державною адміністрацією, Департаментом сім'ї, молоді та спорту [6].

Реалізація сучасної українсько-німецької «молодіжної дипломатії» на Чернігівщині за понад ніж 25 років набула нових рис, розширила свою географію.

Між партнерами досягнуто домовленостей щодо збільшення чисельного складу делегацій до оптимальної кількості 7–10 осіб. Це дозволяє залучати до обміну досвідом роботи значно ширші кола молодих державних службовців та посадових

осіб місцевого самоврядування як із федеральної землі Північний Рейн-Вестфалія, так і з Чернігівської області.

Більш насиченою стала тематична палітра обмінів. До проблематики реалізації державної молодіжної політики на місцях додались аспекти надання дозвіллєвих послуг дітям та молоді за місцем проживання, розвитку молодіжного волонтерства, боротьби з фейковими новинами і російською пропагандою в контексті військових дій на Сході нашої держави.[13]

За приблизними підрахунками участь в обмінах у складі делегацій від обох сторін за період співпраці взяло понад 170 молодих службовців, а в реалізації програм перебування делегацій на обох територіях було задіяно кілька тисяч молодих людей.

Перевага під час роботи в рамках програм обміну віддається не лише спілкуванню з молоддю обласного і крайових центрів, а, насамперед, районів, об'єднаних територіальних громад Чернігівщини і комунальних громад Німеччини. Таким чином розширюються межі міжкультурної комунікації дітей, юнаків та дівчат України і Німеччини [5, 12].

Спілка молодих державних і комунальних службовців землі Північний Рейн-Вестфалія(СМДКС ЗПРВ), заснована 1957 року і 1960 року, визнана земельною владою як молодіжна асоціація, з 1968 року входить на правах повноправного члена до Федерального кругу молоді Німеччини, і сама є даховою структурою для понад 20 галузевих профспілкових молодіжних організацій службовців. Структура опікується покращенням умов праці молодих посадовців, підвищенням їх професійної кваліфікації, залучає молодь до участі у міжнародних молодіжних обмінах із 7 країнами світу [2, 3].

Зрозуміло, що під час перебування німецьких друзів у своїх партнерів в Україні їх першочергово цікавлять умови і оплата праці українських молодих державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, можливості підвищення рівня своєї кваліфікації та кар'єрного росту, хід процесу децентралізації на Чернігівщині [11].

Укрупнення громад у 11 федеральних землях Західної Німеччини відбулось у 70-80-х роках минулого сторіччя, 5 земель колишньої НДР «наздоганяли» старі землі після об'єднання Німеччини на початку 90-х років XX століття. У нас це відбувається зараз. Зрозуміло, що добровільне утворення об'єднаних територіальних громад в нашій області сьогодні викликає у німців непідробний інтерес. Особливо їх цікавлять процеси формування і становлення молодих комунальних політиків (молодих депутатів місцевих рад) [8, 14].

Як і в наших громадських організаціях, залучення спілчан до роботи німецькі колеги ведуть на засадах добровільності, безоплатної громадської роботи серед своїх членів. Однак варто зазначити, що поняття добровільності(волонтерства) молодим німцям знайомі з юності. Вони активно беруть участь у громадських роботах в рамках проведення Добровільного екологічного року, Добровільного соціального року тощо. Їм було в новину знайомство у нас з воєнним добровольчим рухом, відповідними громадськими організаціями. Німцям було незнайомим, наприклад, плетіння маскувальних сіток для потреб Збройних Сил України, які

захищають державу на території частини Донецької та Луганської областей, збір добровільних пожертв від населення на потребу бійців у зоні бойових дій. Ними з глибоким обдумуванням змісту сприймалась діяльність Громадської організації батьків загиблих в АТО «Єдина родина Чернігівщини» (голова Микола Шанський). Останніми роками німецька сторона співпрацює з сіверянами під гаслом «У важкі часи – разом!» [7].

Минулого року молоді службовці з Чернігівщини у квітні 2017 року брали участь у роботі чергового з'їзду СМДКС ЗПРВ, на якому було переобрано правління спілки і його голова. Крім цього ще була планова поїздка нашої делегації у серпні 2017 року в рамках молодіжних обмінів [2, 3].

Цього року у вересні наші молоді посадовці прийматимуть німецьких колег зі зворотним візитом. У центрі спільної уваги буде дитяча і молодіжна проблематика, а також складнощі сприйняття фейкових новин, протидія російській пропаганді в умовах воєнного конфлікту з Російською Федерацією.

Молоді службовці органів виконавчої влади, місцевого самоврядування Чернігівщини налаштовані свідомо і відповідально продовжувати розвивати українсько-німецьку «молодіжну дипломатію» як на Чернігівщині, так і в землі Північний Рейн-Вестфалія сучасної Німеччини.

Список використаних джерел

1. Dbb jugend nrw. Представлення спілки. URL: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/portrait.htm

2. Dbb jugend nrw. Партнери організації. URL: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/partner.htm

3. Dbb jugend nrw. Кооперація з партнерами. URL: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/partner /kooperationspartner.htm

4. Dbb jugend nrw. Чинне правління спілки. URL: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/vorstand.htm

5. Dbb jugend nrw. Молодіжні групи спілки. URL: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw /jugendgruppen/fgjgs.htm

6. Dbb jugend nrw. Дитячі молодіжні групи. URL: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw /jugendgruppen/kjgs.htm

7. Dbb jugend nrw. Програми семінарів. URL: www.dbbjnrw.de/sites/seminare.htm

8. Dbb jugend nrw. Інформації про проведені семінари. URL: www.dbbjnrw.de/sites/seminare /seminarberichte.htm

9. Dbb jugend nrw. Міжнародний молодіжний обмін. URL: //www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder /internat_austausch.htm

10. Dbb jugend nrw. Напрямки роботи спілки. URL: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder/jav.htm

11. Dbb jugend nrw. Професійна і тарифна політика спілки. URL: www.dbbjnrw.de/sites /arbeitsfelder/berufs_und_tarifpolitik.htm

12. Dbb jugend nrw. Молодіжна політика організації. URL: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder /jugendpolitik.htm

13. Dbb jugend nrw. Робота в школах. URL: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder/arbeit-an-schulen.htm

14. Dbb jugend nrw. Підвищення кваліфікації молодих службовців. URL: www.dbbjnrw.de /sites/arbeitsfelder/bildungsarbeit.htm

References

1. Dbb jugend nrw. Portrait. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/portrait.htm

2. Partner der DBBJ NRW. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/partner.htm

3. Kooperationspartner der DBBJ NRW. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/partner/ kooperationspartner.htm

4. Dbb jugend nrw. Gegenwärtiges Vorstand. Available at: dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw/vorstand.htm

5. Jugendgruppen der DBBJ NRW. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/dbbjnrw / jugendgruppen/fgjgs.htm

6. Dbb jugend nrw. Kreisjugendgruppen. Available at: www.dbbjnrw.de/sites / dbbjnrw/jugendgruppen/kjgs.htm

7. Dbb jugend nrw . Seminarprogramm. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/seminare.htm

8. Dbb jugend nrw. Seminarberichte. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/seminare /seminarberichte.htm

9. Dbb jugend nrw. Internationale Austausch. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder /internat_austausch.htm

10. Arbeitsfelder der DBBJ NRW. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder/jav.htm

11. Dbb jugend nrw. Berufs-und Tarifpolitik. Available at:www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder /berufs_und_tarifpolitik.htm

12. Jugendpolitik der DBBJ NRW. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder /jugendpolitik.htm

13. Dbb jugend nrw. Arbeit an die Schulen. Available at: www.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder /arbeit-an-schulen.htm

14. Bildungsarbeit der DBBJ NRW. Available at: ww.dbbjnrw.de/sites/arbeitsfelder / bildungsarbeit.htm

ПРО АВТОРІВ

Басенко Іван – аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна, м. Київ).

Вєдєнєєв Дмитро – доктор історичних наук, професор, Національна академія, керівних кадрів культури і мистецтв (Україна, м. Київ).

Верстюк Владислав – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України (Україна, м. Київ).

Віднянський Степан – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України (Україна, м. Київ).

Вовчук Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧНУ імені Петра Могили (Україна, м. Миколаїв).

Волкова Ольга – кандидат історичних наук, Республіканський інститут вищої школи (Республіка Білорусь, м. Мінськ).

Гай-Нижник Павло – доктор історичних наук, завідуючий відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (Україна, м. Київ).

Губський Сергій – науковий співробітник відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства (Україна, м. Київ).

Демченко Тамара – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Україна, м. Чернігів).

Димінська Вероніка – магістрант Європейського Університету Віадріна (ФРН, Франкфурт-на-Одері).

Еткіна Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Україна, м. Чернігів).

Заболотнюк Володимир – здобувач, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (механізованих і танкових військ) Наукового центру Національної академії сухопутних військ (Україна, м. Львів).

Краснодемська Ірина – провідний науковий співробітник відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства (Україна, м. Київ*)*

Кудлай Олександра – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Україна, м. Київ).

Кузьміна Ірина – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України (Україна, м. Київ).

Купчик Олег – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна, м. Київ).

Левченко Валерій – кандидат історичних наук, доцент, Одеський національний морський університет (Україна, м. Одеса).

Мазец Валентин – кандидат історичних наук, доцент, Інститут історії Національної академії наук Білорусі, провідний науковий співробітник (Республіка Білорусь, м. Мінськ).

Матяш Ірина – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин (Україна, м. Київ).

Машевський Олег – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна, м. Київ).

Метлицька Валентина – кандидат історичних наук, Білоруська археографічна комісія (Республіка Білорусь, м. Гомель).

Никоненко Дмитро – доктор історичних наук, радник голови Чернігівської обласної ради (Україна, м. Чернігів).

Пиріг Руслан – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України (Україна, м. Київ).

Піскун Валентина – доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Україна, м. Київ).

Тимченко Роман – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Україна, м. Київ).

Тодоров Ігор – доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет (Україна, м. Ужгород).

Фельх Петер – доктор філософських наук, Віденська євразійська мережева ініціатива (Австрія, м. Відень).

Фігурний Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства (Україна, м. Київ).

Фурат Мехмет Фахрі – доктор історичних наук, професор Стамбульського університету (Туреччина, Стамбул).

Ціглер Маріан-Лушнат – Магістер Артіум (М.А.), Гамбурзький університет (Німеччина, Гамбург).

Чупрій Леонід – доктор політичних наук, кандидат філософських наук, професор Національного авіаційного університету (Україна, м. Київ).

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідають автори. Редколегія залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами. Усі права застережені.

Наукове видання

УКРАЇНА ТА НІМЕЧЧИНА: МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ

Збірник наукових праць

Редакційна колегія:
Владислав Верстюк (голова)
Степан Віднянський
Руслан Пиріг
Ірина Матяш
Дмитро Вєдєнєєв
Володимир Бойко (відповідальний секретар)
Дмитро Казіміров

Коректор:
Олена Пильник

Комп'ютерна верстка:
Юрій Литвиненко

Підписано до друку 7.12.2018 р.
Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 23,6. Обл. вид. арк. 23,9.
Наклад 400 прим. Зам. № 16447

Видавництво: Сіверський центр післядипломної освіти
(Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій)
14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 774-312 Факс (0462) 676-052
Електронна пошта: chcppk@gmail.com
Веб-сайт: http://sivertraining.org.ua

Виготовлювач: ПАТ "Поліграфічно-видавничий комплекс "Десна"
14000, м. Чернігів, пр-т Перемоги, 62.
Свідоцтво Серія ДК № 4292 від 02.04.2012 р.